

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ
ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ
ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**«ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΙΩΝ:
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΣΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ
ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΙΡΑΝΩΝ, ΔΥΡΡΑΧΙΟΥ
ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ (ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ)»**

ΑΘΗΝΑ ΚΡΙΘΑΡΙΩΤΗ (Α.Μ.139149)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΣΥΝ-ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΟΣΧΟΣ

ΑΘΗΝΑ
ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ, 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

**«Ιεραποστολή και Θεολογία των Θρησκειών: Χριστιανισμός
και Θρησκείες στη θεολογική σκέψη του Αρχιεπισκόπου
Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστασίου
(Γιαννουλάτου)»**

Αθηνά Κριθαριώτη (Α.Μ.139149)

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:
Αθανάσιος Παπαθανασίου
Αναπληρωτής Καθηγητής,
Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία
Αθήνας

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:
Δημήτριος Μόσχος
Καθηγητής,
Πρόεδρος Τμήματος Θεολογίας
Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2023

*Αθηνά Κριθαριώτη, «Ιεραποστολή και Θεολογία των Θρησκειών:
Χριστιανισμός και Θρησκείες στη θεολογική σκέψη του
Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας
Αναστασίου (Γιαννουλάτου)»*

«Στους Γονείς μου, Αντίδωρο Αγάπης»

Περίληψη

Στην εργασία αυτή, ζητούμενο αποτελεί η σχέση ιεραποστολής και Θεολογίας των Θρησκειών στη θεολογική σκέψη του *Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστασίου*. Θεολογία των Θρησκειών ονομάζεται το θεολογικό πεδίο, το οποίο ερευνά, αν αναγνωρίζεται αλήθεια σε όλες τις θρησκείες και αν / πώς αυτό μπορεί να σχετιστεί με τη «μαρτυρία» της Εκκλησίας.

Αρχικά, ερευνάται αναδρομικά ο χριστιανικός θεολογικός προβληματισμός για τη θρησκευτική ετερότητα από ιεραποστολική και σωτηριολογική άποψη. Στη συνέχεια, αναπτύσσεται η θεολογική σκέψη του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τις μη χριστιανικές θρησκείες και το πως αυτή οδηγεί προς μία ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών που εναρμονίζεται με τον θεολογικό του στοχασμό για την ιεραποστολή, την παγκόσμια σωτηρία και τον διαθρησκειακό διάλογο. Τέλος, εξετάζεται κριτικά η ανωτέρω θεολογική προσέγγιση του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τις άλλες θρησκείες σε συσχέτιση με τη θεολογική σκέψη της εποχής του και εξάγονται συμπερασματικές θέσεις.

Πόρισμα της εργασίας αποτελεί η με βάση την Τριαδολογία, Χριστολογία και Πνευματολογία *περιεκτική* θεολογική κατανόηση των άλλων θρησκειών από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, που, ως θεμέλιο για την ανάπτυξη μιας ορθόδοξης Θεολογίας των Θρησκειών, μπορεί να συντελέσει στην ανίχνευση της απανταχού Παρουσίας του Θεού, στην κατάθεση της ορθόδοξης «μαρτυρίας» για την Αλήθεια και στη μέσω διαλόγου ταπεινή συσχέτιση με τον θρησκευτικά έτερο, ώστε η ιεραποστολή να αποτελέσει καθολική πρόσκληση στη Βασιλεία του Θεού και σε μια «κοινωνία αγάπης».

Λέξεις – Κλειδιά

Ιεραποστολή, παγκόσμια σωτηρία, Θεολογία των Θρησκειών, «σπερματικός λόγος», διαθρησκειακός διάλογος, «κοινωνία αγάπης».

**«Mission and Theology of Religions: Christianity and Religions in
the theological thought of Anastasios (Yannoulatos), Archbishop of
Tirana, Durrës and All Albania»**

Athens Kritharioti (R.N.139149)

Abstract

In this paper, the question is the relationship between mission and Theology of Religions in the theological thought of *Anastasios, Archbishop of Tirana, Durrës and all Albania*. Theology of Religions is the name of the theological field which investigates whether truth is recognized in all religions and if / how this can be related to the "witness" of the Church.

Initially, the Christian theological reflection on religious otherness is retrospectively investigated from a missionary and soteriological point of view. Archbishop Anastasios' theological thinking on non-Christian religions is then developed and how it leads to an orthodox Theology of Religions that harmonizes with his theological reflection on mission, world salvation and inter-religious dialogue. Finally, the above theological approach of Archbishop Anastasios for other religions is critically examined in relation to the theological thinking of his time and concluding positions are drawn.

The conclusion of the paper is the *inclusivist* theological understanding of other religions by Archbishop Anastasios, based on Triadology, Christology and Pneumatology, which, as a foundation for the development of an orthodox Theology of Religions, can contribute to the detection of the omnipresence of God, in the testimony of the Orthodox "witness" to the Truth and in the humble association with the religiously different through dialogue, so that the mission is a universal invitation to the Kingdom of God and to a "koinonia agapes" (communion of love).

Keywords

Mission, world salvation, Theology of Religions, "logos spermatikos" («λόγος σπερματικός»), interreligious dialogue, "koinonia agapes" (communion of love).

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	v
Abstract	vi
Περιεχόμενα	viii
Κατάλογος Εικόνων	xi
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	xiii
Πρόλογος.....	1
Εισαγωγή.....	4
I. Ιεραποστολή και Θεολογία των Θρησκειών.....	4
II. Βιογραφία του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου	10

1. Κεφάλαιο 1^ο - Η Θεολογία των Θρησκειών: η ιστορία της κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Αναστάσιο και οι μορφές της σήμερα. Η τυπολογία της και η σχέση των ρευμάτων της με το ερώτημα της σωτηρίας και της ιεραποστολής..... 19

1.1 Η χριστιανική σκέψη για τις μη χριστιανικές θρησκείες από την πρώτη Εκκλησία έως τη Β' Βατικανή Σύνοδο - Ιστορική ανασκόπηση κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Αναστάσιο..... 20

1.1.1 Βιβλικές, πατερικές, βυζαντινές, προτεσταντικές και ρωμαιοκαθολικές προσεγγίσεις για τις άλλες θρησκείες ανά τους αιώνες κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Αναστάσιο..... 26

1.1.1.1 Η βιβλική προσέγγιση..... 26

1.1.1.2 Η πατερική προσέγγιση..... 30

i. Πριν το Διάταγμα των Μεδιολάνων..... 31

ii. Μετά το Διάταγμα των Μεδιολάνων..... 34

1.1.1.3 Η βυζαντινή προσέγγιση..... 38

1.1.1.4 Προτεσταντικές και ρωμαιοκαθολικές προσεγγίσεις..... 42

i. Προτεσταντικές προσεγγίσεις..... 43

ii. Ρωμαιοκαθολικές προσεγγίσεις..... 46

1.2 Η πρώτη σύγχρονη ορθόδοξη σκέψη απέναντι στη θρησκευτική πολυμορφία - Το ερώτημα της θεολογικής σημασίας των μη χριστιανικών θρησκειών..... 50

1.2.1 Η Χριστολογία, Πνευματολογία και Εκκλησιολογία των Ρώσων θεολόγων του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα..... 52

1.2.2 Η προσέγγιση εμβληματικών προσωπικοτήτων της ορθόδοξης θεολογίας του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα..... 55

1.2.3 Η ελληνόφωνη θεολογική προσέγγιση του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα..... 57

1.3 Κατηγορίες χριστιανικών στάσεων για τις μη χριστιανικές θρησκείες - Τυπολογία της διαθρησκειακής θεολογίας και συμπερασματική συστηματική ταξινόμηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου..... 62

1.3.1 Οι δύο κατηγορίες των εκκλησιαστικών Πατέρων - Η αντιρρητική / απορριπτική και η συγκαταβατική / διαλογική..... 62

1.3.2 Η τριπλή τυπολογία του Alan Race (1951-)..... 63

i. Αποκλειστική θέση - Φονταμενταλισμός..... 63

ii. Περιεκτική θέση..... 64

iii. Θρησκευτικός πλουραλισμός / Σχετικισμός - Συγκρητισμός..... 65

1.3.3 Ο ιδιαιτερισμός του George Lindbeck (1923-)..... 65

1.3.4 Η συγκριτική θεολογία του Francis Clooney (1950-)..... 66

1.3.5 Οι έξι κατηγορίες συστηματικής ταξινόμησης του <i>Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου</i>	67
1.4 Σχέση των ρευμάτων της Θεολογίας των Θρησκειών με το ερώτημα της σωτηρίας και της ιεραποστολής	69
2. Κεφάλαιο 2^ο – Ιεραποστολή, παγκόσμια σωτηρία και διαθρησκευτικός διάλογος: Χριστιανισμός και Θρησκείες στη θεολογική σκέψη του <i>Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου</i>	73
2.1 Το φαινόμενο της θρησκείας.....	73
2.1.1 Χριστιανισμός και άλλες θρησκείες.....	75
2.2 Ο «σπερματικός λόγος» και οι γέφυρες.....	77
2.2.1 Η παγκόσμια θρησκευτική εμπειρία - Τρεις βιβλικές έννοιες.....	82
2.2.1.1 Λόγος.....	82
2.2.1.2 Αγάπη.....	83
2.2.1.3 Φως.....	86
2.3 Οι αγεφύρωτες διαφορές.....	88
2.4 Προς μια ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών	91
2.4.1 Τα θεμέλια μιας ορθόδοξης προσέγγισης των μη χριστιανικών θρησκειών	97
2.4.1.1 Οι βασικές έννοιες μιας ορθόδοξης Θεολογίας των Θρησκειών	97
i. Η καθολικότητα της δόξας του Θεού.....	97
ii. Η οντολογική ισότητα των ανθρώπων - Κοινή προέλευση / Καθολικότητα θείας Αποκάλυψης.....	98
iii. Η καθολικότητα της θείας Πρόνοιας.....	100
2.4.1.2 Διπλή θεία οικονομία και παγκόσμια σωτηρία - Το χριστολογικό και πνευματολογικό θεμέλιο	101
2.4.1.3 Η θεολογία του ανθρώπινου προσώπου και η «κοινωνία αγάπης»	103
2.4.1.4 Η παγκοσμιότητα της Εκκλησίας.....	106
2.5 Θεολογία των Θρησκειών και διαθρησκευτικός διάλογος υπό το πρίσμα της χριστιανικής μαρτυρίας για μία «σωτήρια» παγκοσμιοποίηση	109
2.5.1 Ο διάλογος ως μέσο για την κατανόηση της θρησκευτικής ετερότητας.....	109
2.5.2 Διάλογος, θρησκευτική εμπειρία και ανακαίνιση της παγκοσμιοποίησης	114
2.5.2.1 Θρησκείες, ειρήνη και διαθρησκευτική συνεργασία.....	118
i. Έλλειμμα διαλόγου και θρησκευτικές τρομοκρατικές ενέργειες	122
2.5.2.2 Η συμφωνία των θρησκευτικών κοινοτήτων για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας φτώχειας	124
2.5.2.3 Θρησκείες και από κοινού προάσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων....	127
2.5.2.4 Ο φυσικός κόσμος ως τομέας σύμπραξης των θρησκειών	131
2.6 Το ερώτημα της ιεραποστολής και της παγκόσμιας σωτηρίας.....	134
3. Κεφάλαιο 3^ο - Συγκριτική και συμπερασματική θεώρηση της θεολογικής προσέγγισης του <i>Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου</i> για τις άλλες θρησκείες	144
3.1 Απόπειρα διαλόγου της θεολογικής προσέγγισης του <i>Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου</i> για τις άλλες θρησκείες με τον αντίστοιχο δυτικό και ορθόδοξο θεολογικό στοχασμό της εποχής του - Επιδράσεις.....	144
3.1.1 Επιδράσεις.....	145
3.1.2 Διαλογική συσχέτιση της θεολογικής σκέψης του <i>Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου</i> για τις άλλες θρησκείες με τον αντίστοιχο δυτικό θεολογικό στοχασμό της εποχής του	150

3.1.2.1	Συσχέτιση της θεολογικής του σκέψης με την περιεκτική προσέγγιση της εποχής του	152
	i. Η οπτική του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου σε διάλογο με τους «ανώνυμους Χριστιανούς» του Karl Rahner (1904-†1984).....	152
	ii. Ο στοχασμός του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου και η ατομική Σωτηριολογία του Yves Congar (1904-†1995)	153
	iii. Η θεώρηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου σε διάλογο με τη θέση του Πάπα Βενέδικτου XVI (1927-†2022).....	154
	iv. Η σκέψη του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου και η τριαδική Χριστολογία του Jacques Dupuis (1923-†2004)	155
3.1.2.2	Ο θεολογικός στοχασμός του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου σε διάλογο με την κριτική οικουμενική προσέγγιση του Hans Küng (1928-).....	157
3.1.2.3	Συσχέτιση της θεολογικής του σκέψης με τον θρησκευτικό πλουραλισμό της εποχής του	160
	i. Η οπτική του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου απέναντι στην πλουραλιστική θέση του John Hick (1922-2012)	160
	ii. Ο στοχασμός του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου και η πλουραλιστική προσέγγιση του Paul Knitter (1939-).....	162
	iii. Η θεώρηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου απέναντι στον θρησκευτικό πλουραλισμό του Raimon Panikkar (1918-2010).....	164
3.1.3	Διαλογική συσχέτιση της θεολογικής σκέψης του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου για τις άλλες θρησκείες με τον αντίστοιχο ορθόδοξο στοχασμό της εποχής του	166
	3.1.3.1 Η οπτική του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου και η ανοικτή διακριτική στάση των Οικουμενικών Πατριαρχών Αθηναγόρα Α' (Κοκκινάκη) (1886-†1972· πατριάρχης 1948-1972) και Βαρθολομαίου Α' (Αρχοντώνη) (1940-· πατριάρχης 1991-)	170
	3.1.3.2 Η θεώρηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου σε διάλογο με τη στάση του Πατριάρχη Μόσχας Αλεξίου Β' (1929-†2008· πατριάρχης 1990-2008)	173
	3.1.3.3 Ο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος και οι δηλώσεις για τη μαρτυρία και τη θρησκευτική πολυμορφία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας (2016)	176
3.2	Συμπερασματική κρίση - Η περιεκτική στάση του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου απέναντι στη θρησκευτική διαφορετικότητα	180
	Επίλογος	185
	Βιβλιογραφία.....	193
	Παράρτημα: «Φωτογραφικό Υλικό»	218

Κατάλογος Εικόνων

Εικόνα 1-1, Το λογότυπο του ΕΑΠ, σε έγχρωμη έκδοση.....	i
Εικόνα 1-2, Το λογότυπο του ΜΠΣ, σε έγχρωμη έκδοση	i
Εικόνα 1-3, Το λογότυπο του ΕΑΠ, σε έγχρωμη έκδοση.....	iii
Εικόνα 1-4, Η στήλη Hsi-an-fu, σε έγχρωμη έκδοση	25

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

<i>Α. Θ. Π.</i>	Αυτού Θειοτάτη Παναγιότης
<i>αι.</i>	αιώνας
<i>Α΄ Ιωάνν.</i>	Α΄ Επιστολή Ιωάννου
<i>Α΄ Κορ.</i>	Α΄ Επιστολή Παύλου Προς Κορινθίους
<i>Απ.</i>	Απόστολος
<i>Αποκ. Ιωάνν.</i>	Αποκάλυψις Ιωάννου
<i>Arch.</i>	Archimandrite
<i>Αρχιμ.</i>	Αρχιμανδρίτη
<i>Α΄ Τιμ.</i>	Α΄ Επιστολή Παύλου Προς Τιμόθεον
<i>Β΄ Κορ.</i>	Β΄ Επιστολή Παύλου Προς Κορινθίους
<i>βλ.</i>	βλέπε
<i>Γαλ.</i>	Επιστολή Παύλου Προς Γαλάτας
<i>Γεν.</i>	Γένεσις
<i>CEC</i>	Conference of European Churches
<i>COE</i>	Conseil Oecuménique des Eglises
<i>CWME</i>	Commission on World Mission and Evangelism
<i>Δευτ.</i>	Δευτερονόμιο
<i>DFI</i>	Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies
<i>ΕΑΠ</i>	Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
<i>Εβρ.</i>	Επιστολή Παύλου Προς Εβραίους
<i>ECRL</i>	European Council of Religious Leaders
<i>ed. / eds.</i>	editions
<i>εικ.</i>	εικόνα
<i>εκδ.</i>	εκδόσεις
<i>ΕΚΠΑ</i>	Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
<i>επιμ.</i>	επιμέλεια
<i>Εφ.</i>	Επιστολή Παύλου Προς Εφεσίους
<i>Fr.</i>	Father
<i>Ησ.</i>	Ησαΐας
<i>IRM</i>	International Review of Mission

<i>Ιωάνν.</i>	Ευαγγέλιο Κατά Ιωάννην
<i>Κ.Ε.</i>	Κεντρική Επιτροπή
<i>κεφ.</i>	κεφάλαιο
<i>Κολ.</i>	Επιστολή Παύλου Προς Κολοσσαείς
<i>Λκ.</i>	Ευαγγέλιο Κατά Λουκάν
<i>Μθ.</i>	Ευαγγέλιο Κατά Ματθαίον
<i>Μκ.</i>	Ευαγγέλιο Κατά Μάρκον
<i>Μτ.</i>	Mount
<i>ΜΠΣ</i>	Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
<i>ό.π.</i>	όπως / όπου παραπάνω
<i>π.</i>	πατήρ
<i>Π.Π.</i>	Παγκοσμίου Πολέμου
<i>Παρ.</i>	Παροιμίες Σολομώντος
<i>ρ. / ρρ.</i>	page / pages
<i>ΡΓ</i>	Patrologia Graeca
<i>ΡΛ</i>	Patrologia Latina
<i>Πρ.</i>	Πράξεις των Αποστόλων
<i>ΠΣΕ</i>	Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών
<i>Ρωμ.</i>	Επιστολή Παύλου Προς Ρωμαίους
<i>Σεβ.</i>	Σεβασμιώτατος
<i>στ.</i>	στήλη / στίχος
<i>St.</i>	Saint
<i>τευχ.</i>	τεύχη
<i>Τομ.</i>	Τόμο / οι
<i>tr. / trans.</i>	translated
<i>Τωβ.</i>	Τωβίτ
<i>υπ.</i>	υποσημείωση
<i>Vol.</i>	Volume
<i>Φιλ.</i>	Επιστολή Παύλου Προς Φιλιππησίους
<i>Χ.Ε.Ε.</i>	Χριστιανική Ένωση Επιστημόνων
<i>Ψαλμ.</i>	Ψαλμοί του Δαβίδ
<i>WCC</i>	World Council of Churches

Πρόλογος

Η ύπαρξη «σπερμάτων του Λόγου» στις μη χριστιανικές θρησκείες και η δυνατότητα σωτηρίας των πιστών τους υπήρξε ένα από τα μείζονα ερωτήματα που διέγειραν το ενδιαφέρον μου για έρευνα, ιδιαιτέρως μετά την ανάγνωση του βιβλίου *Christ the Eternal Tao* (1999), στο οποίο ο ιερομόναχος Δαμασκηνός επιχειρεί την επανεγγραφή του Ευαγγελίου με την απόδοση του Ιωάννιου όρου «Λόγος» υπό τον όρο Ταό¹ - καθώς και άλλων εννοιών με ταοϊστικούς όρους - και με τη χρήση της θεολογίας του μάρτυρος *Ιουστίνου* (100;-†165) για τον «σπερματικό λόγο»².

Μέσα στο πλαίσιο λοιπόν ανεύρεσης της απάντησης στο επιτακτικό αυτό σε καιρούς παγκοσμιοποίησης ερώτημα προσέπεσα στη λεγόμενη Θεολογία των Θρησκειών, εντυπωσιαζόμενη τόσο από το εύρος της, με τις πηγές της να εντοπίζονται τόσο στα βιβλικά κείμενα όσο και στην πατερική παράδοση, όσο και από το πλήθος των σύγχρονων θεολόγων στοχαστών που ενασχολήθηκαν με αυτή, ιδίως στο δυτικό χώρο μετά τη Β΄ Βατικανή Σύνοδο (1962-1965). Όμως, οι απαντήσεις των δυτικών ρωμαιοκαθολικών και προτεσταντών θεολόγων δεν κάλυπταν τη δίψα μου προς ανεύρεση της απάντησης, καθώς αναζητούσα τη σύγχρονη ορθόδοξη θεώρηση για την αξία των μη χριστιανικών θρησκειών.

Το ασπαζόμενο την *περιεκτική* θεώρηση του Χριστιανισμού (*inclusivism*) (βλ. κατωτέρω), όπως τονίζει ο Παπαθανασίου, κείμενο *Υπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, ἔναντι, ὅπως θα καταδειχθεί, των πιο γενικευμένων διατυπώσεων της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (2016)³, αναφέρεται, αφενός στην πέραν των ορίων της θεσμικής Εκκλησίας μυστική δράση του Λόγου του Θεού, κατανοώντας υπό αυτή την

¹Βλ. Athanasios, N., Papathanasiou, “Fr. Georges Florovsky and Mission. *Witness ‘To’, ‘With’, or ‘Beyond’ ‘Sacred Hellenism’?*”, στο John Chryssavgis and Brandon Gallaher ed., *The Living Christ. The Theological Legacy of Georges Florovsky*, London, T&T Clark, 2021, p. 372. όπου επισημαίνεται ότι το Ταό κατά τη θρησκεία του Ταοϊσμού αποτελεί την «ατραπό», την αρχή, διά της οποίας συγκροτείται το σύμπαν. Ο Παπαθανασίου θεωρεί θετική την προσπάθεια του Δαμασκηνού για την ἔναντι του Ταοϊσμού αναδιατύπωση της Αγίας Τριάδας, της θείας χάριτος και του αλτρουιστικού τρόπου ύπαρξης ενώ εκφράζει επιφυλάξεις για την ἔμφαση στην σύμφωνη με τον Δαμασκηνό παραποιημένη σοφία της Κίνας και τον μυστικισμό της, καθώς επίσης για τη χρήση του ταοϊστικού κύκλου ως έννοιας μέσω της οποίας αποδίδεται η κένωση του εαυτού.

²Papathanasiou, “Fr. Georges Florovsky”, ὁ.π., p. 372.

³Θανάσης Παπαθανασίου, «Για μια μαρτυρία προφητική, απελευθερωτική και ἔμπρακτη», *Σύναξη* 162, 2023, σσ. 19-20, 22.

έννοια την ιεραποστολή⁴ και αφετέρου στην Εκκλησία που επιζητεί γι' αυτόν τον λόγο τον διάλογο με τις άλλες θρησκείες, εκφράζοντας σεβασμό και αγάπη προς όλους τους λαούς, προς τους οποίους ο Θεός γνωστοποίησε τη δόξα και τη χάρη Του⁵. Εξαιτίας λοιπόν, έλλειψης επισήμως διατυπωμένης θέσης από Πανορθόδοξη Σύνοδο επί του θέματος, η έρευνα στράφηκε στην προσέγγιση των άλλων θρησκειών, όπως αυτή διατυπώθηκε από σύγχρονους ορθόδοξους θεολόγους, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει η μορφή του *Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου)*.

Η αξιόλογη συμβολή του στη διατύπωση μιας ορθόδοξης τριαδικής κατανόησης των μη χριστιανικών θρησκειών, που δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς, καθώς και ο θαυμασμός μου για την πολυδιάστατη και χαρισματική προσωπικότητά του, το ευρύ και δυσχερές ιεραποστολικό του έργο σε Αφρική και Αλβανία, την ακαδημαϊκή και βιοματική προσέγγιση των άλλων θρησκειών στα περιβάλλοντα ανέλιξής τους, την πολυετή εμπειρία συμμετοχής σε διαχριστιανικές και διαθρησκευτικές συναντήσεις, εν τέλει την ενσάρκωση της αγάπης προς όλους άνευ διακρίσεων με οδήγησαν στη ψηλάφηση του θεολογικού του στοχασμού για το εν λόγω θέμα στοχασμός, ο οποίος αποτυπώνεται σε πληθώρα μελετημάτων και αρθρογραφίας και που αναμφίβολα, η παρούσα εργασία δεν μπορεί να εξαντλήσει αλλά μπορεί να καταστεί αφορμή που θα διεγείρει περαιτέρω έρευνα και μελέτη.

Θα ήθελα εκ βαθέων να ευχαριστήσω τον Α' Επιβλέποντα Καθηγητή της εργασίας μου, τον κ. Αθανάσιο Παπαθανασίου, για την ενθάρρυνση να αναλάβω την έρευνα του συγκεκριμένου θέματος, την εμπιστοσύνη που επέδειξε στο πρόσωπό μου, την ελευθερία που μου δόθηκε κατά την έρευνα και επεξεργασία, την ανεξάντλητη υπομονή και διαρκή καθοδήγησή του, που συντέλεσαν να φέρω εις πέρας την αποστολή μου. Την ευγνωμοσύνη μου θα ήθελα να εκφράσω και στον Β' Επιβλέποντα Καθηγητή μου κ. Δημήτριο Μόσχο για τις υποδείξεις και επισημάνσεις του. Η ευχαριστία μου απευθύνεται επιπλέον, στους διδάσκοντες του Μεταπτυχιακού Προγράμματος «*Ορθόδοξη Θεολογία και Χριστιανικός Πλουραλισμός*», που κατά τη διάρκεια των σπουδών μου συνέβαλαν στην επιστημονική μου κατάρτιση, ώστε να μπορέσω να φανώ αντάξια των αξιώσεων της

⁴Παπαθανασίου, «Για μια μαρτυρία», ό.π., σ. 20. Βλ. και «Υπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας», 2020, § 55 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.goarch.org/el/social-ethos> (ημερομηνία ανάκτησης: 24/05/2023).

⁵«Υπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς», ό.π.

εν λόγω εργασίας. Τέλος, είμαι ευγνώμων απέναντι στην οικογένειά μου, από τα μικρότερα έως τα μεγαλύτερα μέλη της, για την απεριόριστη υπομονή τους.

Αθήνα, 17 Σεπτεμβρίου 2023,
†Κυριακή μετά την Ύψωση. Σοφίας
και των τριών θυγατέρων αυτής
Πίστεως, Αγάπης και Ελπίδος,
μαρτύρων (†137).

Κριθαριώτη Αθηνά

Εισαγωγή

I. Ιεραποστολή και Θεολογία των Θρησκειών

Η ιεραποστολική δράση της Εκκλησίας σήμερα καλείται να ανταποκριθεί στα δεδομένα που διαμορφώνει ο θρησκευτικός πλουραλισμός. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι, καθώς η ιεραποστολή πλέον δεν περιορίζεται εντός μίας τοπικής Εκκλησίας αλλά αποκτά οικουμενική διάσταση και μάλιστα, όχι ως «μαρτυρία» μίας χριστιανικής ομολογίας αλλά όλων μαζί των χριστιανικών ομολογιών, είναι σημαντικό το πώς αυτές από κοινού προσδιορίζουν τη σχέση τους προς τις μη χριστιανικές θρησκείες⁶.

Το ερώτημα, εάν αντιτίθεται η χριστιανική μαρτυρία προς τον διαθρησκευτικό διάλογο ή ο τελευταίος συντελεί στην κατάθεση της μαρτυρίας, όπως αυτή προέκυψε από τη συζήτηση για την ιεραποστολή στα πρόθυρα του Β΄ Π.Π., μεγεθύνθηκε κατά τη δεκαετία του 1960 εντός του ΠΣΕ και του ρωμαιοκαθολικού κόσμου⁷. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται στο καίριο ερώτημα που απασχόλησε κατά τον 20^ο αιώνα τη χριστιανική μαρτυρία και αφορά τον τρόπο κατανόησής της στο πλαίσιο διαλόγου, όσο και στο συνδεδεμένο με αυτό ερώτημα περί του τρόπου θεολογικής προσέγγισης (εκ μέρους των χριστιανών) των άλλων θρησκειών, δίχως την απομάκρυνσή τους από την πίστη στον Χριστό⁸. Η θεολογική κατανόηση των μη χριστιανικών θρησκειών αποτελεί αποφασιστικής σημασίας ερώτημα της χριστιανικής ιεραποστολικής κατά τον 21^ο αιώνα. Πώς όμως αξιολογεί θεολογικά τις άλλες θρησκείες η Ορθοδοξία;⁹

Το ενδιαφέρον για την Ορθόδοξη Εξωτερική Ιεραποστολή σήμερα χαρακτηρίζεται, αφενός από το θεολογικό υπόβαθρο της ιεραποστολής, αφετέρου από την

⁶ Δημήτριος, Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος και Θεολογία των Θρησκειών», *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σσ. 109, 111.

⁷ Θανάσης, Ν., Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία και Διάλογος με ανθρώπους άλλων πεποιθήσεων: Πατερικές Ενοράσεις», *Sources Chretiennes, Ελληνική και λατινική συμβολή στον Ευρωπαϊκό πολιτισμό. Rapport Grec el latin a la culture europeenne*, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης, Πιερ Σαλαμπιέ, Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2019, σσ. 383-384.

⁸ Anastasios, Archbishop of Tirana, "Understanding And Witnessing To Christ In A Pluralistic World", From Baar I to Baar II. A Report From A Consultation On The Theological Significance Of Other Faiths, *Current Dialogue*, 26, WCC, Geneva, 1994, p. 43 στο διαδικτυακό τόπο: <https://archive.org/details/wcccurrentdialogue026/page/43/mode/2up> (ημερομηνία ανάκτησης: 12/2/2023).

⁹ Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 110.

ένδειξη σεβασμού προς τις ποικίλες θρησκευτικές πεποιθήσεις αυτών που έρχονται σε επαφή με τη μαρτυρία της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁰.

Εάν οι μη χριστιανικές θρησκείες δεν αληθεύουν, καθίσταται η ύπαρξη της ιεραποστολής αιτιολογημένη, δίχως να γνωρίζουμε τι θα συμβεί στα εκατομμύρια της ανθρωπότητας που αγνοούν, επειδή δεν έφτασε ποτέ σ' αυτούς, το μήνυμα του Ευαγγελίου. Ενώ εάν αληθεύουν, καθίσταται η μαρτυρία της Εκκλησίας για την αλήθεια, το μοναδικό και τη καθολικότητα του ευαγγελικού μηνύματος άνευ σημασίας¹¹;

Ο νυν Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος το 1968 αναφέρθηκε στο εν λόγω ερώτημα της Θεολογίας των Θρησκειών, για το οποίο, αν και έντονα έχει απασχολήσει τον δυτικό Χριστιανισμό, ο ορθόδοξος θεολογικός προβληματισμός δήλωνε εν γένει, πλην ελαχίστων περιπτώσεων, άγνοια¹². Παρά το γεγονός ότι η ορθόδοξη θεολογική ενασχόληση με ένα από τα μέγιστα θεολογικά ζητήματα του σήμερα δεν είναι μεγάλη, το ενδιαφέρον κινεί, όχι μόνο ο τρόπος που απαντάται το ερώτημα αλλά και η ίδια απάντηση¹³. Πρόκληση για την Ορθοδοξία λοιπόν, αποτελεί η διαμόρφωση μιας ορθής θεολογικής στάσης έναντι των πιστών των άλλων θρησκειών¹⁴.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, έχοντας συνδυάσει την ακαδημαϊκή διάκριση στον τομέα της ιστορίας των θρησκειών και της ιεραποστολικής με την ιεραποστολική δράση, συνέβαλε, ιδιαίτερος με την αρθρογραφία του, κατά τη δεκαετία του '80¹⁵ στη θεολογική αποτίμηση των μη χριστιανικών θρησκειών αλλά και της αξίας του διαθρησκειακού διαλόγου από ορθόδοξη άποψη η δε συνύπαρξη Ορθοδόξων και Μουσουλμάνων στην Αλβανία αποτέλεσε για τον ίδιο κίνητρο, ώστε να προβεί στην εκ νέου διατύπωση των θέσεών του¹⁶. Ο ίδιος αποτιμά ως σημαντικές δύο παραμέτρους στην προσπάθεια να

¹⁰ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «*Η Ασημονημένη Έντολή 'Πορευθέντες'. Από τόν λήθαργο στήν άφύπνιση*», Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2013, σ. 13.

¹¹ Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία και Διάλογος», ό.π., σ. 384.

¹² Αναστάσιος Γιαννουλάτος, Αρχιμ., «Αφετηριακά σκέψεις δια την Εξωτερικήν Ιεραποστολήν», *Πορευθέντες*, 40, 1968, σ. 50.

¹³ Κύριλλος (Κατερέλος), Σεβ. Μητροπολίτης Κρήνης, «Χριστιανισμός και Θρησκείες. Εισαγωγή στη Θεολογία των Θρησκειών», (Εκδόσεις Διάδραση, Ζεφύρι 2021), σ. 184.

¹⁴ George, C., Papademetriou, "An Orthodox Christian view of non christian religions" στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.goarch.org/-/an-orthodox-christian-view-of-non-christian-religions> (ημερομηνία ανάκτησης: 29/06/2022).

¹⁵ Το πλέον αξιόλογο εκ των άρθρων αυτών στη νεοελληνική γλώσσα αποτελεί το: «Θεολογική κατανόηση των άλλων Θρησκειών», *Παγκοσμιοότητα και Ορθοδοξία*, Νέα Σμύρνη 2002, σσ. 169-206. Σχετικώς πρόσφατη σύνοψη των θέσεών του στο εν λόγω ζήτημα αποτελεί το άρθρο: «Σχέσεις της Ορθοδοξίας με τις άλλες θρησκείες», *Ζωντανή Ορθοδοξία στο σύγχρονο κόσμο*, επιμ. Andr. Walker, K. Καρράς, Μετ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα 2001, σσ. 43-62.

¹⁶ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 184-186.

επεκταθεί η ορθόδοξη ιεραποστολή σήμερα αφενός την καλλιέργεια συναίσθησης στο εκκλησιαστικό σώμα περί της σημασίας της ιεραποστολής ως έκφρασης της εκκλησιαστικής μας ταυτότητας, αφετέρου τη σπουδή και σαφή αντίληψη του σημερινού πλουραλιστικού κόσμου¹⁷. Η ενασχόληση του ιδίου με τη θρησκευτική πολυμορφία και της σχέσεώς της με τη χριστιανική διδασκαλία και αποστολή τον αναδεικνύουν ως έναν από τους πλέον σημαντικούς σύγχρονους ορθόδοξους μελετητές του είδους¹⁸.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, λοιπόν, ως μία ηγετική μορφή στο χώρο της ορθόδοξης ιεραποστολής, έχει θεμελιώσει μία ορθόδοξη προσέγγιση σχετικά με τη θεολογική σημασία των μη χριστιανικών θρησκειών, που όμως δεν έχει μελετηθεί με επάρκεια. Η σύγχρονη ορθόδοξη ενασχόληση στο πλαίσιο της Θεολογίας των Θρησκειών με το ζήτημα περί αλήθειας στις άλλες θρησκείες και της σχέση της με την ιεραποστολή καθιστά, όχι μόνο ενδιαφέρουσα αλλά και αναγκαία τη μελέτη της θεολογικής προσέγγισης του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου σχετικά με το θέμα αυτό.

Η εργασία, υπό τον τίτλο «Ιεραποστολή και Θεολογία των Θρησκειών: Χριστιανισμός και Θρησκείες στη θεολογική σκέψη του Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου)», διακρινόμενη σε τρία επιμέρους κεφάλαια, έχει ως σκοπό να διερευνήσει στον θεολογικό στοχασμό του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας κ. κ. Αναστασίου τη σχέση της ιεραποστολής με τη Θεολογία των Θρησκειών, την αναγνώριση ή μη αλήθειας στις μη χριστιανικές θρησκείες και τη συσχέτιση ή μη με τη «μαρτυρία» της Εκκλησίας.

Ως μεθοδολογία της έχει την αναζήτηση, ανάλυση και σύνθεση πληροφοριών, την ιστορική και συγκριτική έρευνα και την άσκηση κριτικής για την παρουσίαση και εξήγηση του υπό εξέταση θέματος ενώ πηγές της αποτελούν το πλήθος δημοσιεύσεων του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται επιστημονικές μελέτες, πραγματείες, άρθρα κριτικής, συλλογικές εργασίες, προσφωνήσεις, ομιλίες σε συνέδρια πανορθόδοξα, διαχριστιανικά κ.ά., εορταστικά μηνύματα, συνεντεύξεις και πρόλογοι σε μελέτες άλλων συγγραφέων. Η εκτύλιξη των κεφαλαίων πραγματοποιείται βάσει της θεολογίας του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου – όπως αυτή θεμελιώνεται στην Αγία Γραφή και την πατερική Παράδοση, και επικουρικώς από βοηθητική βιβλιογραφία – επίσημα κείμενα Εκκλησιών, μελέτες άλλων συγγραφέων, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά,

¹⁷Ioan, Filimon, “Archbishop Anastasios Yannoulatos, Mission in Christ’s Way. An Orthodox Understanding of Mission”, Reviewed, *International Journal of Orthodox Theology*, 5:3(2014), p. 274.

¹⁸Filimon, “Archbishop Anastasios Yannoulatos, Mission”, ό.π., p. 271.

δημοσιεύσεις σε έγκυρες ιστοσελίδες κ.ά., ενώ διευκρινίσεις επί στοιχείων που αναφέρονται στο κυρίως μέρος της εργασίας παρατίθενται στις υποσημειώσεις. Παραθέματα λόγων του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου ενσωματώνονται αυτούσια στην εργασία, προκειμένου να καταδειχθεί η συνοδοιπορία της θεολογικής του σκέψης και της ιεραποστολικής του δράσης, η οποία ωστόσο δεν μπορεί να εξαντληθεί στα πλαίσια της εν λόγω μελέτης.

Κατόπιν εισαγωγικών επισημάνσεων, τόσο για τη σχέση Θεολογίας των Θρησκειών και ιεραποστολής, όσο για σύνολο τον βίο του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, από τα τρία κεφάλαια της εργασίας, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ιστορία της Θεολογίας των Θρησκειών κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Αναστάσιο και οι μορφές της σήμερα η τυπολογία της και η σχέση των ρευμάτων της με το ερώτημα της σωτηρίας και της ιεραποστολής. Στο δεύτερο κεφάλαιο εκτίθεται η θεολογική σκέψη του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου για τις μη χριστιανικές θρησκείες και το πως αυτή οδηγεί προς μία ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών που εναρμονίζεται με τον θεολογικό του στοχασμό για την ιεραποστολή, την παγκόσμια σωτηρία και τον διαθρησκειακό διάλογο ενώ στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο επιχειρείται μια συγκριτική και συμπερασματική θεώρηση της θεολογικής προσέγγισης του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου για τις μη χριστιανικές θρησκείες. Επιστέγασμα της εργασίας αποτελούν τα επιλογικά συμπεράσματα. Πιο συγκεκριμένα:

Στην εισαγωγή γίνεται μία σύντομη μνεία στη σχέση Ιεραποστολικής και Θεολογίας των Θρησκειών ως μείζονος ερωτήματος του 21^{ου} αιώνα, που, εάν και έχει απασχολήσει έντονα τον θεολογικό στοχασμό της χριστιανικής Δύσης, στην ορθόδοξη Ανατολή μεταξύ των ελάχιστων που έχουν θεολογικά προσεγγίσει το εν λόγω ζήτημα είναι ο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος ως εκ τούτου, και προκειμένου να αναδειχθεί ο θεολογικός στοχασμός που τον οδήγησε στην έμπρακτη εκδήλωση του ιεραποστολικού του ζήλου και την επιτόπια θρησκευτολογική του αναζήτηση, ακολουθεί μία σύντομη επισκόπηση της βιογραφίας του με τα κομβικά σημεία του βίου του, της ακαδημαϊκής, ιεραποστολικής και συγγραφικής του πορείας, καθώς και των τιμητικών διακρίσεων που έλαβε.

Στο πρώτο κεφάλαιο, κατόπιν μίας σύντομης αναφοράς στην έννοια και το περιεχόμενο της Θεολογίας των Θρησκειών, ψηλαφείται η χριστιανική σκέψη για τις μη χριστιανικές θρησκείες βάσει μιας ανάλυσης που ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος

επιχειρεί σε μελέτες και δημοσιεύσεις του με κύριο άξονα το έργο του *Various Christian Approaches to the Other Religions. A Historical Outline* (1971) έτσι, παρουσιάζεται από τον ίδιο, κατανεμημένη σε τρεις χρονικές περιόδους, μια ιστορική αναδρομή που μπορεί να καταστήσει πιο εύληπτη τη Θεολογία των Θρησκειών βάσει της εκκλησιαστικής συνείδησης, όπως αυτή προκύπτει από τη βιβλική παράδοση – κυρίως τις ευαγγελικές και αποστολικές περικοπές, εν συνεχεία την πατερική Παράδοση με επίκεντρο τον «σπερματικό Λόγο» και τη βυζαντινή προσέγγιση κυρίως εκκλησιαστικών Πατέρων. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η αναδρομική προτεσταντική και η ρωμαιοκαθολική προσέγγιση επί του ζητήματος, που, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η μεν, αν και ποικιλόμορφη, αποκρυσταλλώνεται στο Παγκόσμιο Συμβούλιο των Εκκλησιών, η δε, απόλυτη και ανοιχτή, κορυφώνεται στη Β΄ Βατικανή Σύνοδο (1962-1965).

Σε δεύτερη υποενότητα προσεγγίζεται η σύγχρονη ορθόδοξη σκέψη των τελευταίων αιώνων (19^{ου}-21^{ου} αι.) έναντι της θρησκευτικής πολυμορφίας και της θεολογικής κατανόησης των μη χριστιανικών θρησκειών, όπως αυτή εκφράζεται, εξαιτίας της έλλειψης επίσημης ορθόδοξης θέσης συνοδικά κατοχυρωμένης, τόσο από μορφές της ρωσικής ορθόδοξης διανόησης, όσο και από εμβληματικές μορφές της και από μορφές της ελληνόφωνης ορθόδοξης διανόησης, προκειμένου, αφενός να φωτιστεί από ορθόδοξη άποψη η Θεολογία των Θρησκειών, αφετέρου να αναδειχθεί και κατόπιν να συσχετιστεί η επί του ζητήματος συμβολή του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου.

Σε επόμενη υποενότητα, οι ανωτέρω αναδρομικά παρουσιασμένες χριστιανικές στάσεις για τις μη χριστιανικές θρησκείες κατηγοριοποιούνται με αναφορά στη σύγχρονη τυπολογία της διαθρησκειακής θεολογίας, από την οποία διαφέρει η ταξινόμηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την τέταρτη υποενότητα, στην οποία εξετάζεται η Θεολογία των Θρησκειών από σωτηριολογική και ιεραποστολική άποψη με το κέντρο βάρους να εμπίπτει στην περί *Missio Dei* (αποστολή του Θεού) αντίληψη.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρείται μια προσέγγιση του θεολογικού στοχασμού του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου για την ιεραποστολή, τη σωτηρία και τον διαθρησκειακό διάλογο, διερευνώντας τη συνάντηση του Χριστιανισμού με τις άλλες θρησκείες, που ο ίδιος καταθέτει. Στην πρώτη υποενότητα, ύστερα από μια σύντομη ανάλυση της θρησκείας ως φαινομένου, παρουσιάζεται, όπως καταγράφεται από τον ίδιο τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η σχέση του Χριστιανισμού, ως ύψιστη μορφή θρησκείας,

με τις μη χριστιανικές θρησκείες, προκειμένου στις επόμενες υποενότητες να αναλυθούν βάσει του θεολογικού του στοχασμού, τόσο τα σημεία επαφής, όσο και απόκλισης Χριστιανισμού και άλλων θρησκειών. Η αποδοχή ύπαρξης «σπερμάτων του λόγου» και «γεφυρών» με αυτές μπορεί να συντελέσει στην προσέγγισή τους και την ειρηνική συνύπαρξη ενώ η κατανόησή τους μπορεί να επιτευχθεί, κατά τον ίδιο, μέσω τριών βιβλικών εννοιών, του Λόγου, της Αγάπης και του Φωτός οι δε αποκλίσεις με αυτές καταδεικνύουν, όπως επισημαίνεται στην τρίτη υποενότητα από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, επιπλέον τη δυσκολία επαφής μαζί τους.

Έτσι, οδηγούμαστε προς μια ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών, όπου, όπως αναπτύσσεται στο τέλος του κεφαλαίου, η κατανόηση και προσέγγισή τους βασίζεται, αφενός σε τρεις έννοιες, με την καθολικότητα της δόξας και πρόνοιας του Θεού αλλά και της οντολογικής ισότητας των ανθρώπων, χάρη στη κοινή θεία τους προέλευση, να αποτελούν τις θεμελιώδεις, αφετέρου στη διπλή θεία οικονομία, Υιού και Πνεύματος, και στην «κοινωνία αγάπης» των προσώπων του Τριαδικού Θεού μια «κοινωνία» που αποτυπώνεται στην Εκκλησία και με προοπτική τη Βασιλεία έχει παγκόσμιες διαστάσεις.

Αυτή η «παγκοσμιότητα» της Εκκλησίας, μας καλεί στην υπό το πρίσμα της χριστιανικής μαρτυρίας ανάγκη διαλόγου, ανάγκη που αναπτύσσεται στην επόμενη υποενότητα πρόκειται για έναν διάλογο με σεβασμό στη θρησκευτική εμπειρία του άλλου προκειμένου αυτή να γίνει κατανοητή και ο οποίος, για την ανακαίνιση της σημερινής παγκοσμιοποίησης και την οικοδόμηση μιας «ανθρώπινης», επικεντρώνεται βάσει των ανθρωπολογικών αξιών των θρησκειών σε σύγχρονα ζητήματα, όπως η ειρήνη, η τρομοκρατία, η φτώχεια, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το φυσικό περιβάλλον, η εκκοσμίκευση, τα οποία και αναλύονται. Στη συνέχεια, εξετάζεται η σημασία της μέσω του διαλόγου χριστιανικής «μαρτυρίας» και ιεραποστολής - το περιεχόμενο των οποίων εξετάζεται στη θεολογική σκέψη του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου - για την πραγματοποίηση της παγκόσμιας σωτηρίας.

Η εργασία καταλήγει στο τρίτο κεφάλαιο, όπου επιχειρείται η συσχέτιση βασικών αξόνων της ανωτέρω εκτιθέμενης θεολογικής σκέψης του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τις μη χριστιανικές θρησκείες με αυτή συγχρόνων του δυτικών εκπροσώπων των ποικίλων ρευμάτων της Θεολογίας των Θρησκειών, όπως της *περιεκτικής* ή *πλουραλιστικής* θέσης, προκειμένου να αναδυθούν οι συγκλίσεις και οι αντιθέσεις τους και μέσα από αυτές η συμβολή της ορθόδοξης τριαδικής θεολογίας του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου στον

διομολογιακό διαθρησκευτικό διάλογο και τη χριστιανική «μαρτυρία». Η συσχέτιση αυτή συνεχίζει με συγχρόνους του εκπροσώπους της *περιεκτικής* κυρίως θέσης της ορθόδοξης θεολογίας για τις άλλες θρησκείες, ώστε να διαφανούν και εδώ οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις αλλά και η συνεισφορά του θεολογικού του στοχασμού στον ορθόδοξο διάλογο με τις μη χριστιανικές θρησκείες, στην ορθόδοξη «μαρτυρία» και σε επίσημα κείμενα, όπως αυτά της *Αγίας και Μεγάλης εν Κρήτη Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (2016). Των ανωτέρω συσχετίσεων προηγείται η εξέταση των επιδράσεων που δέχθηκε από τη βιβλική και πατερική Παράδοση, από εκπροσώπους της δυτικής αλλά κυρίως της ορθόδοξης διάνοησης και παραλλήλως αυτών που άσκησε.

Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μία συμπερασματική αποτίμηση σύνολης της θεολογικής σκέψης του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τη θρησκευτική ετερότητα, η οποία χαρακτηριζόμενη ως *περιεκτική* μπορεί να αποτελέσει άξονα προς μια ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών.

II. Βιογραφία του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου

*«Όταν ζης με την αίσθησι του οικουμενικού ανθρώπου,
ζης πιο σωστά, πιο βαθειά και πλατειά σαν άνθρωπος»¹⁹.*

Το διεθνές Συνέδριο Ορθόδοξης Νεολαίας το 1958 στην Αθήνα υπήρξε σταθμός για να εκφραστεί από κάποιους νεαρούς ορθόδοξους θεολόγους η ανάγκη ανάπτυξης εξωτερικής αποστολής από τη σύγχρονη Ορθόδοξη Εκκλησία. Της πρόσκλησης αυτής προς την Εκκλησία ηγήθηκε ένας από τους νεαρούς, ο Αναστάσιος Γιαννουλάτος, που το 1959 με τη σύσταση του Διορθόδοξου Ιεραποστολικού Κέντρου *Πορευθέντες (Go Ye)* και της υπό την ίδια ονομασία περιοδικής έκδοσης απέβλεπε στην ανανέωση του ορθόδοξου ιεραποστολικού ζήλου και στην εκτός Ορθοδοξίας γνωστοποίηση της ανατολικής αποστολικής παράδοσης. Στο πρώτο τεύχος, αίσθηση είχε προκαλέσει το άρθρο του *Η ξεχασμένη εντολή για το ιεραποστολικό μας χρέος*.

Αν και η αισιοδοξία του για μία Ορθόδοξη Εξωτερική Ιεραποστολή θεωρήθηκε από κάποιους ιδεαλισμός, το θαύμα πραγματώθηκε, με αποτέλεσμα ο Αρχιεπίσκοπος

¹⁹«Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος πορευόμενος: Συνομιλίες με τη Νατάσα Μπαστέα και τον Μάκη Προβατά», Εκδόσεις Πατάκη, 2021, σ. 72.

Αναστάσιος να θεωρείται σήμερα κορυφαία μορφή της ορθόδοξης ιεραποστολής²⁰. Ο ίδιος δεν αρνείται έναν δεύτερο τίτλο, πέρα από τον επίσημο, που περιστασιακά του αποδίδεται Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και Πάντων. *«Είμαι αρχιεπίσκοπος του καθενός. Για εμάς, κάθε άτομο είναι αδελφός ή αδελφή. Η Εκκλησία δεν είναι μόνο για τον εαυτό της. Είναι για όλους τους ανθρώπους»*²¹.

Ο Αναστάσιος Γιαννουλάτος γεννημένος στις 4 Νοεμβρίου 1929, αν και με ανεπτυγμένη μαθηματική σκέψη κατά την εφηβεία, εμβάθυνε στην πίστη μέσα στην οποία είχε ανατραφεί κατά τον Β΄ Π.Π.²² Ο εφηβικός προβληματισμός του περιστράφηκε γύρω από το νόημα της ύπαρξης²³. Αντιλαμβανόμενος ως ζητούμενο το άγγελμα μιας αιώνιας ειρήνης μέσω του Χριστού, στράφηκε προς την θεολογία, την οποία σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, από όπου αποφοίτησε το 1952 με αριστεία²⁴.

Τελειώνοντας τη στρατιωτική του θητεία, άρχισαν να τον απασχολούν οι επιλογές που είχε για τη περαιτέρω πορεία του. *«Ήταν Μ. Τρίτη του 1954. Είχα υπηρεσία ως έφεδρος ανθυπολοχαγός στο Γενικό Επιτελείο και παρακολουθούσα από το ραδιόφωνο την Ακολουθία. Το Ευαγγέλιο εκείνης της βραδιάς, στη μοναξιά και τη βαθιά περισυλλογή μου, με συγκλόνισε. Ιδίως ο στίχος «ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ ὁ κόκκος τοῦ σίτου πεσῶν εἰς τὴν γῆν ἀποθάνῃ, αὐτὸς μόνος μένει· ἐὰν δὲ ἀποθάνῃ, πολὺν καρπὸν φέρει» (Ιωάνν. 12:24). Μέσα σε έντονη προσευχή, στοχασμό και εσωτερικό συγκλονισμό έλαβα την οριστική απόφαση. Θα αφιέρωνα τη ζωή μου ολοκληρωτικά στο Θεό, μέσα στην Εκκλησία».*

Μέσω της Αδελφότητας θεολόγων²⁵ «Ζωή» ηγήθηκε της προσπάθειας «Εσωτερικής Ιεραποστολής» σε φοιτητές και εφήβους, ώστε να καταστεί η ορθόδοξη πίστη ρεαλιστική²⁶. *«Σαν νέος είχα συγκινηθεί από τις ιστορίες του πατέρα Damian, ενός καθολικού ιερέα που υπηρετούσε λεπρούς στη Χαβάη [...]. Ρώτησα τον εαυτό μου: τι απέγινε η ιεραποστολική παράδοση στην ορθόδοξη Εκκλησία; Που ήταν οι ορθόδοξοι ιεραπόστολοι; Τι κάνουμε για να μοιραστούμε την πίστη μας με άλλους; Τι κάνουμε για να φτάσουμε σε όλους εκείνους τους ανθρώπους που δεν έχουν ακούσει ποτέ το Ευαγγέλιο;*

²⁰Luke, A., Veronis, "Anastasios Yannoulatos: modern-day apostle", *International Bulletin of Missionary Research*, Vol. 19, Issue 3, (Sage Publications Ltd. UK, 1995).

²¹Marianne, Ejdersten, "Archbishop Anastasios, the science lover who became an apostle of peace", 2015 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.oikoumene.org/news/archbishop-anastasios-the-science-lover-who-became-an-apostle-of-peace> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/07/2022).

²²Veronis, "Anastasios", ό.π.

²³Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), *«Η Αησιμονημένη Έντολή»*, ό.π., σ. 75.

²⁴Veronis, "Anastasios", ό.π.

²⁵Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), *«Η Αησιμονημένη Έντολή»*, ό.π., σσ. 76-77.

²⁶Veronis, "Anastasios", ό.π.

Κατάλαβα ότι η αδιαφορία για τις ιεραποστολές είναι άρνηση της Ορθοδοξίας και άρνηση του Χριστού. Πως συνέβη μία Εκκλησία που κλήθηκε να βαπτίσει τα έθνη να ήταν τόσο αδιάφορη για τα έθνη; Ο απ. Παύλος έφερε το Ευαγγέλιο στους Έλληνες. Εμείς σε ποιον το φέρναμε;»²⁷.

Μεταξύ των ετών 1958-1977 υπηρέτησε αρχικά στη θέση του Γενικού Γραμματέα στην Επιτροπή Ιεραποστολών και εν συνεχεία, του αντιπροέδρου στον *Σύνδεσμο*, ένα Διεθνές Οργανισμό της Ορθόδοξης Νεολαίας με εσωτερική και εξωτερική αποστολή. Το 1960 ως διάκονος ιδρύει το Διορθόδοξο Ιεραποστολικό Κέντρο *Πορευθέντες*, που απέβλεπε στην εκπαίδευση και αποστολή εξωτερικών ιεραποστόλων²⁸.

Τα Χριστούγεννα του 1962, ο π. Αμφιλόχιος στην Πάτμο τον βοήθησε να οδηγηθεί σε βαθύ στοχασμό. *«Σε ώρα παρατεταμένης περισυλλογής, αντιμετώπιζα το έντονο δίλημμα: Να μείνω στην Ελλάδα, μέσα στο περιβάλλον που αγαπούσα και που με αγαπούσε ή να αναχωρήσω για ιεραποστολή στην Αφρική, να διακονήσω μια από τις πιο αδικημένες ανθρώπινες κοινότητες; Ατενίζοντας τον ορίζοντα του ανοικτού πελάγους από το μικρό ασκητήριο, όπου είχα αποσυρθεί, ζητούσα μέσα μου μια ουσιαστική απάντηση σ' αυτό το ερώτημα: «Σου φθάνει ο Θεός; Τότε πήγαινε. Δε σου φθάνει; Τότε κάθισε εδώ που είσαι». Ένα επόμενο ερώτημα έκανε το πρώτο πιο ισχυρό: «Αν όμως δεν σου φθάνει ο Θεός, σε ποιον ακριβώς Θεό πιστεύεις;»²⁹.*

Το 1964 ως νεαρός ιερέας υπό τον τίτλο του Αρχιμανδρίτη³⁰ έφυγε για την Ουγκάντα, από όπου επέστρεψε εξαιτίας νόσησης από ελονοσία ενώ παρά τις αντίθετες ιατρικές συστάσεις επέστρεψε ξανά στη μαύρη ήπειρο. *«Μου είπαν φίλοι: 'Δεν χρειάζεται να είσαι ιεραπόστολος' μπορείς να εμπνεύσεις άλλους να γίνουν ιεραπόστολοι μέσω της διδασκαλίας σου'. Αλλά ήταν πάντα ξεκάθαρο για μένα ότι αυτό που λες, ότι πρέπει επίσης να κάνεις - πως θα μπορούσα να διδάξω αυτό που δεν ζούσα;»³¹.*

Η συνέχιση των ακαδημαϊκών του σπουδών πραγματοποιήθηκε μεταξύ των ετών 1965-1969 στους τομείς της ιστορίας των θρησκειών, της εθνολογίας, της ιεραποστολικής

²⁷Jim Forest, "A Candle Before the Icon: Archbishop Anastasios", *Resurrection of the Church of Albania*, WCC Publications (2002).

²⁸Veronis, "Anastasios", ό.π.

²⁹Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), *«Η Λησμονημένη Έντολή»*, ό.π., σσ. 80-81.

³⁰Anastasios (Yannoulatos), Archbishop of Tirana, Durres and All Albania, "Coexistence - Peace, Nature, Poverty, Terrorism, Values (Religious Perspectives)", Translated by John Chryssavgis, WCC Publications 2021, p. 142.

³¹Forest, "A Candle", ό.π.

και των αφρικανικών θρησκευμάτων στο Αμβούργο και στο Μάρμπουργκ³² με υποτροφία από το Ίδρυμα Alexander von Humboldt³³ και στην Καμπάλα της Ουγκάντα για τη διδακτορική του διατριβή *The Spirit Mbandwa and the Framework of their Cults: A Research of Aspects of African Religion*³⁴. Το 1970 ανακηρύσσεται Διδάκτωρ Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών με ομόφωνη αριστεία και ειδική βράβευση³⁵. Ο σεβασμός τον οποίο οφείλουμε να τρέφουμε έναντι του αφρικανικού παρελθόντος και η ορθή κατανόησή του, ως στοιχεία απαραίτητα για την ορθόδοξη μαρτυρία στην Αφρική, τονίζονται σε τέσσερις δημοσιευμένες τη δεκαετία του '70 μελέτες του ενώ την ίδια περίοδο, ως ένθερμος υποστηρικτής του διαθρησκειακού διαλόγου με το Ισλάμ, δημοσίευσε την πρώτη στην Ελλάδα γενική επισκόπηση της θρησκείας αυτής³⁶.

Μετά την ίδρυση στην Αποστολική Διακονία του Γραφείου Εξωτερικών Αποστολών το 1968, αναδεικνύεται Επίσκοπος Ανδρούσης το 1972 και το ίδιο έτος Διευθύνων της Αποστολικής Διακονίας και αναπληρωτής καθηγητής στην Ιστορία των Θρησκειών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όπου υπό τη διεύθυνσή του ιδρύθηκε κέντρο ιεραποστολικών σπουδών και αντίστοιχη έδρα το 1976. Το 1972 ίδρυσε τη γυναικεία μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Καρέα για την ενεργό συμμετοχή των μοναχών σε εξωτερικές ιεραποστολές και την εκμάθηση της μοναστικής ζωής σε ξένες γυναίκες, ώστε να τη μεταλαμπαδεύσουν στις χώρες προέλευσής τους.

Το 1980, κατόπιν έκκλησης εξαιτίας εσωτερικών προβλημάτων από τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Νικόλαο³⁷, αναδείχθηκε Αρχιεπίσκοπος Ανατολικής Αφρικής – Κένυας, Ουγκάντας, Τανζανίας³⁸, όπου συντέλεσε στη δημιουργία μιας ορθόδοξης κοινότητας με ιθαγενείς πνευματικούς ηγέτες και ιερείς για την επαναφορά παλαιών και την προσέλκυση νέων πιστών. Το 1982 ίδρυσε την Ορθόδοξη Πατριαρχική Σχολή «Αρχιεπίσκοπος Κύπρου Μακάριος» στο Ναϊρόμπι της Κένυας, από τους αποφοίτους της οποίας πραγματοποιήθηκε η χειροτόνηση 62 ιερέων και διακόνων και 42 αναγνωστών και κατηχητών εκ της Κένυας, της Ουγκάντας και της Τανζανίας ενώ δόθηκε βάρος στις

³²Veronis, "Anastasios", ό.π.

³³Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 141.

³⁴Veronis, "Anastasios", ό.π.

³⁵Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 141.

³⁶Forest, "A Candle", ό.π.

³⁷Veronis, "Anastasios", ό.π.

³⁸Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 141-142.

εκδόσεις με μεταφράσεις σε επτά γλώσσες παράλληλα, ανεγέρθηκαν 67 εκκλησιαστικά κτίρια και ανακαινίστηκαν 25 ενώ ιδρύθηκαν επτά σταθμοί αποστολής, επτά ιατρικής περίθαλψης, πέντε δημοτικά και δώδεκα νηπιαγωγεία.

Η Αρχιεπισκοπή Αμερικής, η Εκκλησία της Ελλάδας και της Φιλανδίας ευαισθητοποιήθηκαν στέλνοντας ιεραποστόλους στην Κένυα, οι οποίοι κατά την επιστροφή τους συντέλεσαν στην καλλιέργεια ιεραποστολικής συνείδησης. Το σημαντικότερο επίτευγμά του ως Επισκόπου ωστόσο, υπήρξε η υιοθέτηση της χριστιανικής πίστης από τους ιθαγενείς ως δικής τους.

Το περιοδικό *Πάντα τα Έθνη* ήρθε υπό την επιμέλειά του το 1981 ενώ για τη διδασχή του από την εμπειρία άλλων χριστιανικών ομολογιών και την κατάθεση της ορθόδοξης ιεραποστολικής παράδοσης, από το '80 έγινε ιδιαίτερα ενεργός στο ΠΣΕ αφενός διατελώντας³⁹ μεταξύ των ετών 1974-1983 μέλος της Θεολογικής Ομάδας Εργασίας του Τμήματος Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies (DFI)⁴⁰ και μεταξύ των ετών 1984-1991 Συντονιστής της Επιτροπής για την Παγκόσμια Ιεραποστολή και τον Ευαγγελισμό (CWME), αφετέρου συμμετέχοντας το 1980 στη Μελβούρνη και το 1989 στο Σαν Αντόνιο ως Πρόεδρος στις Διασκέψεις Παγκόσμιας Ιεραποστολής και το 1983 στο Βανκούβερ στη Γενική Συνέλευση του ΠΣΕ. Η ιεραποστολική του συμβολή υπήρξε σημαντική για την Ορθοδοξία και τον οικουμενικό χώρο⁴¹. Διετέλεσε Κοσμήτορας στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από το 1983 έως το 1986 και Διευθύνων της Αποστολικής Διακονίας και καθηγητής της Ιστορίας των Θρησκειών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ως το 1991⁴².

Το 1991 κλήθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο να γίνει «Έξαρχος» στην Αλβανία για την οργάνωση των εκεί Ορθοδόξων⁴³. *«Για να έχω μία επικοινωνία με τους ανθρώπους, είπα 'Χριστός Ανέστη'. Και τους είδα να κλαίνει. Άκουσα συγκλονιστικές ιστορίες για το πώς κράτησαν την πίστη τους όλα αυτά τα 23 χρόνια, για το πώς περίμεναν αυτή τη μέρα»*⁴⁴. Το 1992 ανήλθε στον Αρχιεπισκοπικό θρόνο της Αλβανίας με αποστολή

³⁹Veronis, "Anastasios", ό.π.

⁴⁰Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 141-143.

⁴¹Veronis, "Anastasios", ό.π.

⁴²Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 141-142.

⁴³Veronis, "Anastasios", ό.π.

⁴⁴Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Συνέντευξη – ποταμός του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για το Ισλάμ», 04.06.2020 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.in.gr/2020/06/04/life/stories/features/mia-synteneyksi-potamos-tou-arxiepiskopou-anastasiou-gia-islam/> (ημερομηνία ανάκτησης: 03/07/2022).

την ανάσταση της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Αλβανίας⁴⁵. «Στην πραγματικότητα δεν δεχόμουν έναν θρόνο - αυτό ακούγεται μάλλον άνετο - αλλά αγκάλιαζα τον Σταυρό»⁴⁶.

«Από το 1967 μέχρι το 1990, ο κόσμος πίστευε ότι η Εκκλησία στην Αλβανία είχε εξαλειφθεί ολοκληρωτικά από την αδυσώπητη πίεση του πιο αθεϊστικού κράτους και ότι ήταν παρελθόν»⁴⁷. Υπήρχε αποτυπωμένη η απελπισία όσον αφορά τη θρησκευτική ελευθερία στα πρόσωπα των ανθρώπων, ώστε να συμμετέχουν σε λειτουργίες που τελούνταν σε αγροτεμάχια κατεστραμμένων εκκλησιών, από τις οποίες είχαν απομείνει μόνο σπασμένες καμπάνες. «Σκέφτηκα, ποιος θα βοηθήσει αυτούς τους ανθρώπους; Ποιος θα τους δώσει ελπίδα;» Είπα στον εαυτό μου: «Αν έχεις πίστη, μείνε και αγωνίσου. Αν δεν το κάνεις, πήγαινε σπίτι»⁴⁸.

Παρέμεινε υπό μία «λεκτική σταύρωση», η οποία προέρχονταν από τη σκληρή κριτική που δεχόταν και από ψευδή δημοσιεύματα του αλβανικού Τύπου αλλά και υπό την επανειλημμένη απειλή της ζωής του⁴⁹, αγωνιζόμενος για να ξεπεραστούν εθνοτικές διαφορές και θρησκευτική εχθρότητα αιώνων για τη δημιουργία μιας νέας εθνικής Εκκλησίας⁵⁰. Ο ίδιος στρέφει το βλέμμα του σε μια ειρηνική και ελπιδοφόρα εικόνα τη φωλιά ενός περιστεριού με τα μικρά του δίπλα στο ραγισμένο, από τη σφηνωμένη σφαίρα, τζάμι του γραφείου του⁵¹. Δεν ήταν μόνο οι πολιτικές δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει, όπως στα πρόθυρα εμφυλίου που βίωσε η Αλβανία το 1997, οπότε η Εκκλησία συνέδραμε 25.000 οικογένειες ή κατά την επίθεση του ΝΑΤΟ στη Γιουγκοσλαβία το 1999, όταν η Εκκλησία ανέλαβε τη φροντίδα 32.000 Κοσοβάρων προσφύγων, αλλά και οι εσωτερικές διενέξεις εξαιτίας της διαφορετικής εθνικής προέλευσης των Ορθοδόξων⁵².

Προτεραιότητα υπήρξε, αφενός η εκπαίδευση αυτοχθόνων πνευματικών ηγετών μέσω της σύστασης Ορθόδοξου Σεμιναρίου στο Δυρράχιο, από το οποίο εντός τριών ετών

⁴⁵Veronis, "Anastasios", ό.π.

⁴⁶Forest, "A Candle", ό.π.

⁴⁷John, Salter, "Resurrection 1991-2003 – The Orthodox Autocephalous Church of Albania", Lynette Hoppe, with Introduction by Anastasios, Archbishop of Tirana, Durrës and All Albania, Ngjalla Publishers, Rruga e Kavajës 151, Tirana, Albania, 2008.

⁴⁸Ejdersten, "Archbishop Anastasios", ό.π.

⁴⁹Forest, "A Candle", ό.π.

⁵⁰Ejdersten, "Archbishop Anastasios", ό.π.

⁵¹Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας, «Ένα ακραίο Ισλάμ πόλος έλξης των πεινασμένων», Λαμπρινή Σταμάτη, *ΤΑ ΝΕΑ*, 13.10.2001.

⁵²Forest, "A Candle", ό.π.

ενσωμάτωσε στην Αρχιεπισκοπή 60 νέους ιερείς και διακόνους αφετέρου η διαποίμανση του ορθόδοξου πληθυσμού, η διάδοση του Ευαγγελίου μέσω πνευματικών οργανώσεων νέων, γυναικών κ.ά. και η συνύπαρξη με τις άλλες θρησκευτικές κοινότητες⁵³. Σημαντική υπήρξε η εκμάθηση από τον ίδιο και η χρήση της αλβανικής γλώσσας. Πρώτες του φράσεις υπήρξαν το *Krishti u ngjall* (Χριστός Ανέστη), το *Zoti eshte me ne* (ο Θεός είναι μαζί μας) και το *Lavdi Lord* (Δόξα στον Θεό)⁵⁴.

Ταυτόχρονα προέβη στην ανέγερση 155 καινούριων εκκλησιών, πλέον των 70 κτιρίων⁵⁵ - όπως εκκλησιαστικών κέντρων, κλινικής, στην ίδρυση τυπογραφείου, της Διακονίας της Αγάπης για την παροχή ανθρωπιστικού και αναπτυξιακού έργου⁵⁶- και στην αναστήλωση 63 αρχαίων και στην επισκευή 160 κατεστραμμένων ναών⁵⁷ ενώ η Εκκλησία αποτέλεσε μέλος της Διάσκεψης Ευρωπαϊκών Εκκλησιών και του ΠΣΕ⁵⁸. *«Η οικοδόμηση της εκκλησίας συχνά περιλαμβάνει περισσότερα από μια δομή για λατρεία. Όταν χτίζουμε ή αναστηλώνουμε μια εκκλησία ή μοναστήρι, συχνά πρέπει επίσης να ξαναφτιάξουμε τον δρόμο»*. Το αποκορύφωμα του έργου του υπήρξε η ανέγερση καθεδρικού ναού στα Τίρανα, του οποίου η ονομασία αποτυπώνει το επίτευγμά του, την ανάσταση για την Εκκλησία της Αλβανίας και τον λαό της⁵⁹. Ο ίδιος ωστόσο, αναφέρει: *«Δεν είμαι ο σωτήρας της Αλβανίας, μόνο ένα κερί μπροστά στην εικόνα του Σωτήρος⁶⁰. Λάμπω για να δουν οι άνθρωποι την εικόνα. Μία μέρα θα μου σβήσει το κερί. Όταν σβήσει το κερί μου, κάποιος άλλος θα πρέπει να έρθει και να αφήσει το φως του να λάμπει μπροστά στην εικόνα. Το σημαντικό είναι η εικόνα, όχι το φως των κεριών»⁶¹.*

Ο Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστάσιος αποτελεί Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁶², Επίτιμο Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών (1993)⁶³ και Επίτιμο Γερουσιαστή της Ευρωπαϊκής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών. Πραγματοποίησε σπουδές και μελέτησε για τις πέντε μεγάλες Θρησκείες και τα

⁵³Veronis, “Anastasios”, ό.π.

⁵⁴Jim Forest, “A Candle”, ό.π.

⁵⁵Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 141-143.

⁵⁶Veronis, “Anastasios”, ό.π.

⁵⁷Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 141-143.

⁵⁸Veronis, “Anastasios”, ό.π.

⁵⁹Ejdersten, “Archbishop Anastasios”, ό.π.

⁶⁰Forest, “A Candle”, ό.π.

⁶¹Luke, A., Veronis, “In Love, For Love, and By Love, Missionary Series I”, στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodoxcityhermit.com/2016/07/28/love-love-love-missionary-series/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/07/2022).

⁶²Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 141-141.

⁶³Veronis, “Anastasios”, ό.π.

αφρικανικά θρησκευόμενα σε χώρες όπου ευημερούν – Ινδία, Ταϊλάνδη, Σρι Λάνκα, Κορέα, Ιαπωνία, Κίνα, Κένυα, Ουγκάντα, Τανζανία, Νιγηρία, Μεξικό, Καραϊβική. Ανακηρύχθηκε Επίτιμος Διδάκτωρ Θεολογίας ή Φιλοσοφίας από είκοσι Πανεπιστήμια, Πανεπιστημιακές Σχολές, Τμήματα επτά χωρών - Ελλάδα, Η.Π.Α., Ρουμανία, Κύπρος, Γεωργία, Αλβανία, Ιταλία - ενώ έλαβε την ανώτατη επιστημονική διάκριση «Χρυσός Αριστοτέλης» από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (2018) και ανακηρύχθηκε Επίτιμος Καθηγητής από τη Σχολή Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής (2020).

Είναι συγγραφέας είκοσι τεσσάρων επιστημονικών έργων, πλέον των 200 πραγματειών και πλούσιας αρθρογραφίας. Μεταφρασμένα έργα του υπάρχουν σε 17 γλώσσες. Ομιλεί την ελληνική, την αγγλική, τη γαλλική, τη γερμανική, την αλβανική γλώσσα ενώ αναγιγνώσκει στην αρχαία ελληνική, τη λατινική, την ιταλική και την ισπανική γλώσσα έχει επίσης εργαστεί με δύο γλώσσες της αφρικανικής ηπείρου.

Διετέλεσε μεταξύ των ετών 2001-2012 μέλος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Θρησκευτικών Ηγετών (ECRL), μεταξύ των ετών 2003-2009 Αντιπρόεδρος της Διάσκεψης των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών και μεταξύ των ετών 2006-2013 Πρόεδρος του ΠΣΕ ενώ από το 2006 αποτελεί Επίτιμο Πρόεδρο της Παγκόσμιας Διάσκεψης Θρησκειών για την Ειρήνη.

Ορθόδοξες Εκκλησίες και χώρες του έχουν απονείμει 30 μετάλλια και του έχουν αποδώσει βραβεύσεις, μεταξύ των οποίων του Μεγαλόσταυρου του Τάγματος της Τιμής της Ελληνικής Δημοκρατίας (1997), για «διακεκριμένες δραστηριότητες για την ενότητα των Ορθόδοξων Εθνών» (2006), του «Μεγάλου Ευεργέτη του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας και πάσης Αφρικής» (2009), το Μετάλλιο Γιώργου Καστριώτη για τη «συμβολή του στη θρησκευτική αρμονία και την ειρηνική συνύπαρξη στην Αλβανία» (2010), το Βραβείο Klaus Hemmerle του παγκοσμίου κινήματος Focolare ως «γεφυροποιός μεταξύ θρησκευτικών κοινοτήτων και διαφόρων λαών» (2020). Υπήρξε υποψήφιος για Νόμπελ (2000), μετά από πρόταση 33 Μελών της Ακαδημίας Αθηνών και διακεκριμένων προσώπων της Αλβανίας⁶⁴. Σε ερώτηση για το πώς θα τιτλοφορούσε τη

⁶⁴Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 141-143.

ζωή του απαντά: «Ψίθυρος αγάπης και ευχαριστίας μέσα στην αιωνιότητα για τον Αιώνιο»⁶⁵.

⁶⁵ Αναστάσιος Αλβανίας, «Η αγάπη είναι μια ασύλληπτη παγκόσμια δύναμη», *Το Βήμα*, 08.11.2021 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.tovima.gr/2021/11/08/society/anastasios-alvanias-i-agapi-einai-mia-asyllipti-pagkosmia-dynami/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/07/2022).

1. Κεφάλαιο 1^ο - Η Θεολογία των Θρησκειών: η ιστορία της κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Αναστάσιο και οι μορφές της σήμερα. Η τυπολογία της και η σχέση των ρευμάτων της με το ερώτημα της σωτηρίας και της ιεραποστολής

Το ζήτημα των σχέσεων του Χριστιανισμού με τις μη χριστιανικές θρησκείες, πέραν της πρακτικής όψης, που είναι ο «διάλογος ζωής» και η ειρηνική συμβίωση με πιστούς άλλων θρησκειών, γνωρίσματα της οποίας είναι η ανεξιθρησκία και η αμοιβαία προσπάθεια για κοινωνική σύμπνοια, διαθέτει και μία θεωρητική όψη, αυτή της θεολογικής κατανόησης των μη χριστιανικών θρησκειών⁶⁶.

Το κατά πόσο σχετίζονται οι μη χριστιανικές θρησκείες με τον αληθνή Θεό και το πως τοποθετείται η βιβλική θεολογική ερμηνευτική έναντι μιας τέτοιας σχέσης, το εάν οι άλλες θρησκείες απλώς αποτελούν αποτέλεσμα του ανθρώπινου πόθου για σωτηρία και το εάν είναι δυνατή η σωτηρία των πιστών τους αλλά και το εάν ανιχνεύεται η θεία πρόνοια στις θρησκείες αυτές αποτελούν ερωτήματα που κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο προκύπτουν κατά την μελέτη του εν λόγω θέματος το ζητούμενο λοιπόν, δεν είναι η φιλοσοφική ερμηνεία της αλήθειας του Χριστιανισμού αλλά η χριστιανική ερμηνεία των άλλων θρησκειών⁶⁷.

Το επιστημονικό πεδίο που ερευνά τις μη χριστιανικές θρησκείες υπό τη χριστιανική οπτική της θείας Αποκάλυψης δεν αποτελεί θρησκευολογία αλλά τη λεγόμενη Θεολογία των Θρησκειών⁶⁸ ο Gibellini διευκρινίζει ότι η Θεολογία των Θρησκειών δεν ασχολείται με τη δυνατότητα σωτηρίας μη χριστιανών που διάγουν ηθικό βίο αλλά με τη σωστική ικανότητα των ίδιων των θρησκευτικών συστημάτων⁶⁹. Η Θεολογία των Θρησκειών βρίσκει την ανάπτυξή της μετά τη Β΄ Βατικανή Σύνοδο (1962-1965), οπότε δομείται και διαμορφώνει μεθοδολογία.

⁶⁶ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Ποιά ή θέση τῶν Χριστιανῶν στὴν Πολυθρησκευτικὴ Ἑνωμένη Εὐρώπη;», Τὸ κείμενο βασίζεται στὴν ὁμιλία τοῦ Αρχιεπισκόπου Αναστασίου στὸ Προοπτικὲς τῆς Εὐρώπης. Πρακτικὰ ἑλληνογερμανικοῦ συμποσίου. Ἐπιμ. W. Schultheiss, Εὐ. Χρυσός, Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Αθήνα 2007, σσ. 97–109 στο διαδικτυακό τόπο: <https://agiazoni.gr/slug-2449/> (ημερομηνία ανάκτησης: 01/07/2022).

⁶⁷ Anastasios, Yannoulatos, Arch., “Various Christian Approaches to the Other Religions (A Historical Outline)”, Editions “Poreuthentes”, Athens 1971, p. 8.

⁶⁸ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ὁ.π., σ. 33.

⁶⁹ Rosino, Gibellini, “La teologia del XX secolo. Edizione atualizzata com una Appendice “Il passo del Duemila in teologia”, Queriniana, Brescia 2007⁶, p. 546.

Ο χριστιανικός στοχασμός όμως, περί των άλλων θρησκειών και της δυνατότητας σωτηρίας των πιστών τους, είχε νωρίτερα αποτυπωθεί στα ευρύτερα όρια της θείας οικονομίας γι' αυτό, η Θεολογία των Θρησκειών χρησιμοποιεί ως πηγές τα αγιογραφικά κείμενα και την Ιερά Παράδοση, καθώς επίσης την πατερική και θεολογική τους ερμηνεία. Σπουδαία τεκμήρια από την Αγία Γραφή βοηθούν στη σχηματοποίηση μιας διδασκαλίας, σύμφωνα με την οποία τα έθνη δεν εκτοπίζονται από την σωτηρία που έχει οικουμενική εμβέλεια.

Παρ' όλη την αρνητική θέση έναντι των εθνών που τηρεί η Παλαιά Διαθήκη για τη διαφύλαξη του Ισραήλ, αποδέχεται τον άνθρωπο ως «κατ' εικόνα του Θεού» δημιουργία και την ύπαρξη σπόρων σοφίας εντός των εθνών. Στην Καινή Διαθήκη, ο Χριστός, καταρρίπτοντας την αποκλειστικότητα του Ισραήλ, ανοίγει τη Βασιλεία του Θεού στα έθνη, για την οποία κριτήριο θα αποτελεί η λατρεία του Θεού «έν πνεύματι και αληθεία» (Ιωανν.4:24). Στις δε Πράξεις των Αποστόλων, ιδιαίτερη σημασία έχει η θεϊκή πρόνοια για τα έθνη, στα οποία ο Θεός «οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφήκεν» (Πρ.:14:16-17)⁷⁰.

Βασιζόμενος στην Αγία Γραφή και την εκκλησιαστική παράδοση, ο νεώτερος θεολογικός στοχασμός επιχείρησε την εξαγωγή συμπερασμάτων που σχετίζονται με τη Θεολογία των Θρησκειών⁷¹.

1.1 Η χριστιανική σκέψη για τις μη χριστιανικές θρησκείες από την πρώτη Εκκλησία έως τη Β' Βατικανή Σύνοδο - Ιστορική ανασκόπηση κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Αναστάσιο

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος θεωρεί ως ένα εκ των σύγχρονων μείζονων ερωτημάτων, στο οποίο δεν μπορεί να δοθεί γρήγορα απάντηση, τη θεολογική κατανόηση των άλλων θρησκειών, τη παρουσία του Θεού σ' αυτές⁷². Ωστόσο, δεν πρόκειται για κάτι νέο, εφόσον ανάγεται στην πρώτη χριστιανική επαφή με τον θρησκευτικό ελληνορωμαϊκό χώρο όμως, απέκτησε νέες όψεις και διαστάσεις χάρη στην ανάπτυξη των θρησκευτολογικών γνώσεων, την ακμή των θρησκειών, τις παγκοσμίου επιπέδου

⁷⁰«Η Καινή Διαθήκη», Πατριαρχικό κείμενο, Έκδοση Αντωνιάδη, 1904 στο διαδικτυακό τόπο: <https://greek.global.bible/bible/0848b63d9e2d1d53-01/MAT.1> (ημερομηνία ανάκτησης:01/07/2022).

⁷¹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 37, 40-42.

⁷²Anastasios, Archbishop of Tirana and All Albania, "The Apostolic responsibility and worldwide dimension of the Orthodoxy", Syndesmos Festival 2001, Saint-Maurin, France, 30th August 2001, p. 4.

συνεργασίες και την ώσμωση των αντιλήψεων⁷³. Δίχως να είναι εφικτή η ενασχόληση με όλες τις προεκτάσεις του εν λόγω ζητήματος, εν μέρει ανεξερεύνητου, μια ανασκόπηση, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, το φωτίζει βάσει της εκκλησιαστικής ιστορικής συνείδησης⁷⁴.

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η χριστιανική αντιμετώπιση των άλλων θρησκειών διακρίνεται σε τρεις περιόδους, με τους έξι πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού να καταλαμβάνουν την *πρώτη περίοδο*⁷⁵, οπότε ο χριστιανικός κόσμος έρχεται σε επαφή με τις θρησκείες που υπάρχουν στο ελληνορωμαϊκό και περσικό περιβάλλον, διαμορφώνεται ως Εκκλησία και δέχεται την κρατική πίεση. Ωστόσο, η πρωτοχριστιανική εποχή μπορεί να κατευθύνει τον σύγχρονο θεολογικό στοχασμό στην προσέγγιση των μη χριστιανικών θρησκειών⁷⁶.

Οι πρώτοι αιώνες είναι η εποχή κατά την οποία η Εκκλησία διώκεται, γι' αυτό η σχέση της με τις άλλες θρησκείες είναι σχέση διαμάχης, εάν λάβουμε υπόψη την αντίδραση του ιουδαϊκού και ελληνορωμαϊκού κόσμου στον τρόπο ατομικής και κοινωνικής ζωής, τον οποίο η Εκκλησία πρότεινε με τη διάδοση του Ευαγγελίου⁷⁷. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ότι δικαιώματα, όπως η ισότητα, η ελευθερία, η αξιοπρέπεια κ.ά. και προπάντων, η αξία της ανθρώπινης ύπαρξης αποτελούν για τους πρώτους χριστιανούς επίμονες θέσεις, των οποίων η καταστρατήγηση καταδικάζεται, όπως διαφαίνεται από τις αντιλήψεις, τον βίο, το μαρτύριό τους⁷⁸.

Ο διάλογος Εκκλησίας και Συναγωγής περιστρεφόμενος γύρω από το πρόσωπο του Χριστού διακρίνονταν από ένταση, καθώς οι Ιουδαίοι αρνούσαν οποιαδήποτε χριστολογική ερμηνεία της Παλαιάς Διαθήκης και η Εκκλησία, την εξάρτηση της σωτηρίας από την τήρηση του Νόμου. Το Ευαγγέλιο, έχοντας οικουμενική εμβέλεια, απευθύνεται, όχι σε ένα έθνος αλλά σε κάθε άνθρωπο για να κληρονομήσει τις θείες επαγγελίες⁷⁹. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος σημειώνει ότι παρά τη διαδεδομένη αντίληψη

⁷³Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 8.

⁷⁴Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 8.

⁷⁵Archbishop Anastasios (Yannoulatos), "Facing the World. Orthodox Christian Essays on Global Concerns", translation by Pavlos Gottfried, Crestwood, N.Y.: St. Vladimir's Seminary Press, 2003, p. 130.

⁷⁶Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 9, 13.

⁷⁷Αναστάσιος, Γιαννουλάτος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Ίχνη από τήν αναζήτηση του Ύπερβατικού. Συλλογή θρησκευολογικῶν μελετημάτων – Θρησκεία, Ίνδουϊσμός, Βουδισμός, Ίσλάμ, Άφρικανικά Θρησκευάματα, Μυστικισμός κ.ά.», Άκρίτας, Άθήνα 2006³, σ. 410.

⁷⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 63-64.

⁷⁹Στυλιανός, Δ., Χαραλαμπίδης «Προς έναν διάλογο των θρησκειών, Η μαρτυρία της Πατερικής Παράδοσης, (Εισαγωγικό σχέδιασμα)», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 136-137, 139.

περί παύσης της διένεξης μεταξύ Χριστιανισμού και Παγανισμού από τον Κωνσταντίνο (272-337) με το Διάταγμα των Μεδιολάνων (313), αυτή συνεχίστηκε για τουλάχιστον δύο με τρεις αιώνες ενώ περιπλέχθηκε εξαιτίας του αντιαιρετικού αγώνα⁸⁰.

Οι Πατέρες θεώρησαν ότι στοιχεία της αρχαιοελληνικής σοφίας μπορούσαν να περιληφθούν στον Χριστιανισμό⁸¹ και γι' αυτό, υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, συμμάχησαν μαζί της, υιοθετώντας την κριτική της φιλοσοφίας έναντι του πολυθεϊσμού και της λαϊκής θρησκευτικότητας⁸². Πρόκειται για περίοδο αλληλεπίδρασης με την ιουδαϊκή και τις προχριστιανικές παγανιστικές θρησκείες και προσπάθειας κατανόησης της εξωχριστιανικής θρησκευτικής πίστης, στην οποία αναγνωρίζεται μία αποκάλυψη του Θεού στον κόσμο. Από την άποψη αυτή, η ανοικτότητα και πλουραλιστικότητα του θεολογικού στοχασμού των πρώτων Πατέρων της Ορθόδοξης Ανατολής μπορεί να χρησιμεύσει στη διάθρωση μιας σύγχρονης ορθόδοξης προσέγγισης των μη χριστιανικών θρησκειών⁸³.

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η *δεύτερη περίοδος* καλύπτει τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα με τον Χριστιανισμό, ως σύνολο θρησκευτικά και κοινωνικά δομημένο⁸⁴, να έρχεται σε αντιπαράθεση με την ισλαμική θρησκεία και τα ασιατικά θρησκευόμενα⁸⁵. Η διαμάχη της προηγούμενης περιόδου συνεχίζεται αντιστρόφως με την ίδρυση «χριστιανικών» αυτοκρατοριών, οι οποίες, επιθυμώντας να επιτύχουν ενότητα σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο μέσω της θρησκευτικής ομοιογένειας, επιδίδονται σε πιέσεις έναντι των πιστών άλλων θρησκειών. Κατά συνέπεια, η θρησκευτική ελευθερία, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, την οποία ο Χριστός θεμελίωσε («*ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἀκολουθεῖν*» Μκ. 8:34), συχνά παραμερίζεται⁸⁶ και η πρωτοχριστιανική «συμπεριληπτική παράδοση» υποχωρεί⁸⁷. Ωστόσο, η δημόσια υπεράσπιση των ανωτέρω εκτεθέντων αξιών για όλους τους ανθρώπους συνεχίζεται από τους μεγάλους Πατέρες⁸⁸. Η υπεράσπιση της

⁸⁰Yannoulatos, "Various Christian Approaches", *ό.π.*, p. 24.

⁸¹Γιαννουλάτος, «*Ίχνη*», *ό.π.*, σσ. 413-414.

⁸²Anastasios (Yannoulatos), "Facing", *ό.π.*, pp. 128-129.

⁸³Andrew Martin, Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought on Islam and Christian-Muslim Relations in the Contemporary World (1975-2008)", Thesis to the Department of Theology and Religion, College of Arts and Law, University of Birmingham, February 2010 στο διαδικτυακό τόπο: <https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/854/1/Sharp10PhD.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 02/01/2023).

⁸⁴Anastasios (Yannoulatos), "Facing", *ό.π.*, p. 129.

⁸⁵Yannoulatos, "Various Christian Approaches", *ό.π.*, p. 9.

⁸⁶Γιαννουλάτος, «*Ίχνη*», *ό.π.*, σσ. 410-411.

⁸⁷Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", *ό.π.*

⁸⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", *ό.π.*, p. 64.

αλήθειας του Χριστιανισμού συνοδεύεται από την ανεκτικότητα ως επακόλουθο της χριστιανικής αγάπης⁸⁹.

Κατά την Οθωμανοκρατία, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η Ορθοδοξία στη συνύπαρξή της με το Ισλάμ γνώρισε κυρίως περιόδους έντονης καταπίεσης και άλλοτε ειρηνικές, κατά τις οποίες αναπτύχθηκε από ανοχή έως αλληλοκατανόηση μεταξύ των πιστών των δύο θρησκειών⁹⁰. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι κατά την πρώτη περίοδο συνάντησης των δύο θρησκειών (8^ο-9^ο αι. μ.Χ.), η βυζαντινή αντιμετώπιση του Ισλάμ υπήρξε υποτιμητική («γέλωτος άξια», «άθεον και δυσσεβές δόγμα») ενώ κατά τη δεύτερη (9^ο-14^ο αι. μ.Χ.), πολεμική⁹¹.

Η πρότερη μετριοπάθεια της Ορθόδοξης Εκκλησίας εγκαταλείφθηκε ήδη από τον 7^ο αιώνα, καθώς η αντιμετώπιση της καταπίεσης του Ισλάμ και της απαίτησής του για κυριαρχία παρομοιάζονταν με την τελική εσχατολογική αναμέτρηση της Αποκάλυψης του Ιωάννη⁹². Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η σθεναρή στάση του χριστιανικού κόσμου έναντι της ταχείας εξάπλωσης του Ισλάμ οδήγησε στον παραμερισμό πρότερων θεολογικών αντιλήψεων για τις άλλες θρησκείες και στην άμυνα μέσω θεολογικών πραγματειών υπό τη μορφή διαλόγου Χριστιανών και Μουσουλμάνων⁹³, που τάχιστα μετασηματίστηκε σε υπεράσπιση και ανταπόδοση στρατιωτική⁹⁴. Το Ισλάμ, ταυτιζόμενο από τους Βυζαντινούς με τον Αρειανισμό, δέχθηκε μαζί με τον Μωάμεθ και την προφητική του ιδιότητα, το Κοράνι και το ισλαμικό οικογενειακό δίκαιο, την κριτική των βυζαντινών αντι-ισλαμικών έργων⁹⁵.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος υπογραμμίζει ότι στον δυτικό Χριστιανισμό αναδύθηκε μία ιδεολογία στρατιωτικού χαρακτήρα μέσα από τη σύνδεση μοναχισμού και ιπποτισμού με κατάληξη τις Σταυροφορίες (1095-1291)⁹⁶. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η σταυροφορική αντίληψη σκίασε τις σχέσεις με τις άλλες θρησκείες και χαρακτήρισε τη δυτική ιεραποστολή. Την ίδια εποχή ωστόσο, ο Πέτρος ο Σεβασμιότατος (1092-1156) εκδίδει για πρώτη φορά μετάφραση του Κορανίου ενώ ο Φραγκίσκος της

⁸⁹Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ό.π.

⁹⁰Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 411. Βλ. Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 32.

⁹¹Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 415.

⁹²Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 414. Βλ. Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

⁹³Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 129.

⁹⁴Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 414. Βλ. Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

⁹⁵Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 415.

⁹⁶Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 32.

Ασίζης (1182-1226) διαλέγεται σε θέματα πίστης με τον Σουλτάνο και καταδικάζει ενώπιον σταυροφόρων την στρατιωτικού τύπου ιεραποστολή⁹⁷. Στη Δύση διατυπώνεται μία στάση αποδοχής των πιστών των άλλων θρησκειών από εκπροσώπους του σχολαστικισμού: ο Πέτρος Αβελάρδος (1079-1142) χαρακτηρίζει τους αρχαίους φιλοσόφους ως προ Χριστού Χριστιανούς⁹⁸ και ο Θωμάς Ακινάτης (1225-1274) στο έργο του *Summa Theologiae*, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αναφέρεται στη φυσική γνώση ως προϋπόθεση της πίστης και της θείας χάριτος και στην επίδραση της τελευταίας στους Εθνικούς⁹⁹.

Κατά την τρίτη περίοδο συνάντησης των δύο θρησκειών (14^ο-15^ο αι. μ.Χ.), ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος σημειώνει ότι η βυζαντινή αντιμετώπιση του Ισλάμ υπήρξε ήπια και διαλεκτική με ένα είδος συνύπαρξης να επικρατεί ύστερα από τις Σταυροφορίες¹⁰⁰. Τον 13^ο αιώνα, οι Βυζαντινοί συνυπάρχουν με τους Μωαμεθανούς, θεωρώντας τους, παρά την απιστία τους, ισότιμους με ένα μεγαλύτερο μίσος να εκδηλώνεται προς τους Λατίνους¹⁰¹. Μετά την Άλωση (1453), σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο Νικόλαος Κουζάνος (1401-1464) στη Δύση κάνει λόγο στο έργο του *De Pace Fidei* για ειρηνική συνύπαρξη των μεγάλων θρησκειών χάρη στο κοινό τους υπόβαθρο και την ευχή, βρίσκοντας την αλήθεια που αναζητούν, να ενωθούν σε μια θρησκεία, θέση που απέχει από κάθε σύγχρονο σχετικισμό (βλ. κατωτέρω)¹⁰².

Ενδιαφέρουσα χαρακτηρίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος την ευαισθησία της «Νεστοριανής» Εκκλησίας της Περσίας και των Ινδιών της εν λόγω περιόδου έναντι των Ασιατικών θρησκευμάτων¹⁰³. Σημαντική μαρτυρία για την ιεραποστολή της «Νεστοριανής» Εκκλησίας στην Κίνα από το 781 αποτελεί, όπως αναφέρει, η στήλη Hsi-an-fu (βλ. εικ.4), στην οποία η αποτύπωση των κινεζικών θρησκευτικών συμβόλων υπό τον χριστιανικό σταυρό ερμηνεύεται ως πλήρωση των κινεζικών θρησκευμάτων στον Χριστιανισμό¹⁰⁴.

⁹⁷Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., pp. 40-42.

⁹⁸Petrus, Abelardus, “Theologia Christiana Libri II”, *PL*, J. Migne Vol. 178, 1179B.

⁹⁹Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., pp. 43-44. Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 130.

¹⁰⁰Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 415.

¹⁰¹Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., p. 38.

¹⁰²Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., pp. 45-46. Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 130.

¹⁰³Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 130.

¹⁰⁴Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., pp. 47-48. Βλ. Αναστάσιος, Γιαννουλάτος, «Η Ιεραποστολική Δράσις των Εκκλησιών της Ανατολής εις Κεντρικήν και Ανατολικήν Ασίαν (κατά τους

Εικόνα 4 Η Στήλη Hsi-an-fu, σε έγχρωμη έκδοση¹⁰⁵

Η τρίτη περίοδος καταλαμβάνει το διάστημα από τον 16^ο έως τον 20^ο αιώνα, οπότε συντελείται, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, όχι μόνο η βαθμιαία επαφή αλλά και η θεολογική αποτίμηση όλων των θρησκειών από τις διάφορες χριστιανικές ομολογίες¹⁰⁶. Οι Ορθόδοξοι, πλην των Ρώσων, ευρισκόμενοι υπό οθωμανική κυριαρχία, κατά την υποχρεωτική συμβίωσή τους με τους πιστούς της ισλαμικής θρησκείας αμύνονται σιωπηλά έναντι των πιέσεων που δέχονται (παιδομάζωμα, προσηλυτισμοί, βαριά φορολόγηση κ.ά.) με την εξωμοσία, το μαρτύριο και τον «κρυπτοχριστιανισμό» ενισχύονταν δε με τη λατρεία, την εσχατολογική αναμονή και μικρές πραγματείες¹⁰⁷.

Στη Δύση, με τους πρώτους Μεταρρυθμιστές να διατυπώνουν μία ιδιαίτερα αρνητική στάση έναντι των άλλων θρησκειών, μια απαξιωτική αποκλειστική τάση, όπως ο

μέσους χρόνους)», *Πορευθέντες*, 10, 1961, σ. 28 και υπ. 21 όπου αναφέρεται ότι πρόκειται για στήλη από γρανίτη με ύψος 2.56 μ., πλάτος 0.86 μ. και πάχος 0.25 μ., τοποθετημένη το 781 στο προαύλιο χώρο χριστιανικής μονής στη Hsi-an-fu (τωρινή Ch'ang-an), όπου και βρέθηκε το 1625 και περιλαμβάνει ασαφή παρουσίαση των δογμάτων, αφήγηση της χριστιανικής εξάπλωσης (685-780), έπαινο του χορηγού της και των αυτοκρατόρων (685-780) και χρονική αφήγηση της ανυψώσεώς της.

¹⁰⁵ στο διαδικτυακό τόπο: <https://preview.redd.it/the-xian-stele-is-a-2-79-m-tall-stele-erected-in-781-that-v0-exadtiiur0y9l.jpg?width=1080&crop=smart&auto=webp&s=64df5505c563549098ad074b68cef4163a9a3fe3> (ημερομηνία ανάκτησης: 05/01/2023).

¹⁰⁶ Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 9.

¹⁰⁷ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Σχέσεις της Ορθοδοξίας με τις άλλες θρησκείες», στο Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο, επιμ. Andrew Walker, Κώστας Καρράς, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2001, σσ. 47-48.

Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει, αναδεικνύεται στις εκκλησιαστικές κοινότητες και ομολογίες της Μεταρρύθμισης. Οι δε ιεραποστολικές εκστρατείες της Δύσης τον 19^ο και 20^ο αιώνα τονίζουν την ανάγκη σωτηρίας όσων απολίτιστων βρίσκονταν στο σκοτάδι ενώ η αποικιοκρατία στέκεται περιφρονητικά έναντι των άλλων θρησκειών.

Ωστόσο, η επαφή με άλλους λαούς οδήγησε στη γνωριμία των άλλων θρησκευτικών παραδόσεων και την προώθηση του σεβασμού, θέση κυρίαρχη σήμερα στη χριστιανική Δύση¹⁰⁸, όπως τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η οποία διαλέχθηκε με τις μη χριστιανικές θρησκείες μέσω του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών και της υπεύθυνης Γραμματείας του Βατικανού¹⁰⁹. Αν και οι άλλες θρησκείες θεολογικά δεν αντιμετωπίστηκαν αμιγώς από την Ορθόδοξη Εκκλησία στην ιστορική της πορεία¹¹⁰, από το '70 ορθόδοξοι θεολόγοι διαλέγονται ποικιλοτρόπως, συντελώντας στον καθορισμό της ορθόδοξης θέσης περί αρμονικής συνύπαρξης και διαλόγου¹¹¹.

1.1.1 Βιβλικές, πατερικές, βυζαντινές, προτεσταντικές και ρωμαιοκαθολικές προσεγγίσεις για τις άλλες θρησκείες ανά τους αιώνες κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας Αναστάσιο

1.1.1.1 Η βιβλική προσέγγιση

Αγία Γραφή και εκκλησιαστική Παράδοση, άλλοτε παρουσιάζουν τις άλλες θρησκείες ως ανθρώπινα δημιουργήματα και άλλοτε, παρόλο που αναφέρονται στη μοναδικότητα του σωτήριου έργου του Χριστού και της Εκκλησίας, δέχονται την πέραν αυτής σωτηριώδη ενέργεια του Θεού¹¹². Την αντιδιαστολή αυτή παρατηρούμε παραδείγματος χάριν στην Προς Ρωμαίους επιστολή, όταν αφενός γίνεται λόγος για την πλάνη των Εθνικών (Ρωμ.1:19-25) και αφετέρου για τη φωνή της συνείδησης (Ρωμ.2:14-16), ή στην συμφιλιωτική ομιλία του Αποστόλου Παύλου (Πρ.17:22-31)¹¹³.

¹⁰⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 130-131.

¹⁰⁹Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 49.

¹¹⁰Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 411.

¹¹¹Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 49.

¹¹²Πέτρος, Βασιλειάδης, «Διαθρησκειακός Διάλογος και Θεολογία των Θρησκειών», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 66-67.

¹¹³Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 390.

Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, στη Βίβλο εμφανίζεται το οικουμενικό όραμα ως πεποίθηση και ελπίδα με αρχή το πρώτο βιβλίο της¹¹⁴ («*Ὡς ἀρχὴν ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν*», Γεν.1:1)¹¹⁵ και κορύφωση το τελευταίο της¹¹⁶ («*Καὶ εἶδον οὐρανὸν καινὸν καὶ γῆν καινὴν*», Αποκ.21:1). Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος υπογραμμίζει ότι ολόκληρη η ανθρωπότητα και η σωτηρία της αποτελεί σημείο αναφοράς της Βίβλου. Η ελευθερία του ανθρώπου συμπαρασύρει ολόκληρο τον κόσμο στην πτώση, για την υπέρβαση της οποίας απαιτείται το σωτήριο έργο και η Δεύτερη Παρουσία του Θεανθρώπου.

Αυτή η καθολική προοπτική, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, εντοπίζεται ακόμη και στις αναφορές της επί συγκεκριμένων ζητημάτων, εθνών, προσώπων με την ιστορία του Ισραήλ πραγματώνεται η θεία οικονομία για τη σωτηρία του κόσμου. Έντονη είναι η παρουσία του οικουμενικού οράματος στους Ψαλμούς «*μνησθήσονται καὶ ἐπιστραφήσονται πρὸς Κύριον πάντα τὰ πέρατα τῆς γῆς καὶ προσκυνήσουσιν ἐνώπιον αὐτοῦ πᾶσαι αἱ πατριαὶ τῶν ἐθνῶν, ὅτι τοῦ Κυρίου ἡ βασιλεία, καὶ αὐτὸς δεσπόζει τῶν ἐθνῶν*» (Ψαλμ.21:28-29)¹¹⁷. Η Σοφία Σολομώντος αναφέρεται στην υπό των εθνών αναζήτηση του Θεού, παρ' όλο το σφάλμα τους να λατρεύσουν την κτίση¹¹⁸.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος κάνει λόγο για τη στάση του Χριστού απέναντι σε ανθρώπους διαφορετικής θρησκευτικής προέλευσης για τις συνομιλίες Του με αυτούς, την έμπρακτη βοήθεια προς αυτούς αλλά και την εντύπωση που του προκάλεσε η πίστη τους (Μθ. 8:10 15:28 Λκ.7:9)¹¹⁹. Πλήθος γεγονότων επιβεβαιώνουν ότι ο Χριστός κατήγγειλε θρησκευτικά και κοινωνικά στεγανά της εποχής, καλώντας την ανθρωπότητα σε ελευθερία και αγάπη¹²⁰. Ο Χριστός ανοίχτηκε διαλεκτικά και άνευ όρων προς τον «άλλον» φανερώνοντας ένα νέο ήθος¹²¹.

¹¹⁴Αναστάσιος, Γιαννουλάτος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «*Ἐργήγορση. Χρέος τῶν Ὀρθοδόξων*», Ἐν Πλω, Αθήνα, 2017², σ. 23.

¹¹⁵Anastasios (Yannoulatos), Bishop of Tirana, Durres and all Albania, "The Global Vision of Proclaiming the Gospel: An Eastern Orthodox Perspective", *Missions of Institute of Orthodox Christianity* στο διαδικτυακό τόπο: <https://missions.hchc.edu/articles/articles/the-global-vision-of-proclaiming-the-gospel-an-eastern-orthodox-perspective> (ημερομηνία ανάκτησης:08/07/2022).

¹¹⁶Γιαννουλάτος, «*Ἐργήγορση*», ό.π., σ. 23.

¹¹⁷Anastasios (Yannoulatos), "The Global Vision", ό.π.

¹¹⁸Εμμανουήλ, π., Κλάνης, «Ο διαθρησκειακός διάλογος και η παγκόσμια σωτηρία», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σ. 88.

¹¹⁹Γιαννουλάτος, «*Ἰχνη*», ό.π., σ. 422.

¹²⁰Παύλος, Δ., Βασιλειάδης, «Καινοδιαθηκικές μαρτυρίες για μια θεολογία των θρησκειών», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 127-128.

¹²¹π. Ιουστίνος, Κεφαλούρος, «Διαθρησκειακές προσεγγίσεις: Από τον Πατριάρχη Αθηναγόρα Α' έως τον Πατριάρχη Βαρθολομαίο Α'», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σ. 153.

Χαρακτηριστικά περιστατικά είναι η αναγνώριση του Μεσσία από εθνικούς, τους Μάγους (Μθ.2:1-12) και η αποκάλυψη στη Σαμαρείτιδα (Ιωάνν.4:4-42) της άρσης λατρευτικών, φυλετικών και θρησκευτικών στερεοτύπων όσον αφορά τη προσκύνηση του Θεού και τη σωτηρία (Ιωάνν.4:4-30)¹²², με τον Χριστό να επισημαίνει ότι «πνεῦμα ὁ Θεός» (Ιωάνν.4:24)¹²³ ο διάλογος με την εθνική Συροφοίνισσα (Μθ.15:21-28 Μκ.7:24-30), η οποία Τον αναγνωρίζει ως Μεσσία και στην οποία ο Χριστός παρέχει τη θεία χάρη, προτού διανοιχθεί η δυνατότητα της Βασιλείας στους εκτός του Νόμου¹²⁴ και η προβολή του καλού Σαμαρείτη (Λκ.10:25-37) ως τύπου αγάπης αποτελούν, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ενδεικτικές περιπτώσεις¹²⁵.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει το γεγονός ότι στην Κρίση κατά τα Έσχατα, όπου θα έχει ενώπιόν Του «πάντα τα έθνη», ο Χριστός ταυτίζεται με τους «ελάχιστους» της οικουμένης (Μθ. 25:31-46)¹²⁶, δίχως διακρίσεις βάσει φυλής ή θρησκείας, αφού και οι μη χριστιανοί μπορούν να γίνουν μέλη του σώματος του Χριστού και μέτοχοι των θείων επαγγελιών (Εφ.3:6)¹²⁷. Η εσχατολογική συνάντηση του Χριστού θα είναι με ολόκληρη την κτίση, όχι απλώς με τα μέλη της Εκκλησίας (Α΄ Κορ.15:28)¹²⁸. Κριτήριο σωτηρίας είναι η έμπρακτη απροϋπόθετη αγάπη που ξεπερνά κάθε μορφής θρησκευτικά όρια¹²⁹.

Το γεγονός ότι ο Θεός, όπως αναφέρει ο Απόστολος Παύλος, «οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφήκεν» (Πρ.14:17), συνεπάγεται, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, τη θεολογική εντρύφηση από μέρους μας των τρόπων μαρτυρίας του Θεού στους ανά τον κόσμο λαούς¹³⁰, στη σοφία τους, στην ηθική, στην ανίχνευση της αλήθειας που είναι έμφυτες¹³¹. «Ὁ βάθος πλούτου καὶ σοφίας καὶ γνώσεως Θεοῦ! ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ!» (Ρωμ.11:33) αναφέρει¹³². «Τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ

¹²²Βασιλειάδης, «Καινοδιαθηκικές μαρτυρίες», ὁ.π., σσ. 127-128.

¹²³Γιαννουλάτος, «Ἰχνη», ὁ.π., σ. 422.

¹²⁴Βασιλειάδης, «Καινοδιαθηκικές μαρτυρίες», ὁ.π., σ. 130.

¹²⁵Γιαννουλάτος, «Ἰχνη», ὁ.π., σ. 422.

¹²⁶Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Ιεραποστολή στὰ ἴχνη τοῦ Χριστοῦ. Θεολογικές μελέτες και ομιλίες», Αποστολική Διακονία, Ἀθήνα 2015³, σ. 35.

¹²⁷Γιαννουλάτος, «Ἰχνη», ὁ.π., σσ. 422-423.

¹²⁸Θανάσης, Ν., Παπαθανασίου, «Μακριὰ ἀπ' τὴν παρουσία σου ποῦ νὰ φύγω;» (Ψαλμ. 139:7), Μιὰ Ὁρθόδοξη κατάφαση τῆς δράσης τοῦ Θεοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ κανονικὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας», *Σύναξη*, 120, 2011, σ. 23.

¹²⁹Βασιλειάδης, «Καινοδιαθηκικές μαρτυρίες», ὁ.π., σ. 131.

¹³⁰Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ὁ.π., σσ. 62-63.

¹³¹Anastasios (Yannoulatos), Archbishop of Tirana, Durres and All Albania, "Sharing the Good News in a Multi-Religious Country. Theological Reflections on Other Religions," *Orthodoxy in America Lecture Series*, January 28, 2014; New York: Fordham University, Orthodox Christian Studies Center, p. 16.

¹³²Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ὁ.π.

φανερὸν ἐστὶν ἐν αὐτοῖς· ὁ γὰρ Θεὸς αὐτοῖς ἐφανερώσε. τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε ἀίδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θεϊότης» (Ρωμ.1:19-20)¹³³, παρ' ὅλο που «ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα» (Ρωμ.1:25)¹³⁴.

Ο Απόστολος Παῦλος αναφερόμενος στη αποκάλυψη του Θεοῦ σε Ιουδαίους και Εθνικούς σημειώνει ὅτι «ὅταν γὰρ ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῆ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσι νόμος, οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως καὶ μεταξύ ἀλλήλων τῶν λογισμῶν κατηγορούντων ἢ καὶ ἀπολογουμένων» (Ρωμ.2:14-15)¹³⁵. Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο Απόστολος Παῦλος καταδεικνύει ἐδῶ τη σύνδεση της ἐμφυτης ηθικῆς συνείδησης και του Λόγου¹³⁶.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ὅτι κατά τον Απόστολο Παῦλο το «μυστήριον τοῦ Χριστοῦ» (Εφ.3:3-4) «εἶναι τὰ ἔθνη συγκληρονόμα καὶ σύσσωμα καὶ συμμετόχα τῆς ἐπαγγελίας αὐτοῦ ἐν τῷ Χριστῷ διὰ τοῦ εὐαγγελίου» (Εφ.3:6). Ο Θεός «πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν» (Α΄ Τιμ.2:4)¹³⁷. Οι δε σωτηριῶδες ἐνέργειες του Θεοῦ ἀπευθύνονται σε ολόκληρη την ἀνθρωπότητα, ἐφόσον ο Θεός εἶναι «ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου» (Ιωάνν.4:42), ο Οποῖος «φωτίζει πάντα ἄνθρωπον» (Ιωάνν.1:9). Η κάθοδος του Χριστοῦ στον Ἄδη για τη σωτηρία της «προ νόμου» και «εκτὸς νόμου» ἀνθρωπότητας καθιστᾶ σαφῆ την υπέρβαση τόπου και χρόνου ἀπὸ τη θεία χάρη.

Η Καινὴ Διαθήκη διευρύνει το περιεχόμενο του ὄρου «πλησίον»¹³⁸ γιατί «οὐκ ἔστι προσωπολήπτης ὁ Θεός, ἀλλ' ἐν παντὶ ἔθνει ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην δεκτὸς αὐτῷ ἐστι» (Πρ.10:34-35)¹³⁹. Στην Καινὴ Διαθήκη ἐπίσης, ὑπάρχουν περικοπές των συνοπτικῶν εὐαγγελίων που μπορούν να τεκμηριώσουν μια Θεολογία των Θρησκειῶν, καθὼς ἐξαρτῶν την ἀφεση ἀμαρτιῶν και τη σωτηρία, ὄχι ἀπὸ την πίστη στον Χριστό και τη σταυρικὴ θυσία Του ἀλλὰ ἀπὸ τη θεμελιωμένη χριστολογικὰ

¹³³ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ὁ.π., pp. 16-17.

¹³⁴ Κλάψης, «Ο διαθρησκειακὸς διάλογος», ὁ.π., σ. 88.

¹³⁵ Κωνσταντῖνος, Κωτσιόπουλος, «Σύγκρουση ἢ διάλογος θρησκειῶν και πολιτισμῶν;», *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σ. 230.

¹³⁶ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ὁ.π., p. 17.

¹³⁷ Anastasios Yannoulatos, "The Missionary Activity of the Orthodox Church", *6th General Assembly, Punkaharju, Finland. 30/07-03/08 1964*, pp. 9-10.

¹³⁸ Βασιλειάδης, «Καινοδιαθηκικὲς μαρτυρίες», ὁ.π., σσ. 126, 132.

¹³⁹ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας «Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί...», Μαῖστρος, Αθήνα 2011⁵, σ. 164.

«διαπροσωπική άφεση» (Μκ.11:25) και την αγαπητική σχέση των ανθρώπων, ως προϋπόθεση για τη θεϊκή άφεση¹⁴⁰.

1.1.1.2 Η πατερική προσέγγιση

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η πρώιμη ορθόδοξη θεολογία, παρ' όλο που θεωρεί ότι η Εκκλησία κατέχει το πλήρωμα της εν Χριστώ αποκαλυφθείσας αληθείας, στην προσπάθεια να κατανοήσει την εκτός της Εκκλησίας θρησκευτικότητα αναγνωρίζει κάποιο είδος θείας αποκάλυψης στον κόσμο¹⁴¹.

Η πρώιμη πατερική σκέψη περί ορατής ή κρυφής δράσης του Θεού διαχρονικά και παγκοσμίως, προκειμένου να κληθεί όλη η ανθρωπότητα στη Βασιλεία Του, βασίζεται στη θεία αγάπη, η ανταπόκριση στην οποία εξαρτάται από την ανθρώπινη ελευθερία¹⁴². Οι εκκλησιαστικοί Πατέρες διαλέχθηκαν με τον κάθε φορά «έτερο», τον «κατ' εικόνα του Θεού» δημιουργημένο, ανταποκρινόμενοι στις απαιτήσεις της εκάστοτε εποχής¹⁴³.

Οι ίδιοι συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης προμηνυμάτων του Ευαγγελίου προς άλλους πολιτισμούς και θρησκείες, τα οποία προσφέρει ο Θεός μέσω της παγκόσμιας δράσης Του¹⁴⁴. Πατέρες κάνουν λόγο για την ενεργούσα θεία χάρη σε ενάρετους ανθρώπους ενώ κάποιοι εξ αυτών και για την ύπαρξη φωτεινών στοιχείων σε πρόσωπα και θρησκευτικά συστήματα δεν πρόκειται για την πλήρη αλήθεια αλλά για κλήση του Τριαδικού Θεού στη Βασιλεία Του.

Στα πατερικά κείμενα, η διαχρονική και υπερτοπική δράση του Θεού πριν την Ενανθρώπιση και την ίδρυση της Εκκλησίας δεν αναιρεί την συνέχειά της μετέπειτα η σιωπή οφείλεται στο κλειστό κοσμοείδωλο της εποχής, βάσει του οποίου η διάδοση του ευαγγελικού μηνύματος σε όλους τους λαούς είχε πραγματοποιηθεί και απέμενε η τοποθέτησή τους απέναντί του, δίχως ωστόσο να απουσιάζει η πορεία προς τα έσχατα.

Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι όλες αυτές οι πατερικές τοποθετήσεις, αν και χαρακτηρίζονται για τη δυναμική τους, είναι ολιγάριθμες εμπρός στο πλήθος των αντιρρητικών θέσεων¹⁴⁵, των επηρεασμένων από την ιουδαϊκή στάση έναντι του

¹⁴⁰Μόσχος, Γκουτσιούδης, «Η περί αφέσεως και Ιωβηλαίου διδασκαλία της Κ.Δ. ως βιβλικό θεμέλιο για μια θεολογία των θρησκειών», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 106, 110-111, 114.

¹⁴¹Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 411-412.

¹⁴²Παπαθανασίου, «Μακριά απ' την παρουσία σου», ό.π., σσ. 16.

¹⁴³Χαραλαμπίδης, «Προς έναν διάλογο», ό.π., σ. 148.

¹⁴⁴Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 401-402.

¹⁴⁵Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σσ. 402-404, 407.

ειδωλολατρικού κόσμου, οι οποίες, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, θεωρούν τους θεούς του ως «μη υπάρχοντες» ή δαιμονικές δυνάμεις, που θα κατατροπωθούν κατά τις έσχατες μέρες στην μάχη με τον αληθή Θεό, τον Χριστό¹⁴⁶.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται στις διατυπωθείσες αντιλήψεις περί «σπερματικού λόγου», «προπαιδείας της εν Χριστώ αναπαύσεως», «εναυσμάτων του θείου Λόγου» στον προ της ελεύσεως του Χριστού Ελληνισμό¹⁴⁷. Ό,τι αγαθό έχει επιτευχθεί προ Χριστού, οι Πατέρες το αποκαθαίνουν ώστε να διακονήσει το Θεό Λόγο ενώ η σοφία των Ελλήνων θεωρείται κομμάτι της αποκαλυμμένης από το Θεό Λόγο αλήθειας¹⁴⁸.

Οι πρώτοι χριστιανοί απολογητές διατυπώνουν προσεκτικά τη διδασκαλία για τον «Λόγο» με τους περισσότερους να κάνουν αναφορά στη σχέση του Λόγου προς τον Πατέρα, δεχόμενοι το μοντέλο του έμφυτου «σπερματικού λόγου»¹⁴⁹ και επιχειρώντας, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, μία σύνδεση ανάμεσα σε όλη την ανθρώπινη θρησκευτική εμπειρία και την ιστορία της σωτηρίας του Χριστιανισμού. Παράλληλα, στηρίχθηκαν στην κριτική και απομυθοποίηση της λαϊκής ειδωλολατρικής θρησκείας από τους φιλοσόφους¹⁵⁰.

i. Πριν το Διάταγμα των Μεδιολάνων

Ακολουθώντας τη διδασκαλία περί Λόγου, τη διατυπωμένη στον πρόλογο του ευαγγελιστή Ιωάννη και αξιοποιώντας φιλοσοφικές έννοιες, ο *μάρτυρας Ιουστίνος* (100-†165) διατυπώνει τον «σπερματικό λόγο»¹⁵¹, επιχειρώντας, όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, την ανάδειξη του Χριστιανισμού ως της μόνης αληθινής φιλοσοφίας. Ο ίδιος επισημαίνει ότι ο Ιουστίνος αναφέρεται στον Λόγο ως δύναμη που προήλθε από τον Θεό, το πρώτο αίτιο του σύμπαντος, όπως οι Στωικοί¹⁵². Πρόκειται για τον φωτισμό του ανθρώπου στη μερική ανεύρεση της αλήθειας από την έμφυτη σε κάθε άνθρωπο¹⁵³, και όχι αποκλειστικά στους Χριστιανούς, φωτιστική ενέργεια του Λόγου του

¹⁴⁶Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 13-14.

¹⁴⁷Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 145.

¹⁴⁸Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Η Αησμονημένη Έντολή*», ό.π., σ. 43.

¹⁴⁹Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 16.

¹⁵⁰Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 14-16.

¹⁵¹Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 145. Βλ. Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Απολογία Δεύτερα υπέρ χριστιανών» (Προς την Ρωμαίων Σύγκλητον), *PG*, J. Migne, Τομ. 6, στ. 460C.

¹⁵²Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 14-15. Βλ. Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς,, «Απολογία Δεύτερα», ό.π., στ. 460C.

¹⁵³Ανδρέας, Θεοδώρου, *Η θεολογία του Ιουστίνου, φιλοσόφου και μάρτυρος, και αι σχέσεις αυτής προς την ελληνικήν φιλοσοφίαν* (Αθήναι, 1960), σ. 104, στο Γεώργιος, Μαρτζέλος, «Η θεολογία του σπερματικού

Θεού (Ιωάνν.1:9)¹⁵⁴. Όλες λοιπόν, οι προχριστιανικές αλήθειες είναι απόρροια αυτής της φωτιστικής ενέργειας του «σπερματικού λόγου»¹⁵⁵, που έμμεσα δρούσε στους Έλληνες συγγραφείς της αρχαίας εποχής¹⁵⁶. Αυτές οι αλήθειες σχετίζονται με την πλήρη αλήθεια, την αποκαλυφθείσα από τον ενσαρκωμένο Λόγο¹⁵⁷. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ότι στην *Απολογία* του ο Ιουστίνος αντιλαμβάνεται τον Χριστιανισμό ως θρησκεία με φιλοσοφικές αντιλήψεις, δομημένες κατά το βιβλικό κοσμοείδωλο¹⁵⁸.

Ο Ιουστίνος ωστόσο, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, δεν υιοθετεί όλα όσα οι φιλόσοφοι διατύπωναν αλλά χαρακτηρίζει «χριστιανούς» τους «μετά λόγου» ζήσαντες «καν άθεοι ενομίσθησαν»¹⁵⁹, έχοντας ως κριτήριο τον Χριστό¹⁶⁰ για την κριτική θεώρηση προηγηθεισών μορφών θρησκείας¹⁶¹. Η παρατήρηση αυτή του Ιουστίνου για όσους θεωρούνταν άθεοι, ότι δηλαδή αν και θρήσκευαν ζούσαν χωρίς Θεό, είναι άξια προσοχής σήμερα, καθώς θέτει το ζήτημα κατά πόσο οι εκτός Χριστιανισμού ζουν χωρίς Θεό¹⁶². Ο Ιουστίνος δίχως να οδηγείται στον συγκρητισμό θεωρεί τον Ιουδαϊσμό και τον Ελληνισμό περιοχές όπου μερικώς αποκαλύφθηκαν οι χριστιανικές αλήθειες¹⁶³. Το ότι κατά τον Ιουστίνου η ζοφερή πλευρά της εθνικής θρησκείας αποτελεί απόρροια της δράσης δαιμονικών δυνάμεων καθιστά σαφή τον διαχωρισμό μεταξύ των θετικών και των αρνητικών πτυχών μιας θρησκευτικής πίστης¹⁶⁴.

Η ανάδειξη της σύνδεσης της ελληνικής σοφίας και της χριστιανικής δογματικής επιχειρήθηκε, όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, από την Αλεξανδρινή σχολή¹⁶⁵. Ο *Ειρηναίος* (130-†202) τονίζει την επίβλεψη των πάντων από τον Υιό και την μέσω του Υιού αποκάλυψη του Πατέρα, οποτεδήποτε, οπουδήποτε και σε οποιονδήποτε

λόγου και η σημασία της για τους θεολογικούς και διαθρησκειακούς διαλόγους», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σ. 71.

¹⁵⁴Μαρτζέλος, «Η θεολογία του σπερματικού λόγου», ό.π., σ. 71. Βλ. επίσης Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Απολογία Δευτέρα», ό.π., στ. 457AB.

¹⁵⁵Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Απολογία Πρώτη υπέρ Χριστιανών» (Προς Αντωνίνον τον Ευσεβή), *PG, J. Migne*, Τομ. 6, στ. 397C στο Μαρτζέλος, «Η θεολογία του σπερματικού λόγου», ό.π., σ. 71.

¹⁵⁶Θεοδώρου, *Η θεολογία του Ιουστίνου*, ό.π., στο Μαρτζέλος, «Η θεολογία του σπερματικού λόγου», ό.π., σ. 72.

¹⁵⁷Μαρτζέλος, «Η θεολογία του σπερματικού λόγου», ό.π., σ. 72.

¹⁵⁸Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., p. 15.

¹⁵⁹Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Απολογία Πρώτη», ό.π., στ. 397C.

¹⁶⁰Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 412.

¹⁶¹Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 146.

¹⁶²Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 391.

¹⁶³Μαρτζέλος, «Η θεολογία», ό.π., σ. 75.

¹⁶⁴Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 399.

¹⁶⁵Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 412.

Εκείνος θελήσει γνωστοποιεί την παρουσία Του στους Ιουδαίους και σε εκείνους που δεν απευθύνονται σε Αυτόν¹⁶⁶.

Στην «*πρόσληψη σπινθήρων του θείου κόσμου*» από τους Έλληνες αναφέρεται ο *Κλήμης Αλεξανδρείας* (150;-†215;), καταδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, τις υπάρχουσες δυνατότητες αλλά και τους περιορισμούς¹⁶⁷. Ο Κλήμης θεωρεί ότι επιδίωξη της φιλοσοφίας αποτελεί η επίγνωση της αλήθειας, της οποίας πηγή είναι ο Θεός και η οποία προετοιμάζει την εν Χριστώ εκπλήρωση¹⁶⁸. Ο ίδιος στην προσπάθεια προσέλευσης Εθνικών παρουσιάζει τη χριστιανική θρησκεία ισόκυρη με τη φιλοσοφία¹⁶⁹ παρομοιάζει δε, όπως αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, την ελληνική σκέψη, που έλαμψε εξ' ολοκλήρου με το κήρυγμα του Λόγου, με το άναμμα από το ηλιακό φως¹⁷⁰, χαρακτηρίζοντάς την, αποκάλυψη ανάλογη της Παλαιάς Διαθήκης και διαθήκη με τον εθνικό κόσμο¹⁷¹, «*προπαιδεία της εν Χριστώ αναπαύσεως*»¹⁷² και ότι «*επαιδαγώγει [...] εις Χριστόν*»¹⁷³.

Με πλατωνικές κατηγορίες αμύνεται ο *Ωριγένης* (περ.185-περ.†253) έναντι του φιλοσόφου Κέλσου (2^{ος} αι. μ.Χ.)¹⁷⁴. Ο ίδιος υπογραμμίζει τη φωτεινή παρουσία του Θεού σε ανθρώπους σε όλα τα μέρη της γης όλων των χρονικών περιόδων¹⁷⁵ ενώ αναφέρεται στη θεία Πρόνοια, η οποία ανιχνεύεται εκτός από τη φιλοσοφία στην εθνική θρησκεία¹⁷⁶ γι' αυτό ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος θεωρεί ότι τα είδωλα, ως προσπάθειες απεικονίσεως του θείου, οφείλουν να γίνονται σεβαστά εκ μέρους των Χριστιανών¹⁷⁷. Ο ίδιος σε σχόλιό του για τον Ωριγένη αναφέρει ότι ο τελευταίος τονίζει επίσης, την αλληγορική έκθεση βασικών αληθειών, τόσο στην ελληνική μυθολογία όσο και στην

¹⁶⁶Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σσ. 393, 396.

¹⁶⁷Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 146. Βλ. Κλήμης Αλεξανδρείας, «Λόγος Προτρεπτικός προς Έλληνας», *PG, J. Migne*, Τομ. 8, στ. 184 A.

¹⁶⁸Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 16. Βλ. Κλήμης Αλεξανδρείας, «Στρωματέων Λόγος Πρώτος», *PG, J. Migne*, Τομ. 8, στ. 828AB.

¹⁶⁹Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 16.

¹⁷⁰Αναστάσιος, «*Θεός έφανερώθη...*», ό.π., σ. 160. Βλ. Κλήμης Αλεξανδρείας, «Στρωματέων Λόγος Πέμπτος», *PG, J. Migne*, Τομ. 9, στ. 52B.

¹⁷¹Κλήμης Αλεξανδρείας, «Στρωματέων Λόγος Πρώτος», ό.π., στ. 732C στο Χαραλαμπίδης, «Προς έναν διάλογο», ό.π., σσ. 133-134.

¹⁷²Κλήμης Αλεξανδρείας, «Στρωματέων Λόγος Πρώτος», ό.π., στ. 728A.

¹⁷³Κλήμης Αλεξανδρείας, «Στρωματέων Λόγος Πρώτος», ό.π., στ. 717-720D.

¹⁷⁴Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 18-19.

¹⁷⁵Ωριγένης, «Κατά Κέλσου Τόμος Έκτος», *PG, J. Migne*, Τομ. 11, στ. 1372.

¹⁷⁶Ωριγένης, «Κατά Κέλσου Τόμος Πέμπτος», *PG, J. Migne*, Τομ. 11, στ. 1193.

¹⁷⁷Γιαννουλάτος, «*Ίχνη*», ό.π., σσ. 412-413.

Παλαιά Διαθήκη¹⁷⁸ και ότι καθώς επισημαίνει τα αδύνατα σημεία των άλλων θρησκειών, τις διακρίνει από τον Χριστιανισμό¹⁷⁹. Ενώ ο Ωριγένης παρομοιάζει τις ιδέες του Ελληνισμού με τις χριστιανικές, οι πρώτες, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, υπολείπονται ως προς την πνευματικότητα, το ήθος και τη δύναμη από τις δεύτερες να αλλάξουν τους ανθρώπους. Ήταν σημαντικό να καταδειχθεί ότι ο Χριστιανισμός απείχε από τον συγκρητισμό¹⁸⁰.

Ο Τατιανός (120-†190) μαζί με τον Θεόφιλο Αντιοχείας (†183), καθώς θεωρούν πλάνη τις άλλες θρησκευτικές πεποιθήσεις, εκπροσωπούν το απορριπτικό ρεύμα της εκκλησιαστικής ιστορίας¹⁸¹. Ο Τερτυλλιανός (155-†200) είχε μία μισαλλόδοξη προσέγγιση των άλλων θρησκειών, η οποία θα επικρατήσει σε επόμενο χρονικό στάδιο σε σημαντικά ρεύματα του Χριστιανισμού¹⁸². Όπως ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει, οι εθνικές θεότητες αντιμετωπίζονταν από τον Τερτυλλιανό ως δαίμονες συναγωνιζόμενοι τον Θεό¹⁸³ ενώ οι φιλόσοφοι ως αιρεσιάρχες, καθώς δεν έβρισκε τίποτα κοινό μεταξύ Ακαδημίας Πλάτωνα και Εκκλησίας¹⁸⁴. Ο ίδιος, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, φαίνεται να αγνοούσε την φιλοσοφική ορολογία¹⁸⁵. Παρ' όλα αυτά, φαίνεται να αποδέχεται την ύπαρξη κάποιων κοινών στοιχείων στη διδασκαλία περί ηθικής και αρετής μεταξύ των φιλοσόφων και των Χριστιανών¹⁸⁶ ενώ παρέχει, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ένα ανθρωπολογικό υπόβαθρο στην προσέγγιση των άλλων θρησκειών, όταν κάνει λόγο για την «*anima naturaliter Christiana*»¹⁸⁷.

ii. Μετά το Διάταγμα των Μεδιολάνων

¹⁷⁸Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 45. Βλ. Ωριγένης, «Κατά Κέλσου Τόμος Τέταρτος», *PG*, J. Migne, Τομ. 11, στ. 1088.

¹⁷⁹Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 413.

¹⁸⁰Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 18-19, 21. Βλ. Ωριγένης, «Κατά Κέλσου Τόμος Έκτος», *PG*, J. Migne, Τομ. 11, στ. 1292A.

¹⁸¹Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 389. Βλ. Τατιανός, «Προς Έλληνας», *PG*, J. Migne, Τομ. 6, 803-888. Θεόφιλος «Προς Αυτόλυκον», *PG*, J. Migne, Τομ. 6, 1023-1168.

¹⁸²Paul, Ladouceur, "Religious Diversity in Modern Orthodox Thought", *Religions*, 8(5), 77, John Jillions, 2017.

¹⁸³Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., σ. 132.

¹⁸⁴Tertullianus, "De praescriptionibus Adversus haereticos", 7, *PL*, J. Migne, Vol. 2, 20B.

¹⁸⁵Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 22. Βλ. Tertullianus, "Apologeticus Adversus Gentes pro Christianis", *PL*, J. Migne, Vol. 1, 503.

¹⁸⁶Paul, Ladouceur, "On Ecumenoclasism: Salvation for non Christians?", *Public Orthodoxy*, 2017. Βλ. "The Apology of Tertullian", tr. and annotated by W. Reeve; and "the Meditations of the emperor Marcus Aurelius Antoninus", tr. by J. Collier, Series: *Ancient and modern library of theological literature*, 31, Griffith, Farran, Okeden & Welsh Newberry House, London & Sydney, 1889, 23;26 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.tertullian.org/articles/reeve_apology.htm (ημερομηνία ανάκτησης: 29/11/2022).

¹⁸⁷Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 23. Βλ. Tertullianus, "Apologeticus", ό.π., 377A.

Ο Λόγος του Θεού, κατά τον *Ευσέβιο Καισαρείας* (265-†339), καθώς ενεργεί επί της ανθρωπότητας, την κατευθύνει να αντιληφθεί τη σοφία Του μέσω της νόησης¹⁸⁸. Στο μεταβατικό διάστημα προ και κατόπιν του Διατάγματος των Μεδιολάνων (313), σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο Ευσέβιος, επισημαίνοντας την έμφυτη ανθρώπινη τάση προς το Θεό, τονίζει την παγκοσμιότητα της αποκάλυψης του Θεού, η οποία από πολλούς ως ακατανόητη δεν έγινε αποδεκτή. Ωστόσο, λέει ο Ευσέβιος, υπήρχαν θεοσεβείς («*έργω χριστιανοί*»), οι οποίοι χάρι στην αγνή τους προδιάθεση δέχονταν τις θείες αλήθειες μέσω εσωτερικής αποκάλυψης¹⁸⁹. Από τη δημιουργία του ανθρώπου οι δίκαιοι και ευσεβείς συλλογίστηκαν, αναγνώρισαν και απέδωσαν τη λατρεία που αρμόζει στον Υιό του Θεού¹⁹⁰.

Ο *Μέγας Βασίλειος* (330;-†379) προτρέπει τους νέους στην ενασχόληση με την εθνική σοφία, την οποία μαζί με την χριστιανική παρουσιάζει ως ένα σύνολο και από την οποία τους καλεί να προσλάβουν ό,τι ωφέλιμο υπάρχει σε αυτήν ως προεργασία για τις Γραφές¹⁹¹. Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο Βασίλειος διευρύνοντας τον «σπερματικό λόγο», περικλείει σε αυτόν τη δυνατότητα εξοικείωσης με το αγαθό¹⁹² και οικοδομεί επάνω του την έμφυτη στον άνθρωπο αγάπη προς τον Θεό¹⁹³. Αλλού τονίζει ότι: «*Ο ζητών ειρήνην, Χριστόν εκζητεί, ότι αυτός εστίν η ειρήνη*»¹⁹⁴. Ο ίδιος, λαμβάνοντας ως δεδομένο την κοινή ανθρώπινη ουσία, κάνει λόγο για «ομοτιμία» και «ισοτιμία» των ανθρώπων δηλαδή για «ίση αξία» και «ίδια προνόμια»¹⁹⁵.

Αν και πολέμιος της εθνικής θρησκείας, όπως ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει, ο *Γρηγόριος ο Θεολόγος* (329-†390) δέχεται¹⁹⁶ «*έφεσιν*», «*πόθον πλανώμενον*

¹⁸⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 16.

¹⁸⁹ Γιαννουλάτος, «*Ίχνη*», ό.π., σ. 413. Βλ. Ευσέβιος του Παμφίλου, «*Εκκλησιαστικής Ιστορίας Λόγος Α΄*», *PG*, J. Migne, Τομ. 20, στ. 77C.

¹⁹⁰ Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π. Βλ. Ευσέβιος του Παμφίλου, «*Εκκλησιαστικής Ιστορίας Λόγος Α΄*», ό.π., στ. 57A.

¹⁹¹ Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 25-26. Βλ. Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «*Προς τους νέους, όπως αν εξ Ελληνικών ωφελοίντο λόγων*», *PG*, J. Migne, Τομ. 31, στ. 568BC, 577.

¹⁹² Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 146. Βλ. Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «*Όροι κατά πλάτος*» (Κατ'ερώτησιν και απόκρισιν), *PG*, J. Migne, Τομ. 31, στ. 908C.

¹⁹³ Μαρτζέλος, «*Η θεολογία*», ό.π., σ. 75. Βλ. Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «*Όροι κατά πλάτος*», ό.π., στ. 908BC.

¹⁹⁴ Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «*Όμιλιαν εις τον ΛΓ΄ ψαλμόν*», *PG*, J. Migne, Τομ. 29, στ. 376C.

¹⁹⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 157. Βλ. Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «*Περί του Αγίου Πνεύματος*», *PG*, J. Migne, Τομ. 32, στ. 161.

¹⁹⁶ Γιαννουλάτος, «*Ίχνη*», ό.π., σ. 414.

κατά Θεού ζήτησιν»¹⁹⁷ και την ικανότητα περιορισμένης γνώσης του Θεού με τον «ημέτερον νουν τε και λόγον», η οποία μόνο μέσω της θείας αποκάλυψης μπορεί να ολοκληρωθεί¹⁹⁸. Αλλού τονίζει ότι: «Ὡσπερ γὰρ πολλοὶ τῶν ημετέρων οὐ μεθ' ἡμῶν εἰσίν, οὐς ὁ βίος αλλοτριῶί του κοινού σώματος οὕτω πολλοὶ τῶν ἐξωθεν πρὸς ἡμῶν, ὅσοι τῶ τρόπῳ τὴν πίστιν φθάνουσιν καὶ δέονται τοῦ ονόματος, τὸ ἔργον ἔχοντες»¹⁹⁹. Η θεία χάρις ενεργεῖ βάσει του βίου ενός ανθρώπου, με το βάπτισμα να αποτελεί την επισφράγιση, ὅπως συνέβη στην περίπτωση της αδελφῆς του Γοργονίας²⁰⁰. Το γεγονός αυτό υπερβαίνει τα θεσμικά ὅρια της Εκκλησίας, εφόσον η θεία χάρις δεν ενεργεῖ μόνο βάσει μιας λεκτικῆς ομολογίας πίστεως²⁰¹.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος (354-†407) κάνει λόγο για την αποκάλυψη του θείου θελήματος, στους μεν εθνικούς μέσω του ἔμφυτου φυσικοῦ νόμου και στους δε Ἰουδαίους μέσω του Μωσαϊκοῦ νόμου ὡς προετοιμασία για τὴν πρόσληψη ολόκληρης τῆς ἀλήθειας με τὴ θεία Ενσάρκωση πρόκειται για τὴν καθολικότητα τῆς θείας πρόνοιας και ἀγάπης ἀλλὰ και τὴν ἐλεύθερη βούληση τοῦ Θεοῦ να δρα ποικιλοτρόπως²⁰². Αναφερόμενος στους Ἐθνικούς και τὸν ἔμφυτο φυσικὸ νόμο, ὁ Χρυσόστομος τονίζει τὴ δυνατότητα να ζουν ὀρθῶς κατὰ τὴ θέλησή τους²⁰³ ἐνῶ σε ἐρμηνεία στίχου τοῦ 150^{ου} Ψαλμοῦ ἐπισημαίνει τὴν προ Χριστοῦ πρόσκληση τοῦ υμνωδοῦ σε κάθε ἄνθρωπο για ἐξύμνηση τοῦ Θεοῦ και τὴν ὑπαρξη καινοδιαθηκικῶν σπερμάτων σε ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα²⁰⁴. Ὦντας Θεὸς ὅλων τῶν ἀνθρώπων, προνοεῖ για τὴν σωτηρία τῶν «ἐθνῶν»²⁰⁵. Σε συνάρτηση με τὴν ἐπιθυμία αὐτῆ τοῦ Θεοῦ για τὴ σωτηρία ὅλης τῆς οἰκουμένης, ὁ Χρυσόστομος τονίζει τὸ ιεραποστολικὸ χρέος πρὸς πάσα κατεύθυνση, καθὼς «υπεύθυνος γὰρ ἕκαστος ἡμῶν τῆς τοῦ πλησίον

¹⁹⁷ Γρηγόριος Θεολόγος, Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινούπολης, «Λόγος ΚΗ'», *PG*, J. Migne, Τομ. 36, στ. 45C.

¹⁹⁸ Γιαννουλάτος, «Ἰχνη», ὁ.π., σ. 414. Βλ. Γρηγόριος Θεολόγος, Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινούπολης, «Λόγος ΚΗ'», ὁ.π., στ. 45.

¹⁹⁹ Γρηγόριος Θεολόγος, Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινούπολης, «Λόγος ΙΗ'», *PG*, J. Migne, Τομ. 33, στ. 992B.

²⁰⁰ Γρηγόριος Θεολόγος, Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινούπολης, «Λόγος Η'. Εἰς τὴν ἀδελφὴν εαυτοῦ Γοργονίαν ἐπιτάφιος», *PG*, J. Migne, Τομ. 35, στ. 812D.

²⁰¹ Παπαθανασίου, «Χριστιανικὴ Μαρτυρία», ὁ.π., σ. 397.

²⁰² Κλάψης, «Ὁ διαθρησκειακὸς διάλογος», ὁ.π., σ. 100. Βλ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Ἐρμηνείαν εἰς τὴν Πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολήν», *PG*, J. Migne, Τομ. 60, στ. 447.

²⁰³ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Ἐρμηνείαν εἰς τὴν Πρὸς Ῥωμαίους», ὁ.π., στ. 447.

²⁰⁴ Παπαθανασίου, «Χριστιανικὴ Μαρτυρία», ὁ.π., σ. 393. Βλ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Τα Ἐυρισκόμενα Πάντα. Εἰς τὸν ΠΜΘ' Ψαλμόν», *PG*, J. Migne, Τομ. 55, στ. 493.

²⁰⁵ Papademetriou, «An Orthodox Christian view», ὁ.π. Βλ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Ἐρμηνείαν εἰς τὴν Πρὸς Ῥωμαίους», ὁ.π., στ. 446.

σωτηρίας εστίν»²⁰⁶. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος θεωρεί ότι ο Χρυσόστομος αδιαλείπτως ενδιαφέρεται για τον μη Χριστιανό, που όσο ζει, βρίσκεται στην άγνοια²⁰⁷.

Ο *Αυγουστίνος Ιππώνος* (354-†430) θεωρούσε ότι η αλήθεια, όπως διατυπώθηκε στην ελληνική φιλοσοφία, έκανε φιλοσόφους, όπως τον Πλάτωνα και τον Πλωτίνο, να μην απέχουν από τη χριστιανική πολιτεία²⁰⁸. Σχολιάζοντας την ευαγγελική περικοπή για την προσκύνηση του θείου βρέφους από τους μάγους (Μθ.2:1-12), αναφέρεται στον ουράνιο φωτισμό, τόσο των Ιουδαίων βοσκών, όσο και των εθνικών σοφών²⁰⁹. Απαντώντας δε σε Εθνικό, επισημαίνει τη σωτηρία όλων των δίκαιων ανθρώπων που γνώρισαν τον Θεό από την αρχή της ιστορίας αλλά και την ένταξη στην Εκκλησία όσων θεωρούσαν ότι βρίσκονται εκτός αυτής και την αποπομπή κατά την Έσχατη Κρίση όσων θεωρούσαν ότι αποτελούν μέλη της²¹⁰. Παρά το ότι αναφέρεται σε χάσμα μεταξύ της χριστιανικής θρησκείας και των μη χριστιανικών θρησκειών, δέχεται, όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, την εξ αρχής ύπαρξή της με τον χαρακτηρισμό της ως χριστιανικής να καθιερώνεται μετά την Ενανθρώπιση²¹¹.

Ο Λόγος του Θεού, κατά τον *Κύριλλο Αλεξανδρείας* (378-†444), εισάγει σε κάθε ανθρώπινη ύπαρξη σπέρμα θεογνωσίας και σύννεσης²¹². Ο *Θεοδώρητος Κύρου* (393-†457) αναφέρει παρά την πτώση των ανθρώπων το ενάρετο στοιχείο που συναντά κανείς, όχι μόνο ανάμεσα στους Ιουδαίους της Παλαιάς Διαθήκης (πατριάρχες και προφήτες) αλλά και ανάμεσα στους Εθνικούς²¹³. Την επίδειξη σεβασμού έναντι άλλης θρησκείας συμβουλεύει ο *Ψευδοδιονύσιος Αρεοπαγίτης* (5ος αι.), καθώς είναι δυνατή η ύπαρξη

²⁰⁶ Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 406. Βλ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Προς τους έχοντας παρθέτους συνεισάκτους», *PG, J. Migne*, Τομ. 47, στ. 500.

²⁰⁷ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Η Λησμονημένη Έντολή*», ό.π., σ. 55. Βλ. Ιωάννης ο Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Πάτερ, ει δυνατόν εστί, παρελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο...», *PG, J. Migne*, Τομ. 51, στ. 31.

²⁰⁸ Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 29. Βλ. Augustinus, "De ordine. Libri Duo", *PL, J. Migne*, Vol. 32, 1008.

²⁰⁹ Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 396. Βλ. Saint Augustine, "For The Epiphany. Sermon 199, On the Epiphany of the Lord", *Sermons on the Liturgical Seasons*, trans. Sister Mary Sarah Muldowney, The Fathers of the Church, A new Translation, 38, Fathers of the Church, Inc., New York, 1959, p. 59.

²¹⁰ Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 398. Βλ. Augustine, *Letter 102, To Deogratias*, 12 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.newadvent.org/fathers/1102102.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 17/11/2022).

²¹¹ Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 30-31. Βλ. Augustinus, "Retractationum", *PL, J. Migne*, Vol. 32, 603.

²¹² Αναστάσιος, «*Θεός έφανερώθη...*», ό.π., σ. 199. Βλ. Κύριλλος Αλεξανδρείας, «Ερμηνείαν εις το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον», 1, 9, *PG, J. Migne*, Τομ. 73, στ. 129BC.

²¹³ Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 392. Βλ. Θεοδώρητος Επίσκοπος Κύπρου, «Αιρετικής Κακομυθίας Βιβλίον Πέμπτον. Θείων Δογμάτων Επιτομή», *PG, J. Migne*, Τομ. 83, στ. 493D.

φωτεινών στοιχείων που μπορεί να παραβλεφθούν μεταξύ των σκοτεινών στοιχείων μιας θρησκείας²¹⁴.

1.1.1.3 Η βυζαντινή προσέγγιση

Όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, τη βυζαντινή περίοδο αναπτύσσεται η διδασκαλία του Ευαγγελίου από κληρικούς και μοναχούς με μία εστίαση στον σεβασμό κάθε ανθρώπου²¹⁵. Ο Μάξιμος Ομολογητής (580-†662) αναπτύσσει μία θεολογία, η οποία βλέπει το Θεό να ενεργεί σε όλη την οικουμένη, αποκαλυπτόμενος μέσω της δημιουργίας (φυσική αποκάλυψη / φυσικός νόμος) και του λόγου Του (υπερφυσική αποκάλυψη / γραπτός νόμος)²¹⁶. Ο ίδιος αναφέρεται στον Χριστό ως νομοθέτη και κριτή των πάντων²¹⁷. Κατά τον Μάξιμο, άνθρωποι που δεν είχαν τη δυνατότητα άμεσης γνώσης του Χριστού, τηρώντας τις εντολές Του για αγάπη, ταπείνωση, συγχώρεση, διακονία, προσλαμβάνουν τον παρόντα σε κάθε εντολή Θεό Λόγο.

Ο Μάξιμος, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, επεκτείνει τη σύνδεση Χριστού - εντολών στον Τριαδικό Θεό. Η «φυσική» ενότητα Πατρός - Λόγου συνεπάγεται την μέσω των εντολών αποδοχή επιπροσθέτως τόσο του Πατρός, όσο και του Πνεύματος²¹⁸. Το γεγονός ότι το Άγιο Πνεύμα είναι παρόν σε κάθε έλλογο ον διαφαίνεται από την έμπρακτη καλοσύνη πολλών εκ των βαρβάρων λαών²¹⁹.

Η Εκκλησία, αν και Σώμα Χριστού, δεν περιορίζει εντός της τον Χριστό και φανερώνει τη Βασιλεία δηλαδή το μέλλον όλων²²⁰. Κατά τον Μάξιμο, η Δεύτερη Παρουσία του Χριστού προϋποθέτει τη διάδοση του Ευαγγελίου σ' όλη την οικουμένη²²¹

²¹⁴Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 402-403. Βλ. Διονύσιος Αρειοπαγίτης, «Επιστολαί. Επιστολή Στ'. Σωσιπάρω Ιερεί», *PG, J. Migne*, Τομ. 3, στ. 1077A.

²¹⁵Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 64.

²¹⁶Θανάσης, Ν., Παπαθανασίου, «Ταξίδι στο κέντρο του βάρους. Η χριστιανική ιεραποστολή έναν αιώνα μετά το Συνέδριο του Έδιμβούργου (1910)», *Σύναξη*, 122, 2012, σσ. 74-75. Βλ. Μάξιμος Ομολογητής, «Περί Διαφόρων Αποριών (Των Αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου προς Θωμάν τον Ηγιασμένον)», *PG, J. Migne*, Τομ. 91, στ. 1128CD.

²¹⁷Θανάσης Ν., Παπαθανασίου, «Ομάδα Εργασίας για ένα χρέος ανεξόφλητο», *Πάντα τα έθνη*, 116, 2010 σ. 23. Βλ. Μάξιμος ο ομολογητής, «Προς Θαλάσιον τον οσιώτατον πρεσβύτερον και ηγούμενον. Περί διαφόρων απορών της Θείας Γραφής», *PG, J. Migne*, Τομ. 90, στ. 308BC.

²¹⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 150-151.

²¹⁹Μάξιμος ο ομολογητής, «Προς Θαλάσιον», ό.π., στ. 297BC.

²²⁰Παπαθανασίου, «Ταξίδι», ό.π., σ. 76.

²²¹Μάξιμος ο ομολογητής, «Μυσταγωγία. Περί του τινων σύμβολα τα κατά την Αγίαν Εκκλησίαν επί της συνάξεως τελούμενα καθέστηκε», *PG, J. Migne*, Τομ. 91, στ. 693BC.

ενώ επιθυμία του Λόγου του Θεού αποτελεί η διαχρονική και υπερτοπική σάρκωσή Του²²².

Μαζί με τον Θεόδωρο Αμπουκαρρά (750-†820/825), Επίσκοπο Καρρών της Μεσοποταμίας, ο Ιωάννης Δαμασκηνός συγκαταλέγεται από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο στην πρώτη περίοδο της ορθόδοξης αντιπαράθεσης με την ισλαμική διδασκαλία (8^ο-9^ο αι. μ.Χ.), η οποία είναι βασισμένη στον διαπροσωπικό διάλογο με τον μουσουλμανικό πληθυσμό μεταξύ του οποίου διαβιούσαν²²³. Οι πραγματείες αφορμώντο από ερωτήσεις Σαρακηνών σε θέματα χριστιανικής πίστης με απαντήσεις, στις οποίες οι χριστιανοί επιχειρούν να αμβλύνουν τις αντιθέσεις²²⁴.

Για τον Δαμασκηνό (676-†749;), το Ισλάμ χαρακτηρίζεται αιρετικό και πρωτόγονη συσσώρευση ετερόκλητων θρησκευτικών στοιχείων δίχως σύνδεση²²⁵. Πράγματι, ο ίδιος δεν διστάζει να χαρακτηρίσει την ισλαμική διδασκαλία, της οποίας προβαίνει σε δειγματοληπτική παρουσίαση, ως «γέλωτος άξια»²²⁶ και ως «εκαστοστήν πρώτην» αίρεσιν²²⁷. Ωστόσο, όπως διευκρινίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ο όρος «αίρεσις» στον Δαμασκηνό διακρίνεται από ευρύτητα, καθώς εμπεριέχει ποικιλία φιλοσοφικών και θρησκευτικών ρευμάτων²²⁸.

Ο δε Θεόδωρος Αμπουκαρράς αποτελεί τον πρώτο, που στη πραγματεία του *Κατά αιρέσεων Ιουδαίων και Σαρακηνών*²²⁹ προσπαθεί να κατανοήσει²³⁰ και μεθοδικά αποκρούσει τη νέα θρησκεία, αναλύοντας τη χριστιανική διδασκαλία²³¹. Οι δε συζητήσεις του φαίνεται να μην έχουν επινοηθεί αλλά να είναι πραγματικές, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος²³².

²²²Μάξιμος Ομολογητής, «Περί Διαφόρων Αποριών (Των Αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου προς Θωμάν τον Ηγιασμένον)», *PG*, J. Migne, Τομ. 91, στ. 1084C.

²²³Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τυράνων και πάσης Αλβανίας, «*Παγκοσμιότητα και Όρθοδοξία. Μελετήματα Όρθοδόξου προβληματισμού*», Άκρίτας, Αθήνα 2005⁶, σ. 142.

²²⁴Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 35.

²²⁵Χαραλαμπίδης «Προς έναν διάλογο», ό.π., σ. 141.

²²⁶Ιωάννης Δαμασκηνός, «Περί Αιρέσεων Εν συντομία (Όθεν ήρξαντο και πόθεν γεγόνασιν)», *PG*, J. Migne, Τομ. 94, στ. 765A.

²²⁷Ιωάννης Δαμασκηνός, «Περί Αιρέσεων», ό.π., στ. 764A.

²²⁸Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 35.

²²⁹Θεόδωρος Αμπουκαρράς Καρρών Επίσκοπος, «*Κατά αιρέσεων Ιουδαίων και Σαρακηνών*», *PG*, J. Migne, Τομ. 97, στ. 1461-1609.

²³⁰Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 34. Βλ. Θεόδωρος Αμπουκαρράς Καρρών Επίσκοπος, «*Κατά αιρέσεων Ιουδαίων και Σαρακηνών*», ό.π., στ. 1528, 1544-1565, 1586-1597.

²³¹Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 35. Βλ. Θεόδωρος Αμπουκαρράς Καρρών Επίσκοπος, «*Κατά αιρέσεων Ιουδαίων και Σαρακηνών*», ό.π., στ. 1545C.

²³²Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 34.

Αντιπροσωπεύοντας μαζί με τον *Ευθύμιο Ζηγαβηνό* (1050-†1120), τον *Νικήτα Χωνιάτη* (1155-†1216) κ.ά. τη δεύτερη περίοδο αντι-ισλαμικής γραμματείας, ο *Νικήτας Βυζάντιος* (9^{ος} αι. μ.Χ.), με αφορμή την ταχεία επέκταση του Ισλάμ που καθίσταται απειλητική για τη βυζαντινή αυτοκρατορία (9^ο-14^ο αι. μ.Χ.), καταπολεμάει με τη θεολογική διατριβή του *Ανατροπή της παρά Άραβος Μωάμεθ πλαστογραφηθείσης Βίβλου*²³³ τη θρησκεία αυτή προσπαθεί δε, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, να αποδείξει το ασυνάρτητο αυτής²³⁴, ασκώντας κριτική στο Κοράνι, τμήματα του οποίου μεταφράζει στην ελληνική²³⁵. Η δε επιθυμία του *Μανουήλ Α΄ Κομνηνού* (1143-†1180) να απαλειφθούν από τα εκκλησιαστικά κείμενα τα αναθέματα έναντι του Ισλάμ ανήγειρε διαμάχη μεταξύ των διανοουμένων²³⁶.

Ο *Γρηγόριος Παλαμάς* (1296-†1359) μαζί με τους *Ιωσήφ Βρυέννιο* (1350-†1431), *Ιωάννη Στ΄ Καντακουζηνό* (1292-†1383) και *Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο* (1350-†1425) συγκαταλέγονται από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, στους πρωταγωνιστές της τρίτης φάσης του βυζαντινο - ισλαμικού διαλόγου (14^{ος}-15^{ος} αι. μ.Χ.) που εμφανίζεται ηπιότερος²³⁷. Ο Παλαμάς εκθέτει πειστικά στους διαλόγους του με τους Μουσουλμάνους τις χριστιανικές αντιλήψεις, βασιζόμενος στις κοινές θέσεις των δύο θρησκειών. Στηρίζοντας την επιχειρηματολογία του στο Κοράνι, αναφέρεται στον Χριστό, Λόγο του Θεού.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει ότι ο Παλαμάς, παραμένοντας διακριτικός και ευγενικός, καταθέτει αναντίρρητες απαντήσεις ενώ αμφισβητεί την αξιοπιστία του Μωάμεθ εξαιτίας της έλλειψης προφητικών μαρτυριών και θαυμάτων και καταρρίπτει τη δήθεν ανωτερότητα του Ισλάμ με βάση τον ορισμό του Θεού ως αγαθού, που δεν μπορεί παρά να είναι ενάντια στη βία²³⁸. Κατά τον Γρηγόριο Παλαμά, ο άνθρωπος φθάνει στην τέλεια αγάπη, έχοντας δεχθεί το άκτιστο φως και ολόκληρη τη

²³³Νικήτας Βυζάντιος Φιλόσοφος, «Ανατροπή της παρά Άραβος Μωάμεθ πλαστογραφηθείσης Βίβλου», *PG, J. Migne, Τομ. 105, στ. 669-805.*

²³⁴Αναστάσιος, «*Παγκοσμιότητα*», ό.π., σσ. 141-143.

²³⁵Αναστάσιος, «*Παγκοσμιότητα*», ό.π., σ. 141.

²³⁶Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 37-38. Βλ. Κωνσταντίνος, Γ., Μπόνης, «Ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος και οι δύο 'τόμοι' του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143/80) υπέρ των εις την χριστιανικήν ορθοδοξίαν μεθισταμένων Μωαμεθανών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 19, 1949, σσ. 162-169.*

²³⁷Αναστάσιος, «*Παγκοσμιότητα*», ό.π., σ. 143.

²³⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 108-109.

δημιουργία²³⁹. Ο Γρηγόριος Παλαμάς, όπως αναφέρει ο Χαραλαμπίδης, ηγείται του ήπιου χριστιανο - ισλαμικού διαλόγου²⁴⁰ που καθίσταται δυνατός χάρη στο κοινό γλωσσικό υπόβαθρο.

Ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός σε τέσσερις πραγματείες για την ισλαμική θρησκεία παρουσιάζει τον Θεό της ως φυσικό ον²⁴¹ ενώ ο Μανουήλ Β' Παλαιολόγος από τους 26 θεολογικούς διαλόγους που πραγματοποίησε με πιστούς της ισλαμικής θρησκείας²⁴², στους οποίους διαφαίνεται, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η κατάρτιση, η διαπερατότητα της σκέψης του αλλά και η αντικειμενική επιθυμία του να διαλεχθεί²⁴³, στους πρώτους από αυτούς ασκεί κριτική δίχως περιφρόνηση έναντι της ισλαμικής διδασκαλίας²⁴⁴ και στους μετέπειτα εκθέτει τη βασική χριστιανική διδασκαλία²⁴⁵.

Διαφοροποιούμενος από συγχρόνους του, ο άγιος Νικόλαος Καβάσιλας (1322-†1391)²⁴⁶ αναφέρεται στην ανοικτότητα του Θεού πέρα από τα στενά πλαίσια της εκκλησιαστικής κοινότητας, αναπτύσσοντας, όχι μόνο κεντρομόλες αλλά και φυγόκεντρες τάσεις στη θεολογία του.

Αν και, καθώς επισημαίνει, η σωτηρία αφορά τα μέλη της ορατής Εκκλησίας, κάνει λόγο για την απρόβλεπτη δράση του Θεού, όταν αναφέρεται σε μάρτυρες που αναπλάστηκαν, όχι από την Εκκλησία με βάπτισμα ύδατος αλλά αοράτως από τον Χριστό. Αυτός συμπληρώνει το υστέρημα των μελών του Σώματός Του, όπως εκείνα βοηθούν στη συμπλήρωση του «υστερήματος του Χριστού» κατά το καινοδιαθηκικό *«Η ἐκκλησία ἐστὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ, τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου»* (Εφ.1:23)²⁴⁷.

Έτσι, ο Καβάσιλας επεκτείνει τα όρια της Εκκλησίας οπουδήποτε είναι προσωπικά παρών ο διαρκώς κινούμενος Χριστός²⁴⁸, συμπεριλαμβάνοντας τους ευρισκόμενους εκτός

²³⁹Γιαννουλάτος, *«Εγρήγορση»*, ό.π., σ. 77. Βλ. Γρηγόριος Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ο Παλαμάς, «Προς την σεμνοτάτην εν μονάζουσais Ξένην» (Περί Παθών και Αρετών και περί των τικτομένων εκ της κατά νουν Σχολής), *PG, J. Migne*, Τομ. 150, στ. 1081AD.

²⁴⁰Χαραλαμπίδης «Προς έναν διάλογο», ό.π., σ. 145. Βλ. επίσης Αναστάσιος, *«Παγκοσμιότητα»*, ό.π., σ. 146.

²⁴¹Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 38-39. Βλ. Ιωάννης ο Καντακουζηνός, «Κατά Μωαμεθανών Λόγοι Τέσσερις», *PG, J. Migne*, Τομ. 154, στ. 692B.

²⁴²Αναστάσιος, *«Παγκοσμιότητα»*, ό.π., σ. 148.

²⁴³Αναστάσιος, *«Παγκοσμιότητα»*, ό.π., σ. 149.

²⁴⁴Αναστάσιος, *«Παγκοσμιότητα»*, ό.π., σ. 148. Βλ. Μανουήλ Παλαιολόγος, «Διάλογος ον εποήσατο μετά τινός Πέρσου, την αξίαν Μουτερίζη, εν Αγκύρα της Γαλατίας», *PG, J. Migne*, Τομ. 156, στ. 133B.

²⁴⁵Αναστάσιος, *«Παγκοσμιότητα»*, ό.π., σ. 148.

²⁴⁶Παπαθανασίου, «Μακριὰ ἀπ' τὴν παρουσία σου», ό.π., σ. 24.

²⁴⁷Παπαθανασίου, «Μακριὰ ἀπ' τὴν παρουσία σου», ό.π., σσ. 24-25.

²⁴⁸Παπαθανασίου, «Μακριὰ ἀπ' τὴν παρουσία σου», ό.π., σ. 30.

αυτής, οι οποίοι με τρόπο αθέατο συναινούν με όλη τους την ψυχή και κατ' αυτόν τον τρόπο «βαπτίζονται»²⁴⁹. Ο ίδιος καταργεί κάθε αποκλειστικότητα (*exclusivism*) στην εκκλησιολογία²⁵⁰. Η βίωση του πόνου αποτελεί μία ακόμη οδό σύνδεσης με τον Χριστό, που βρίσκεται δίπλα σε κάθε βασανιζόμενο. Ο Καβάσιλας ωστόσο δεν αναφέρεται σε ανθρώπους που δεν γνωρίζουν ότι ο Χριστός υπάρχει ιστορικά²⁵¹.

Η ίδια νοοτροπία, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, απαντάται στη μεθοδική σύνοψη της χριστιανικής διδασκαλίας *Ομολογία πίστεως*, που συντάχθηκε από τον Γεννάδιο Σχολάριο Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης (1400-†1472) κατόπιν αιτήματος του Μωάμεθ του Πορθητή²⁵². Ο Γεννάδιος δίχως υπαινιγμούς για την ισλαμική θρησκεία διακρίνεται για τη σοβαρότητα και αντικειμενικότητά του σε διάλογο με πασάδες ύστερα από δεκαπέντε χρόνια αφορμάται από τις παραδοχές του Κορανίου για τον Χριστό ως θείο Λόγο και Πνεύμα για να αναπτύξει τη χριστιανική διδασκαλία, κάνοντας μάλιστα χρήση εθνικών χρησμών ως φορέων θείων αγγελιών. Ο ίδιος κατ' αυτόν τον τρόπο, όπως τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ανοίγει νέους ορίζοντες στον χριστιανο-ισλαμικό διάλογο²⁵³ μην ξεχνάμε ότι το χριστολογικό ζήτημα σε αδιάσπαστη σύνδεση με το τριαδολογικό συνιστά το σημαντικότερο σημείο αντιπαράθεσης των δύο θρησκειών και του σύγχρονου διαλόγου μεταξύ τους²⁵⁴. Με την Τουρκοκρατία (15^ο-19^ο αι. μ.Χ.) αρχίζει μία τέταρτη φάση που διακρίνεται από έναν ιδιότυπο «διάλογο», τη χριστιανική καρτερική σιωπή και τον ισλαμικό μονόλογο της πίεσης²⁵⁵.

Αξίζει να σημειώσουμε εδώ τη δήλωση του Οικουμενικού Πατριάρχη *Μητροφάνη Γ'* (1520-†1580) στην εγκύκλιό του προς τους Κρήτες πιστούς (1568) κατόπιν αναφορών για βάνανση συμπεριφορά έναντι Εβραίων, όπου γίνεται λόγος για τη μη απαλλαγή από την αδικία με το πρόσχημα ότι αυτή επιτελέστηκε σε ετερόδοξο²⁵⁶.

1.1.1.4 Προτεσταντικές και ρωμαιοκαθολικές προσεγγίσεις

²⁴⁹ Παπαθανασίου, «Μακριά απ' την παρουσία σου», ό.π., σσ. 25, 27, 29.

²⁵⁰ Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 394.

²⁵¹ Παπαθανασίου, «Μακριά απ' την παρουσία σου», ό.π., σσ. 30-31.

²⁵² Αναστάσιος, «*Παγκοσμιότητα*», ό.π., σσ. 149-150. Βλ. Ιωάννης, Καρμίρης, «Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της ορθοδόξου καθολικής Εκκλησίας», έκδ. δευτέρα, επηυξημένη και βελτιωμένη, Τομ. Ι, Αθήναι 1960, σ. 430.

²⁵³ Αναστάσιος, «*Παγκοσμιότητα*», ό.π., σσ. 150-152.

²⁵⁴ Αναστάσιος Γιαννουλάτος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «*Ισλάμ. Θρησκευτολογική επισκόπησις*», «Πορευθέντες», Αθήναι, 1995⁷, υπ. 29, σ. 146.

²⁵⁵ Αναστάσιος, «*Παγκοσμιότητα*», ό.π., σσ. 153-154.

²⁵⁶ Papademetriou, «An Orthodox Christian view», ό.π.

Στη Δύση, η υπό την επίδραση του Αυγουστίνου διχοτόμηση των αντιθέτων (φύση-υπερφυσικό, ιερό-βέβηλο, θρησκεία-αποκάλυψη κ.ά.) και η μετέπειτα ανίχνευση τρόπων γεφύρωσής τους χαρακτήρισε, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, τις θεολογικές αντιλήψεις για τις άλλες θρησκείες ενώ επιπλέον δόθηκε έμφαση στη Χριστολογία²⁵⁷, όσον αφορά τη θεολογική αξιολόγηση των άλλων θρησκειών. Έτσι, ο δυτικός θεολογικός στοχασμός επικεντρώθηκε επί του θέματος, πρωτίστως στην παράδοση του Αυγουστίνου και του *Καλβίνου* (1509-†1564) και δευτερευόντως στον *Λούθηρο* (1483-†1546) και τον *Wesley* (1703-†1791).

Τους τελευταίους αιώνες (17^{ος}-20^{ος}), ο Χριστιανισμός της Δύσης εξέφρασε την πίστη στη μοναδικότητα του Χριστού ως αποκλειστικότητα και, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, την υπερασπίστηκε με καινοδιαθηκικές περικοπές απομονωμένες από τα συμφραζόμενά τους, όπως «οὐδείς ἔρχεται πρὸς τὸν πατέρα εἰ μὴ δι' ἐμοῦ» (Ιωάνν.14:6) και «καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἢ σωτηρία» (Πρ.4:12)²⁵⁸. Πρόκειται για τον Χριστομονισμό της δυτικής θεολογίας, σύμφωνα με τον οποίο ο Χριστός, περιορισμένος εντός των ορίων της θεσμικής Εκκλησίας, διαθέτει στα μέλη της το Άγιο Πνεύμα, που το περιοικονομεί ως «υποπροϊόν» Του²⁵⁹.

i. Προτεσταντικές προσεγγίσεις

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, οι Μεταρρυθμιστές είναι οι πρώτοι που διατυπώνουν, όχι μία χριστιανική φιλοσοφία της θρησκείας, όπως οι προγενέστεροι θεολόγοι, αλλά μια Θεολογία των Θρησκειών, βιβλικά θεμελιωμένη²⁶⁰. Μία εχθρική στάση έναντι των άλλων θρησκειών απαντάται στον *Λούθηρο*, καθώς το προπατορικό αμάρτημα καθιστά αδύνατη τη φυσική γνώση του Θεού εξαιτίας της πεπτωκίας ανθρώπινης φύσης και επειδή οι άλλες θρησκείες στηρίζονται στα έργα του ανθρώπου και τη δημιουργία. Η δε παραχώρησή του περί παρουσίας του Θεού και της Εκκλησίας στους αλλόπιστους, θα συντελεστεί υπό την επίδραση του Αυγουστίνου.

Ο *Καλβίνος*, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, απέρριπτε τους άλλους θεούς, την ταύτιση του «σπερματικού λόγου» με τον Ιωάνναιο Λόγο αλλά αποδεχόταν την αίσθηση του θείου σε όλους τους ανθρώπους. Έχοντας μία θετική στάση έναντι των

²⁵⁷Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 420.

²⁵⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 139, 145.

²⁵⁹Παπαθανασίου, «Μακριά απ' την παρουσία σου», ό.π., σ. 16.

²⁶⁰Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 55.

άλλων θρησκειών, ο Ζβίγγλιος (1484-†1531) αποδέχεται τον «σπερματικό λόγο», τη «φυσική θρησκεία» και την επίτευξη της σωτηρίας από κάθε ενάρετο ειδωλολάτρη. Ο προτεσταντικός κόσμος επηρεάστηκε από τον Λούθηρο και τον Καλβίνο και μερικώς από τον Σβίγγλιο.

Τον 16^ο αιώνα, τα πνευματικά κινήματα υποστήριζαν την αποκάλυψη του Χριστού σε όλη την ανθρωπότητα και τον 19^ο αιώνα, ο Ρομαντισμός δέχθηκε τις άλλες θρησκείες ως σύμβολα μιας φυσικής αποκάλυψης. Η ανάπτυξη της «φιλοσοφίας της θρησκείας» και της «επιστήμης της θρησκείας», διευκρινίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, τοποθέτησε ιστορικά τον Χριστιανισμό μαζί με τις άλλες θρησκείες. Εκπροσωπώντας τη σχολή της «επιστήμης της θρησκείας», ο *Friedrich Heiler* (1892-†1967) επιχείρησε μία σύνθεση των θρησκειών, αναγνωρίζοντας στον Χριστιανισμό, παρόλο που αποτελεί ένα μικρόκοσμο στον μακρόκοσμο, μια κάποια υπεροχή, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος.

Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο *Nathan Söderblom* (1866-†1931), Αρχιεπίσκοπος Uppsala, διέκρινε μεταξύ «γενικής» αποκάλυψης, στην οποία ενέτασσε τις άλλες θρησκείες, και «ειδικής» ενώ υποστήριζε την εις είδος υπεροχή του Χριστιανισμού. Ο *Ernst Benz* (1907-†1978) έδωσε παγκόσμιο χαρακτήρα στην ιστορία της σωτηρίας και παρομοίασε την υπεροχή του Χριστιανισμού με αυτή ενός πρωτότοκου σε σχέση με τα αδέρφια του. Ο *Kurt Goldammer* (1916-†1997) αναφέρεται πέραν των βιβλικών αποκαλύψεων του Θεού σε μια εξωβιβλική θεία αποκάλυψη ενώ υπερασπίστηκε τη Χριστολογία ως βάση μιας Θεολογίας των Θρησκειών, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος²⁶¹.

Στο ερμηνευτικό του έργο για την Προς Ρωμαίους Επιστολή, ο *Karl Barth* (1886-†1968) θεωρεί τις θρησκείες, δείκτες προς τον Θεό²⁶² όχι οδούς προς τη σωτηρία που είναι εφικτή για κάθε άνθρωπο χάρι στη βούληση και Παντοδυναμία του Θεού²⁶³. Εξαιτίας αυτής της θεώρησης οι Χριστιανοί δεν πρέπει να τηρούν αλαζονική στάση έναντι των πιστών άλλων θρησκειών.

Ωστόσο, στην *Εκκλησιαστική Δογματική* του ο Barth²⁶⁴, ως εκφραστής της «διαλεκτικής θεολογίας»²⁶⁵, επισημαίνει ότι στον Χριστιανισμό η θρησκεία βρίσκεται σε

²⁶¹Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 51-60, 62, 64-66.

²⁶²Karl, Barth, *Der Römerbrief*, Zürich, 1984 (1922), p. 40, στο Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 161.

²⁶³Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 161-162.

²⁶⁴Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 162, 164.

σύνδεση με την εν Χριστώ Αποκάλυψη. Καθώς οι άλλες θρησκείες στερούνται αποκαλυπτικού περιεχομένου²⁶⁶, μόνο ο Χριστιανισμός ως δοχείο της θείας χάριτος συνιστά αληθή θρησκεία²⁶⁷. Όπως ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει, για τον Barth οι πιστοί άλλων θρησκειών ζουν στο σκοτάδι και οι θρησκείες αποτελούν έκφραση της ανθρώπινης δραστηριότητας. Το Ευαγγέλιο αποτελεί κατάργηση των θρησκειών²⁶⁸. Μία τέτοια θεώρηση απολυτοποιεί τον Χριστιανισμό και τον απομονώνει από κάθε διάλογο με τις άλλες θρησκείες, που τις παραμερίζει.

Επειδή όμως η εν Χριστώ Αποκάλυψη έχει οικουμενική διάσταση καλλιεργεί την αλληλεγγύη προς τους ετερόθρησκους, προς τους οποίους η μαρτυρία και η ιεραποστολή αντιγράφει το άνοιγμα του Θεού στην οικουμένη²⁶⁹. Ο Barth αναφέρεται σε ενδείξεις (μερική γνώση του θείου μυστηρίου, δίψα για σωτηρία κ.ά.) αυτοφάνερωσης του Χριστού²⁷⁰, οι οποίες πρέπει να κριθούν με βάση το χριστολογικό κριτήριο²⁷¹ μόνο ως αντανάκλασεις του θείου φωτός οι κοσμικές αλήθειες διαθέτουν αξία. Η αρνητική στάση του Barth για τις θρησκείες δεν υπερβαίνεται ωστόσο από την αποδοχή της εκτός Εκκλησίας ενέργειας του Χριστού²⁷².

Ο *Hendrik Kraemer* (1888-†1965) αναφέρεται στην κάθαρση και κρίση εν Χριστώ όλων των θρησκειών και καθετί ανθρώπινου, καθώς στο πρόσωπό Του αποκαλύπτεται ο Θεός²⁷³. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ότι ο *Emil Brunner* (1889-†1966) χαρακτηρίζει τον «δημιουργό» των μη χριστιανικών θρησκειών ως σκιά του αληθινού Θεού, που σε όσους εν Χριστώ αποκαλύφθηκε, Τον αναγνωρίζουν στη δημιουργία. Η πρώτη αποκάλυψη γνωρίζεται μέσω της δεύτερης. Στη μοναδικότητα του Χριστιανισμού

²⁶⁵Η «Διαλεκτική θεολογία» αντιπαραθέτει κατά την διαλεκτική προσέγγιση των μη χριστιανικών θρησκειών την ατελή ανθρώπινη σκέψη στην αποκάλυψη του Θεού. Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., p. 67.

²⁶⁶Karl, Barth, *Die Kirchliche Dogmatik I / 2 (I / 1-IV / 3, Zürich 1932-1959)*, p. 330 στο Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 166. Βλ. Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., p. 68.

²⁶⁷Barth, *Die Kirchliche Dogmatik*, ό.π., p. 356 στο Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 168. Βλ. Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., p. 69.

²⁶⁸Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., p. 68.

²⁶⁹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 169-170, 172.

²⁷⁰Barth, *Die Kirchliche Dogmatik, IV / 3*, ό.π., p. 140, στο Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 173.

²⁷¹Barth, *Die Kirchliche Dogmatik, IV / 3*, ό.π., p. 108, στο Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 173.

²⁷²Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 175, 178.

²⁷³Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., pp. 71-72. Βλ. Hendrik, Kraemer, “The authority of the Faith. Continuity or Discontinuity”, *The Authority of the Faith: International Missionary Council at Tamparam, Madras, December 12-29, 1938*, Vol. I, London: Oxford University Press, 1939, p. 4.

έναντι των Ασιατικών θρησκειών, τις οποίες χαρακτηρίζει φιλοσοφίες της Φύσης, αναφέρεται ο *Albert Schweitzer* (1875-†1965). Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο Schweitzer εντός των πλαισίων της πίστης αντιπαράκειται φιλοσοφικά με τις άλλες θρησκείες.

Η προσέγγιση των μη χριστιανικών θρησκειών απασχόλησε τα Διεθνή Ιεραποστολικά Συνέδρια με αποκορύφωση αυτό στο Tamparam, Madras της Ινδίας (1938), όπου αναγνωρίστηκαν μεν οι θρησκευτικές και ηθικές τους αξίες, τονίστηκε δε η πληρότητα της εν Χριστώ σωτηρίας. Όπως ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει, το ζήτημα απασχόλησε εξ αρχής το Παγκόσμιο Συμβούλιο των Εκκλησιών και τη δεκαετία του '60 σε διεθνείς συναντήσεις στα πλαίσια του «Διαλόγου με ανθρώπους άλλων πίστεων», με μία πιο ανοικτή προσέγγιση να υιοθετείται στη συνάντηση χριστιανών θεολόγων στη Ζυρίχη (1970)²⁷⁴. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος καταλήγει ότι στον Προτεσταντισμό εμφανίστηκε μια πλειάδα θέσεων, από αυτές που απορρίπτουν τις άλλες θρησκείες ως εκείνες που σχετικοποιούν τον Χριστιανισμό²⁷⁵.

ii. Ρωμαιοκαθολικές προσεγγίσεις

Κατά τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, η οποία διατήρησε ως θεωρητικό θεμέλιο τη *Φυσική Θεολογία* του Θωμά Ακινάτη, όλες οι θρησκευτικές πεποιθήσεις (ύπαρξη Θεού, αθανασία ψυχής κ.α.) που προέκυψαν από τη φυσική γνώση αποτελούν πρόδρομο της θείας Αποκάλυψης και της θείας χάριτος. Από τα δηλωθέντα του Πάπα Πίου Θ' (1854) περί του ανέφικτου σωτηρίας εκτός της Αποστολικής Ρωμαϊκής Εκκλησίας αλλά και την ανυπαρξία ενοχής εξαιτίας της άγνοιας της αληθινής θρησκείας καταδεικνύεται, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο απόλυτος και παράλληλα ανοικτός χαρακτήρας της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Η δήλωση της Α' Βατικανής Συνόδου (1869-1870) περί λογικής γνώσης του Θεού μέσω της κτίσης²⁷⁶ συμπληρώνεται από την αρχή της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας περί τελείωσης της φύσης από τη χάρη όσον αφορά την προσέγγιση των άλλων θρησκειών, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος²⁷⁷. Πριν τη Β' Βατικανή Σύνοδο, οι ρωμαιοκαθολικοί θεολόγοι, θεωρώντας την Εκκλησία ως μόνη

²⁷⁴Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 73-75, 79-81.

²⁷⁵Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 105.

²⁷⁶"Dei Filius", Costituzione Dogmatica, del Pontefice Pio IX, 24 Aprile 1870, Capitolo II στον διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/i-vatican-council/documents/vat-i_const_18700424_dei-filius_it.html (ημερομηνία ανάκτησης: 06/01/2023).

²⁷⁷Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 84-85.

οδό σωτηρίας, στέκονταν εν γένει αρνητικά έναντι των άλλων θρησκειών, των οποίων οι πιστοί σώζονται με την ένταξή τους στην Εκκλησία ή την «υπονοούμενη επιθυμία» (*notum*) ένταξής τους²⁷⁸.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται σε τέσσερις διαδοχικές θεωρίες όσον αφορά τη θέση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας έναντι των άλλων θρησκειών, που διατυπώθηκαν σε συνάρτηση με τις εκάστοτε σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. Έτσι, κατά την πρώτη θεωρία, την *κατακτητική*, οι εκτός Εκκλησίας εκλήφθηκαν ως αντι-Χριστιανοί, κατά τη δεύτερη, την *προσαρμοστική*, ως μη Χριστιανοί, κατά την τρίτη, την *πληρωτική*, ως προ-Χριστιανοί και κατά την τέταρτη, τη *μυστηριακή*, ως ανώνυμοι Χριστιανοί πρόκειται για αντίληψη που απαντάται σε Πατέρες, όπως ο Ιουστίνος, ο Ευσέβιος Καισαρείας, ο Αυγουστίνος και φτάνει έως τις μέρες μας²⁷⁹. Την περίοδο αυτή, εμφανίζονται δυο θεολογικά ρεύματα με εκπροσώπους τους Ιησουίτες Jean Daniélou (1905-†1974) και Karl Rahner (1904-†1984) για τη θέση των μη χριστιανικών θρησκειών στη θεία οικονομία, όπως την ερμηνεύουν μέσω της πατερικής θεολογίας²⁸⁰.

Σύμφωνα με τον *Jacques Albert Cottat* (1909-1989) στο έργο του *Recontre des Religions*, υφίσταται σε κάποιες θρησκείες ροπή προς την πληρότητα του Χριστιανισμού, όπως στη διδασκαλία του Βούδα Amida, την εξέλιξη του Hīnayāna Βουδισμού. Ωστόσο, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι ο Cottat διακρίνει τη σύνθεση των θρησκειών, την οποία χαρακτηρίζει ως πειρασμό του Διαβόλου, από την ένωση της ανθρωπότητας στη θεία αγάπη. Για τον Cottat, ο Χριστιανισμός δεν είναι τίποτε άλλο από την πλήρη αλήθεια, η οποία δεν καταρρίπτεται από τον σεβασμό των Ασιατικών θρησκειών²⁸¹.

Εκπρόσωπος της *nouvelle théologie*, ο *Jean Daniélou*²⁸² ανέπτυξε μία ιεραποστολική θεολογία μέσα από τη σχέση της με τις μη χριστιανικές θρησκείες²⁸³. Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο Daniélou, διατυπώνοντας το δόγμα της

²⁷⁸Κεραμιδάς, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σσ. 120-121.

²⁷⁹Αναστάσιος, Γιαννουλάτος (Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας), «Παγκοσμότητα και Ορθοδοξία» (εκδ. Ακρίτας, Θεσσαλονίκη 2000), όπως παραπέμπεται στο Νικόλαος, Φ., Δημητριάδης, «Θεολογική και Θρησκευσιολογική θεώρηση του Διαθρησκειακού Διαλόγου», Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 105, υπ. 115 στο διαδικτυακό τόπο: <https://ikee.lib.auth.gr/record/113722/files/GRI-2009-3286.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 23/01/2023).

²⁸⁰Κεραμιδάς, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σ. 112.

²⁸¹Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 86.

²⁸²Όρος που αναφέρεται στο γαλλικό θεολογικό κίνημα, το οποίο επικεντρώθηκε στους Πατέρες μέσω της έκδοσης *Sources chrétiennes*. Βλ. Κεραμιδάς, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σ. 113.

²⁸³Κεραμιδάς, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σ. 113.

κοσμικής αποκάλυψης²⁸⁴, διακρίνει μεταξύ του κοσμικού επιπέδου²⁸⁵, που περιέχει την αποκάλυψη του Θεού στη δημιουργία και την ανθρώπινη συνείδηση²⁸⁶ και του βιβλικού / ιστορικού²⁸⁷, που περιέχει την αποκάλυψη μέσω του Μωυσή και του Χριστού αυτές, και ιδίως η τελευταία, παραμέρισαν την ατελή κοσμική αποκάλυψη²⁸⁸. Η δε εν Χριστώ αποκάλυψη κομίζει ένα εσχατολογικό τέλος²⁸⁹. Αν και οι άλλες θρησκείες αδυνατούν να παρέχουν σωτηρία, οι «αξίες» που διαθέτουν και από τις οποίες κάποιες προσλαμβάνει ο Χριστιανισμός, αποτελούν «λίθους αναμονής» (*pierres d'attente*) του Χριστού²⁹⁰. Ωστόσο, επειδή η μη χριστιανική αποκάλυψη εκφράζει την κίνηση του ανθρώπου προς το Θεό εν αντιθέσει προς τη χριστιανική, κατά μία ερμηνεία υπάρχει μεταξύ τους ασυνέχεια.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ότι ο Αυστριακός καρδινάλιος *Franz König* (1905-†2004), σε δοκίμιό του υπό τον τίτλο *Das Christentum und die Weltreligionen*, επιχειρηματολογεί υπέρ της μοναδικότητας του Χριστιανισμού έναντι άλλων θρησκειών, που αποκαλεί στάδια με βάση, τόσο την πληρότητα των θρησκευτικών αξιών που και άλλες θρησκείες διαθέτουν, όσο και την ειδοποιό υπεροχή του Χριστού έναντι άλλων ιδρυτών θρησκειών²⁹¹.

Ο Γερμανός *Karl Rahner* επικεντρώνεται στη θεολογική αποτίμηση των άλλων θρησκειών παρά στην ιεραποστολή προς αυτές. Κατά τον ίδιο, ο Χριστός σύναψε διαθήκη με όλη την ανθρωπότητα πριν αυτή δεχθεί τον ευαγγελικό λόγο. Ο Θεός ενεργεί μυστικώς και διαρκώς στην ιστορία για τη σωτηρία της ανθρωπότητας, αφήνοντας ίχνη της χάρις Του στις θρησκείες και καθιστώντας τον άνθρωπο ασυνείδητα δεκτικό της θείας χάρις και έμμεσα της Τριαδολογίας και Χριστολογίας.

Ο *Rahner* εντάσσει την ύπαρξη των άλλων θρησκειών τρόπον τινά στο θείο θέλημα και γι' αυτό κάνει λόγο για «υπονοούμενο ή ανώνυμο Χριστιανισμό». Η θεία χάρη δεν περιορίζεται στα όρια της Εκκλησίας. Έτσι, οι άλλες θρησκείες αποτελούν

²⁸⁴Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 87.

²⁸⁵Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 113.

²⁸⁶Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 87.

²⁸⁷Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 113.

²⁸⁸Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 87-88.

²⁸⁹Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 113.

²⁹⁰Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 114.

²⁹¹Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 88-90.

οδούς σωτηρίας, όχι όμως μετοχή στην εν Χριστώ πληρότητα μέσω της Εκκλησίας ενώ η ιεραποστολή αποσκοπεί να κάνει αντιληπτή την ενυπάρχουσα σ' αυτές θεία χάρη²⁹².

Ο *Heinz Robert Schlette* (1931-) απαντάει μέσω μίας νέας θεωρίας, που προκύπτει από τη σύνθεση δύο προγενέστερων, της εκπλήρωσης και τη διαλεκτική. Αναφέρεται στην «ιστορία της σωτηρίας» ως «ιστορία της επιφανείας», αφού πρόκειται για αποκάλυψη της θείας δόξας και διακρίνει μεταξύ του τρόπου σωτηρίας των θρησκειών και του έκτακτου της Εκκλησίας. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο Schlette αποτιμά ως σωτηριώδη κάθε θρησκευτική πράξη, χαρακτηρίζοντας τις θρησκείες «οδούς μέσα από το σκοτάδι» ενώ την Εκκλησία μέσα στο φως που γνωστοποιεί την εν Χριστώ σωτηρία²⁹³.

Η *B' Βατικανή Σύνοδος* διευρύνει την Εκκλησιολογία, θεωρώντας ότι η σωτηρία πραγματοποιείται, όχι εντός των αυστηρών ορίων της Εκκλησίας αλλά εν Χριστώ, έχοντας παγκόσμια διάσταση²⁹⁴. Η ίδια, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αλλάζει τη στάση του Ρωμαιοκαθολικισμού απέναντι στον διαθρησκευτικό διάλογο²⁹⁵, καθώς εκδίδει δήλωση περί των σχέσεων με τις μη χριστιανικές θρησκείες (*Nostra Aetate*), όπου εκφράζεται η επιθυμία για διαθρησκευτικό διάλογο, ιδιαιτέρως με τις άλλες μονοθεϊστικές θρησκείες, για μια συνοδοιπορία προς την ειρήνη (*in viam pacis*)²⁹⁶.

Στη Διακήρυξη αυτή τονίζεται η αποδοχή από την Εκκλησία των αληθών στοιχείων των άλλων θρησκειών και ο σεβασμός προς τις διδαχές και την πρόταση ζωής που συστήνουν και που συχνά ακτινοβολεί την Αλήθεια (§2)²⁹⁷. Ο θείος Λόγος ενυπάρχει «μυστικά» στο βάθος των άλλων θρησκειών (§11)²⁹⁸ και γι' αυτό αναγνωρίζεται η ηθική των πιστών τους. Στο κείμενο επισημαίνεται το κοινό της καταγωγής και του τελικού σκοπού των ανθρώπων, όπως και η έμφυτη αναζήτηση απαντήσεων στα υπαρξιακά ερωτήματα. Η *Nostra Aetate*, αν και αναδεικνύει τα κοινά θετικά σημεία των θρησκειών

²⁹²Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σσ. 115-118. Βλ. Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 90-91.

²⁹³Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 92-94.

²⁹⁴Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σσ. 115-118, 121.

²⁹⁵Αναστάσιος, «Παγκοσμιότητα», ό.π., σ. 154.

²⁹⁶Κεφαλούρος, «Διαθρησκευτικές», ό.π., σ. 158.

²⁹⁷*Nostra Aetate*, Declaration on the Relation of the Church to non-Christian Religions, Proclaimed by His Holiness Pope Paul VI, Second Vatican Council, October 28, 1965 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 27/11/2022). Βλ. Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 99.

²⁹⁸*Ad Gentes*, Decree on the Mission Activity of the Church, December 7, 1965 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19651207_ad-gentes_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 27/11/2022).

και την αξία τους για την ανθρώπινη ζωή, δεν τις εξομοιώνει με τον Χριστιανισμό αλλά τις προσεγγίζει έτσι, ώστε να μπορέσει να διαλεχθεί μαζί τους²⁹⁹. Στη Διάταξη *Lumen Gentium* εντάσσονται στην οικονομία της σωτηρίας οι μη χριστιανοί που πιστεύουν σε Θεό Δημιουργό και εκείνοι που Τον αναζητούν, επιτελώντας θεάρεστες πράξεις βάσει του φυσικού νόμου και της θείας χάρης, παρ' όλο που χωρίς δική τους υπαιτιότητα, αγνοούν τον Χριστό (§16)³⁰⁰.

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, το μέλλον θα καταδείξει την έκταση και τον βαθμό της πρακτικής εφαρμογής των συμπερασμάτων της Συνόδου. Το εν λόγω θεολογικό ζήτημα συνέχισε ωστόσο, να απασχολεί τους μελετητές και μετά τη Β' Βατικανή Σύνοδο. Όπως τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ακολουθώντας την πρώτη Εκκλησία, τάσσεται υπέρ της μοναδικότητας του Χριστιανισμού και διατυπώνει με διαφοροποιήσεις μια θεολογία της εκπλήρωσης³⁰¹, όπως αυτή επισημοποιήθηκε από τη Σύνοδο³⁰².

1.2 Η πρώτη σύγχρονη ορθόδοξη σκέψη απέναντι στη θρησκευτική πολυμορφία - Το ερώτημα της θεολογικής σημασίας των μη χριστιανικών θρησκειών

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την ακαδημαϊκή μελέτη των άλλων θρησκειών στις Θεολογικές Σχολές στα πλαίσια της Ιστορίας των Θρησκειών³⁰³, η ορθόδοξη διάνοξη ανεπισήμως τείνει προς τον *περιεκτισμό* και τη *συγκριτική* προσέγγιση (βλ. κατωτέρω) όσον αφορά τις άλλες θρησκείες, καθώς πιστεύει ότι τόσο η «οικονομία του Υιού» όσο η «οικονομία του Πνεύματος» στην οικουμένη τις περιλαμβάνουν μυστικώς, δίνοντας τη δυνατότητα στους πιστούς τους να εξασφαλίσουν τη σωτηρία³⁰⁴. Η Εκκλησία, προτυπώνοντας τη Βασιλεία, διακονεί το συμπεριληπτικό ως προς τον

²⁹⁹Κεραμιδάς, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σσ. 124-125. Βλ. Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 98-100.

³⁰⁰*Lumen Gentium*, Dogmatic Constitution on the Church, solemnly promulgated by His Holiness Pope Paul VI, on November 21, 1964 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19641121_lumen-gentium_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 27/11/2022).

³⁰¹Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 100-101, 104-105.

³⁰²Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., pp. 99-100.

³⁰³Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 49.

³⁰⁴Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

χαρακτήρα έργο του ιεραποστόλου Χριστού ενώ «μαρτυρία» και διακονία αποτυπώνουν ολιστικά την ιεραποστολή³⁰⁵. Ένεκα της έλλειψης επίσημης ορθόδοξης τοποθέτησης ως προς το περιεχόμενο μιας *περιεκτικής* θεολογικής προσέγγισης του διαθρησκειακού διαλόγου ή ως προς τη θέση που πρέπει να γίνει αποδεκτή έναντι των μη χριστιανικών θρησκειών, η ορθόδοξη διάνοηση επιχειρεί να διυλίσει με στροφή προς ποικίλες πηγές μια τέτοια παρόμοια προσέγγιση³⁰⁶.

Κατά τον Sharp, οι ορθόδοξοι θεολόγοι αποτεινόνται επί του θέματος στις Γραφές, στην πατερική Παράδοση, στην Τριαδολογία και Χριστολογία της Εκκλησίας³⁰⁷. Ωστόσο, η άντληση επιχειρημάτων από τις παραπάνω πηγές δεν αρκεί για να καταδειχθεί ότι μία θέση αντικατοπτρίζει το επίσημο ορθόδοξο δόγμα παρά το πλήθος ή την αξιοπιστία των πηγών άλλωστε, δεν έχουν όλες οι πηγές την ίδια βαρύτητα ή εγκυρότητα. Έτσι π.χ. η Καινή Διαθήκη, παρά την δογματική της ισχύ, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει πρωταρχικό ρόλο έναντι της Παράδοσης, καθώς Γραφή και Παράδοση είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες, αφού η πρώτη αναπτύχθηκε από τη δεύτερη και διαβάζεται υπό το φως της³⁰⁸. Το ίδιο ισχύει για τα πατερικά κείμενα, εκ των οποίων άλλα έχουν γραφεί για την Εκκλησία, άλλα απηχούν τη διδασκαλία της και άλλα αποτελούν προσωπικές αντιλήψεις, που έχουν υποχρεωτικότητα μόνο στο μέτρο που εκφράζουν τη διδασκαλία της Εκκλησίας.

Ένα «πρόβλημα» για τη διατύπωση μίας «μέσης οδού» αποτελεί η λειτουργική παράδοση, εντός της οποίας υφίστανται κείμενα διόλου ευνοϊκά προς το Ισλάμ και γι' αυτό, δεν αξιοποιείται ιδιαίτερος στην επιχειρηματολογία «συμπεριληπτικών» θεολόγων³⁰⁹. Επιπλέον, ανεξάρτητα από τον επιδεικνυόμενο σεβασμό προς έναν ορθόδοξο θεολόγο, υπέρμαχο μιας *περιεκτικής* προσέγγισης των μη χριστιανικών θρησκειών (π.χ. τον Οικουμενικό Πατριάρχη), η θέση του παραμένει προσωπική³¹⁰. Όπως δε πιο κάτω θα αναλυθεί, ελάχιστη υπήρξε η αναφορά στα επίσημα έγγραφα της *Αγίας και Μεγάλης εν Κρήτη Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας* (Ιούνιος 2016) στο θέμα του

³⁰⁵ Athanasios, N., Papathanasiou, "Tradition as Impulse for Renewal and Witness: Introducing Orthodox Missiology in the *IRM*", *International Review of Mission*, 100, 2011, p. 205.

³⁰⁶ Neven, Vukic, "The promise and Pitfalls of Recent Currents of Contemporary Orthodox Theology of Religions", *Louvain Studies*, Vol. 41, 4, 2018, p. 421.

³⁰⁷ Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

³⁰⁸ Vukic, "The promise and Pitfalls", ό.π., p. 429.

³⁰⁹ Vukic, "The promise and Pitfalls", ό.π., p. 430.

³¹⁰ Vukic, "The promise and Pitfalls", ό.π., p. 429.

διαθρησκειακού διαλόγου, στην οποία επιπλέον ουδόλως εθίγη το θέμα της σωτηριολογικής αξίας των άλλων πλην του Χριστιανισμού θρησκειών³¹¹.

1.2.1 Η Χριστολογία, Πνευματολογία και Εκκλησιολογία των Ρώσων θεολόγων του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα

Οι κατά περίπτωση πολιτικές και στρατιωτικές επιδιώξεις της ρωσικής αυτοκρατορίας επηρέασαν τη στάση της ρωσικής Εκκλησίας έναντι των άλλων θρησκειών, η οποία εκδηλώθηκε άλλοτε ως επίθεση, άλλοτε ως ανοχή και άλλοτε ως διάλογος. Έναντι του Ισλάμ, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ακολουθήθηκε η βυζαντινή γραμμή ενώ κατά την ρωσική ιεραποστολή εντός και εκτός της αυτοκρατορίας πραγματοποιήθηκε μία συνάντηση με τις άλλες θρησκείες, κυρίως της Άπω Ανατολής, όπως τον Ινδουισμό, Ταοϊσμό, Σιντοϊσμό, Βουδισμό κ.ά. και καταβλήθηκε μία προσπάθεια θεολογικής κατανόησής τους³¹². Η ρωσική ιεραποστολή ήρθε αντιμέτωπη στη Σιβηρία με τη φανατική ισλαμική και λαμαϊστική προπαγάνδα, καθώς μεταξύ των εκεί ιθαγενών επικρατούσε ο Σαμανισμός στους Φιλανδούς, ο Λαμαϊσμός στους Μογγόλους και στους Τατάρους, το Ισλάμ³¹³.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ότι ο αγνωστικισμός των Ρώσων διανοούμενων του 19^{ου} αιώνα στηριζόταν στη διαφορετική αντίληψη της θείας Πρόνοιας που ισοδυναμεί με έκπληξη έναντι του θείου μυστηρίου με αποτέλεσμα η λύτρωση των ευρισκόμενων εκτός της χριστιανικής πίστης να αποτελεί κρυφή γνώση του Θεού³¹⁴.

Μία από τις μορφές της θρησκευτικής αναγέννησης της Ρωσίας, που ασχολήθηκαν με τις εβραιοχριστιανικές σχέσεις, δίχως ωστόσο να προβαίνει σε μια συστηματική Θεολογία των Θρησκειών, υπήρξε ο *Sergius Bulgakov* (1871-†1944)³¹⁵. Ο ίδιος στο έργο του *The Bride of the Lamp* (1945) αναφέρεται στο ανθρωπολογικό περιεχόμενο της Εκκλησίας, στην οποία χάρη στη δύναμη της Ενσάρκωσης και της Πεντηκοστής δεν υφίστανται όρια. Ο Χριστός υπάρχει σε όλη την ανθρωπότητα ως κεφαλή της. Αναλόγως ισχύει για το Πνεύμα. Καθώς ο Θεός ενσαρκώθηκε στο πρόσωπο του Θεανθρώπου Χριστού αναλαμβάνοντας ολόκληρη την ανθρωπότητα, κάθε άνθρωπος υπάγεται στην

³¹¹Vukic, “The promise and Pitfalls”, ό.π., p. 421.

³¹²Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 417-418.

³¹³Yannoulatos, “The Missionary”, ό.π., pp. 5-6.

³¹⁴Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 418.

³¹⁵Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π.

ανθρωπότητα του Χριστού. Εφόσον η Εκκλησία αποτελεί το Σώμα του Χριστού, την ανθρωπότητά Του, όλη η ανθρωπότητα υπάγεται στην Εκκλησία³¹⁶. Μία ερμηνεία αυτής της χριστολογικής, πνευματολογικής και εκκλησιολογικής οικουμενικής αντίληψης του Bulgakov θα μπορούσε να είναι η δράση Χριστού και Πνεύματος εκτός των ορίων της θεσμικής Εκκλησίας με τη συμπερίληψη των μη χριστιανικών θρησκειών³¹⁷.

Στο *Revelation of Life Eternal* (1960) του *Nicholas Arseniev* (1888-†1977)³¹⁸, έκδοση στην οποία παραπέμπει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, καθώς τη συγκαταλέγει μεταξύ των αντιπροσωπευτικών ορθόδοξων προσεγγίσεων για τις μη χριστιανικές θρησκείες³¹⁹, ο Arseniev εκθέτει μια χριστιανική θέση έναντι των θρησκευτικών αναζητήσεων και αντιλήψεων που υπάρχουν στην ανθρωπότητα, εξετάζοντας με παραδείγματα από ανιμιστικές αφρικανικές θρησκείες, τον Βουδισμό κ.ά. την παράλληλη ύπαρξη σε αυτές, τόσο μιας ανώτερης βίωσης του θείου, όσο και ανήθικων, πολυθεϊστικών και πολυδαιμονιστικών πεποιθήσεων³²⁰. Στο ίδιο έργο, ο Arseniev με αφορμή τον σπερματικό θείο Λόγο, που οι Ιουστίνος και Κλήμης Αλεξανδρείας αναφέρουν ότι ενυπάρχει στους δίκαιους Έλληνες, κάνει λόγο για την έμφυτη λαχτάρα προς αναζήτηση του Θεού που υπάρχει σε κάθε άνθρωπο ως έργο του θείου Λόγου, του εσώτερου Νόμου, χάρη στον Οποίο ο κόσμος υπάρχει³²¹. Για τον Arseniev, η ιουδαιοχριστιανική παράδοση αποτελεί μέτρο σύγκρισης των άλλων θρησκευτικών παραδόσεων και γι' αυτό εκφράζει μία *περιεκτική* προσέγγιση με κάποια χαρακτηριστικά από τη *συγκριτική* θεολογία³²².

Στο άρθρο του *The Limits of the Church*, ο π. *Georges Florofsky* (1893-†1979), παρ' όλο που αφορά, όχι τις άλλες θρησκείες αλλά το έγκυρο των μυστηρίων των σχισματικών και αιρετικών ενδοχριστιανικά, αναφέρεται στην αποδοχή από τη συνείδηση της Εκκλησίας της διάκρισης μεταξύ των κανονικών και χαρισματικών ορίων της,

³¹⁶Sergius, Bulgakov, "The Bride of the Lamb", Translated by Boris Jakim, Michigan: Eerdmans, Grand Rapids and Edinburgh: T&T Clark, 2002, pp. 261, 266.

³¹⁷Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³¹⁸Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³¹⁹Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., υπ. 1, σ. 103. Βλ. και Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Η Ασημονημένη Έντολή», ό.π., υπ. 22, σ. 219.

³²⁰Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³²¹Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

³²²Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

θέτοντας υπόψη τη σχετική θεολογία του Αυγουστίνου³²³. Ενώ επιπλέον ξεχωρίζει την «ιδιαίτερη παρουσία» του Θεού στα μυστήρια της Εκκλησίας μέσω της θείας χάρις από την «προνοητική παρουσία» Του σε όλο τον κόσμο³²⁴. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι για τον π. Florofsky τα «μυστήρια συνιστούν την Εκκλησία» και ότι «Μόνο αυτά συντελούν στο να υπερβαίνει η χριστιανική κοινότητα τις ανθρώπινες διαστάσεις και δημιουργούν από αυτή την απλή κοινότητα την Εκκλησία»³²⁵.

Ο *Nicolas Zernov* (1898-†1980) στο άρθρο του *The Christian Church of the East* (1934) στο *International Review of Mission* τόνισε μεταξύ άλλων τον παγκόσμιο χαρακτήρα της σωτηρίας και στη δράση του Πνεύματος³²⁶.

Ένας από τους σημαντικούς θεολόγους του 20^{ου} αιώνα, των οποίων ωστόσο δεν υπήρξε αντικείμενο άμεσης ενασχόλησης η σχέση της Ορθοδοξίας με τις μη χριστιανικές θρησκείες, αποτελεί ο *Vladimir Lossky* (1903-†1958)³²⁷. Ακολουθώντας προηγούμενη τάση Ρώσων θεολόγων, ο ίδιος έδινε ιδιαίτερη έμφαση στο Πνεύμα, σε σημείο που να φαίνεται ότι διακρίνει την «οικονομία του Υιού» εκ της «οικονομίας του Πνεύματος»³²⁸, ώστε με την πρώτη να υπονοείται η ενέργεια του Χριστού εντός των ορίων του Χριστιανισμού και με τη δεύτερη, η ενέργεια του Πνεύματος πέραν των ορίων αυτών.

Στη θεωρία αυτή της διπλής θείας οικονομίας ο *Lossky* αναφέρεται σε δύο κεφάλαια στο έργο του *The Mystical Theology of the Eastern Church* (1944), ένα για κάθε οικονομία³²⁹, χωρίς ωστόσο στην πραγματικότητα να υποστηρίζει τη διάκρισή τους, για την οποία επικρίθηκε³³⁰. Ο *Lossky* αναφερόταν στα δύο πρόσωπα ως ανεξάρτητα σε σχέση με την υποστατική τους ύπαρξη, εστιάζοντας στην εκκλησιαστική εμπειρία και όχι στη θεία Παρουσία πέραν των ορίων της Εκκλησίας³³¹. Η θέση του αυτή όμως, απέκτησε ιδιαίτερη φήμη στα πλαίσια της οικουμενικής κίνησης, καθώς συντελούσε, όχι μόνο στο

³²³Emmanuel, Clapsis, “The Boundaries of the Church: An Orthodox Debate”, *Greek Orthodox Theological Review*, 35, 2, 1990. Βλ. Georges, Florovsky, “The Limits of the Church”, *Church Quarterly Review*, 117, 1933, pp. 249, 253-254.

³²⁴Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 635.

³²⁵Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 81.

³²⁶Parathanasiou, “Tradition as Impulse”, ό.π., p. 205.

³²⁷Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π.

³²⁸Θανάσης, Ν., Παπαθανασίου, «Εσχάτος Εχθρός καταργείται ο Χριστός; Ο ‘χριστιανικός Ελληνισμός’ του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ και η ιεραποστολή», *Θεολογία* 4, 2010 σ. 323.

³²⁹Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π. Βλ. Vladimir, Lossky, “The Mystical Theology of the Eastern Church”, Translation of “Essai sur la théologie mystique de l’Église d’Orient” (1944), Reprint of the 1957ed. published by J. Clarke London, New York: St Vladimir’s Seminary Press, 1976, pp. 135, 156.

³³⁰Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π.

³³¹Παπαθανασίου, «Μακριά απ’ την παρουσία σου», ό.π., σ. 18.

να ξεπεραστεί ο δυτικός «Χριστομονισμός» αλλά επιπλέον, στο να αντιληφθεί κανείς τη σωτηριώδη ενέργεια του Πνεύματος σε άλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, που αγνοούσαν ή είχαν απορρίψει τον Χριστό³³².

1.2.2 Η προσέγγιση εμβληματικών προσωπικοτήτων της ορθόδοξης θεολογίας του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα

Ο ορθόδοξος Μητροπολίτης του Όρους του Λιβάνου *George Khodr* (1923-), κατανόησε ως κέντρο του στοχασμού της Θεολογίας των Θρησκειών, όχι απλώς την ειρηνική συμβίωση αλλά την ίδια την αλήθεια³³³. Σε εισήγησή του στο ΠΣΕ το 1971 υπό την ονομασία *Ο Χριστιανισμός σε έναν πλουραλιστικό κόσμο. Η οικονομία του Αγίου Πνεύματος*³³⁴, την οποία ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος εξίσου θεωρεί ως μία εκ των χαρακτηριστικών ορθόδοξων θέσεων για τις άλλες θρησκείες³³⁵, ο Khodr αναστατώνοντας τον προτεσταντικό στοχασμό³³⁶, κατήγγειλε κάθε χριστοκεντρική θεολογία που διακρίνει το πρόσωπο του Χριστού εκ των υπολοίπων του Τριαδικού Θεού και υποβιβάζει την «οικονομία του Πνεύματος» έναντι της «οικονομίας του Υιού», οι οποίες είναι αμοιβαίες³³⁷.

Με βάση την υποστατική ανεξαρτησία των Τριαδικών προσώπων, ο Khodr αναφέρθηκε στην αθέατη παρουσία του Χριστού σε κάθε αγαθή πράξη και ανθρώπων άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Τη διάκριση της «οικονομίας του Πνεύματος» τεκμηρίωσε στη δράση του μέσω των προφητών πολύ πριν την έλευση του Χριστού³³⁸. Ο Khodr αναφέρθηκε στην τυπολογική σύνδεση με τον Χριστό, όχι μόνο της Παλαιάς Διαθήκης και της ελληνικής σοφίας αλλά και των άλλων θρησκειών. Οι πιστοί των άλλων θρησκειών δύνανται να σωθούν από τη σωτηριώδη ενέργεια του Θεού, του οποίου η ελευθερία δεν περιορίζεται και η οποία δεν καταργεί το διαμεσολαβητικό ρόλο της Εκκλησίας στο σωτηριώδες έργο³³⁹.

³³² Παπαθανασίου, «Εσχατος Εχθρός», ό.π., σσ. 323-324.

³³³ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 212.

³³⁴ Στυλιανός, Χ., Τσομπανίδης, «Οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι του διαθρησκευτικού διαλόγου», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σ. 181.

³³⁵ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., υπ. 1, σ. 103.

³³⁶ Τσομπανίδης, «Οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι», ό.π., σ. 181.

³³⁷ Βασιλειάδης, «*Διαθρησκευτικός Διάλογος*», ό.π., σ. 65.

³³⁸ Παπαθανασίου, «*Μακριά απ' την παρουσία σου*», ό.π., σσ. 18-19.

³³⁹ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 219, 222.

Καθώς το Πνεύμα του Θεού «ὅπου θέλει πνεῖ» (Ιω.3:8), η πιθανότητα ενέργειάς του σε άλλες θρησκείες καθιστά απαραίτητο τον διαθρησκευτικό διάλογο. Κατά τον ίδιο, οφείλουμε να αναζητήσουμε τα χνάρια του Χριστού στις σκοτεινές περιοχές των άλλων θρησκειών³⁴⁰. Ο Khodr δια μέσου της Πνευματολογίας ερμήνευσε εκ νέου τη Χριστολογία³⁴¹, επιδρώντας στον περί ιεραποστολής οικουμενικό διάλογο³⁴². Για τον Khodr, η Εκκλησία οφείλει να αποβλέπει στη μαρτυρία μέσω του διαλόγου, του οποίου συνέπεια θεωρεί την ιεραποστολή³⁴³.

Στο έργο του *Christianity: Lineaments of a Sacred Tradition* (1998), ο ορθόδοξος Άγγλος συγγραφέας *Philip Sherrard* (1922-†1995) καλεί την Εκκλησία³⁴⁴ σε μία απάρνηση της μοναδικότητας και καθολικότητας της χριστιανικής Αποκάλυψης ενώ διατυπώνει την άποψη ότι μία βαθύτερη κατανόηση μίας μη χριστιανικής θρησκείας ισοδυναμεί με μία κατανόηση του Θεού Λόγου και ότι ένας πιστός της προσλαμβάνει το Θεό Λόγο κατά τη φώτισή του³⁴⁵. Ο ίδιος υιοθετεί μια θέση του *θρησκευτικού πλουραλισμού*³⁴⁶, σύμφωνα με την οποία χάρη στο άπειρο του Θεού είναι δυνατός ένας απεριόριστος αριθμός μορφών αποκαλύψεως Του³⁴⁷. Ο Sherrard θεωρεί τη μία μεταφυσική Αλήθεια ως πηγή όλων των μεγάλων θρησκευτικών παραδόσεων, κάποιες από τις οποίες την εκφράζουν με μεγαλύτερη πληρότητα³⁴⁸, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται στον Χριστιανισμό ή πολύ περισσότερο στην Ορθοδοξία και γι' αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί εκφραστής του *θρησκευτικού πλουραλισμού*³⁴⁹.

Ο Γάλλος ορθόδοξος ιερέας *Lev Gillet* (1893-†1980), στο έργο του *Communion in the Messiah* (1942) προσεγγίζει, ως πρωτεργάτης της *συγκριτικής θεολογίας*, συγκριτικά τον Ιουδαϊσμό και τον Χριστιανισμό, εστιάζοντας στα κοινά θεολογικά τους στοιχεία με κέντρο την έννοια του Μεσσία³⁵⁰. Το ίδιο έτος, ο Gillet σε αρθρογραφία του, αναφερόμενος στη χριστιανική ιεραποστολή προς τους Εβραίους και βασιζόμενος στον

³⁴⁰Βασιλειάδης, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 65.

³⁴¹Νικόλαος, Φ., Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή στη θεμελίωση του θεμιτού του διαθρησκευτικού διαλόγου στη παγκόσμια χριστιανική ιεραποστολή», *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σ. 36.

³⁴²Παπαθανασίου, «Μακριά απ' την παρουσία σου», ό.π., σ. 20.

³⁴³Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 226-227.

³⁴⁴Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³⁴⁵Phillip, Sherrard, "Christianity: Lineaments of a Sacred Tradition", Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 1998, pp. 53, 62.

³⁴⁶Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³⁴⁷Sherrard, "Christianity", ό.π., pp. 70.

³⁴⁸Sherrard, "Christianity", ό.π., pp. 64, 73-74.

³⁴⁹Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³⁵⁰Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

Διάλογο με τον Εβραίο Τρύφωνα του Ιουστίνου, προβάλλει το διαλογικό χαρακτήρα, τον οποίο οφείλει να έχει³⁵¹. Ο Gillet, έχοντας έντονη διαθρησκευτική εμπειρία από τη συμμετοχή του στην Ένωση για τη Μελέτη Μεγάλων Θρησκειών και στο Παγκόσμιο Συνέδριο των Πιστών, εστίασε σε κείμενά του στο Έγιστο Όν ως «άπειρη αγάπη»³⁵².

Η προσέγγιση του π. *Seraphim Rose* (1934-†1982), ενός Αμερικανού ορθόδοξου ιερέα, έναντι της θρησκευτικής πολυμορφίας προσιδιάζει προς την εχθρική και δίχως ανοχή θέση του Τερτυλλιανού. Μορφές πνευματικότητας, όπως η ισλαμική, η ινδουιστική κ.ά., που βρήκαν ταχεία εξάπλωση στις Ηνωμένες Πολιτείες μετά το πέρας του Β΄Π.Π., κατακρίνονται από τον ίδιο στο έργο του *Orthodoxy and the Religion of the Future* (1975), όπως επίσης η ορθόδοξη συμμετοχή στο ΠΣΕ³⁵³ και σε διαθρησκευτικές συναντήσεις, τις οποίες θεωρεί αποτέλεσμα δαιμονικής επίδρασης. Για τον Rose, οι θέσεις του Khodr περί ύπαρξης πνευματικότητας στις μη χριστιανικές θρησκείες, «προβολών» του Χριστού σ' αυτές και διάκρισης της «οικονομίας του Πνεύματος» από την «οικονομία του Χριστού» ισοδυναμούν με άρνηση του Τριαδικού Θεού³⁵⁴ και αποστασία από την Ορθοδοξία³⁵⁵, καθιστώντας τον, εκπρόσωπο μιας ορθόδοξης αποκλειστικής θέσης³⁵⁶.

1.2.3 Η ελληνόφωνη θεολογική προσέγγιση του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα

Από το '70 παρατηρείται μία προσπάθεια διατύπωσης μίας ορθόδοξης θεολογικής θεώρησης των μη χριστιανικών θρησκειών³⁵⁷, η οποία τείνει προς την *περιεκτική* θέση³⁵⁸. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η ορθόδοξη θεολογία, παρ' όλο που τονίζει το μοναδικό του Χριστιανισμού, είθισται να αποδέχεται την εκτός των ορίων της Εκκλησίας

³⁵¹ Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή», ό.π., σ. 38. Βλ. Papathanasiou, "Tradition as Impulse", ό.π., p. 205.

³⁵² Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π. Βλ. επίσης Lev, Gillet, "Un moine de l' Eglise d' Orient. Amour Sans Limites", Namurci: Editions Chevetogne, 1971, p. 6.

³⁵³ Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³⁵⁴ Fr. Seraphim, Rose, "Orthodoxy and the Religion of the Future", Platina: St. Herman of Alaska Brotherhood, 1996⁴, pp. xxix, xxx, xxxi.

³⁵⁵ Rose, "Orthodoxy", ό.π., p. xxix.

³⁵⁶ Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³⁵⁷ Κλάψης, «Ο διαθρησκευτικός διάλογος», ό.π., σ. 90.

³⁵⁸ Δημήτριος, Βογιατζής, «Η Συμβολή του Paul F. Knitter στη διαμόρφωση της Θεολογίας των θρησκειών», Μεταπτυχιακή Εργασία στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 2017, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.academia.edu/44911119/%CE%97_%CE%A3%CE%A5%CE%9C%CE%92%CE%9F%CE%9B%CE%97_%CE%A4%CE%9F%CE%A5_PAUL_F_KNITTER_%CE%A3%CE%A4%CE%97_%CE%94%CE%99%CE%91%CE%9C%CE%9F%CE%A1%CE%A6%CE%A9%CE%A3%CE%97_%CE%A4%CE%97%CE%A3_%CE%98%CE%95%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%91%CE%A3_%CE%A4%CE%A9%CE%9D_%CE%98%CE%A1%CE%97%CE%A3%CE%9A%CE%95%CE%99%CE%A9%CE%9D (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

δυνατότητα ατελούς γνώσης και βίωσης θεμελιωδών αληθειών για τον Θεό, τη σωτηρία κ.ά., η οποία μπορεί να κατευθύνει προς την «αληθινή ζωή»³⁵⁹.

Στην εν Χριστώ πλήρη αποκάλυψη της Αλήθειας, για την οποία η ανθρωπότητα βαθμιαία προετοιμάστηκε, όπως καταδεικνύεται στην Παλαιά Διαθήκη και μέσω των «σπόρων» της ατελούς φυσικής αποκάλυψης, αναφέρεται ο Γρηγόριος Παπαμιχαήλ (1875-†1956). Με την είσοδο του Θεού στο ιστορικό γίνεσθαι, του Απολύτου στο σχετικό, οι μη χριστιανικές θρησκείες βρίσκουν στο πρόσωπο του Χριστού το Φως, την Οδό, τη Ζωή δηλαδή την πλήρωσή τους³⁶⁰.

Ο Λεωνίδας Φιλιππίδης (1898-†1973)³⁶¹, του οποίου τις απόψεις ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ως εκ των πλέον χαρακτηριστικών στον ορθόδοξο χώρο για τις μη χριστιανικές θρησκείες και στα έργα του οποίου *Religionsgeschichte als Heilsgeschichte in der Weltgeschichte* (Athen 1953) και *Σύγχρονοι θρησκειακοί κινήσεις προς πανανθρωπίνην ενότητα* (Αθήναι 1966) παραπέμπει³⁶², αποδέχεται την Πρόνοια του Θεού για κάθε λαό, όπως και τη διάθεση «σπόρων» σωτηρίας σε όλη την ανθρωπότητα ενώ στο έργο του *Συγκριτική Θρησκεία και Χριστιανική θεολογία* αναφέρεται στο κοινό υπόστρωμα των θρησκειών και την εν Χριστώ πλήρη Αλήθεια³⁶³. Στο δε έργο του *Ιστορία της εποχής της Καινής Διαθήκης εξ επόψεως παγκοσμίου και πανθρησκειακής* κάνει λόγο για την ύπαρξη θρησκευτικών αξιών στον πολυθεϊσμό ενώ ο ίδιος, λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι μη χριστιανικά έθνη ακολουθούν τα ίχνη του Θεού που ακτινοβολεί με την παρουσία και ενέργειά Του στην κτίση και το ιστορικό γίνεσθαι, δεν αναγνωρίζει τη θρησκεία μόνο ως υποκειμενική εμπειρία³⁶⁴.

Έχοντας δεχθεί την επίδραση της ρωμαιοκαθολικής θεολογίας περί των θρησκειών και του «υπονοούμενου Χριστιανισμού» του Rahner, ο Ιωάννης Καρμίρης (1903/4-†1992) διευρύνει τα όρια της Εκκλησίας προς τους μη Χριστιανούς³⁶⁵. Στο σημαντικό έργο του *Η Παγκοσμιότητα της εν Χριστώ Εκκλησίας*³⁶⁶, στο οποίο παραπέμπει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, όπως στο αντίστοιχο *Η σωτηρία των εκτός της Εκκλησίας ανθρώπων του*

³⁵⁹Κλάψης, «Ο διαθρησκειακός διάλογος», ό.π., σ. 87.

³⁶⁰Papademetriou, “An Orthodox Christian view”, ό.π.

³⁶¹Papademetriou, “An Orthodox Christian view”, ό.π.

³⁶²Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., υπ. 1, σ. 103. Βλ. και Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Η Ασημονημένη Έντολή*», ό.π., υπ. 22, σ. 219 Γιαννουλάτος, «*Ίχνη*», ό.π., σ. 432.

³⁶³Papademetriou, “An Orthodox Christian view”, ό.π.

³⁶⁴Κλάψης, «Ο διαθρησκειακός διάλογος», ό.π., σ. 87.

³⁶⁵Βογιατζής, «*Η Συμβολή του Paul F. Knitter*», ό.π.

³⁶⁶Papademetriou, “An Orthodox Christian view”, ό.π.

Θεού (1982), όσον αφορά την ορθόδοξη προσέγγιση της μη χριστιανικής θρησκευτικότητας³⁶⁷, ο Καρμίρης αναφέρεται στην Εκκλησία, η οποία ως οδός και φορέας της σωτηρίας την προσφέρει στον κόσμο ως θεία δωρεά που μπορεί να βιωθεί εντός της³⁶⁸ καθοδηγούμενη από το Άγιο Πνεύμα³⁶⁹ και τον Χριστό, η Εκκλησία διευρύνεται μυστικά έχοντας ως δυνάμει και απόρρητα μέλη της και μη Χριστιανούς, οι οποίοι ξεχωρίζουν για την εκδηλούμενη με έμπρακτη αγάπη πίστη τους³⁷⁰. Η δε σωτηρία τους αφορά τον Θεό³⁷¹, που με τρόπους εκτός της Εκκλησίας και άγνωστους σε εμάς τη μεταδίδει ως δωρεά σε ενάρετους και πιστούς μη Χριστιανούς, οι οποίοι αναίτια βρίσκονται σε άγνοια και πλάνη³⁷².

Ο Ανδρέας Θεοδώρου (1922/23-†2004) επισημαίνει πως η δυνατότητα σωτηρίας των εκτός της Εκκλησίας αντιτίθεται στην ορθόδοξη παράδοση, καθώς όχι μόνο αποδυναμώνει το πρόσωπο του Χριστού ως μόνου λυτρωτή του κόσμου αλλά επιπλέον, αφενός καταργεί το ρηθέν του Κυρίου για τη βάπτισμα ως προϋπόθεση της σωτηρίας (Ιωάνν.3:5), αφετέρου τη θέση της Εκκλησίας ότι εκτός της είναι ανέφικτη η σωτηρία ο ίδιος καταλήγει ότι η σωτηρία τους αποτελεί πεδίο γνώσης του Θεού, του Οποίου επιθυμία είναι να σωθεί όλη η ανθρωπότητα³⁷³.

Σε μία θετική αποτίμηση των άλλων θρησκειών βάσει της φυσικής αποκάλυψης και της ενέργειας του Πνεύματος που έχουν οικουμενική σημασία, όπως και η διαθήκη του Θεού με τον Νώε, προβαίνει ο Δημήτριος Κωνσταντέλος (1927-†2017) ο ίδιος ωστόσο, δεν διευκρινίζει τη σωστική λειτουργία τόσο των θρησκειών εντός της φυσικής αποκάλυψης, όσο και της Διαθήκης με τον Νώε. Το δε έργο του Χριστού καθιστά δυνατή τη σωτηρία για κάθε άνθρωπο³⁷⁴. Ο Κωνσταντέλος, όπως ο Khodr, διακρίνει μεταξύ Χριστολογίας και Πνευματολογίας ως δύο όψεις του έργου του Θεού, της σωτηρίας. Αναγνωρίζει δε τη θεία παρουσία στις άλλες θρησκείες που αποτελούν αγωγούς σωτηρίας, δίχως όμως να διευκρινίζει το κριτήριο ανίχνευσης της αλήθειας σ' αυτές³⁷⁵.

³⁶⁷ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., υπ. 14, σ. 261. Βλ. επίσης Γιαννουλάτος, «Εγρήγορηση», ό.π., υπ. 14, σ. 175 Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 431.

³⁶⁸ Κλάνης, «Ο διαθρησκευτικός διάλογος», ό.π., σ. 94. Βλ. Ιωάννη, Ν., Καρμίρη, «Η Παγκοσμιότητα της εν Χριστώ Σωτηρίας», *Θεολογία*, 51, 4, 1980, σ. 648.

³⁶⁹ Κλάνης, «Ο διαθρησκευτικός διάλογος», ό.π., σ. 95.

³⁷⁰ Καρμίρη, «Η Παγκοσμιότητα», ό.π., σσ. 650-651, 656-657.

³⁷¹ Κλάνης, «Ο διαθρησκευτικός διάλογος», ό.π., σ. 101.

³⁷² Καρμίρη, «Η Παγκοσμιότητα», ό.π., σσ. 657, 689.

³⁷³ Κλάνης, «Ο διαθρησκευτικός διάλογος», ό.π., σσ. 90-91.

³⁷⁴ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 246, 248.

³⁷⁵ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 243, 245, 249.

Στο έργο του *Συμβολική και Δογματική Θεολογία Β΄*, ο Νικόλαος Ματσούκας (1934-†2006) εκφράζει την άποψη ότι η ρήση έναντι των αιρετικών *extra ecclesiam nulla salus* δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή ως αξίωμα, καθώς στερεί από τον Θεό τη δυνατότητα παροχής σωτηρίας. Το γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν διαθέτουν άλλο μέσο σωτηρίας πλην της Εκκλησίας, δεν σημαίνει ότι ο Θεός, που ως δημιουργός και κυρίαρχος της κτίσης παρευρίσκεται σ' αυτή και τη δυνάμει Εκκλησία, δεν μπορεί με άλλους τρόπους να σώσει τον άνθρωπο³⁷⁶.

Στην παρουσία της Εκκλησίας που επιτελεί την αγιότητα ακόμα και εκεί που ονομαστικά απουσιάζει, αναφέρεται ο Κωνσταντίνος Παπαπέτρου (1936-†2007), συλλογιζόμενος ότι, όπως είναι δυνατόν κάποιος χριστιανός να είναι μη Χριστιανός όντας αμαρτωλός, κατά αντίστοιχο τρόπο είναι δυνατόν κάποιος μη Χριστιανός να είναι υπό μία έννοια Χριστιανός όντας αγαθός. Καθώς η αγιότητα αποτελεί δυνατότητα των εντός της Εκκλησίας Χριστιανών και των εκτός αυτής μη Χριστιανών, κάθε άνθρωπος που την επιτυγχάνει γίνεται μέτοχος της αόρατης αυθεντικής Εκκλησίας³⁷⁷.

Στο έργο του *Η Θρησκεία, Δογματική Θεώρησης* (1978), ο Μέγας Φαράντος (†2020) τονίζει ότι μια ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών οφείλει να αναγνωρίσει το ορθό των άλλων θρησκειών, δίχως ωστόσο να παραβλέψει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του Χριστιανισμού. Η Ενσάρκωση του Θεού Λόγου καθιστά εφικτή τη σωτηρία όλης της ανθρωπότητας, η οποία μετατρέπεται σε δυνάμει Εκκλησία υπό αυτή τη διευρυμένη της έννοια περιλαμβάνει τις άλλες θρησκείες, οι οποίες ωθούνται από τη δυνάμει προς την ενεργεία εν Χριστώ ζωή. Για αυτήν αγωνίζονται οι συνειδητοποιημένοι πιστοί που ανήκουν στην Εκκλησία υπό την ειδικότερή της έννοια. Ως ανολοκλήρωτες οδοί εντός της δυνάμει Εκκλησίας που κατευθύνουν προς την ενεργεία Εκκλησία, ό,τι αγαθό διαθέτουν οι άλλες θρησκείες θεωρείται της Εκκλησίας ως αντανάκλαση του ευχαριστιακού της ήθους³⁷⁸.

Ο Διονύσιος Δακουράς (1938-), πέραν των πολλών θρησκευολογικών μελετών του, προέβη σε ανάλυση της κριτικής θεώρησης του Radhakrishnan επί της χριστιανικής

³⁷⁶Νίκος, Ματσούκας, «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄. Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη», Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, 2010, σσ. 426-427.

³⁷⁷Βογιατζής, «Η Συμβολή του Paul F. Knitter», ό.π.

³⁷⁸Κλάνης, «Ο διαθρησκευτικός διάλογος», ό.π., σσ. 92-93.

αποκλειστικότητας³⁷⁹. Ο δε Γρηγόριος Ζιάκας, στους οποίου τα έργα *Ιστορία των Θρησκευμάτων. Β'. Το Ισλάμ* (1983)³⁸⁰ και *Οι θρησκείες του Θιβέτ και ο Δαλάι Λάμα: αρχέγονη θρησκεία, Μπον και θιβετικός Βουδδισμός* (1996) παραπέμπει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος³⁸¹, στις πλείστες μελέτες του κατά την ενασχόλησή του με το Ισλάμ και τα ανατολικά θρησκευόμενα επικεντρώνεται στα θετικά στοιχεία των θρησκειών³⁸².

Πλην των ανωτέρω, εκ των οποίων κάποιοι θεωρούνται αντιπροσωπευτικοί της ορθόδοξης θέσης για τις μη χριστιανικές θρησκείες από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, υπάρχουν πολλοί σύγχρονοι ορθόδοξοι θεολόγοι³⁸³ που έχουν υιοθετήσει μια ευρύτητα θέσεων, μεταξύ των οποίων υπερτερούν εκείνες οι οποίες αναφέρονται στη μυστηριώδη παρουσία του Χριστού μέσω της δράσης του Πνεύματος, έχοντας την Εκκλησία ως όχημα για τη παγκόσμια σωτηρία και την ένωση των πάντων με τον Θεό³⁸⁴. Η ορθόδοξη θεολογία αργοπώρησε στο ακαδημαϊκό πεδίο της Θεολογίας των Θρησκειών και σε αυτό της *συγκριτικής* θεολογίας (βλ. κατωτέρω), παρ' όλο το ρηξικέλευθο κάποιων στοχαστών της³⁸⁵, όπως ο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος.

³⁷⁹Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ό.π. Βλ. Διονύσιος, Δακουράς, «Η αξίωση του Χριστιανισμού ως απολύτου θρησκείας κατά τον μεταγενέστερον Ινδουϊσμό», *Θεολογία*, 3, 1980, σσ. 578-605.

³⁸⁰Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 280.

³⁸¹Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 233.

³⁸²Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ό.π.

³⁸³Ενδεικτικά, βλ. Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ό.π.: Emmanuel, Clapsis, "The Boundaries of the Church. An Orthodox Debate", *Greek Orthodox Theological Review*, 35/2, 1990, pp. 113-127 «Ορθόδοξη Θεολογία και διαθρησκευτικός διάλογος», *Θεολογία*, 84/2 & 84/4, 2013 Athanasios, Papathanasiou, "Is Comparative Theology Orthodox?", *Studies in Interreligious Dialogue*, 24/1, 2014, pp. 104-118 "Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age", 15-17 September 2017, "Thessalia" Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο: https://acadimia.org/images/pdf_doc_more/2017/Oct/2018_10_booklet_of_exeter_print_v2.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 24/05/2023).

³⁸⁴"Communiqué", *International Consultation on "Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age"*, 15-17 September 2017, "Thessalia" Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο: <https://acadimia.org/en/news-announcements/press/477-international-consultation-on-eastern-orthodoxy-and-inter-religious-encounter-in-a-secular-age> (ημερομηνία ανάκτησης: 13/05/2023).

³⁸⁵Brandon, Gallaher, "The Word, the Words and the Trinity: An Eastern Orthodox Theology of Religions", *International Consultation on "Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age"*, 15-17 September 2017, "Thessalia" Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο: <https://acadimia.org/en/news-announcements/press/477-international-consultation-on-eastern-orthodoxy-and-inter-religious-encounter-in-a-secular-age> (ημερομηνία ανάκτησης: 13/05/2023).

1.3 Κατηγορίες χριστιανικών στάσεων για τις μη χριστιανικές θρησκείες – Τυπολογία της διαθρησκειακής θεολογίας και συμπερασματική συστηματική ταξινόμηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου

1.3.1 Οι δύο κατηγορίες των εκκλησιαστικών Πατέρων - Η αντιρρητική / απορριπτική και η συγκαταβατική / διαλογική

Αν και οι εκκλησιαστικοί Πατέρες ακολουθούν την *αποκλειστική* αντίληψη, η οποία επ' ουδενί δεν πρέπει να θεωρείται ως περιφρόνηση των θρησκευτικών βιωμάτων των άλλων, δεν αποκλείεται η *περιεκτική*³⁸⁶ (inclusivistic), σύμφωνα με την οποία στο έργο του Τριαδικού Θεού και στην «οικονομία του Υιού» βρίσκουν οι ενέργειες του Θεού σε διαφορετικούς πολιτισμούς την ολοκλήρωσή τους³⁸⁷.

Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι Πατέρες υπό ποιμαντική και σωτηριολογική οπτική ενδιαφέρονταν για την απειλούμενη από την αίρεση ενότητα της Εκκλησίας³⁸⁸. Για το λόγο αυτό, ακόμη και πατερικά έργα που τιτλοφορούνται «Διάλογος» ή έχουν διαλογική μορφή διαθέτουν αντιρρητικό και μονοφωνικό χαρακτήρα πρόκειται κατά το πλείστον για ένα μετέπειτα στάδιο σχέσεων ενός πρότερου σταδίου καθημερινού «διαλόγου ζωής» με ανθρώπους άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπου η μονοφωνικότητα πρέπει να γίνει κατανοητή ως πρόσκληση σε διάλογο, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Ιωάννη Δαμασκηνού. Ο *ι. Φώτιος* (820-†893) τονίζει τη σημασία των συνθηκών, υπό τις οποίες οι Πατέρες διατύπωσαν τις θέσεις τους³⁸⁹.

Οι Πατέρες μπορεί να ειπωθεί ότι με τα σημερινά δεδομένα είναι *αποκλειστικοί* (exclusivistic) ως προς την αλήθεια και *περιεκτικοί* (inclusivistic) ως προς την σωτηρία ενώ σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να χαρακτηριστούν *πλουραλιστές*, καθώς η αντίστοιχη θεολογία αποδίδει σχετική αξία στη θεία αποκάλυψη³⁹⁰ η προσέγγιση αυτή, περί της κεντρικής σημασίας του Χριστού ως αδιαπραγμάτευτου δόγματος και της

³⁸⁶Χαραλαμπίδης, «Προς έναν διάλογο», ό.π., σ. 146.

³⁸⁷Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 408.

³⁸⁸Χαραλαμπίδης, «Προς έναν διάλογο», ό.π., σ. 146.

³⁸⁹Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 388. Βλ. Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, «Επιστολαί Βιβλία Τρία. Βιβλίο Πρώτο. Επιστολή ΚΒ'», PG, J. Migne, Τομ. 102, στ. 812B-813B.

³⁹⁰Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 408.

δυνατότητας σωτηρίας εκτός Χριστιανισμού, συνιστά κατά τον Παπαδημητρίου, την ορθόδοξη θεώρηση για τις μη χριστιανικές θρησκείες³⁹¹.

1.3.2 Η τριπλή τυπολογία του Alan Race (1951-)

Το 1983 ο Αγγλικανός θεολόγος Alan Race διατυπώνει μία τριπλή τυπολογία όσον αφορά τις χριστιανικές θέσεις έναντι των μη χριστιανικών θρησκειών και τη δυνατότητα σωτηρίας των πιστών τους. Εάν και η τυπολογία του Race είναι συνήθης, από το '90 υπόκειται σε κριτική επειδή έχει ως κριτήριο τη χριστιανική σωτηριολογία³⁹².

Διακρίνονται λοιπόν, τρεις κυρίως τάσεις έναντι των μη χριστιανικών θρησκειών³⁹³, εκ των οποίων πρώτη είναι η *αποκλειστικότητα* (*exclusivism*) της Εκκλησίας στην κατοχή της αλήθειας και στην παρεχόμενη σωτηρία, δεύτερη η *περιεκτικότητα* (*inclusivism*) δηλαδή η επιμέρους μετοχή των άλλων θρησκειών στη χριστιανική αλήθεια και τρίτη ο *πλουραλισμός ή σχετικισμός* (*pluralism or relativism*), με την αλήθεια να κατανέμεται σε όλες τις θρησκείες, μεταξύ των οποίων ο Χριστιανισμός³⁹⁴.

ι. Αποκλειστική θέση - Φονταμενταλισμός

Ο Χριστομονισμός της δυτικής θεολογίας των τελευταίων αιώνων αποδόθηκε ως *αποκλειστικότητα*, η οποία βασίστηκε, όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, σε απομονωμένους από τα συμφραζόμενα καινοδιαθηκικούς στίχους³⁹⁵ (Μθ.16:15, Ιωάνν.3:5, Ιωάνν.14:6, Πρ.4:2)³⁹⁶. Σύμφωνα με την *αποκλειστική* θέση, οι μη χριστιανικές θρησκείες αδυνατούν να παρέχουν σωτηρία στους πιστούς τους, καθώς αυτή είναι δυνατή

³⁹¹Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ό.π.

³⁹²Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³⁹³Βλ. Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 563 όπου γίνεται λόγος για μία τέταρτη θεώρηση, λιγότερο γνωστή, την *Εσωτερικότητα* (Interiorismus), η οποία αναπτύχθηκε από τους Γερμανούς Peter Knauer (1935-) και Gerhard Gäde (1950-) και βλέπει τον Χριστό εντός των άλλων θρησκειών, που ως εκ τούτου αποτελούν οδούς σωτηρίας για τους πιστούς τους.

³⁹⁴Χαραλαμπίδης «Προς έναν διάλογο», ό.π., σσ. 145-146. Βλ. Emil Jurcan, Andrei Dirlău, "Towards a Orthodox Theology of Religions: The Model of 'Empathic Exclusivism'", *Altarul Reîntregirii*, 3, 2018, pp. 30-35 στο διαδικτυακό τόπο: <http://fto.ro/altarul-reintregirii/wp-content/uploads/2019/07/2018-3-1.-Jurcan-Dirlau-7-37.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 25/02/2023) όπου προτείνεται ως ορθόδοξη προσέγγιση το μοντέλο της «ενσυναίσθητης αποκλειστικότητας», σύμφωνα με το οποίο ως μόνη οδός σωτηρίας είναι ο Χριστός εν αντιθέσει προς τις άλλες θρησκείες που δεν έχουν αφ' εαυτές σωτηριολογική προοπτική οι πιστοί τους ωστόσο θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με ενσυναίσθηση στην προσπάθεια, αφενός ανίχνευσης στις θρησκευτικές τους παραδόσεις, αφετέρου προσέγγισης θεολογικής με βάση τη βιβλική και πατερική παράδοση «σπόρων του Λόγου» που υπάρχουν σ' αυτές προς διευκόλυνση της ορθόδοξης ιεραποστολής.

³⁹⁵Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., σ. 145.

³⁹⁶Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 66.

μόνο εν Χριστώ³⁹⁷. Η Εκκλησία ως η μόνη που φέρει την αλήθεια αποτελεί και τη μόνη που δύναται να σώσει οποιονδήποτε αποτελεί μέλος της³⁹⁸.

Η αποκλειστική θέση είναι δυνατό να οδηγήσει στον φονταμενταλισμό, χαρακτηριστικό του οποίου είναι η μισαλλοδοξία έναντι άλλων θρησκευτικών παραδόσεων και των πιστών τους³⁹⁹. Κατά τους επικριτές της θέσης αυτής, εφόσον ο Χριστιανισμός υιοθέτησε την ιερή γραφή των Εβραίων, την Παλαιά Διαθήκη, δεν μπορεί να ισχυριστεί για την θρησκεία τους, όπως και για όλες τις θρησκείες αδιακρίτως, ότι είναι αναληθής. Παρομοίως, ο Απ. Παύλος δεν θεωρεί εξ ολοκλήρου αναληθή την ευσέβεια των Αθηναίων (Πρ.17:23). Η δε θεία θέληση για παγκόσμια σωτηρία (Α΄Τιμ.2:4) και η παγκόσμια δράση του Πνεύματος αντιτίθενται στην αποκλειστική θέση, σύμφωνα με τους επικριτές της, καθώς πιστοί άλλων θρησκειών δύνανται να σωθούν βάσει του έμφυτου νόμου (Ρωμ.2:14). Ωστόσο, η εν λόγω θέση διατυπώνει την αλήθεια περί της σωτηρίας μόνο εν Χριστώ⁴⁰⁰.

ii. Περιεκτική θέση

Κατά την περιεκτική θέση, υπάρχει δυνατότητα σωτηρίας σε κάποιον που αγνοεί τον Χριστό, καθώς οι μη χριστιανικές θρησκείες περικλείουν παρ' όλα τα σφάλματά τους χριστιανικές αξίες, βάσει των οποίων είναι δυνατό να θεωρηθούν ότι περιέχονται στο μυστήριο του Χριστού και στη παγκόσμια δράση του Πνεύματος⁴⁰¹ και έως εκ τούτου, δύνανται να παρέχουν τη σωτηρία⁴⁰². Εν αντιθέσει προς την αποκλειστική θεώρηση που είναι εκκλησιοκεντρική, η περιεκτική είναι χριστοκεντρική. Ο Χριστός υπερέχει εν σχέσει προς τους ιδρυτές άλλων θρησκειών, καθώς είναι Θεάνθρωπος ενώ η Εκκλησία αποτελεί το μέσο για τη σωτηρία⁴⁰³ αυτή δεν περιορίζεται γεωγραφικώς ή χρονικώς και εξ αρχής όλοι οι δίκαιοι εμπεριέχονται στο θείο σχέδιο για τη σωτηρία του κόσμου⁴⁰⁴.

Όσοι επικρίνουν τη θέση αυτή είναι διότι τη θεωρούν μειωτική έναντι των άλλων θρησκειών και υπεροπτική εκ μέρους του Χριστιανισμού. Γεννάται επίσης το ερώτημα, κατά τους επικριτές, πως είναι δυνατόν ο ιουδαϊκός νόμος από τη μία πλευρά να είναι

³⁹⁷Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

³⁹⁸Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 67.

³⁹⁹Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

⁴⁰⁰Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 71-73.

⁴⁰¹Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

⁴⁰²Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 30.

⁴⁰³Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 74, 76.

⁴⁰⁴Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 75.

μερικώς αληθής σύμφωνα με την *περιεκτική* θέση, εφόσον από την άλλη, η χριστιανική αλήθεια τον περιλαμβάνει ως λόγο του Θεού. Συνεπώς, η *περιεκτική* θεώρηση, λένε οι επικριτές, λόγω της αντίφασης αυτής δεν μπορεί να υιοθετηθεί από τους Χριστιανούς όσον αφορά την ιουδαϊκή θρησκεία⁴⁰⁵. Δεν πρέπει να παραθεωρείται ωστόσο, ότι η εν λόγω θέση καλλιεργεί το έδαφος για διαθρησκευτικό διάλογο, άρση των αρνητικών προδιαθέσεων και ειρηνική συμβίωση με τους πιστούς άλλων θρησκειών, δίχως να καταρρίπτεται ο ισχυρισμός περί απόλυτης αλήθειας στον Χριστιανισμό⁴⁰⁶.

iii. Θρησκευτικός πλουραλισμός / Σχετικισμός – Συγκρητισμός

Στον *πλουραλισμό*, ο Χριστιανισμός θεωρείται ένας από τους τρόπους με τον οποίο κατανοείται ο Θεός, γι' αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις το πρόσωπο και η Ενσάρκωση του Χριστού ως τοπικές θείες ενέργειες έχουν σημασία μόνο για τον δυτικό κόσμο. Έτσι όμως, η Τριαδολογία και η Χριστολογία χάνουν την καθολικότητά τους και ο Χριστομονισμός αναγεννιέται, εφόσον ο Χριστός δεν έχει την οικουμενική και εσχατολογική του διάσταση και δεν ενεργεί αοράτως εντός και εκτός Εκκλησίας⁴⁰⁷.

Σύμφωνα με τον Hick, όπως αναφέρει ο Κατερέλος, η πλουραλιστική θεώρηση έχει δεχθεί την επίδραση του *Kant* (1724-†1804)⁴⁰⁸, ο οποίος διακρίνει ανάμεσα στην ίδια την πραγματικότητα (νοούμενη) και την πραγματικότητα όπως κατανοείται από τον άνθρωπο (φαινομενική)⁴⁰⁹.

Στον *σχετικισμό* όλες οι θρησκείες, συμπεριλαμβανόμενου του Χριστιανισμού, είναι ίδιες ως προς την αξία τους, χωρίς καμία να υπερέχει στην αξίωση της αλήθειας. Η *πλουραλιστική* θέση είναι δυνατόν να οδηγήσει σε έναν *συγκρητισμό*, χαρακτηριστικό του οποίου είναι ο συσχετισμός ασυμβίβαστων ή μη αντιλήψεων διαφορετικών θρησκευτικών παραδόσεων⁴¹⁰.

1.3.3 Ο ιδιαιτερισμός του George Lindbeck (1923-)

⁴⁰⁵Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 30, 83-84.

⁴⁰⁶Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 80.

⁴⁰⁷Παπαθανασίου, «Ταξίδι», ό.π., σσ. 74-75.

⁴⁰⁸John, Hick, "Gotteserkenntnis in der Vielfalt der Religionen", στο *Horizontüberschreitung. Die pluralistische Theologie der Religionen* (Hrsg. R. Bernhardt), (Güterloh, 1991), p. 236, όπως παραπέμπεται στο Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 91.

⁴⁰⁹John, Hick, "An Interpretation of Religion. Human responses to the Transcendent" (New Haven and London, 1989), p. 242, στο Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 91.

⁴¹⁰Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

Ως απάντηση στην κριτική που δέχθηκε η τυπολογία του Race διατυπώθηκε ο *ιδιαιτερισμός* από τον Αμερικανό Λουθηρανό θεολόγο *George Lindbeck*, χαρακτηριστικό του οποίου είναι η ιδιαιτερότητα των θρησκειών και η σύγκριση τους, όχι βάσει ενός κοινού πλαισίου αλλά αξεπέραστων διαφορών τους⁴¹¹, όπως μεταξύ μετενσάρκωσης και λύτρωσης, νιρβάνα και ορθόδοξης θέωσης⁴¹².

1.3.4 Η συγκριτική θεολογία του *Francis Clooney* (1950-)

Στη *συγκριτική* θεολογία πραγματοποιείται εμβάθυνση στη χριστιανική θεολογία διά της γνώσης άλλων θρησκευτικών συστημάτων⁴¹³. Η κατανόηση των θρησκειών αυτών καθαυτών και η επισήμανση στοιχείων σύγκλισης ή απόκλισης μεταξύ τους αποτελεί επιδίωξη της *συγκριτικής* θεολογίας, όπως και η μελέτη τους από χριστιανική άποψη. Ο εκφραστής της Αμερικανός Ιησουίτης *Francis Clooney* υποστηρίζει ότι η *συγκριτική* θεολογία αποβλέπει στον διάλογο των θρησκειών, που αν και είναι διακριτές οι ίδιες, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις θεολογίες τους⁴¹⁴. Δεν πρόκειται για συγκρίσεις γενικευμένες μεταξύ των θρησκειών αλλά εστιασμένες⁴¹⁵. Ο Παπαθανασίου σημειώνει ότι οι διαφορές επί κοινού εδάφους (αναζήτηση αγάπης, ελευθερίας, αιωνιότητας) ως προϋπόθεση συνάντησης της θρησκευτικής ετερότητας μπορούν να εμπλουτίσουν την πορεία κάθε πλευράς⁴¹⁶.

Αποκλειστικότητα και *περιεκτικότητα* μπορούν να υπερκεραστούν εφαρμόζοντας τη θεολογία του Ιουστίνου κατά τον διαθρησκευτικό διάλογο, καθώς αυτή διαφυλάσσει στην

⁴¹¹Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π. Βλ. George A., Lindbeck, “The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age”, The Westminster Press: Philadelphia, Pennsylvania, 1984, p. 49.

⁴¹²Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π.

⁴¹³Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 386.

⁴¹⁴Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π. Βλ. Francis X. Clooney, “Hindu God, Christian God. How Reason Helps Break Down the Boundaries between Religions”, Oxford University Press, New York 2001 p.8.

⁴¹⁵Kerry, San Chirico, “How to Respond to Religious Pluralism? Orthodoxy and the ‘New Comparative Theology’”, 2019 στο διαδικτυακό τόπο: <https://publicorthodoxy.org/2019/01/08/orthodoxy-and-new-comparative-theology/> (ημερομηνία ανάκτησης: 13/05/2023).

⁴¹⁶Athanasios, N., Papatthanasiou, “An inquiry into the tension between faith, hospitality, and witness. Reflections on Comparative Theology from an Orthodox point of view”, *International Journal of Orthodox Theology*, 12:4 (2021), στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.orthodox-theology.com/media/PDF/4.2021/AthanasiosPapatthanasiou.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 15/09/2022). Βλ. San Chirico, “How to Respond to Religious Pluralism?”, ό.π., όπου ο San Chirico επισημαίνει το όφελος, το οποίο μπορεί να έχει η Ορθοδοξία από τη *συγκριτική* θεολογία χάρη στον κοσμοπολιτισμό, που μέχρι ενός σημείου η τελευταία απαιτεί. Κατά τον ίδιο, η οχράωση υπό την αρχέγονη πίστη πολλών Ορθοδόξων έναντι του κόσμου, ο οποίος ωστόσο αποτέλεσε την αιτία Ενσάρκωσης του Λόγου, οφείλεται στην ελλιπή παρακολούθηση όλης της ιστορίας της πίστης αυτής.

Εκκλησία την εν Χριστώ πληρότητα του Θεού Λόγου⁴¹⁷. Ο Παπαδημητρίου, υποστηρίζοντας ο ίδιος τη «μέση οδό» - τη συμπεριληπτική, αναφέρεται στην αποδοχή της αποκλειστικότητας από την πλειονότητα των ορθόδοξων μελετητών αλλά και την απόρριψή της από πολλούς εξ' αυτών όσον αφορά δε τον *πλουραλισμό*, επισημαίνει τους κινδύνους που υποκρύπτει και την υιοθέτησή του από κάποιους ορθόδοξους μελετητές με απόρριψη όμως του *σχετικισμού* ή *συγκρητισμού*⁴¹⁸. Κατά τον Παπαθανασίου, καθώς στην *αποκλειστικότητα* απαντάται ένας περιορισμός των διαστάσεων του Θεού και στον *πλουραλισμό* μία «αποσυναρμολόγηση» της Ενσάρκωσης και του Τριαδικού Θεού και θεώρησή τους ως ερμηνειών του θείου, η χριστιανική πίστη δεν μπορεί παρά να είναι *περιεκτική*⁴¹⁹.

Ωστόσο, στο ανακοινωθέν της Διεθνούς Διαβούλευσης «Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age», σημειώνεται ότι, αν και η *περιεκτικότητα* συνάδει περισσότερο με την ορθόδοξη θέση, καμία από τις σύγχρονες προσεγγίσεις για τη θρησκευτική πολυμορφία, μεταξύ των οποίων και ο *ιδιαιτερισμός*, δεν επικεντρώνονται επαρκώς στο κατεξοχήν ορθόδοξο γνώρισμα, την άνευ ορίων αγάπη του Κτίστη για την κτίση Του⁴²⁰. Υπέρ μιας σύνθεσης των απόψεων που συνυπάρχουν στη βιβλική και πατερική Παράδοση, τόσο για τις άλλες θρησκείες ως ανθρώπινων δημιουργημάτων, όσο για την πέρα των θεσμικών εκκλησιαστικών ορίων σωτηριώδη ενέργεια του Θεού, τάσσεται ο Βασιλειάδης στο Διεθνές Διαθρησκευτικό Συμπόσιο «Ορθόδοξη προσέγγιση για μια Θεολογία των Θρησκειών», επισημαίνοντας την ανάγκη να αποτελεί θεμέλιο μιας δυνατής και αξιόπιστης ορθόδοξης Θεολογίας των Θρησκειών το σύνολο της παράδοσης και όχι επιμέρους στοιχεία της⁴²¹.

1.3.5 Οι έξι κατηγορίες της συστηματικής ταξινόμησης του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου

⁴¹⁷Μαρτζέλος, «Η θεολογία», ό.π., σ. 76.

⁴¹⁸Papademetriou, “An Orthodox Christian view”, ό.π.

⁴¹⁹Papathanasiou, “An inquiry”, ό.π.

⁴²⁰“Communiqué”, *International Consultation on “Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter”*, ό.π.

⁴²¹Πέτρος, Βασιλειάδης, «Πρόλογος», Ορθόδοξη Προσέγγιση για μια Θεολογία των Θρησκειών, Πρακτικά Διεθνούς Διαθρησκευτικού Συμποσίου, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Εκδόσεις CEMES, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 5.

Οι δια μέσου των αιώνων χριστιανικές θεωρίες για τις άλλες θρησκείες, οι οποίες ποικίλλουν από τις άκρως αρνητικές έως τις πλέον θετικές, συνοψίζονται από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο σε μία σειρά έξι θέσεων ως κάτωθι:

*Εν αντιθέσει προς την Εκκλησία, η οποία αποτελεί μονόδρομο προς τον Θεό, οι άλλες θρησκείες, στερούμενες οποιαδήποτε αλήθεια, αποτελούν έργο του Διαβόλου.

*Μία περισσότερο ανεπτυγμένη διατύπωση της ανωτέρω άποψης, η οποία αποτέλεσε την αποκορύφωση της προτεσταντικής «διαλεκτικής σχολής», αναφέρεται στην αδυναμία της διεφθαρμένης ανθρώπινης φύσης να γνωρίσει τον Θεό, στις θρησκείες ως δυσπιστία και στην υπό του Ευαγγελίου κρίση τους.

*Βάσει της λογικής, της φυσικής τάξης και της συνείδησης, η ανθρωπότητα είναι σε θέση να αντιληφθεί εν μέρει την ύπαρξη του Θεού η αντίληψη αυτή αποτελεί προστάδιο της πίστης στον Χριστό. Πατέρες της πρώτης Εκκλησίας, ο Θωμάς Ακινάτης και ρωμαιοκαθολικοί θεολόγοι ακολούθησαν τη συγκεκριμένη άποψη, σύμφωνα με την οποία η φυσική αδυναμία του ανθρώπου να γνωρίσει πλήρως τον Θεό οδηγεί στην ύπαρξη ποικίλων οπτικών.

*Κατά μία άλλη άποψη, οι προχριστιανικές θρησκείες εκπαίδευσαν την ανθρωπότητα για τον Χριστιανισμό, ο οποίος εκφράζει τη θρησκευτική ζωή στην πληρότητά της. Ενώ κάποιοι θεολόγοι θεώρησαν τον Χριστιανισμό ως εξέλιξη, κάποιοι άλλοι υποστήριξαν ότι υπήρξε αποτέλεσμα θείας επεμβάσεως στην ιστορία με την Ενανθρώπιση του Θεού.

*Οι μη χριστιανικές θρησκείες δεν αποτελούν έκφραση της ανθρώπινης αναζήτησης του Θεού αλλά θεμελιώνονται σε κάποια «γενική» και όχι «ειδική» αποκάλυψη, η οποία εκφράζεται με την ιερότητα.

*Η τελευταία κατηγορία παρουσιάζει τον Χριστιανισμό ως πρώτη μεταξύ αδελφών θρησκειών και γι' αυτό τον λόγο, δεν κατέχει την αλήθεια στην πληρότητά της. Η δε προτεσταντική σχολή του Marburg υποστήριξε την επίτευξη της πληρότητας μέσω μιας σύνθεσης των θρησκειών.

Για την ποικιλία των απόψεων πρέπει να ληφθεί υπόψη το πλαίσιο, στο οποίο έζησαν όσοι τις διατύπωσαν⁴²² ενώ η ανωτέρω κατηγοριοποίηση χρήζει, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, περαιτέρω έρευνας εξαιτίας των ενδιάμεσων και

⁴²²Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 132-134.

συμπιπτουσών θέσεων που υφίστανται⁴²³. Η δε μεγαλύτερη απόκλιση απόψεων, από τις πιο συγκρητιστικές έως τις πλέον συντηρητικές, για τη θεολογική κατανόηση των άλλων θρησκειών απαντώνται, όπως ο ίδιος επισημαίνει, στον προτεσταντικό κόσμο, καθώς ο ρωμαιοκαθολικός κόσμος προσανατολισμένος σταθερά στο παρελθόν επέδειξε ανοικτότητα από τη Β' Βατικανή Σύνοδο και έπειτα. Ο δε ορθόδοξος κόσμος, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, επέτρεψε ελευθερία έκφρασης εντός των πλαισίων της Παράδοσης⁴²⁴ ωστόσο, οφείλει, αξιολογώντας τη δυτική εμπειρία, να μην άρχεται εκ του μηδενός⁴²⁵ αλλά και να μην την εφαρμόζει δίχως κρίση⁴²⁶.

Εκ των ανωτέρω διαφαίνεται ότι για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, τόσο θεωρητικώς όσο και πρακτικώς, το όλο θέμα αποτελεί «θεολογούμενο», το οποίο θα καθίσταται ολοένα και πιο κρίσιμο εξαιτίας του πλήθους μορφών συνύπαρξης και της διείσδυσης αντιλήψεων από ποικίλους πολιτισμούς⁴²⁷.

1.4 Σχέση των ρευμάτων της Θεολογίας των Θρησκειών με το ερώτημα της σωτηρίας και της ιεραποστολής

Η ύπαρξη ή μη σωτηριωδών ενεργειών του Θεού πέραν των στενών πλαισίων της Εκκλησίας και το ζήτημα της σωτηρίας των ευρισκόμενων εκτός των ορίων αυτών τίθεται ως ερώτημα ήδη από τη γένεση της Εκκλησίας, πολύ περισσότερο όμως στη μετανεωτερικότητα εξαιτίας του Χριστομονισμού και της αδυναμίας της ιεραποστολής να φτάσει σε εκατομμύρια ανθρώπους⁴²⁸.

Η βάπτισμα και η ενσωμάτωση στην Εκκλησία ως προϋπόθεση και εγγύηση της σωτηρίας υπήρξε επί αιώνες διδασκαλία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, επισήμως καταγεγραμμένη σε μία εκ των θεωρούμενων από την ίδια Οικουμενικών Συνόδων, αυτή της Φλωρεντίας (1442), η οποία επισημαίνει ότι οι εκτός της Εκκλησίας ευρισκόμενοι

⁴²³Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 104.

⁴²⁴Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 135-136.

⁴²⁵Marko, Vilotic, "Prolegomena for an Affirmative Orthodox Theology of Religions", *International Consultation on "Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age"*, 15-17 September 2017, "Thessalia" Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο: <https://acadimia.org/en/news-announcements/press/477-international-consultation-on-eastern-orthodoxy-and-inter-religious-encounter-in-a-secular-age> (ημερομηνία ανάκτησης: 13/05/2023).

⁴²⁶"Communiqué", *International Consultation on "Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter"*, ό.π.

⁴²⁷Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 108.

⁴²⁸Παπαθανασίου, «Μακριὰ ἀπ' τὴν παρουσία σου», ό.π., σ. 16.

είναι προορισμένοι, όχι για την αιώνια ζωή αλλά το αιώνιο πυρ, εάν προ του τέλους του βίου τους δεν ενσωματωθούν σ' αυτήν⁴²⁹.

Πρόκειται για αποκλειστική θέση, αντιτιθέμενη σ' αυτές που διατυπώθηκαν από τη Β' Βατικανή Σύνοδο και τον ρωμαιοκαθολικό θεολογικό στοχασμό μετά από αυτήν⁴³⁰, η οποία τονίζει ότι πολλοί μη ενσωματωμένοι στην Εκκλησία βρίσκονται εντός της, καθώς βρίσκονται στην καρδιά της θέση πανομοιότυπη με αυτή του ι. Αυγουστίνου, ο οποίος, αν και χαρακτηρίζει ως "massa damnata" την εκτρεπόμενη από το θείο θέλημα και συνεπώς την Εκκλησία πλειονότητα των ανθρώπων, θέτει την αρχή της στους πρωτόπλαστους. Η περιεκτική αυτή θεώρηση δέχεται τη θεία βούληση ως οικουμενική άνευ ορίων και την Εκκλησία, διαμέσου της οποίας συντελείται η σωτηρία, υποκείμενη σ' αυτήν⁴³¹.

Ήδη από το 1952 κάνει την εμφάνισή της στις οικουμενικές χριστιανικές συζητήσεις η αντίληψη της *Missio Dei* (αποστολή του Θεού), σύμφωνα με την οποία η διαρκής ενασχόληση του Θεού με τη σωτηρία του κόσμου Τον αναδεικνύει σε κατεξοχήν ιεραπόστολο με διάκονο την Εκκλησία, στην οποία ο Θεός καλεί ως πρόγευση της Βασιλείας πρόκειται, αφενός για ιδέα που καταργεί τη θεσμική αντίληψη της Εκκλησίας και βασίζεται στη συνέργεια κτιστού-ακτίστου⁴³², αφετέρου για χειραφέτηση από την αρχική αντίληψη της ιεραποστολής ως έργου διακριτών χριστιανών (*Missio Christianorum*) και υπό την επίδραση της ορθόδοξης θεολογίας, μετάθεση της έννοιας της αποστολής της Εκκλησίας (*Missio Ecclesiae*) σε εκείνη της αποστολής του Θεού (*Missio Dei*)⁴³³. Ιεραποστολή (*mission*) και ιερ-αποστολές (*missions*) δεν ταυτίζονται, καθώς η πρώτη αφορά τη θεία αποκάλυψη (*Missio Dei*), της οποίας μέτοχος γίνεται η Εκκλησία⁴³⁴.

⁴²⁹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 68-69. Βλ. "Cantate Domino", Papa Eugenio IV, 4 Febbraio 1442, Concilio di Firenze (17° Ecumenico), 26 Febbraio 1439 - Agosto (?) 1445, Sessione XI, [Bolla di unione dei Copti] στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.vatican.va/content/eugenius-iv/it/documents/bulla-cantate-domino-4-febr-1442.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 21/04/2023).

⁴³⁰Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 69.

⁴³¹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 76.

⁴³²Παπαθανασίου, «Μακριά απ' την παρουσία σου», ό.π., σ. 26.

⁴³³Νικόλαος, Τσιρέβελος, «Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας Αναστασίου Γιαννουλάτου στην αναβίωση της ορθόδοξης ιεραποστολής στο β' μισό του 20^{ου} αιώνα», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 142 στο διαδικτυακό τόπο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/100390/files/gri-2007-903.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/04/2023).

⁴³⁴Εύη, Βουλγαράκη - Πισίνα, «Ιεραποστολή και Διάλογος. Μια αποτίμηση της αλληλεπίδρασης της ορθόδοξης θεολογίας και πράξης με τη Μεταρρύθμιση», *Θεολογία*, 90, 1, 2019, σ. 223.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι «η ιεραποστολή των χριστιανών είναι ενσωματωμένη εν τη ιεραποστολή του Θεού»⁴³⁵.

Στην ορθόδοξη ιεραποστολική, η *Missio Dei* έχει ως σημείο εκκίνησης τη θεία αγάπη, της οποίας έκφραση αποτελεί η κένωση⁴³⁶, η μέσω της Ενσάρκωσης του Θεού Λόγου και της Σταυρικής θυσίας Του για τη σωτηρία του κόσμου άκρα ταπείνωση⁴³⁷, όπως μαρτυρείται στην προς Φιλιππησίους επιστολή του Απ. Παύλου (Φιλ.2:5-7) μία ελεύθερη και ηθελημένη πράξη καθόδου και αυταπάρνησης του δευτέρου προσώπου της Αγίας Τριάδος προς όφελος της ανθρωπότητας⁴³⁸. Η κένωση ωστόσο, αγνοείται ευρέως ως αντίληψη στη δυτική ιεραποστολική θεολογία, παρ' όλο που η *Missio Christi* απαντάται συχνά⁴³⁹. Έτσι, πέρα από την παγκόσμια ενέργεια του Πνεύματος υφίσταται ο καθολικός χαρακτήρας του Θεού Λόγου ως θεμελίου του λόγου ύπαρξης των όντων. Ο Χριστός δεν ταυτίζεται μόνο με τον «ιστορικό Ιησού» αλλά με τον ενσαρκωμένο Υιό και τον Χριστό των Εσχάτων, του Οποίου η μέσω του Πνεύματος μυστική ενέργεια λαμβάνει χώρα οπουδήποτε, επεκτείνοντας τα όρια της Εκκλησίας⁴⁴⁰.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται σε αυτήν την οριζόντια, επίγεια διάσταση που προσλαμβάνει η ιεραποστολή του Θεού διά της Εκκλησίας πέρα από την κάθετη από επάνω προς τα κάτω⁴⁴¹. Η Εκκλησία κατ' εντολή του Κυρίου και με συμπαράστατη τον Παράκλητο συνεχίζει την εν τω κόσμω αποστολή του ενσαρκωμένου Υιού (*Missio Christi*), η οποία πραγματώνεται διά του Αγίου Πνεύματος (*Missio Dei*) με την υπακοή του Χριστού στο θέλημα του Πατρός⁴⁴². Έτσι, η έννοια της αποστολής παύει να κατανοείται ως *Missio Ecclesiae* (αποστολή της Εκκλησίας) και κατανοείται ως *Missio Dei* που δύναται να πραγματοποιηθεί με ποικίλους τρόπους, δίχως να διεκπεραιώνεται με την αποστολή της Εκκλησίας⁴⁴³.

Κατά την ορθόδοξη ιεραποστολική και σύμφωνα με το πνεύμα του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου (Ιωάνν.20:21), η αποστολή της Εκκλησίας οφείλει να είναι, όπως η *Missio*

⁴³⁵Αναστάσιος, Γιαννουλάτος, Αρχμ., «Σκοπός και Κίνητρον της Ιεραποστολής (Εξ Επόψεως Θεολογικής)», *Θεολογία*, 37, 3, 1966, σ. 7.

⁴³⁶Johannes, Reimer, "Mission as Kenotic Action. Understanding Orthodox Theology of mission", *Missionalia*, 32:1, 2004, p. 71.

⁴³⁷Reimer, "Mission as Kenotic Action", ό.π., p. 70.

⁴³⁸Reimer, "Mission as Kenotic Action", ό.π., p. 71.

⁴³⁹Reimer, "Mission as Kenotic Action", ό.π., p. 68.

⁴⁴⁰Papathanasiou, "An inquiry", ό.π.

⁴⁴¹Γιαννουλάτος, «Σκοπός και Κίνητρον της Ιεραποστολής», ό.π., σ. 437.

⁴⁴²Τσιρβέβελος, «Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας», ό.π., σ. 153.

⁴⁴³Filimon, Ioan, "Christian Mission and Interreligious Dialogue in Archbishop Anastasios Yannoulatos' Theology", *International Journal of Orthodox Theology*, 6:1 (2015).

Christi, μια πράξη κένωσης που έχει την αρχή της στη Θεία Λειτουργία σ' αυτή κατέρχεται ο Θεός και παρέχει τη δυνατότητα στον άνθρωπο για τη θέωση, τον τελικό σκοπό της *Missio Dei* και συντελείται ο εξαγιασμός της Εκκλησίας για την έναρξη της αποστολής της στον κόσμο, μία «λειτουργία μετά τη Λειτουργία» (βλ. κατωτέρω) με βάση τον κενωτικό τρόπο του Ιησού, γινόμενη «σάρκα της σάρκας» του πολιτισμού των λαών στους οποίους απευθύνεται⁴⁴⁴. Η χριστιανική μαρτυρία αποβλέπει στην οικουμενική διακονία και την εν Χριστώ καταλλαγή και ανακεφαλαίωση των πάντων σε μια νέα οντολογική σχέση μεταξύ Χριστού και ανθρώπου, την οποία χαρακτηρίζει η ερωτική ανιδιοτέλεια και σε μια προσωπική επισφράγιση του αναστάσιμου γεγονότος⁴⁴⁵.

Προϋπόθεση δε για να γίνει αντιληπτή η *Missio Dei* εντός του κόσμου είναι ο διαθρησκευτικός διάλογος, ο οποίος μαζί με την αποστολή της Εκκλησίας αποτελούν πεδία δράσης του Αγίου Πνεύματος. Όπως ο διάλογος αποκομμένος από την *Missio Dei* μετατρέπεται σε απλή συζήτηση δίχως άλλες προεκτάσεις, έτσι η αποστολή της Εκκλησίας στερούμενη τον διάλογο μπορεί να γίνει αλαζονική⁴⁴⁶. Άλλωστε, τη χριστιανική θεολογία τη χαρακτηρίζει ο διάλογος και η πέραν των κανονικών ορίων της ανίχνευση του Θεού⁴⁴⁷.

Στο Commission on World Mission and Evangelism του ΠΣΕ (San Antonio, Texas 1989) δηλώνεται ως μόνος δρόμος σωτηρίας ο Χριστός, του Οποίου η σωτηριώδης ενέργεια δεν μπορεί να οριοθετηθεί⁴⁴⁸. Η Εκκλησία λόγω της ιεραποστολικής της φύσης έχει ως χρέος να αποκαλύψει στον κόσμο με το κήρυγμα και την παρουσία της το περιεχόμενο της Βασιλείας⁴⁴⁹.

Για τον ίδιο τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, αποτελεί βαθιά πίστη ότι ο θεολογικός στοχασμός προσφέρει τη στέρεη βάση για διακονία στον ιεραποστολικό χώρο, όπως επίσης ότι η διακονία στον ιεραποστολικό χώρο ενδυναμώνει τον θεολογικό στοχασμό⁴⁵⁰.

⁴⁴⁴Reimer, "Mission as Kenotic Action", ό.π., pp. 72-75.

⁴⁴⁵Τσιρέβελος, «Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας», ό.π., σ. 153.

⁴⁴⁶Filimon, Ioan, "Christian Mission and Interreligious Dialogue", ό.π.

⁴⁴⁷Papathanasiou, "An inquiry", ό.π.

⁴⁴⁸Παπαθανασίου, «Χριστιανική Μαρτυρία», ό.π., σ. 411.

⁴⁴⁹Παπαθανασίου, «Ομάδα Εργασίας», ό.π., σ. 23.

⁴⁵⁰Anastasios (Yannoulatos), "Sharing" ό.π., p. 3.

2. Κεφάλαιο 2^ο - Ιεραποστολή, διαθρησκειακός διάλογος και παγκόσμια σωτηρία: Χριστιανισμός και Θρησκείες στη θεολογική σκέψη του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου

2.1 Το φαινόμενο της θρησκείας

Στις ανθρώπινες υπάρξεις γίνεται αντιληπτή μία διαφορετική όψη της αλήθειας, για την οποία δείχνουν βαθύ ενδιαφέρον - το «Ιερό»⁴⁵¹. Ο Θεός, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, γίνεται αντιληπτός παντού, στον μακρόκοσμο και μικρόκοσμο, στη φύση, στις λειτουργίες του σώματος δεν οφείλουμε την ύπαρξή μας στον εαυτό μας, την τύχη, μία απρόσωπη δύναμη. Ο Θεός γίνεται αισθητός μέσα μας, στη σιωπή, σε μία διαρκή κοινωνία μαζί Του, που δεν αποτελεί ανθρώπινο κατόρθωμα αλλά αποτέλεσμα της χάρης, που δωρίζεται από τον Θεό⁴⁵².

Η θρησκευτική εμπειρία ως προσέγγιση του απολύτου δεν αποτελεί ηθικό, λογικό ή κοινωνικό επιφανόμενο αλλά έχει ως σημείο αναφοράς το ιερό - η συνάντηση με το ιερό, στην οποία μετέχουν νους, συναίσθημα, θέληση, συνείδηση και υποσυνείδητο, αποτελεί το απόγειο της θρησκείας, η οποία ξεκινάει ως δέος απέναντί του. Ο άνθρωπος βιώνει τη «συνέχεια» πέρα από τον κόσμο των αισθήσεων στην αιωνιότητα. Η θρησκευτική εμπειρία άρχεται από την πρωτόγονη πνευματοληψία και φτάνει έως τη μυστική οντολογική υπέρβαση σε κοινωνία με το Θεό⁴⁵³. «Οι θρησκείες κρατούν ανοιχτή τη θύρα της ανθρώπινης εμπειρίας προς το άπειρο»⁴⁵⁴.

Ο άνθρωπος ήδη από την εμφάνισή του, αναζητώντας έμφυτα και μέσω ποικίλων οδών την εμπειρία του «Ιερού», κλήθηκε εξ αρχής να πραγματοποιήσει μία υπέρβαση του εαυτού του, σημαντική για τη ψυχική υπόστασή του αλλά και τη συνολική πορεία του. Μέσω της θρησκείας, αυτού του σύνθετου συστήματος δοξασιών και εμπειριών του «Ιερού», ο άνθρωπος επιχειρεί να δώσει λύσεις στα υπαρξιακά προβλήματά του⁴⁵⁵. Ο θάνατος, η ροπή προς το επέκεινα αποτελούν εσωτερικές αναζητήσεις του ανθρώπου,

⁴⁵¹Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 134.

⁴⁵²Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Στήν Άλβανία - Σταυρός καί Άνάσταση», Έκδοτικός Όργανισμός Λιβάνη, Άθήνα 2011, σ. 21.

⁴⁵³Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 185-186.

⁴⁵⁴Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Στήν Άλβανία», ό.π., σ. 24.

⁴⁵⁵Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 19, 27.

καταδεικνύοντας ότι είναι μεταφυσική ύπαρξη⁴⁵⁶. Παράλληλα, η θρησκεία ως θεία δωρεά αποβλέπει στον εξευγενισμό, στη θεραπεία των παθών και στην ειρηνική προσέγγιση των ανθρώπων⁴⁵⁷.

Παρ' όλη την αβεβαιότητα σε σχέση με τον ορισμό της, η θρησκεία χαρακτηρίζεται από την πίστη στο Υπερβατικό (προσωπικό ή απρόσωπο, ένα ή πολλαπλό), την έκφρασή της μέσω λατρευτικών εκδηλώσεων, την αιτιακή σχέση με αυτό και την ένταξη σε κοινότητα⁴⁵⁸. Τα δε ανεπτυγμένα θρησκευτικά συστήματα τείνουν προς μία «αλήθεια», έναν «σκοπό», βιωματικές εμπειρίες, μία κοινότητα ακολούθων, σύστημα δογμάτων και ηθικών αρχών, μία λατρευτική παράδοση και μυθολογικούς συμβολισμούς⁴⁵⁹.

Ετυμολογικά, ο όρος ερμηνεύεται ποικιλοτρόπως, με τα ρήματα θρέομαι (=κράζω) και θρώσκω (=αναπηδώ) μεταξύ άλλων να αποτυπώνουν την πρωτόγονη έκσταση και την τάση προς τα άνω. Στη δε λατινική, το ρήμα religare (=συνδέω), από το οποίο κατά μία άποψη προέρχεται η λέξη religio, αποδίδει, πλην της ενότητας Θεού και ανθρώπων, αυτήν που υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων⁴⁶⁰.

Οι θρησκείες δεν αποτελούν πλήθος ασύνδετων μερών αλλά οργανικά σύνολα, χάρη στα οποία τα μέρη υπάρχουν συνδεδεμένα⁴⁶¹. Κατά τον εικοστό αιώνα, χάρη στην επιστημονική γνώση που κατακτήθηκε για τη θρησκεία επιχειρήθηκε ο αποσυμβολισμός των θρησκειών και αναζητήθηκε το βαθύτερο μήνυμά τους. Παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις τους στον τρόπο αντιμετώπισης της ζωής, του θανάτου κ.ά., οι θρησκείες υπερβαίνουν αυτόν τον κόσμο⁴⁶². Ωστόσο, καθώς έχουν διαμορφώσει τον ανθρώπινο βίο, συγκεκριμενοποιούνται με αξίες πνευματικές, ηθικές κ.ά.⁴⁶³

Η δε μορφή μίας θρησκείας σε έναν πολιτισμό ή γεωγραφική περιοχή αποδίδεται υπό τον όρο «θρήσκευμα»⁴⁶⁴. Στη σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, όπου οι λαοί είναι αλληλοεξαρτώμενοι, η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τις θρησκευτικές αντιλήψεις και παραδόσεις, πάνω στις οποίες στηρίζεται ο τρόπος ζωής σε άλλους

⁴⁵⁶Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σσ. 36.

⁴⁵⁷Anastasios (Yannoulatos), «Coexistence», ό.π., p. 114.

⁴⁵⁸Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 28.

⁴⁵⁹Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 29.

⁴⁶⁰Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 28.

⁴⁶¹Anastasios (Yannoulatos), «Facing», ό.π., p. 138.

⁴⁶²Anastasios (Yannoulatos), «Facing», ό.π., p. 137.

⁴⁶³Anastasios (Yannoulatos), «Coexistence», ό.π., p. 121.

⁴⁶⁴Anastasios (Yannoulatos), «Coexistence», ό.π., p. 3.

πολιτισμούς, είναι έκδηλη. Μέσω αυτών μπορεί να γίνουν αντιληπτές και να κατανοηθούν οι τάσεις και οι μορφές που έλαβε παγκοσμίως η αναζήτηση του «Ιερού»⁴⁶⁵.

2.1.1 Χριστιανισμός και άλλες θρησκείες

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, υπερασπιζόμενος τη θεοκεντρικότητα, τόσο του Χριστιανισμού όσο των θρησκειών⁴⁶⁶, επισημαίνει τη σχέση μεταξύ της παγκοσμιοποίησης της αποκάλυψης του θείου και του έμφυτου της θρησκευτικότητας στον άνθρωπο. Ο ίδιος, μεταφράζει το θρησκευτικό ανθρώπινο βίωμα ως αναζήτηση του Θεού και πρόσληψη μέρους της παγκόσμιας ακτινοβολίας του⁴⁶⁷.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, θέτοντας το ερώτημα «*εάν ο Χριστιανισμός ανήκει στις θρησκείες*», αναφέρεται στην αντιφατική απάντηση μεταξύ των εκπροσώπων των ιστορικών και κοινωνικών επιστημών αφενός και πολλών θεολόγων αφετέρου, καθώς οι μεν δίνουν καταφατική απάντηση, οι δε αρνητική με την επισήμανση ότι ο Χριστιανισμός είναι Εκκλησία πρόκειται για τάση που διαμορφώθηκε υπό την επίδραση της διαλεκτικής θεολογίας⁴⁶⁸ και της δήλωσης του Barth ότι η θρησκεία αποτελεί απιστία⁴⁶⁹.

Ενδιαφέρον προκαλεί, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, το ότι θρησκείες, όπως ο Ινδουισμός, ο Βουδισμός κ.ά., θεωρούνται από τους πιστούς τους ως φιλοσοφικό ή ψυχολογικό σύστημα. Σημαντικό ρόλο κατέχει το περιεχόμενο που κάθε φορά αποδίδεται στον όρο θρησκεία και ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται. Στη Καινή Διαθήκη απαντάται ο ορισμός της θρησκείας «*θρησκεία καθαρὰ καὶ ἀμίαντος παρὰ τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ αὐτῆ ἐστίν, ἐπισκέπτεσθαι ὀρφανούς καὶ χήρας ἐν τῇ θλίψει αὐτῶν, ἄσπιλον ἑαυτὸν τηρεῖν ἀπὸ τοῦ κόσμου*» (Ιακ.1:27).

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η Εκκλησία, διακρινόμενη από τον Χριστιανισμό, συνιστά υπό τον θεολογικό της ορισμό «*υπέρβαση του προπρωτικού γεγονότος της θρησκείας*»⁴⁷⁰. Ο Χριστιανισμός εκφράζει τη θρησκεία στην υπέρτατη μορφή, αυτή της εμπειρικής συνάντησης Θεού και ανθρώπου και γι' αυτό, η «Εκκλησία»

⁴⁶⁵ Γιαννουλάτου, «Αφετηριακαὶ σκέψεις», ὁ.π., σ. 50.

⁴⁶⁶ Βασιλῆς, Ξυδιάς, «Χριστιανοὶ κατὰ τῆς θρησκείας. Ο χάρτης ἐνὸς γνωστοῦ – ἀγνωστοῦ τοπίου», *Σύναξη*, 106, 2008.

⁴⁶⁷ Αναστάσιος, «*Παγκοσμιοποίηση*», ὁ.π., σσ. 191, 193.

⁴⁶⁸ Αναστάσιος Γιαννουλάτος, «Θέματα τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων», πανεπιστημιακὲς παραδόσεις, Αθήνα, 1989, σσ. 13-14 στο Βασιλῆς, Ξυδιάς, «Χριστιανοὶ κατὰ τῆς θρησκείας. Ο χάρτης ἐνὸς γνωστοῦ – ἀγνωστοῦ τοπίου», *Σύναξη*, 106, 2008, ὑπ. xx.

⁴⁶⁹ Yannoulatos, «Various Christian Approaches», ὁ.π., p. 68.

⁴⁷⁰ Αναστάσιος Γιαννουλάτος, «Θέματα τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων», ὁ.π.

δεν περιορίζεται στο περιεχόμενο του όρου «θρησκεία»⁴⁷¹. Από θρησκευολογική άποψη, θρησκευτικά γνωρίσματα εντοπίζονται στον Χριστιανισμό κατά την ιστορική του εξέλιξη⁴⁷².

Η εμφάνιση του Χριστιανισμού ωστόσο, σε συγκεκριμένο πολιτιστικό και θρησκευτικό πλαίσιο και η ανάπτυξή του μεταξύ ποικίλων θρησκευτικών κοινοτήτων, επί των οποίων άλλοτε υπερίσχυσε ή όχι και με τις οποίες άλλοτε συμβίωσε, καθιστά απαραίτητη τη γνώση των άλλων θρησκειών για την κατανόηση της παγκόσμιας ιστορίας, των άλλων πολιτισμών, της ταυτότητας της Εκκλησίας και της πορείας της ανθρωπότητας. Δεν πρόκειται για ζήτημα γνωσιολογικό αλλά πνευματικό, καθώς σήμερα αρχές άλλων θρησκειών πάνω σε πανανθρώπινα ζητήματα (νόημα της ύπαρξης, θάνατος, λύτρωση κ.ά.) συντελούν στη διαμόρφωση του παγκόσμιου πολιτισμού και οι άλλοι λαοί αποτελούν παιδιά του Θεού, που προετοιμάζονται για το ίδιο τέλος⁴⁷³.

Σήμερα διαπιστώνεται παγκοσμίως μια διέγερση της θρησκευτικής αναζήτησης για το «Ιερό», που κάποτε ικανοποιείται με ιδικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και συχνά με μεταλλάξεις ποικίλων θρησκευτικών συστημάτων, προσφέροντας μια κενή πνευματικότητα στην Ευρώπη, κατά το πλείστον παρατηρείται η επίδραση μιας ιδιάζουσας μεταφυσικής. Ωστόσο, ο Χριστιανισμός, αν και διαιρεμένος, αποτελεί την πλειοψηφία στην Ευρώπη, παρ' όλο που η πίστη εμφανίζεται εξασθενημένη εξαιτίας της εκκοσμίκευσης και ανεξάρτητα από την ομολογιακή ταυτότητα⁴⁷⁴ συνυπάρχει ωστόσο, με κοινότητες εβραίων, ινδουιστών, βουδιστών κ.ά.⁴⁷⁵.

Ασχέτως των θρησκευτικών πιστεύω των άλλων και της ποικιλίας πεποιθήσεων για τον Θεό, για τους χριστιανούς υφίσταται ένας Θεός, που δρα εντός της ιστορίας. «ὁ Θεὸς ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ» (Πρ.17:24). «εἷς Θεὸς καὶ πατὴρ πάντων, ὁ ἐπὶ πάντων, καὶ διὰ πάντων, καὶ ἐν πᾶσιν ἡμῖν» (Εφ.4:6). «Του Κυρίου ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καὶ πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ» (Ψαλμ.23:1)⁴⁷⁶ η ιστορική αυτή δράση του Θεού, η οποία επεκτείνεται εν Αγίω Πνεύματι στον κοσμικό και

⁴⁷¹ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σσ. 49-50.

⁴⁷² Γιαννουλάτος, «Θέματα της Ιστορίας των Θρησκευμάτων», ό.π.

⁴⁷³ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 54-55.

⁴⁷⁴ Αναστάσιος, «Πανθρησκειακή Ευρώπη», ό.π.

⁴⁷⁵ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Ποιά ἡ θέση τῶν Χριστιανῶν στὴν Πολυθρησκευτικὴ Ἐνωμένη Ευρώπη;», ό.π.

⁴⁷⁶ Αναστάσιος, «Παγκοσμιότητα», ό.π., σ. 166.

ανθρώπινο βίο, διακρίνει τον Χριστιανισμό έναντι άλλων θρησκευτικών συστημάτων, τα οποία επικεντρώνονται στα επιτεύγματα του ανθρώπου⁴⁷⁷.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναρωτιέται επίσης, πως πολλοί, όταν ο άνθρωπος που διαθέτει νου αποτελεί πρόσωπο, αρνούμενοι την εν Χριστώ αποκάλυψη αποδέχονται έναν Υπέρτατο Νου, κυβερνήτη του σύμπαντος, απρόσωπο. Δεν πρόκειται για αόριστη Δύναμη αλλά τον Όντα και Ζώντα Θεό, ο Οποίος προβαίνει σε αποκάλυψη και σχετίζεται αγαπητικά με τον άνθρωπο. Η αλήθεια αυτή διακηρύσσεται από την Εκκλησία, που ελεύθερα μας καλεί να την πλησιάσουμε⁴⁷⁸.

Αποτελούν λοιπόν πεδίο έρευνας, τόσο η συνάντηση Χριστιανισμού και θρησκειών, όσο και η μαρτυρία του στον κόσμο⁴⁷⁹. Η Ορθοδοξία καλείται σ' αυτή την πολυθρησκειακή κοινωνία να καταθέσει τη μαρτυρία της σε περιοχές μη χριστιανικές σε κάθε ήπειρο, σε κάθε διεθνή φορέα, δίχως φόβο, προσηλυτισμό, αίσθηση ανωτερότητας αλλά με σεβασμό έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας του άλλου, που αποτελεί «κατ' εικόνα» Θεού δημιουργημένο ανθρώπινο πρόσωπο τα λοιπά βρίσκονται υπό τη θεία καθοδήγηση⁴⁸⁰.

2.2 Ο «σπερματικός λόγος» και οι γέφυρες

«Υπάρχουν άλλοι που χτίζουν τείχη, εμείς πιστεύουμε στις γέφυρες. Οι γέφυρες έχουν ομορφιά, οι γέφυρες έχουν προοπτική»⁴⁸¹

Ο Χριστιανισμός προσομοιάζει εξωτερικά με τις άλλες θρησκείες, αφενός στην αναζήτηση του ιερού, στο οποίο αποδίδεται σοφία, δύναμη κ.ά. ακόμη και με την πίστη

⁴⁷⁷Ελευθερία Πιπέρα, «Η ιεραποστολική θεολογία του Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου) και η μαρτυρία της στο σύγχρονο κόσμο», Διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ, Πάτρα 2014, σσ. 66-67 στο διαδικτυακό τόπο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/95747> (ημερομηνία ανάκτησης: 02/04/2023). Βλ. Αναστάσιος, «Παγκοσμότητα», ό.π., σ. 95.

⁴⁷⁸Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας, «Το μήνυμα του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τα Χριστούγεννα», *Η Καθημερινή*, 24.12.2018 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/1001670/to-minyma-toy-archiepiskopoy-anastasioy-gia-ta-christoygenna/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/06/2022).

⁴⁷⁹Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 56.

⁴⁸⁰Αναστάσιος, «Πανθρησκειακή Εύρώπη», ό.π.

⁴⁸¹Αρχιεπίσκοπος Τιράνων Αναστάσιος, «Επίτιμος Δημότης Λάρισας ο Ίεράρχης του Στοχασμού και της Συναδέλφωσης», Αρχιεπίσκοπος Τιράνων Αναστάσιος που έστειλε Ενωτικό μήνυμα «Άλλοι χτίζουν τείχη, εμείς πιστεύουμε στις γέφυρες γιατί έχουν προοπτική», Β. Κακαράς, *Ελευθερία*, 7.06.2017 στο διαδικτυακό τόπο:

<https://www.eleftheria.gr/%CE%BB%CE%AC%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B1/item/164294.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 24/04/2023).

λαών, οι οποίοι χαρακτηρίζονται «πρωτόγονοι» και αφετέρου στην ύπαρξη ιερών κειμένων, δογμάτων, ηθικής κ.λπ.⁴⁸², με την τελευταία να αποκτά προτεραιότητα στη σύγχρονη προσπάθεια σύγκλισης των θρησκειών στο επίπεδο των καθολικών αξιών⁴⁸³.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται στις δύο προτάσεις που κατατέθηκαν από τη Διάσκεψη των Παγκοσμίων Θρησκειών και το Κέντρο Παγκόσμιας Ηθικής μέσα στα πλαίσια του εγχειρήματος από τη δεκαετία του 1990 και κατόπιν, να συνταχθεί ένας παγκόσμιος κώδικας δεοντολογίας⁴⁸⁴. Σε μία συνοπτική έκθεση των κοινών στις θρησκείες αξιών, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος περιλαμβάνει:

(α) την κοινή προέλευση της ανθρωπότητας, η οποία στον μονοθεϊσμό συνδέεται με το πρώτο δημιουργημένο από το Θεό ανθρώπινο ζευγάρι.

(β) τον χρυσό κανόνα «ὁ μισεῖς, μηδενὶ ποιήσης» (Τωβ.4:15), όπως επαναλαμβάνεται στον Ιουδαϊσμό, υιοθετήθηκε από την ισλαμική κοινότητα (*σούμα*), διαβάζεται στην ινδουιστική *Μαχαμπαράτα*, εκφράστηκε από τον Κομφούκιο και διατυπώθηκε θετικά από τον Χριστό (Λκ.6:31, Μθ.7:12), χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη αντίθετων εκφράσεων εντός των ιερών γραφών των θρησκειών.

(γ) τον σεβασμό της ανθρώπινης ύπαρξης με απόρριψη του φόνου σε όλες τις θρησκείες και των άλλων μορφών ύπαρξης στον Ινδουισμό απόρριψη, στην οποία υπονοείται και κάθε μορφή βασανισμού ενώ δίστανται οι απόψεις των θρησκειών στο ζήτημα του επιθετικού και αμυντικού πολέμου.

(δ) τη δικαιοσύνη, ως μία εκ των τεσσάρων αρετών στον Κομφουκιανισμό, εκ των υψίστων ηθικών αρχών του κινέζου φιλοσόφου Μένκιου (372-289 π.Χ.) και ως ιδίωμα του πιστού στον μονοθεϊσμό.

(ε) την απόρριψη υποτίμησης, εξάρτησης και εκμετάλλευσης στις γενετήσιες σχέσεις ως εντολή όλων των θρησκευτικών παραδόσεων.

(στ) την ειρήνη, ως κοινωνική συμβίωση και ως πνευματική κατάσταση, η οποία στον μονοθεϊσμό αποτελεί θείο δώρο, απόρροια της εμπιστοσύνης στον Θεό και του προσωπικού αγώνα του ανθρώπου, ο οποίος αποβλέπει στην ειρήνη με τον Θεό, τον εαυτό, τον συνάνθρωπο, τη φύση.

⁴⁸² Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 143.

⁴⁸³ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 123.

⁴⁸⁴ Αναστάσιος Αλβανίας, «Οι θρησκείες έχουν κοινά αποδεκτές αξίες», π. Ηλία Μάκου, 10.02.2022 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ekklisiaonline.gr/nea/alvanias-anastasios-i-thriskies-echoun-kina-apodektes-axies/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/07/2022).

(ζ) την ανακούφιση της φτώχειας μέσω της ευσπλαχνίας και διαφορετικές ερμηνείες της από τα ποικίλα θρησκευτικά συστήματα, όπως στον Ινδουισμό, όπου η μεν φτώχεια εξαρτάται από το «κάρμα», τις πράξεις προηγούμενων μορφών ύπαρξης και η δε ευσπλαχνία οδηγεί στη συσσώρευση θετικού «κάρμα» στον Βουδισμό, η φτώχεια ανάγεται σε ιδανικό και η ευσπλαχνία (μέτα) σε αρετή.

(η) την αγάπη, την οποία ο Χριστιανισμός θεωρεί υπέρτατη, πολυδιάστατη και οικουμενική αξία, η οποία ταυτίζεται με τον Θεό⁴⁸⁵.

Η αποδοχή ύπαρξης αξιών στις αντιλήψεις των θρησκευτικά έτερων από εμάς, όπως και «σπερμάτων του λόγου», ισοδυναμεί με παραδοχή της εσωτερικά υπάρχουσας σε αυτούς δυνατότητας να καρποφορήσουν. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει εδώ, την κατά τον Ιουστίνο διαφοροποίηση «σπέρματος» και έμφυτης σ' αυτό δυνατότητας πλήρωσης της ζωής, όπως και έμφυτης «δυνάμεως» και «χάριτος»⁴⁸⁶.

Οι θρησκείες λοιπόν, παρ' όλες τις δαιμονικές τους επιρροές έχουν δεχθεί ακτίνες θείου φωτός, με τις οποίες αμυδρά φώτισαν λαούς⁴⁸⁷. Στοιχεία, όπως η αναζήτηση του υπερβατικού, το λατρευτικό βίωμα, οι θρησκευτικές διαισθήσεις δύνανται να γεφυρώσουν την απόσταση που μας χωρίζει με ανθρώπους άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων⁴⁸⁸. Οι θρησκείες λοιπόν, ως συσσωρευτές ηλεκτρισμένοι από την ακτινοβολία του «Ήλιου της Δικαιοσύνης» με βιώματα, μεγαλόπνοες ιδέες κ.ά., παρείχαν φωτοχυσία στην ανθρωπότητα, ωστόσο ατελή εν σχέσει προς τον Ήλιο, που είναι αναντικατάστατος⁴⁸⁹. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει την ύπαρξη τριών «γεφυρών» στην προσέγγιση ανθρώπων άλλων θρησκευτικών αντιλήψεων:

(α) Το συναίσθημα για την ύπαρξη μιας υπερβατικής δύναμης, το λατρευτικό θρησκευτικό βίωμα, την πνευματική ανίχνευση του εαυτού, τον πόθο της λύτρωσης, την επικοινωνία με το «Ιερό».

(β) Τα ζητήματα που απασχολούν τη σύγχρονη εκκοσμικευμένη κοινωνία, όπως η ειρηνική συνύπαρξη, η δικαιοσύνη, η ισότητα, η οικολογία.

⁴⁸⁵ Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, «Η αναζήτηση των πανανθρώπινων αξιών», *Η Καθημερινή*, 10.10.2004 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/197013/h-anazitisi-ton-pananthropinon-axion/> (ημερομηνία ανάκτησης: 22/11/2022).

⁴⁸⁶ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 262. Βλ. Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Απολογία Δευτέρα υπέρ Χριστιανών», ό.π., στ. 465C, 468A.

⁴⁸⁷ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σσ. 102-103.

⁴⁸⁸ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 121.

⁴⁸⁹ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Σχέσεις της Ορθοδοξίας*», ό.π., σ. 55.

(γ) Την πληρότητα του βίου⁴⁹⁰. Καταθέτοντας την προσωπική του εμπειρία από ταξίδια του στην Άπω Ανατολή, αναφέρεται στο ομοειδές της ορθόδοξης ευσέβειας με τη λαϊκή βουδιστική θρησκευτικότητα, παρ' όλο το διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο⁴⁹¹.

Ο ίδιος αναφέρει ότι στη σκοτεινή από την αδιαφορία ανθρώπινη συνείδηση υφίσταται ένα φωτεινό στοιχείο προερχόμενο από το φως του Θεού Λόγου, το οποίο εκδηλώνεται ως λάμψη σε κάθε αγαθό έργο στη θρησκευτική και εν γένει ζωή του ανθρώπου⁴⁹². Οι μη Χριστιανοί τελούν υπό την ακτινοβολία της θείας δόξας παρ' όλο που δεν τους είναι πλήρως γνωστό το θείο θέλημα, καθώς αυτό ως θεία πρόνοια κ.ά. εκπέμπεται στην οικουμένη και επιδρά στη ζωή τους⁴⁹³. Ο «σπερματικός λόγος» του Ιουστίνου, καθώς δρα διαχρονικά και υπερτοπικά, αφορά τους εκάστοτε εκτός Εκκλησίας ευρισκόμενους⁴⁹⁴. Αν και ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αποδέχεται κατηγορηματικά την Πρόνοια του Θεού για όλη την οικουμένη, δεν γνωρίζει σαφώς τον τρόπο εκδήλωσης της Παρουσίας Του στις άλλες θρησκείες⁴⁹⁵.

Το Άγιο Πνεύμα, το οποίο βρίσκεται παντού και πληρεί τα πάντα, έχει την δυνατότητα με τρόπους άγνωστους σε εμάς να επιδρά στους πιστούς άλλων θρησκευτικών παραδόσεων⁴⁹⁶. Η συνειδητή ή κρυφή αναζήτηση από τους απανταχού αδελφούς μας για ελπίδα και ξεπέρασμα του θανάτου ισοδυναμεί με αναζήτηση του Χριστού και της Ανάστασης⁴⁹⁷. Οφείλουμε κατά συνέπεια, να σεβαστούμε στοιχεία του «κατ' εικόνα» που ενυπάρχουν σε κάθε άνθρωπο, να αντιληφθούμε το υπό τη δράση του Πνεύματος ανεπτυγμένο θρησκευτικό συναίσθημα άλλων πολιτισμών και να συμπράξουμε σε ό,τι υπηρετεί το θείο θέλημα, όπως στην ειρήνη και την αγάπη⁴⁹⁸, ως επίκεντρο του παγκοσμίου ενδιαφέροντος αλλά και στην επίλυση προβλημάτων, όπως του νοήματος της ύπαρξης και του μυστηρίου του θανάτου⁴⁹⁹.

⁴⁹⁰Anastasios, Archbishop Tirana, Durres and All Albania, "Theology, Mission and Pastoral Care", Procès-Verbaux du Deuxième Congrès de Théologie Orthodoxe à Athènes, 19–29 Août 1976 (Athens 1978). Βλ. επίσης *The Greek Orthodox Theological Review* 22 (1977).

⁴⁹¹Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 146-147.

⁴⁹²Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σ. 199.

⁴⁹³Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 47.

⁴⁹⁴Μαρτζέλος, «Η θεολογία », ό.π., σ. 76.

⁴⁹⁵Anastasios, "The Apostolic responsibility", ό.π., p. 4.

⁴⁹⁶Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 49.

⁴⁹⁷Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 39.

⁴⁹⁸Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 48.

⁴⁹⁹Αναστάσιος, ό.π., σ. 121.

Οι χριστιανικές αξίες βρίσκουν ποικίλες διόδους εισχώρησης και δυνατότητες ανάπτυξης σε άλλα θρησκευτικά περιβάλλοντα παγκοσμίως⁵⁰⁰. Ο θρησκευτικός στοχασμός και το θρησκευτικό βίωμα άλλων πολιτισμών μπορεί να δεχθεί τη θετική επίδραση της χριστιανικής ακτινοβολίας, καθώς οι παγκόσμιες θρησκευτικές κοινότητες, παρ' όλες τις διαφορές στα πιστεύω τους, αποτελούν ζωντανούς οργανισμούς⁵⁰¹. Μία εκ νέου ερμηνεία της ουσίας των θρησκειών ανοίγεται υπό τις σύγχρονες προκλήσεις⁵⁰². Καθώς το νόημα της ζωής ως βασική υπαρξιακή αναζήτηση του ανθρώπου τον οδηγεί σε κάποια θρησκευτική κοινότητα, αποτελεί ζητούμενο η εναρμόνιση των ποικίλων θρησκευτικών συμπεριφορών για την επίτευξη συνύπαρξης⁵⁰³. Οι πιστοί όλων των θρησκειών οφείλουν να ανιχνεύσουν στο βάθος της παράδοσής τους τα υγιέστερα στοιχεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς και δράσης με πρωτεύον τον σεβασμό του ανθρώπου και να καταβάλλουν προσπάθεια για την επικράτησή τους με απώτερο σκοπό τη συμφιλίωση της ανθρωπότητας⁵⁰⁴. Η βαθύτερη ουσία της θρησκείας, όπως ανιχνεύεται στη ζωή σημαντικών προσώπων των θρησκειών, μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για να συνυπάρχουν ειρηνικά οι ίδιες οι θρησκευτικές κοινότητες.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ως πρότυπο τη συνύπαρξη των θρησκευτικών κοινοτήτων της Αλβανίας και την προσπάθειά τους για ενθάρρυνση της πίστης, διάνοιξη των πνευματικών ενδιαφερόντων και ενδυνάμωση της ηθικής⁵⁰⁵. Στη σύγχρονη εποχή, οι θρησκευτικές παραδόσεις καλούνται να οικοδομήσουν από κοινού έναν κόσμο ειρήνης και αλληλεγγύης και υπό την κριτική των άλλων να αναπτύξουν τα σπέρματα αληθείας που διαθέτουν⁵⁰⁶. Για να επιτευχθεί η συνύπαρξη μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων, προτεραιότητα πρέπει να δοθεί στην ανθρωπολογία⁵⁰⁷.

Δεν πρόκειται για μία επιδερμική ωραιοποίηση της καταστάσεως του κόσμου αλλά για προσπάθεια συντριβής του ανθρώπινου εγωισμού ως βαθύτερο αίτιο του κακού⁵⁰⁸. Πρόκειται για μία ειρήνη που επιτυγχάνεται μέσω της σύμπνοιας με το

⁵⁰⁰ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 16.

⁵⁰¹ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 87.

⁵⁰² Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 124.

⁵⁰³ Archbishop Anastasios (Yannoulatos), Primate of the Orthodox Autocephalus Church of Albania, "Social Co-Existence in Religious Pluralism (The Case of Albania)", *Conference on Democratic Institutions and Civil Society in South Eastern Europe (Strasburg, 5-6 May 1998)*.

⁵⁰⁴ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 49.

⁵⁰⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Social Co-Existence", ό.π.

⁵⁰⁶ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 428.

⁵⁰⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Social Co-Existence", ό.π.

⁵⁰⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 135.

Υπερβατικό και σχετίζεται με τον εσωτερικό εξαγνισμό. Στις μονοθεϊστικές παραδόσεις επεκτείνεται στον κοινωνικό και ιστορικό βίο⁵⁰⁹. Η ανθρωπότητα καλείται να θέσει τα θεμέλια για μία πολύπλευρη ειρήνη⁵¹⁰.

2.2.1 Η παγκόσμια θρησκευτική εμπειρία - Τρεις βιβλικές έννοιες

Το θρησκευτικό βίωμα ως ροπή προς το επέκεινα διανοίγει εσωτερικά την ανθρώπινη ύπαρξη προς την αιωνιότητα, καθιστώντας την ικανή να κοινωνήσει με το «Ιερό» και να σχετιστεί αγαπητικά με τις άλλες ανθρώπινες υπάρξεις⁵¹¹. Η θρησκευτική εμπειρία δεν εκφράζει ωστόσο, μόνο την ανθρώπινη τάση προς το θείο αλλά και την εισχώρηση ακτίνων της θείας δόξας στην κτίση⁵¹². Όπως κάθε οργανισμός εμπεριέχει το στοιχείο του νερού υπό ποικιλία μορφών, παρομοίως κάθε πολιτισμός εμπεριέχει τη θρησκεία, η οποία απαντάται αμυδρώς ακόμη και σε περιβάλλοντα θρησκευτικά αδιάφορα ή άθρησκα⁵¹³. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, τρεις έννοιες της Βίβλου μπορούν να μας καταστήσουν ανοικτούς στην προσέγγιση του παγκόσμιου θρησκευτικού βιώματος ο *Λόγος*, η *Αγάπη*, το *Φως*⁵¹⁴.

2.2.1.1 Λόγος

Ο *Λόγος* ως έννοια εκφράζει τον ανθρώπινο στοχασμό ενώ στην ελληνική φιλοσοφία αποκτά ποικίλο περιεχόμενο. Στη μετάφραση των Ο΄ της Παλαιάς Διαθήκης ο όρος απαντάται ως ο θεϊκός «Λόγος», ο οποίος αποκαλύπτεται στη δράση του Θεού⁵¹⁵. Και η πράξη του Θεού είναι λόγος. «*Αυτό που λέμε πράξη γίνεται με λόγο. “Εἶπε, καὶ ἐγενήθησαν” (Ψαλμ.148:5). Ο λόγος Του δεν πέφτει ποτέ κάτω, χωρίς να καρποφορήσει. Και αυτό που καρποφορεί δεν είναι κάτι άσχετο με τον λόγο»*⁵¹⁶.

Το περιεχόμενο του όρου διαφοροποιείται ολοκληρωτικά στον πρώτο στίχο του Ευαγγελίου του Ιωάννη «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος*» (Ιωάνν.1:1), παρά την εξωτερική συνάφεια με την ελληνική φιλοσοφία και τον

⁵⁰⁹Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 23.

⁵¹⁰Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 130.

⁵¹¹Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 114.

⁵¹²Αναστάσιος, «*Παγκοσμιότητα*», ό.π., σ. 166.

⁵¹³Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας, «*Η αλληλεγγύη θα νικήσει την πανδημία*», *Ἡ Καθημερινή*, 12.4.2020, 31 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/life/people/1073537/archiepiskopos-alvanias-anastasios-stin-k-i-allileggyi-tha-nikisei-tin-pandimia/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

⁵¹⁴Anastasios (Yannoulatos), “Sharing” ό.π., p. 15.

⁵¹⁵Anastasios (Yannoulatos), “Sharing” ό.π., p. 15.

⁵¹⁶Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Στήν Αλβανία*», ό.π., σ. 22.

Φίλωνα τον Αλεξανδρέα (1^{ος} αι. π.Χ.-1^{ος} αι. μ.Χ.). Εδώ, ο Λόγος και ο Ιησούς Χριστός, ο Λόγος και ο Δημιουργός του κόσμου, ο Λόγος και ο ενανθρωπήσας Λυτρωτής ταυτίζονται⁵¹⁷.

Η θεία Ενανθρώπιση για την προσφορά ζωής άφθονης (Ιωάνν.10:10) αποτελεί την καινοτόμο αλήθεια που προβάλλει ο Χριστιανισμός⁵¹⁸. Ο προαιώνιος Λόγος του Θεού προσλαμβάνει την ανθρωπότητα για να τη λυτρώσει από την αμαρτία, να την ανακαινίσει και να τη θεώσει η μετοχή στη θεία δόξα και η κλήση στη Βασιλεία αφορά κάθε άνθρωπο άνευ διακρίσεων. Η ασύλληπτη αυτή χαρά οφείλει να δώσει νέα πνοή σε κάθε λαό, αφού ο Λόγος δεν ανέλαβε εξωτερικά τη θεία φύση αλλά σε όλο της το βάθος⁵¹⁹.

Το μήνυμα του Ευαγγελίου δεν αποτελεί κοινότυπη υπόθεση αλλά διακρίνεται εξαιτίας του ευρισκόμενου διαρκώς δίπλα μας ενσαρκωμένου και αναστημένου Υιού και Λόγου του Θεού⁵²⁰. Αυτός ο προαιώνιος Λόγος, ως Χριστός είναι μέσω του Πνεύματος αδιαλείπτως παρών στην Εκκλησία και ως «*τὸ Α καὶ τὸ Ω, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, ἀρχὴ καὶ τέλος*» είναι Εκείνος, που θα κρίνει ὅλη την οικουμένη (Αποκ. Ιωανν.22:13)⁵²¹. Το λειτουργικό βίωμα έχει ως επίκεντρο το έργο του άσαρκου Λόγου και του αναστημένου Χριστού και την εσχατολογική προσδοκία για ανακεφαλαίωση των πάντων εν Χριστώ πρόκειται για θεία διεργασία με οικουμενική ακτίνα και περικλείει θρησκευτικές εκφράσεις και βιώματα⁵²².

2.2.1.2 Αγάπη

Η *Αγάπη*, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, συμπεριλήφθηκε στο πνευματικό μας DNA κατά την «*κατ' εικόνα Θεού*» δημιουργία του ανθρώπου. Η απαρχή της χριστιανικής αγάπης βρίσκεται στον «*χρυσό κανόνα*» ὅλων των θρησκειών, όπως εκφράζεται από τον *Ραβίνο Hillel* (1^{ος} αι. π.Χ.-1^{ος} αι. μ.Χ.): «*Να μην πράττεις στους άλλους αυτό, που δεν επιθυμείς να πράττουν οι άλλοι σε σένα*» και βρίσκει την πληρότητά

⁵¹⁷Anastasios (Yannoulatos), “Sharing” ὁ.π., pp. 15-16.

⁵¹⁸Anastasios (Yannoulatos), “Sharing” ὁ.π., p.11.

⁵¹⁹Αναστάσιος, «*Θεός ἐφανερώθη...*», ὁ.π., σσ. 29, 42-43.

⁵²⁰Anastasios (Yannoulatos), “Sharing” ὁ.π., p. 11.

⁵²¹Anastasios Archbishop Tirana, Durres and All Albania, “Thy Will be Done: Mission in Christ's Way”, *Presentation of the Moderator at the WCC San Antonio Conference, 1989.*

⁵²²Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Σχέσεις της Ορθοδοξίας*», ὁ.π., σ. 51.

της στην εντολή του Χριστού: «Πάντα οὖν ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς» (Μθ.7:12)⁵²³.

Η αγάπη ως κορυφή των αρετών αποκτά στον Χριστιανισμό οικουμενική διάσταση, υπερβαίνοντας φυλετικούς, θρησκευτικούς, κοινωνικούς φραγμούς, όπως φαίνεται στην επί του Όρους Ομιλία (Μθ.5-7), την παραβολή του καλού Σαμαρείτη (Λκ.10:25-35), τον ύμνο της αγάπης (Α΄Κορ.13) πρόκειται για δύναμη ικανή να ανακαινίσει τα πάντα.

Ο Ευαγγελιστής Ιωάννης αποτυπώνει την εμπειρία αυτής της αγάπης, όταν αναφέρει για όσους αγαπούν ότι ζουν εντός του Θεού και ότι ο Θεός ζει εντός τους (Α΄Ιωάνν.4:16) και γι' αυτόν που δεν αγαπά ότι αγνοεί τον Θεό, που είναι αγάπη (Α΄Ιωάνν.4:8)⁵²⁴. Ο αγαπών όπως ο Θεός αυτενεργεί δίχως όρια και στερεότυπα, καθώς ο Θεός της αγάπης, εντός του οποίου ζει, τον αποδεσμεύει από κάθε φόβο έναντι του διαφορετικού⁵²⁵. Εκείνος που πιστεύει ότι ο Θεός είναι αγάπη παύει να φοβάται τον άλλον, την πολλές φορές απειλητική ανθρώπινη πρόοδο, την αστοχία, τα βάθη της ψυχής του. Στην περίπτωση πολλών ανθρώπων, η άμεση απόρριψη της ονομασίας «Θεός» αντικαθίσταται από την έμμεση αποδοχή του Θεού υπό την ονομασία «Αγάπη». Ακόμη και άνθρωποι άλλων θρησκευτικών βιωμάτων και αντιλήψεων αναγνωρίζουν την αξία και δύναμη της αγάπης αυτή αποτελεί δίοδο, κάποτε εν αγνοία, προς τον Θεό της αγάπης και τον μετασχηματισμό του κόσμου⁵²⁶. Ο άνθρωπος δια μέσου της αγάπης ανακαινίζεται οντολογικά και καθίσταται πρόσωπο που κοινωνεί και όχι απλώς υπάρχει.

Θεός και κτίση, Θεός και άνθρωπος συνδέονται αγαπητικά και τείνουν στην κοινωνία, η οποία επιδιώκεται με την Ενανθρώπιση του Θεού Λόγου, απόδειξη της θεϊκής αγάπης⁵²⁷. Ο Θεός, που είναι αγάπη⁵²⁸ ως κοινωνία προσώπων⁵²⁹ και όχι απλώς διαθέτει αγάπη, χάρη στην αγάπη Του αυτή προς τον κόσμο έλαβε ανθρώπινη φύση διά της Ενσάρκωσης του Υιού και Λόγου Του και Τον παρέδωσε στο θάνατο, ώστε όποιος πιστέψει σ' Αυτόν να κερδίσει την αιώνια ζωή (Ιωάνν.3:16)⁵³⁰. Ο Θεός της αγάπης γίνεται

⁵²³ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., pp. 17-18.

⁵²⁴ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 131-132, 138

⁵²⁵ Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σ. 154.

⁵²⁶ Anastasios, Archbishop of Albania, "Opening Sermon", "A festa da vida". Documents and Reports from the WWC 9th Assembly in Porto Alegre: The Ecumenical Review, Vol. 58, (2006), p. 12.

⁵²⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 138.

⁵²⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 144.

⁵²⁹ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 34.

⁵³⁰ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 144.

θυσία για την ανθρωπότητα και ως κυρίαρχος της ζωής και του θανάτου καθορίζει την ιστορία της⁵³¹. Ο Υιός ενσαρκώνει τον Πατέρα ως αγάπη, της οποίας δυναμική αποτελεί το Πνεύμα⁵³². Ο Χριστός εξύψωσε την άνευ όρων αγάπη σε μέγιστη αρχή και χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των μαθητών Του⁵³³. Μέσω της πρόσληψης της ανθρώπινης φύσης από το Θεό δίνεται η δυνατότητα στις ανθρώπινες υπάρξεις, που μεταβάλλονται σε «πρόσωπα», να προτιμήσουν την αγάπη χάρι στην ελευθερία τους⁵³⁴.

Αλληλένδετη της αγάπης αποτελεί η αδελφοσύνη της ανθρωπότητας⁵³⁵. Το μήνυμα αγάπης του Θεού καθίσταται πνευματικός σύνδεσμος με τους ευρισκόμενους εκτός χριστιανικής πίστης και μεταξύ των ανθρώπων⁵³⁶. Σήμερα, βασικές διαχρονικές αξίες των θρησκειών εξετάζονται υπό το πρίσμα της αγάπης⁵³⁷. Η Εκκλησία, στην οποία η θεία αγάπη είναι εμφανής, οφείλει να την φανερώνει και να την καθιστά ενεργή οποτεδήποτε και οπουδήποτε⁵³⁸. Έναντι των μεταλλαγμένων παράγωγων αγάπης που απαντώνται στον κόσμο, η Εκκλησία προσφέρει την αυθεντική⁵³⁹.

Η αγάπη ως αυταπάρνηση ισοδυναμεί με την *κένωση* και την τέλεση του θείου θελήματος⁵⁴⁰. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, αποτελεί την αποκορύφωση του θρησκευτικού βιώματος⁵⁴¹. Αλληλένδετη με την ταπείνωση έχει ως αντίθετό της τον εγωισμό⁵⁴². Η ειλικρινής αγάπη, στην οποία δεν υπάρχει χώρος για επίκριση του άλλου, όπως και η αξιοποίηση κάθε δυνατότητας για την ανάπτυξη δεσμών ειρήνης κρύβει έναν δυναμισμό⁵⁴³. Η συγχώρεση εντός των πλαισίων της αγάπης καθιστά ανενεργή κάθε είδους έχθρα, συμβάλλοντας στη συμφιλίωση της ανθρωπότητας μία ανθρωπότητα, που εμπνεύστηκε από τον Χριστιανισμό, ώστε να βιώσει τη συγχώρεση και την αγάπη⁵⁴⁴. Η αποκαλυπτόμενη εν Χριστώ αγάπη εμπνέει τον πιστό στον τοπικό και υπερτοπικό αγώνα

⁵³¹Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Νῦν πάντα πεπλήρωται φωτός . . .», Μαΐστρος, Αθήνα 2012⁴, σ. 84.

⁵³²Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 34.

⁵³³Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 80.

⁵³⁴Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 63-64.

⁵³⁵Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 34-35.

⁵³⁶Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 20.

⁵³⁷Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., σ. 132.

⁵³⁸Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σ. 151.

⁵³⁹Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 90.

⁵⁴⁰Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 22.

⁵⁴¹Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 55.

⁵⁴²Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 36.

⁵⁴³Anastasios Archbishop of Tirana and All Albania, “Closing of the plenary session”, Syndesmos Festival, Saint-Maurin, France, 30 August 2001, p. 2.

⁵⁴⁴Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Πανθρησκειακή Εύρώπη», ό.π.

του⁵⁴⁵, που την ακτινοβολεί⁵⁴⁶. Η ελευθερία, που η αγάπη έχει ως χαρακτηριστικό, δεν φυλακίζεται από τις αντιλήψεις των άλλων⁵⁴⁷. Η αποκαλυμμένη από τον Χριστό αγάπη δεν περιορίζεται στο «ἀγαπᾶτε ἀλλήλους» αλλά επεξηγείται από το «καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς» (Ιωανν.13:34), που σημαίνει μια αγάπη πλήρης και ανιδιοτελής⁵⁴⁸ έναν σταυρό για την υπεράσπιση των θλιμμένων, των μοναχικών, των αναγκασμένων⁵⁴⁹. Ο ενσαρκωμένος Θεός ως Αγάπη δωρίζει τη θεία χάρη, τη μεταμορφωτική πορεία προς τη «θέωση»⁵⁵⁰.

2.2.1.3 Φως

Το Φως στη σύνδεσή του με το Υπερβατικό είναι στοιχείο που ενυπάρχει σε όλες τις θρησκείες⁵⁵¹. Η θρησκευτική εμπειρία μπορεί να ειπωθεί ως ακτίνες που εκπέμπονται από το παγκόσμιο θεϊκό φως και απορροφώνται από την ανθρωπότητα που αναζητά το Υπερβατικό⁵⁵². Η ίδια η ουσία του ακτίστου φωτός είναι απερινοήτη και καθίσταται νοητό μόνο ως προς τις ενέργειές του⁵⁵³. Οι μεθεκτές αυτές από τον άνθρωπο θείες ενέργειες ονομάζονται φως και δωρίζονται προς κάθε άνθρωπο⁵⁵⁴.

Ο Λόγος «ἦν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» (Ιωάνν.1:9)⁵⁵⁵. Ο ένσαρκος θείος Λόγος τόνισε ότι «ἐγὼ εἶμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου· ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσει ἐν τῇ σκοτίᾳ, ἀλλ' ἔξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς» (Ιωάνν.8:12)⁵⁵⁶. Εφόσον συμφώνως προς την πίστη μας ο Χριστός είναι «φως εκ φωτός», ο Τριαδικός Θεός είναι φως⁵⁵⁷. Ως Ἡλιος, ο ενανθρωπήσας Λόγος φωτίζει, αφενός την ανθρώπινη ύπαρξη, ενισχύοντάς την στην πνευματική της προσπάθεια, αφετέρου τον κόσμο κατά την πορεία του, αποσυνθέτοντας τα σκοτάδια της ανθρώπινης ιστορίας. Η ωφέλιμη δράση του διαχέεται παντού⁵⁵⁸.

⁵⁴⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 48.

⁵⁴⁶ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 35.

⁵⁴⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Social Co-Existence", ό.π.

⁵⁴⁸ Archbishop Anastasios of Tirana, Durres and All Albania, "The Doxological Understanding of Life and Mission", *Eropteia*, Dedication to Mt. Athos 96 (1984). *All the Nations* 12 (1986), Vol. 17, Vol. 18.

⁵⁴⁹ Anastasios, "Opening Sermon", ό.π., p. 12.

⁵⁵⁰ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing" ό.π., p. 11.

⁵⁵¹ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 18.

⁵⁵² Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 143.

⁵⁵³ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 19.

⁵⁵⁴ Αναστάσιος, «Θεός ἐφανερώθη...», ό.π., σ. 199.

⁵⁵⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 18.

⁵⁵⁶ Αναστάσιος, «Θεός ἐφανερώθη...», ό.π., σ. 198.

⁵⁵⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 18.

⁵⁵⁸ Αναστάσιος, «Θεός ἐφανερώθη...», ό.π., σσ. 159, 161, 164.

Η επιστημονική γνώση για το κτιστό φως ως ένα μέγιστης ταχύτητας ηλεκτρομαγνητικό κύμα, το οποίο ταυτοχρόνως ενέχει τη μορφή σωματιδίων, επεκτείνει τον συμβολισμό της εμβέλειας του ακτίστου θείου φωτός. Όπως το κτιστό φως είναι διάχυτο στο σύμπαν, ακόμη και σε ό,τι θεωρείται σκοτάδι, εφόσον τα σωματίδια του φωτός, τα φωτόνια, κυριαρχούν μεταξύ των μορίων της συμπαντικής ύλης και ενέργειας, κατά παρόμοιο τρόπο το άκτιστο φως ενεργεί εκεί όπου ο ανθρώπινος νους αδυνατεί να συλλάβει⁵⁵⁹.

Η ποικιλία των τρόπων με τους οποίους διεισδύει το φως της φύσης οδηγεί τον νου στους απόρρητους τρόπους με τους οποίους διεισδύει το φως του Θεού Λόγου στην πορεία της ανθρωπότητας. Όπως το φυσικό φως, κατά τον ίδιο τρόπο το φως του Θεού Λόγου μπορεί να εκδηλωθεί στην ανθρώπινη ζωή σε ποικιλία χρωματισμών ως φως ειρήνης, αλήθειας, πίστης, ελπίδας, ανιδιοτελούς αγάπης κ.ά.⁵⁶⁰ ειρήνης με τον εαυτό και τους άλλους, αλήθειας προς ανίχνευση της ιστορικής πραγματικότητας, ελπίδας για συνοχή εν τη ποικιλία, ανάστασης για ξεπέραςμα της αμαρτίας και του θανάτου, αγάπης υπό την χριστιανική έννοια και με πρότυπο εκείνους που το έχουν νιώσει⁵⁶¹.

Το φως που ανακτά η δημιουργία με την Ανάσταση προορίζεται για όλους, άνευ διακρίσεων εθνικών, φυλετικών κ.ά., διεισδύει στις εσώτερες αναζητήσεις τους και φωτίζει τη ζωή της ανθρωπότητας διαχρονικά⁵⁶². Η μετοχή στην αναστάσιμη νίκη, χαρά και αγάπη αποτελεί δικαίωμα κάθε ανθρώπου και λαού⁵⁶³. Χρέος μας είναι η διάδοση του ευαγγελικού μηνύματος στην οικουμένη όσοι ζούμε εν Χριστώ που αποτελεί το φως για τον κόσμο γινόμαστε και εμείς «*τὸ φῶς τοῦ κόσμου*» (Μθ.5:14)⁵⁶⁴. Το πνευματικό φως του Χριστού, καθώς ακτινοβολεί δεν οδηγεί σε έκσταση, όπως στον νεοπλατωνισμό, τον Ινδουισμό και τον Βουδισμό αλλά στην έμπρακτη αγάπη. «*οὕτω λαμψάτω τὸ φῶς ὑμῶν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, ὅπως ἴδωσιν ὑμῶν τὰ καλὰ ἔργα καὶ δοξάσωσι τὸν πατέρα ὑμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς*»(Μθ.5:16). Το αναστάσιμο φως επανέφερε στις ανθρώπινες συνειδήσεις παγκοσμίως και διαχρονικά τις ιδέες της ελευθερίας, της αξιοπρέπειας κ.ά.

⁵⁵⁹ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., pp. 18-19.

⁵⁶⁰ Αναστάσιος, «*Θεός ἐφανέρωθη...*», ό.π., σσ. 200-202.

⁵⁶¹ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 20.

⁵⁶² Αναστάσιος, «*Νῦν πάντα . . .*», ό.π., σσ. 9, 96.

⁵⁶³ Αναστάσιος, «*Νῦν πάντα . . .*», ό.π., σ. 56.

⁵⁶⁴ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 19.

και ώθησε στον αγώνα υπέρ αυτών⁵⁶⁵. Κατά τα Έσχατα, η δημιουργία «οὐ χρείαν ἔχει τοῦ ἡλίου οὐδὲ τῆς σελήνης ἵνα φαίνωσιν αὐτῆ· ἢ γὰρ δόξα τοῦ Θεοῦ ἐφώτισεν αὐτήν» (Αποκ. Ιωάνν. 21:23). «Ο Θεὸς φῶς ἐστὶ καὶ σκοτία ἐν αὐτῷ οὐκ ἔστιν οὐδεμία» (Α΄ Ιωάνν. 1:5)⁵⁶⁶.

2.3 Οι αγεφύρωτες διαφορές

Εάν λάβουμε υπόψη ότι εντός των ίδιων των 19 υφιστάμενων θρησκειών και των 240 υποδιαίρέσεων τους υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ εκείνων που είναι προσηλωμένες στους τύπους και εκείνων που επιζητούν άνοιγμα στον μετανεωτερικό κόσμο, γίνεται αντιληπτό ότι δεν υφίσταται μία οπτική. Μία ταύτιση τους όσον αφορά το Απόλυτο και τον πνευματικό προορισμό είναι σχεδόν ανέφικτη. Οι μονοθεϊστικές θρησκείες ως θρησκείες θείας αποκαλύψεως θεωρούν τις βασικές αρχές τους δοσμένες «εκ των άνω». Αντιθέτως, η επιδίωξη του «Ιερού» στα ινδικά και κινεζικά θρησκευόμενα δεν εξαρτάται από μία και δια παντός υπερβατική αποκάλυψη, εάν και σ' αυτά υφίστανται ποικίλες θεωρίες σε σχέση με την Υπερβατική Αλήθεια⁵⁶⁷.

Η διαφοροποίηση του Χριστιανισμού σε σχέση με την αναζήτηση του «Ιερού», που μπορεί να ανιχνευθεί σε ποικίλα θρησκευτικά συστήματα, εντοπίζεται στη θεία Ενανθρώπιση, η οποία αποσκοπεί στην ανθρώπινη θέωση⁵⁶⁸. Το καινοτόμο, που διαφοροποιεί τον Χριστό από τις αρχές φιλοσόφων ή προφητών, όπως ο Βούδας (563-486 π.Χ.), ο Μωάμεθ (571-632 μ.Χ.) κ.ά. είναι η χαλκηδόνια ένωση κτιστού και ακτίστου⁵⁶⁹. Η χριστιανική πίστη δεν αφορά μία απρόσωπη δύναμη που προσεγγίζεται νοητικά αλλά έναν προσωπικό Θεό, του Οποίου η αγάπη αποκαλύπτεται «εν σαρκί» και ο Οποίος σχετίζεται διαρκώς με τον άνθρωπό πρόκειται για μία εν Χριστώ μετοχή στις άκτιστες θείες ενέργειες, στη θεία δόξα ως δώρο της θείας χάριτος⁵⁷⁰. Η εν Χριστώ κατάργηση κάθε χάσματος μεταξύ υπερβατικού και ενδοκοσμικού δεν απαντάται σε άλλη ανθρωπολογία πλην της χριστιανικής, που καθιστά ανεκτίμητη την ανθρωπότητα⁵⁷¹. Δεν

⁵⁶⁵ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και Δυρραχίου, «Μέ αναστάσιμο όλόλευκο φῶς στη ζωή μας», *Τό Βήμα*, Πάσχα 17.4.2014 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.tovima.gr/2014/04/16/opinions/pasxa-2014-me-anastasimo-ololeyko-fws-sti-zoi-mas/> (ημερομηνία ανάκτησης: 07/02/2023).

⁵⁶⁶ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing", ό.π., p. 18.

⁵⁶⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 121-123.

⁵⁶⁸ Αναστάσιος, «Θεός ἐφανερῶθη...», ό.π., σ. 139.

⁵⁶⁹ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 226.

⁵⁷⁰ Αναστάσιος, «Θεός ἐφανερῶθη...», ό.π., σσ. 7-8, 29-30.

⁵⁷¹ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 57.

πρόκειται λοιπόν για μία πανθειστικού τύπου ένωση με τη θεία ουσία, η οποία είναι ούτως ή άλλως αμέθεκτη. Εν αντιθέσει προς το φιλοσοφικό Εν, ο προσωπικός Θεός δείχνει ενδιαφέρον για τον κόσμο. Το δε μεθεκτό φως του Θεού, ο άνθρωπος καλείται να το εκδηλώσει στην κοινωνία μέσω αγαθών έργων και όχι εκστατικώς, όπως στον νεοπλατωνισμό και τα ινδικά θρησκευόμενα⁵⁷².

Μία άλλη διάκριση των θρησκευτικών και φιλοσοφικών συστημάτων που άσκησαν επίδραση στην ανθρωπότητα είναι εκείνη που τις κατανέμει με βάση τη στάση τους έναντι του κόσμου κατά πόσο τον αποδέχονται ως έχει, επιζητούν την απόδραση από αυτόν ή την ολική ανακαίνισή του, όπως συμβαίνει στον Χριστιανισμό⁵⁷³. Ενώ στις ινδικές θρησκείες κυριαρχεί η αποστασιοποίηση του ανθρώπου από τον κόσμο ως πλάνη, στη πατερική αντίληψη οι ενέργειες του Θεού βρίσκουν τη συνέχειά τους στη δράση της ανθρωπότητας για τον κόσμο⁵⁷⁴. Παρ' όλο που η έννοια της θείας αποστολής απαντάται στον *Επίκτητο* (50-138 μ.Χ.), τον *Ερμή τον Τρισμέγιστο* (ελληνική απόδοση του θεού Θωθ των Αιγυπτίων), τον *Ζωροάστρη* (7^ο αι. π.Χ.), τον Μωάμεθ και τον *Νανάκ* (1469-1539), στη Βίβλο σχετίζεται με τη σωτηρία ολόκληρης της κτίσης και εκφράζεται λεκτικά σε συνάφεια με το ρήμα «αποστέλλω»⁵⁷⁵. Εν αντιθέσει προς την ινδική αντίληψη του κόσμου ως εντυπωσιακού, ο Χριστιανισμός του αποδίδει σεβασμό και προσοχή⁵⁷⁶.

Η απαισιόδοξη αντίληψη για την ταλαιπωρία που υπόκειται η ύπαρξη, από την οποία απαλλάσσεται όταν η ίδια η ύπαρξη εξαλειφθεί, απαντάται σε φιλοσοφικά-θρησκευτικά συστήματα, όπως ο Βουδισμός και αντιτίθεται στη χριστιανική βελτίωση της ζωής, για την οποία καλείται να αγωνιστεί ο πιστός με την Εκκλησία αυτή η βελτίωση δεν πραγματοποιείται βίαια, όπως στο Ισλάμ⁵⁷⁷. Έτσι, ενώ στον Ινδουισμό η καρμική αντίληψη της φτώχειας τη νομιμοποιεί ως μεταφυσική αξία εντός της κοινωνίας, με αποτέλεσμα να είναι αδιανόητη η απάλειψή της και ο άνθρωπος να προσκαλείται σε μία εσωτερική άσκηση υπομονής, στον Χριστιανισμό επιχειρείται η ανακαίνιση της

⁵⁷² Αναστάσιος, «*Θεός έφανερώθη....*», ό.π., σσ. 29-30, 162, 201.

⁵⁷³ Anastasios (Yannoulatos), «Facing», ό.π., p. 155.

⁵⁷⁴ Anastasios (Yannoulatos), «Facing», ό.π., pp. 164-165, 171-172.

⁵⁷⁵ Anastasios (Yannoulatos), Archbishop of Tirana and All Albania, «Rediscovering Our Apostolic Identity in the 21st Century», 2015 στο διαδικτυακό τόπο: <https://missions.hchc.edu/articles/articles/rediscovering-our-apostolic-identity-in-the-21st-century> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

⁵⁷⁶ Γιαννουλάτος, «*Εγγήγορση*», ό.π., σ. 105.

⁵⁷⁷ Anastasios (Yannoulatos), «Facing», ό.π., pp. 164-165, 169.

ιστορίας⁵⁷⁸. Η χριστιανική άσκηση δεν αντιστοιχεί στην ινδική νοητική εξάσκηση που πραγματώνεται σε κοινωνική απομόνωση αλλά σε σύναψη σχέσης με Θεό και ανθρώπους στην κοινωνία της Εκκλησίας⁵⁷⁹. Η εσωτερη ειρήνη στον Χριστιανισμό αντιτίθεται σε κάθε είδους εγωισμό⁵⁸⁰. Αντίδοτο της ινδικής απάθειας αποτελεί η χριστιανική αγάπη σε όλες της τις διαστάσεις⁵⁸¹.

Ενώ σε κάποιες θρησκείες ο άνθρωπος κυριαρχείται από την υποκινούμενη από θεϊκές δυνάμεις φύση, σε άλλες αποτελεί ασήμαντο μέρος της απρόσωπης φύσης εντός της οποίας είναι δεσμευμένος και σε άλλες η φύση ως ύλη τον υπηρετεί, ο Χριστιανισμός αποβλέπει στην αρμονική συνύπαρξη ανθρώπου και κόσμου ως δημιουργημάτων του Θεού. Στον Χριστιανισμό ο Λόγος απέκτησε σώμα εν αντιθέσει προς το Ισλάμ που το Κοράνι είναι βιβλίο και προς την αντίληψη περί σώματος ως φυλακής της ψυχής⁵⁸². Η ύλη δεν υφίσταται ως ουσία ανεξάρτητη του Θεού αλλά ως δημιουργία Του⁵⁸³. Ο αρχαιοελληνικός ή ινδικός διαχωρισμός υλικού και πνευματικού αντικαθίσταται από τη χριστιανική θεώρηση του ανθρώπου ως όλου, του οποίου Σωτήρας είναι ο Χριστός⁵⁸⁴, ο «Υιός του Ανθρώπου», ο νέος Αδάμ⁵⁸⁵. Η χριστιανική ανθρωπολογία είναι διάφορη αυτής άλλων θρησκειών, καθώς κατά την ορθόδοξη ερμηνευτική, η βιβλική περικοπή *«καὶ εἶπεν ὁ Θεός· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ’ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ’ ὁμοίωσιν»* (Γεν.1:26) δεν χαρακτηρίζει τους ανθρώπους άτομα αλλά πρόσωπα⁵⁸⁶.

Εκ των ανωτέρω διαφαίνεται το δύσκολο της επαφής με τις άλλες θρησκείες, γεγονός το οποίο ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει, μη συμμεριζόμενος τον ενθουσιασμό άλλων Ορθοδόξων, που προσβλέπουν σε μία «χριστιανική μεταστροφή των θρησκειών» ή σε μία «αφύπνιση του κοιμώμενου σ’ αυτές Χριστού». Τέτοιες αντιλήψεις παραμερίζουν την Ιστορία των Θρησκευμάτων και το σύνθετο των θρησκειών, των οποίων οι όροι και η διάρθρωση ως συστημάτων καθιστούν σχεδόν ανέλπιδη την εντός τους ανεύρεση του Χριστού.

⁵⁷⁸Θανάσης, Ν., Παπαθανασίου, «Βιβλιοκρισία, Αναστασίου, αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, Συνύπαρξη. Ειρήνη, φύση, φτώχεια, τρομοκρατία, αξίες», εκδ. Αρμός, Αθήνα 2015, σ. 198, *Σύναξη* 138 (2016), σσ. 100-101.

⁵⁷⁹Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., pp. 164-165, 169.

⁵⁸⁰Αναστάσιος, *«Θεός έφανερώθη...»*, ό.π., σσ. 119-120.

⁵⁸¹Γιαννουλάτος, *«Εγρήγορηση»*, ό.π., σ. 101.

⁵⁸²Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., pp. 170-171.

⁵⁸³Αναστάσιος, *«Θεός έφανερώθη...»*, ό.π., σ. 30.

⁵⁸⁴Αναστάσιος, *«Ιεραποστολή»*, ό.π., σ. 34.

⁵⁸⁵Αναστάσιος, *«Ιεραποστολή»*, ό.π., σ. 33.

⁵⁸⁶Aurel, Pavel, “Archbishop Anastasios Yannoulatos’ Contribution to the Development of Orthodox Missionary Theology”, *International Journal of Orthodox Theology*, 6:1, 2015, p. 75.

Ωστόσο, η δυνατότητα που μας ανοίγεται στο παγκόσμιο γίνεσθαι να διαλεχθούμε και να καταθέσουμε την ορθόδοξη μαρτυρία, μας δίνει παράλληλα τη δυνατότητα, όχι μόνο να αντιληφθούμε καλύτερα το θρησκευτικό βίωμα άλλων πολιτισμών αλλά και να δώσουμε τη δυνατότητα σ' αυτούς να γνωρίσουν τη Βασιλεία του Θεού. Ο κινεζικός λαός π.χ., που πάντοτε οραματιζόταν την αρμονία ουρανού και γης με μεσίτη τον άνθρωπο, θα μπορούσε να αλλάξει ριζικά τη θρησκευτική του εμπειρία, βασιζόμενος, όχι μόνο στις δικές του προϋποθέσεις αλλά και στις χριστιανικές, ιδίως στο μήνυμα της Βασιλείας του Θεού⁵⁸⁷.

2.4 Προς μια ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών

Διερωτάται κανείς λοιπόν, για το ποια εκτίμηση οφείλει να έχει ένας αφοσιωμένος στην ορθόδοξη παράδοση και βίωμα πιστός έναντι των άλλων θρησκειών, των επιδρώντων σε εκατομμύρια ανθρώπους. Άλλωστε, πρόκειται για ερώτημα, το οποίο κέντρισε το ενδιαφέρον της χριστιανικής θεολογίας κατά τον 20^ο αιώνα⁵⁸⁸. Η εμπειρία παρουσίας σε πανορθόδοξες, διαχριστιανικές και διαθρησκευτικές διασκέψεις και η συμβίωση με πιστούς άλλων θρησκειών συνέβαλε, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, στην τόνωση του ενδιαφέροντος για μία εντός των ορίων της χριστιανικής διδασκαλίας θεολογική αντίληψη του θρησκευτικού βιώματος παγκοσμίως.

Μία τέτοια ορθόδοξη θεολογική κατανόηση δεν μπορεί να έχει μόνο χριστολογική οπτική, όπως συνέβη στη Δύση, παρά τριαδική. Όπως τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, σημείο εκκίνησης αποτελεί η μέσω θείων ενεργειών παγκόσμια ακτινοβολία της δόξας⁵⁸⁹ του Ήλιου της Δικαιοσύνης, από την οποία όλοι οι άνθρωποι μπορούν να αφομοιώσουν ένα μικρό μέρος⁵⁹⁰ και η κοινή προέλευση, η κοινή φύση και ο κοινός σκοπός όλης της ανθρωπότητας⁵⁹¹. Όσον αφορά τη Χριστολογία, κρίσιμα στοιχεία για την κατανόηση των άλλων θρησκειών, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αποτελούν αφενός, η Ενσάρκωση του Υιού και Λόγου του Θεού, που αποδίδει τιμή στην ανθρώπινη φύση προσλαμβάνοντάς την ακέραιη και αφετέρου, ο «νέος Αδάμ», ο Χριστός. Βάσεις

⁵⁸⁷ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σσ. 146-147.

⁵⁸⁸ Γιαννουλάτος, «*Ίχνη*», ό.π., σ. 409.

⁵⁸⁹ Anastasios (Yannoulatos), «*Sharing*» ό.π., p. 12.

⁵⁹⁰ Anastasios (Yannoulatos), «*Sharing*» ό.π., p. 13.

⁵⁹¹ Anastasios (Yannoulatos), «*Sharing*» ό.π., p. 12.

του ορθόδοξου βιώματος αποτελούν επίσης η κατανόηση της δράσης του Άσαρκου Λόγου και του έργου του αναστημένου Χριστού.

Η ορθόδοξη προσέγγιση των άλλων θρησκευτικών εμπειριών, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, διανοίγεται μέσα από την Πνευματολογία. Στην ορθόδοξη θεολογία δεν μπορεί να οριστεί η δράση του Αγίου Πνεύματος⁵⁹², καθώς είναι άγνωστη σε εμάς η ελευθερία με την οποία ενεργεί⁵⁹³ αυτή μπορεί να ανιχνευθεί στην «*αγάπη, χαρά, ειρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, αγαθωσύνη, πίστις*» (Γαλ.5:22) και σε κάθε επίδραση του Πνεύματος και σε πιστούς άλλων θρησκειών⁵⁹⁴.

Η Θεολογία των Θρησκειών, όντας συμπεριληπτική, διασχίζει τα όρια των θρησκειών και επικεντρώνεται στην διά των ενεργειών του Θεού σωτηρία του ανθρώπου. Από ορθόδοξη άποψη, πρόκειται για τον διάλογο με τις άλλες θρησκείες και την κριτική θεώρησή τους ως κατεξοχήν ζητούμενο της θεολογίας και της μαρτυρίας. Άξονάς της, το ερώτημα «ποιος είναι ο πλησίον μου;» και συγκεφαλαίωσή της, η απροϋπόθετη με έργα αγάπη προς οποιονδήποτε «πλησίον»⁵⁹⁵. Η φιλοξενία του «έτερου» στη διαφορετικότητά του ως επίκεντρο της χριστιανικής διδασκαλίας μπορεί να γίνει το έναυσμα μιας Θεολογίας των Θρησκειών, όπου δεν έχει θέση κανένας φραγμός⁵⁹⁶.

Το άνοιγμα και η ανιδιοτελής διακονία προς όλους τους ανθρώπους, που αποτελούν «παιδιά του Θεού» δημιουργημένα «*κατ' εικόνα*» Του και συνδεδεμένα μαζί μας με σχέσεις αδελφωσύνης, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αποτελεί το κριτήριο με το οποίο θα αναμετρηθεί κάθε Χριστιανός. Στην παραβολή του καλού Σαμαρείτη, ο Χριστός αντιστρέφει το ερώτημα «ποιος είναι ο πλησίον μου;» με το ερώτημα «*τίς οὖν τούτων τῶν τριῶν πλησίον δοκεῖ σοι γεγονέναι;*» (Λκ.10:36). Η έκφραση αδελφικής αγάπης προς όλους τους «πλησίον» συνιστά θεμελιώδες χριστιανικό μήνυμα⁵⁹⁷. Η άνευ ορίων έννοια του «πλησίον» αποτελεί παγκόσμιο οδοδείκτη που προσδιορίζεται από την ευρύτητα που της αποδίδει ο Χριστός στην παραβολή του καλού Σαμαρείτη⁵⁹⁸.

⁵⁹²Anastasios (Yannoulatos), “Sharing” ό.π., pp. 13-14.

⁵⁹³Anastasios, “The Apostolic responsibility”, ό.π., p. 4.

⁵⁹⁴Anastasios (Yannoulatos), “Sharing” ό.π., p. 14.

⁵⁹⁵Βασιλειάδης, «Καινοδιαθηκικές», ό.π. σσ. 125-126, 132.

⁵⁹⁶Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή», ό.π., σ. 39.

⁵⁹⁷Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., pp. 43-44.

⁵⁹⁸Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 81.

Παρ' όλες τις δυσκολίες συνεργασίας με ανθρώπους άλλων θρησκειών εξαιτίας των διαφορετικών αντιλήψεών τους όσον αφορά το νόημα της ιστορίας, τον σκοπό της ύπαρξης, τις εσχατολογικές ελπίδες κ.ά., οι οποίες δεν πρέπει να υποτιμηθούν, όπως και τα σημεία συμφωνίας μαζί τους, μπορούμε, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, να υπάρξουμε συνοδοιπόροι στην αντιμετώπιση της αιτίας του κακού, που είναι ο ανθρώπινος εγωκεντρισμός, υπενθυμίζοντας στους ανθρώπους την «κάθετη» διάσταση της ύπαρξης έναντι της «οριζόντιας» διάστασης του υλικού πολιτισμού να επιδείξουμε ότι αυτό που απαιτείται δεν είναι η επιφανειακή βελτίωση της κοινωνίας αλλά η εσωτερική ισορροπία μέσω της πνευματικής άσκησης και κάθαρσης να παρουσιάσουμε τη θεμελιώδη πίστη στο Υπερβατικό⁵⁹⁹.

Είναι γεγονός ότι η Ορθοδοξία αναπτύχθηκε, άλλοτε σε ένα ποικιλόμορφο και άλλοτε σε ένα ομοιόμορφο από θρησκευτικής απόψεως χώρο και ότι η επαφή της με τις άλλες θρησκείες εξαρτήθηκε από την εκάστοτε επικρατούσα πολιτική και κοινωνική διάρθρωση. Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, το ότι η Εκκλησία είναι μοναδική κατά την ορθόδοξη θεολογία, δεν αποκλείει τη δυνατότητα γνώσης περί της υπάρξεως του Θεού, της επιθυμίας για σωτηρία, της ηθικής και άλλων θρησκευτικών αληθειών εκτός αυτής⁶⁰⁰. Διαφυλάττοντας τη χριστιανική αλήθεια, η Ορθοδοξία καλείται να υπερασπιστεί την ειρηνική συνύπαρξη όλων των θρησκευτικών αντιλήψεων μέσα σε πλαίσια ελευθερίας⁶⁰¹.

Η έκφραση “*extra Ecclesiam nulla salus*”, που έλαβε ρωμαιοκαθολική υπηκοότητα⁶⁰², δεν αντικατοπτρίζει την ορθόδοξη θεολογία, η οποία ανέκαθεν τόνισε τη «δια της Εκκλησίας» σωτηρία του κόσμου, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αφού η Εκκλησία ως προτύπωση της Βασιλείας συνιστά τον άξονα της «ανακεφαλαίωσης των πάντων»⁶⁰³. Ωστόσο, είναι άγνωστοι οι τρόποι με τους οποίους ο Θεός ενεργεί για τους ευρισκόμενους εκτός Εκκλησίας, εφόσον «*πάντας ανθρώπους θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἔλθεῖν*» (Α΄ Τιμ.2:4) και το Πνεύμα «*ὅπου θέλει πνεῖ*» (Ιωάνν. 3:8)⁶⁰⁴.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία κατέχοντας την αλήθεια στην πληρότητάς της, όπως αυτή αποκαλύφθηκε στο πρόσωπο του Χριστού, βλέπει τις άλλες θρησκείες πνευματικά

⁵⁹⁹Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., pp. 44-45.

⁶⁰⁰Γιαννουλάτος, “Ιχνη”, ό.π., σσ. 419-420.

⁶⁰¹Papademetriou, “An Orthodox Christian view”, ό.π.

⁶⁰²Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 52.

⁶⁰³Γιαννουλάτος, “Ιχνη”, ό.π., σσ. 423-424.

⁶⁰⁴Χαραλαμπίδης «Προς έναν διάλογο», ό.π., σ. 147.

συγγενείς, καθώς υπό τη δράση του «σπερματικού λόγου» διαθέτουν σπέρματα αλήθειας⁶⁰⁵. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος δεν διστάζει να αναφέρει ότι «*Η ολοφώτεινη μορφή του Χριστού, καίτοι αλλοιωμένη από το κοίλο κάτοπτρο μιας αποσπασματικής Χριστολογίας ή κρυμμένη από την ομίχλη διαφόρων αιρετικών ερμηνειών, ρίχνει αμυδρά το φως της και μέσα στη μουσουλμανική εμπειρία*»⁶⁰⁶.

Η Ορθοδοξία, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ανταποκρινόμενη στη διαχρονική και πανανθρώπινη ανάγκη για ολοκλήρωση με τον Θεό, οφείλει να επεκτείνει σε όλη την οικουμένη την αποστολή της και κατά συνέπεια, την Ευχαριστιακή κοινότητα, στην οποία η σωτηρία αποτελεί βίωμα και δηλώνεται ο ερχομός της Βασιλείας του Θεού⁶⁰⁷. «*Ο κάθε άνθρωπος βρίσκεται σε αδιάκοπη εξέλιξη μέχρι την τελευταία στιγμή. Το χρέος της Εκκλησίας είναι να αντιμετωπίσει με σεβασμό τις αναζητήσεις του καθενός, είτε είναι κραυγαλέες είτε σιωπηλές είτε γεμάτες αμφιβολία*»⁶⁰⁸.

Η σύνδεση ιεραποστολής και θεολογίας στο έργο του Αποστόλου Παύλου καταρρίπτει την άποψη περί διακρίσεως των δύο μεγεθών. Μία θεολογία δίχως ιεραποστολική διάσταση, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, καταλήγει στοχαστική και μία ιεραποστολή δίχως θεολογική σκέψη ακτιβιστική⁶⁰⁹. Η βαθύτητα και ποιότητα της σύγχρονης θεολογικής σκέψης που αδυνατεί να εισδύσει σε ποικίλα φιλοσοφικά ρεύματα, όπως πολιτισμών της Ασίας, που σήμερα ελκύουν ιδιαίτερος, εξαρτάται από τη μεταστροφή του νου, την εσωτερική κάθαρση, τη λύτρωση από την αρνητική προδιάθεση, τη μέθεξη στο καθολικό βίωμα της Εκκλησίας⁶¹⁰.

Η παγκόσμια διάσταση της Ορθοδοξίας, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ήταν ανέκαθεν δεδομένη, εάν λάβουμε υπόψη τη βιβλική αναφορά για τη δημιουργία του σύμπαντος από το Θεό (Γεν.1:1) και το όραμα για την ανακαίνισή του (Αποκ. Ιωάνν.21:1) αλλά και για τον ενανθρωπήσαντα Θεό Λόγο, ο Οποίος προσκαλεί τους ανθρώπους άνευ διακρίσεων στη Βασιλεία Του⁶¹¹. «*Ιησοῦς Χριστὸς χθὲς καὶ σήμερον ὁ αὐτὸς καὶ εἰς τοὺς*

⁶⁰⁵ Μαρτζέλος, «Η θεολογία», ὁ.π., σ. 77.

⁶⁰⁶ Αναστάσιος, «Παγκοσμιότητα», ὁ.π., σ. 167.

⁶⁰⁷ Γιαννουλάτος, «Εγγήγορη», ὁ.π., σ. 86.

⁶⁰⁸ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Στὴν Ἀλβανία», ὁ.π., σ. 24.

⁶⁰⁹ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Ἡ Λησμονημένη Ἐντολή*», ὁ.π., σ. 300.

⁶¹⁰ Anastasios, «Theology, Mission», ὁ.π.

⁶¹¹ Anastasios (Yannoulatos), «Facing», ὁ.π., pp. 194-195.

αἰῶνας» (Εβρ.13:8) και για κάθε πολιτισμό⁶¹². Τόσο η ζωή του «νέου Αδάμ» όσο και του Σώματός Του έχουν οικουμενική διάσταση⁶¹³.

Η δε παγκοσμιότητα του Ευαγγελίου, όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, εκτείνεται σε όλη την κτίση, στην οποία εμπεριέχεται η ανθρωπότητα⁶¹⁴ την τελευταία, η Εκκλησία οφείλει να αναζητά διαρκώς⁶¹⁵. Ο Απ. Παύλος, αναφερόμενος στην ποικιλομορφία των παραληπτών, τονίζει ότι «τοῖς πᾶσι γέγονα τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω» (Α΄ Κορ.9:22)⁶¹⁶ και για την παγκοσμιότητα της Εκκλησίας ότι «γνωρίσας ἡμῖν τὸ μυστήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ, ἣν προέθετο ἐν αὐτῷ εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, ἐν αὐτῷ» (Εφ.1:9-10)⁶¹⁷.

Η ζωή της έχει παγκόσμια ακτίνα, καθώς προσεύχεται, ενδιαφέρεται, δοξολογεί και ενεργεί για όλη την ανθρωπότητα⁶¹⁸. Το παγκόσμιο όραμα αποτελεί το πλαίσιο, εντός του οποίου πραγματοποιείται η ορθόδοξη λατρεία. Στη Θεία Λειτουργία, η έναρξη των ικεσιών πραγματοποιείται «Υπέρ της ειρήνης του σύμπαντος κόσμου» ενώ απόγειο αποτελεί η κατάθεση των δώρων «Τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέρομεν κατὰ πάντα καὶ διὰ πάντα»⁶¹⁹. Η Εκκλησία, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αναφέρει τον κόσμο στον Θεό, ευχαριστώντας «υπέρ της οικουμένης»⁶²⁰, εκπέμποντας σ' όλη τη δημιουργία τη δόξα του Θεού⁶²¹. Τις δε περιόδους του Πάσχα και της Πεντηκοστής, αυτή η καθολικότητα βρίσκεται στην αποκορύφωσή της⁶²². Η Ορθοδοξία έχει μία ολιστική θέαση της ζωής, που περικλείει όλες της τις εξακτινώσεις και τις έννοιες⁶²³.

Καθώς η Εκκλησία υφίσταται για ολόκληρη την οικουμένη και όχι για τον εαυτό της, οφείλει, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, να επαγρυπνεί για τις σύγχρονες εξελίξεις, ώστε να καταθέτει τη μαρτυρία της και να διαμοιράζεται με όλη την ανθρωπότητα, όσα ο Θεός προσφέρει (αλήθεια, αγάπη, ειρήνη κ.ά.)⁶²⁴. Η Ορθόδοξη

⁶¹²Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 19.

⁶¹³Anastasios (Yannoulatos), "Sharing" ό.π., p. 15.

⁶¹⁴Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 195.

⁶¹⁵Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 19.

⁶¹⁶Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 80.

⁶¹⁷Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 195.

⁶¹⁸Γιαννουλάτος, "Τχνη", ό.π., σ. 424.

⁶¹⁹Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 195-196.

⁶²⁰Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 83.

⁶²¹Anastasios (Yannoulatos), "Sharing" ό.π., p. 15.

⁶²²Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 196.

⁶²³Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 155.

⁶²⁴Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 7.

Εκκλησία οφείλει να αναγεννήσει την ανθρωπότητα, δίνοντας νόημα στη ζωή της και διαμορφώνοντας προσωπικότητες δίχως υποκρισία και εγωκεντρισμό (ατομικό, εθνικό κ.ά.) αλλά με αγάπη και όραμα, που θα τονώσει την κοινωνία⁶²⁵. Πρόκειται για ένα όραμα και ένα χρέος οικουμενικό, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁶²⁶. Με συνέπεια προς το σωτηριολογικό της περιεχόμενο, η Ορθόδοξη Εκκλησία ως το πεδίο όπου συντελείται η ανακαίνιση του ανθρώπου και η κοινωνία με το Θεό μπορεί να καθοδηγήσει την Ευρώπη πνευματικά⁶²⁷. Παρ' όλο που εξαιτίας της ύπαρξης του κακού στην κοινωνία και στον άνθρωπο οι ελπίδες του πιστού μπορεί να καταρριφθούν, το εσχατολογικό «τέλος» μπορεί να τον διατηρήσει σταθερό στις αξίες του και να τον ενισχύσει⁶²⁸. Ο ορθόδοξος πιστός, αν και ως ρεαλιστής βλέπει την αντίθεση μεταξύ Εσχάτων και ιστορίας, προσανατολίζει γεμάτος ελπίδα το βλέμμα του σταθερά προς την αιωνιότητα⁶²⁹.

Εάν, όπως ειπώθηκε, η φιλοξενία του «έτερου» μπορεί να είναι το έναυσμα μιας ορθόδοξης Θεολογίας των Θρησκειών⁶³⁰, εν συνεχεία αναλύονται περαιτέρω τα θεμέλια για μία θετική θεολογική προσέγγιση των άλλων θρησκειών, όπως την καταθέτει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, που να είναι ορθόδοξη συμβολή – και μάλιστα ελληνόφωνη – και να διαφοροποιείται από τον ευρύτερο χριστιανικό χώρο, καθώς θεμελιώνεται, όπως προαναφέρθηκε, στην Τριαδολογία⁶³¹ και δη στην οικονομική φανέρωση του Τριαδικού Θεού στην κτιστή πραγματικότητα η τριαδική αυτή προοπτική αποτελεί τη βάση επί της οποίας δομείται σύνολος ο συλλογισμός του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου και θεμελιώνεται η συμβολή του στο πεδίο της Θεολογίας των Θρησκειών⁶³². Η δε έμφαση που αποδίδει στο αναστάσιμο γεγονός του Θεανθρώπου, όπως και σε αυτό της αναλήψεως Του, πάντοτε σε σχέση με τη Θεολογία των Θρησκειών, συνιστά και την ιδιαίτερη ορθόδοξη συμβολή του⁶³³.

⁶²⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 196-197.

⁶²⁶ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 83.

⁶²⁷ Αναστάσιος, «Πανθρησκευτική Ευρώπη», ό.π.

⁶²⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 49.

⁶²⁹ Anastasios (Yannoulatos), "Social Co-Existence", ό.π.

⁶³⁰ Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή», ό.π., σ. 39.

⁶³¹ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 203.

⁶³² Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 187, 199.

⁶³³ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 195.

2.4.1 Τα θεμέλια μιας ορθόδοξης προσέγγισης των μη χριστιανικών θρησκειών

2.4.1.1. Οι βασικές έννοιες μιας ορθόδοξης Θεολογίας των Θρησκειών

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, λαμβάνοντας υπόψη ότι από ορθόδοξη άποψη θεολογικά ζητήματα αναφερόμενα στη θεολογική αποτίμηση των μη χριστιανικών θρησκειών εξετάζονταν πάντοτε υπό το φως της τριαδικής θεολογίας, διατυπώνει τρεις βασικές έννοιες την *καθολικότητα της θείας δόξας*, την *κοινή προέλευση και προορισμό όλης της ανθρωπότητας* και την *καθολικότητα της θείας Πρόνοιας*⁶³⁴.

i. Η καθολικότητα της δόξας του Θεού

Όπως υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ο Θεός καθίσταται παρών στον κόσμο μέσω των θείων ενεργειών, αποκαλύπτοντας, όχι την ακατάληπτη και απρόσιτη ουσία του αλλά την αντιληπτή από τον άνθρωπο θεία δόξα⁶³⁵, που έχει δυναμική, είναι δημιουργική και μεταμορφώνει η απόσταση αλλά και η εγγύτητα με τον Θεό αποκαλύπτεται από αυτή ενώ σε αυτή βασίζεται η εν Χριστώ ζωή και η ανθρώπινη ελπίδα. Το ανθρώπινο δέος έναντι του θείου μυστηρίου αλλά και η διασπορά της θείας δόξας δηλαδή της Παρουσίας του Θεού στη δημιουργία αποτυπώνεται στον αγγελικό ύμνο του οράματος του Ησαΐα «*ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ*» (Ησ.6:3)⁶³⁶.

Καθώς ολόκληρο το σύμπαν περικυκλώνεται από τη θεία δόξα, όλη η ανθρωπότητα, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, δύναται να γευθεί μέρος της παγκόσμιας θείας ακτινοβολίας και να γίνει μέτοχος της θείας αγάπης⁶³⁷. Έτσι, οι ευρισκόμενοι εκτός Χριστιανισμού, που μερικώς αγνοούν το θείο θέλημα, δέχονται, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, τις ακτίνες της δόξας του Θεού⁶³⁸. Ο δοξασμός και η εξύψωση όλων των ανθρωπίνων υπάρξεων πραγματώνεται μέσω των θείων ενεργειών, των ενωμένων με τη θεία ουσία⁶³⁹. Αν και η ακτινοβολία της θείας δόξας δεν ανακόπηκε

⁶³⁴Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 139.

⁶³⁵Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 421.

⁶³⁶Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 139-140.

⁶³⁷Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 421.

⁶³⁸Anastasios, "Thy Will", ό.π.

⁶³⁹Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 66.

εξαιτίας της πτώσης του ανθρώπου, η ανθρωπότητα δυσκολεύεται πλέον στην ορθή κατανόηση του θείου μηνύματος⁶⁴⁰.

Η αποκάλυψη της θείας δόξας στη ζωή του Χριστού μαρτυρείται στην προσευχή Του, στην οποία αγάπη, ζωή και δόξα συνδέονται (Ιωάνν.17:1-26). Η είσοδος Του στη θεία δόξα με την ανάσταση (Λκ.24:26), ακολουθείται από την εντός δόξας ανάληψή Του, με την οποία ανυψώνει την ανθρωπότητα στα δεξιά του Πατέρα της δόξας, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁶⁴¹. «ὅτι ὁ Θεὸς ὁ εἰπὼν ἐκ σκότους φῶς λάμψαι, ὃς ἔλαμψεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν πρὸς φωτισμὸν τῆς γνώσεως τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ἐν προσώπῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Β΄ Κορ.4:6)⁶⁴². Από τότε, η θεία δόξα φανερόνεται με την έκχυση και διαρκή ενέργεια του Αγίου Πνεύματος στο σύμπαν.

Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η ορθόδοξη ιεραποστολή ενθαρρύνει την προτροπή για μετοχή στη θεία δόξα⁶⁴³ και για τον άνθρωπο δοξολογική κατανόηση της ζωής είναι να ανοιχθεί στην οικουμένη, συμμεριζόμενος τον πόνο του άλλου⁶⁴⁴ να αναγγείλει τη δόξα του Θεού και να καλέσει την ανθρωπότητα να πορευτεί μέσα σ' αυτήν, συντελώντας στην επάνοδο όλης της δημιουργίας σ' αυτήν. Όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η θεία δόξα, που βιώνεται ως φως, αγάπη, δεν αποτελεί συνεπώς, αγαθό και δικαίωμα λίγων λαών με ταπείνωση και αγαπητική αποδοχή των άλλων καλούμαστε να την επεκτείνουμε στην καρδιά τους⁶⁴⁵. Η θεία δόξα φανερόνεται στις αληθείς σχέσεις των ανθρώπων ως πραγματοποίηση του αρχικού σκοπού της δημιουργίας του ανθρώπινου προσώπου⁶⁴⁶.

ii. Η οντολογική ισότητα των ανθρώπων - Κοινή προέλευση / Καθολικότητα θείας Αποκάλυψης

Η σύμφωνα με τις Γραφές «κατ' εἰκόνα» (Γεν.1:27) και «καθ' ὁμοίωσιν» Θεού (Γεν.1:26) δημιουργία των πρώτων ανθρώπων καταδεικνύει την κοινή προέλευση όλων των ανθρώπων⁶⁴⁷ και γι' αυτό, η μονοπώληση του Θεού εκ μέρους ενός έθνους με υποτίμηση των άλλων, υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, δεν μπορεί να γίνει

⁶⁴⁰Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ὁ.π., σ. 421.

⁶⁴¹Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ὁ.π., p. 144.

⁶⁴²Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ὁ.π., σσ. 38-39.

⁶⁴³Anastasios, "The Doxological", ὁ.π.

⁶⁴⁴Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Ἡ Λησμονημένη Ἐντολή», ὁ.π., σσ. 300-301.

⁶⁴⁵Anastasios, "The Doxological", ὁ.π..

⁶⁴⁶Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ὁ.π.

⁶⁴⁷Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ὁ.π., p. 140.

αποδεκτή⁶⁴⁸. Ο Απόστολος Παύλος επισημαίνει τη δημιουργία από έναν άνθρωπο όλων των ανθρώπινων εθνών (Πρ.17:26)⁶⁴⁹, που καταδεικνύει τον Θεό να κυριαρχεί στην ιστορία και να καθοδηγεί το σύμπαν ως Πατέρας και Δημιουργός όλων⁶⁵⁰. Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η χριστιανική αυτή βεβαιότητα (Γεν.2:7, 21-23) οδηγεί στο συμπέρασμα της θεϊκής προέλευσης όλων των ανθρώπων, άνευ διακρίσεως φυλετικής, χρώματος, φύλου, γλωσσικής, μορφωτικής κ.ά.⁶⁵¹ και της πλήρους αξίας της ανθρώπινης ύπαρξης⁶⁵². Η δε κατάργηση κάθε διάκρισης συντελείται οριστικά με τη σταυρική θυσία και το αναστάσιμο γεγονός του Χριστού ενώ τα έθνη καλούνται να γίνουν μέλη του Σώματός Του και μέτοχοι της επαγγελίας και της κληρονομίας Του (Εφ.3:6)⁶⁵³. Χάρη σ' αυτήν την κοινή καταγωγή και την ανθρώπινη φύση τους, όλοι οι άνθρωποι έχουν τον ίδιο τελικό σκοπό.

Ακολουθώντας ως πρότυπο τον Χριστό που σεβάστηκε και αγάπησε τον αλλόθρησκο άνθρωπο, η ορθόδοξη θέση, αν και είναι κριτική έναντι των θρησκειών, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, στέκεται με σεβασμό απέναντι στον αλλόθρησκο άνθρωπο, ο οποίος δημιουργημένος «κατ' εικόνα» Θεού τείνει προς το «καθ' ομοίωσιν»⁶⁵⁴. Ο Θεός διαμηνύει το θέλημά Του στην ανθρωπότητα, η οποία, αν και το λαμβάνει χάρη στο «κατ' εικόνα», αδυνατεί να το κατανοήσει, όπως συμβαίνει με τις παραμορφωμένες μεταδόσεις ενός δέκτη⁶⁵⁵. Εν αντιθέσει προς τη δυτική θεολογία, η οποία προβάλλει τη λογική και τη βούληση ως στοιχεία της θείας εικόνας, η ορθόδοξη θεολογία υπογραμμίζει την ελευθερία και την αγάπη, τις οποίες ανάγει στην αγαπητική κοινωνία των προσώπων του Τριαδικού Θεού⁶⁵⁶. Όπως τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η ομοιότητα αυτή προς το Θείο, αποτελούμενη από τη λογική, την ελευθερία

⁶⁴⁸Anastasios (Yannoulatos), Archbishop of Tirana, Durres and all Albania, "Speech by the Head of Orthodox Church in Albania" στο διαδικτυακό τόπο: <https://idmalbania.org/wp-content/uploads/2021/11/Speech-by-the-Head-of-Orthodox-Church-in-Albania.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

⁶⁴⁹Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 127.

⁶⁵⁰Κωτσιόπουλος, «Σύγκρουση;», ό.π., σ. 230.

⁶⁵¹Anastasios (Yannoulatos), "Sharing" ό.π., p. 11.

⁶⁵²Archbishop Anastasios of Albania, "May Peace and Justice once More Reign in the Balkans," in For the Peace from Above. An Orthodox Resource Book on World Peace and Nationalism, ed. "Syndesmos" in the newspaper Zeri i Popullit, Tirana, May 1999.

⁶⁵³Αναστάσιος Γιαννουλάτος (Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας), «Διαχρονικές αλήθειες εν μέσω Παγκοσμιοποιήσεως» – (κείμενο και αρχείο ήχου, mp3), *Ορθόδοξη Πορεία*, τεύχ. 183 (2020) στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.orp.gr/wordpress/?p=16398> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/07/2022).

⁶⁵⁴Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 421, 427.

⁶⁵⁵Anastasios (Yannoulatos), "Sharing" ό.π., p. 15.

⁶⁵⁶Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 46.

και την αγάπη, υπάρχει εντός κάθε ανθρώπου οποιασδήποτε φυλής και πολιτισμού ενώ η ευρισκόμενη σε πτώση κοινή ανθρώπινη φύση θέτει όλη την ανθρωπότητα ενώπιον της θείας Κρίσης, «*πάντες γὰρ ἡμαρτον καὶ ὑστεροῦνται τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ*» (Ρωμ.3:23).

Η χάραξη του φυσικού νόμου της γνώσης του αγαθού και του κακού στην καρδιά του κάθε ανθρώπου, χάρη στην «*κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν του Θεού*» πλάση του, καθιστά δυνατή την καρποφορία του Λόγου του Θεού σε κάθε αγαθή καρδιά (Λκ.8:15)⁶⁵⁷. Η έμφυτη αυτή θρησκευτική ροπή του ανθρώπου συνδέεται με την καθολικότητα της θείας Αποκάλυψης. Ο Ενώχ, ο Μελχισεδέκ κ.ά., εάν και άνευ ισραηλιτικής καταγωγής, βίωσαν τη θεία Αποκάλυψη, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁶⁵⁸. Έτσι, κάθε ανθρώπινο πρόσωπο χάρη στη θεία εικόνα (λογική και ελεύθερη βούληση) που διαθέτει και τη συνεπακόλουθη δυνατότητα να «ομοιωθεί» τον Θεό, δύναται να ανυψωθεί και να μετέχει στην αποκάλυψη και τη σωτηρία⁶⁵⁹.

iii. Η καθολικότητα της θείας Πρόνοιας

Ο Θεός αναζήτησε τον πεπτωκότα άνθρωπο και δεν τον άφησε αβοήθητο, συνάπτοντας μαζί του μία σειρά από διαθήκες με το πρώτο ανθρώπινο ζευγάρι και συνεπώς, όλη την ανθρωπότητα, με τον Νώε και τη σωσμένη νέα ανθρωπότητα (Γεν.13:8,13,16), με τον Αβραάμ, ιδρυτή του λαού του Θεού (Γεν.15:18) και με τον νέο Αδάμ - Χριστό, με τον Οποίο σύναψε την «καινή» «διαθήκη».

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η θεϊκή φροντίδα για τον εκλεκτό λαό δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως αδιαφορία για την υπόλοιπη ανθρωπότητα, αφενός επειδή η σύναψη των πρώτων διαθηκών εξακολουθεί να έχει ισχύ, αφετέρου λόγω της παγκόσμιας σημασίας της ιστορίας του εκλεκτού λαού⁶⁶⁰. Στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας υπήρξε αδιάλειπτη η θεία παρουσία, η μέριμνα του Θεού για τον άνθρωπο και η έγνοια Του για τη σωτηρία της οικουμένης, υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁶⁶¹. Η επέμβαση του Θεού της αγάπης στην πορεία της ανθρωπότητας πραγματοποιείται αθόρυβα και απρόσμενα δημιουργώντας νέες προοπτικές⁶⁶². Η θεία Πρόνοια αποτελεί το

⁶⁵⁷Κωτσιόπουλος, «Σύγκρουση;», ό.π., σ. 229.

⁶⁵⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 142.

⁶⁵⁹Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ό.π.

⁶⁶⁰Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 141-142.

⁶⁶¹Αναστάσιος, «Παγκοσμιοότητα», ό.π., σ. 166.

⁶⁶²Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σ. 190.

πλαίσιο εντός του οποίου ξεδιπλώνεται η πορεία του κόσμου⁶⁶³. Καθώς λοιπόν κατά την Παλαιά Διαθήκη, η έγνοια του Θεού για τη σωτηρία είναι παγκόσμια και εξαιτίας αυτής της πραγματικότητας οι θρησκείες αναφέρονται στο υπερβατικό, προκύπτει το ζήτημα εάν η διαθήκη του Χριστού και ο Ίδιος διαφέρουν ως προς τη σημασία τους για την ανθρωπότητα σε σχέση με τις διαθήκες και τα πρόσωπα που προηγήθηκαν⁶⁶⁴.

2.4.1.2 Διπλή θεία οικονομία και παγκόσμια σωτηρία - Το χριστολογικό και πνευματολογικό θεμέλιο

Κατά την ορθόδοξη θεολογία, ο Τριαδικός Θεός ενεργεί διαρκώς στη δημιουργία και την ιστορία, καταργώντας την απόσταση μεταξύ κτιστού και ακτίστου διά της Ενανθρωπήσεως του Θείου Λόγου και διά του Αγίου Πνεύματος, το οποίο ανακαινίζει την κτίση.

Ο Θεός κατά την Ενανθρώπιση έλαβε σύνολη την ανθρώπινη φύση⁶⁶⁵, προσκαλώντας στη Βασιλεία κάθε άνθρωπο άνευ διακρίσεων⁶⁶⁶. Όπως ο παλαιός Αδάμ εξαιτίας της αμαρτίας του σφράγισε την ανθρωπότητα με τον θάνατο, έτσι ο Χριστός, ο νέος Αδάμ, αναλαμβάνοντας ηθελημένα και με σταυρική αγάπη τις αμαρτίες όλης της ανθρωπότητας, νίκησε το θάνατο και εξασφάλισε γι' αυτήν τη σωτηρία, την καινή ζωή, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁶⁶⁷. Συνεπώς, διαφέρει ποιοτικά η ανθρωπότητα πριν την έλευση του Χριστού και μετά⁶⁶⁸. Το δε θέλημα του Υιού είναι ταυτόσημο του θελήματος του Πατέρα (Ιωάνν.5:30) και κάθε έργο Του πραγματώνεται σε κοινωνία με τον Πατέρα (Ιωάνν.5:36)⁶⁶⁹. Το πριν της Ενανθρωπήσεως έργο του Θεού Λόγου αποτελεί καίριο σημείο της λειτουργικής εμπειρίας, όπως και η εσχατολογική προσδοκία για την ανακεφαλαίωση των πάντων εν Χριστώ, η οποία, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, έχοντας παγκόσμιο χαρακτήρα περιλαμβάνει θρησκευτικά φαινόμενα και εμπειρίες.

Παράλληλα, η ορθόδοξη Ανατολή ενατενίζει την «οικονομία του Πνεύματος», το οποίο «όπου θέλει πνεῖ» (Ιωάνν.3:8) και του οποίου ίχνη διακρίνονται οπουδήποτε εκδηλώνεται κάτι υψηλό, ακόμη και στη ζωή πιστών άλλων θρησκειών, επισημαίνει ο

⁶⁶³ Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 68.

⁶⁶⁴ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 191.

⁶⁶⁵ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 420-421.

⁶⁶⁶ Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 81.

⁶⁶⁷ Αναστάσιος, «Νῦν πάντα . . .», ό.π., σσ. 111, 212-213.

⁶⁶⁸ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 192.

⁶⁶⁹ Yannoulatos, «The Missionary», ό.π., p. 14.

Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, εφόσον ο Τριαδικός Θεός δρα με τρόπους που ο άνθρωπος αδυνατεί να αντιληφθεί⁶⁷⁰. Η πέραν της Εκκλησίας ενέργεια του Πνεύματος διαφαίνεται στη μεταστροφή στον Χριστιανισμό ανθρώπων άλλων δογμάτων και θρησκειών⁶⁷¹. Παράλληλα με την ενίσχυση της πίστης μας, το Πνεύμα μας παρέχει τη δυνατότητα προσέγγισης άλλων θρησκευτικών πιστεύω⁶⁷². Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η δράση του Πνεύματος στην ιστορία είναι ευρεία, αφορά τη σωτηρία κάθε ανθρώπινου προσώπου και την ολοκλήρωση του κόσμου ενώ αποκαλύπτει την παγκόσμια και διαχρονική παρουσία του Θεού. Η προσευχή, με την οποία ξεκινούν οι πλείστες Ακολουθίες, τονίζει το Πνεύμα του Θεού ως «πανταχοῦ παρών καί τά πάντα πληρῶν»⁶⁷³.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αναφέροντας ως γνώρισμα της Πνευματολογίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας την αφθονία των πνευματικών αγαθών⁶⁷⁴ υπογραμμίζει ότι ως φορέας της θεϊκής αγάπης και δύναμης στην ανθρωπότητα, το Πνεύμα ανακαινίζει και μεταμορφώνει τη δημιουργία, αποσυνθέτοντας παρηκμασμένες αντιλήψεις, συνήθειες κ.ά. ενώ ως φορέας της αλήθειας, υποκινώντας τον άνθρωπο στην ανεύρεσή της, οδηγεί στη γνώση του Χριστού. Η έμπνευση της ανθρωπότητας για την επικράτηση κατανόησης και δικαιοσύνης αποτελεί χαρακτηριστικό του, ως Πνεύματος ειρήνης και δικαιοσύνης⁶⁷⁵.

Το Άγιο Πνεύμα οικουμενικά και διαχρονικά καθιστά ικανούς τους ανθρώπους να αγωνίζονται για την ειρήνευση με τον Θεό, τον εαυτό, τους συνανθρώπους, τη δημιουργία⁶⁷⁶. Ο αγώνας αυτός είναι ιερός, καθώς συνιστά μετοχή στο θείο έργο⁶⁷⁷. Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η εντός και εκτός μας σωτηρία δεν πραγματώνεται πάντα θορυβωδώς αλλά πολλές φορές αθόρυβα μέσω της αγάπης⁶⁷⁸. Η κοινωνία της Τριαδικής θεότητας κατατίθεται ως μαρτυρία μέσω της διαλεκτικής προσέγγισης των πιστών άλλων θρησκειών και της φανέρωσης της αγάπης στην ανθρωπότητα. Το Πνεύμα συνδράμει να ξεπεράσουμε την ατομικότητά μας και να αντιληφθούμε την αναγκαιότητα του «άλλου» για την «κοινωνία» και την ανεύρεση της αλήθειας⁶⁷⁹.

⁶⁷⁰ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 421-423.

⁶⁷¹ Κωτσιόπουλος, «Σύγκρουση», ό.π., σ. 231.

⁶⁷² Κεφαλούρος, «Διαθρησκειακές», ό.π., σ. 164.

⁶⁷³ Αναστάσιος, «Παγκοσμότητα», ό.π., σ. 167.

⁶⁷⁴ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 197.

⁶⁷⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 148-149.

⁶⁷⁶ Αναστάσιος, «Νῶν πάντα . . .», ό.π., σσ. 48-49.

⁶⁷⁷ Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σ. 165.

⁶⁷⁸ Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σ. 54.

⁶⁷⁹ Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή», ό.π., σ. 37.

Από τις ξένες λοιπόν θρησκευτικές αντιλήψεις, όσες κατανοούνται ως ενέργεια του Λόγου του Θεού προς τον άνθρωπο⁶⁸⁰, ο οποίος με τη ζωή του Τον ακτινοβολεί⁶⁸¹, θα πρέπει να εγκρίνονται και να ανακαινίζονται εντός των ορίων του χριστιανικού μηνύματος, όσες όχι, θα πρέπει να αποκλείονται. Όταν επιπλέον, η μοναδικότητα του προσώπου του Χριστού δεν ταυτίζεται με την αποκλειστικότητα⁶⁸², όπως στη Δύση⁶⁸³, και όταν γίνεται αποδεκτή η οικουμενική εμβέλεια, τόσο της σωτηρίας διά του Λόγου, όσο της ανακεφαλαίωσης όλων στο πρόσωπο του Χριστού, τότε δύνανται να αποτιμηθούν θετικά τα άλλα θρησκευτικά βιώματα.

Εάν και η Πνευματολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας διευρύνει τις προοπτικές σε σχέση με τη θετική αποτίμηση των άλλων θρησκευτικών βιωμάτων και τη Θεολογία των Θρησκειών, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, απαιτείται επαγρύπνηση, καθώς ο όρος Πνεύμα δεν είναι ταυτόσημος σε όλα τα ιερά κείμενα ή τις γλώσσες με το Πνεύμα του Θεού. Με δεδομένη την από κοινού ενέργεια των προσώπων του Τριαδικού Θεού και κατά συνέπεια τη σύνδεση της Πνευματολογίας με τη Χριστολογία και τη Τριαδολογία, η με βάση τη χριστολογική θεώρηση θετική αξιολόγηση των άλλων θρησκειών μπορεί να καταστήσει δυνατή τη κατανόησή τους ως καρπό του Πνεύματος⁶⁸⁴. Η δε μετοχή του ανθρώπου στην «κοινωνία αγάπης» του Τριαδικού Θεού, του δίνει το ύψιστο δικαίωμα να ξεπεράσει την υπόστασή του – έμβια και νοητική⁶⁸⁵.

2.4.1.3 Η θεολογία του ανθρώπινου προσώπου και η «κοινωνία αγάπης»

Ο τεχνολογικός πολιτισμός υπήρξε η αφορμή για μία κρίση ταυτότητας η χριστιανική συμβολή στο εν λόγω θέμα υπήρξε αποφασιστική μέσω της προβολής του ανθρώπου ως προσώπου και της αναγκαιότητας να βρίσκεται σε «κοινωνία αγάπης». Στο εργασιακό, οικογενειακό κ.λπ. περιβάλλον, το πρόσωπο εξαφανίζεται, καθώς επικρατεί η κοινωνική «μάσκα». Σ' αυτή την κρίση, στην οποία αμφισβητείται η γνησιότητα καθενός, η συνύπαρξη δεν αποτελεί «κοινωνία», υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος. Παρ' όλη την «κατ' εικόνα» του Θεού δημιουργία του ανθρώπου, η απόρριψη της «κοινωνίας αγάπης» με το Θεό οδήγησε στην κακοποίηση της φύσης του και την έκπτωση σε

⁶⁸⁰Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 195.

⁶⁸¹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 193.

⁶⁸²Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 195-196.

⁶⁸³Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 193.

⁶⁸⁴Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 196-198.

⁶⁸⁵Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 60.

«μάσκα»⁶⁸⁶. Η απομάκρυνση από το «Είναι» του κόσμου, τον Θεό, επιφέρει την αποξένωση από το «είναι» του ανθρώπου, το πρόσωπό του και τους άλλους⁶⁸⁷.

Στη χριστιανική σκέψη, η βεβαιότητα ύπαρξης μίας τέλει κοινωνίας και ενότητας, που δεν είναι άλλη από αυτή του Τριαδικού Θεού, αποτελεί στοιχείο κλειδί, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος. Παρ' όλη την ποικιλία της ανθρωπότητας, η ανθρώπινη φύση εδράζεται στην ενότητα χάρη στην «κατ' εικόνα» του Θεού δημιουργία (Γεν.5:1). Αν και η «κοινωνία» αποτελεί φυσική συνθήκη για τους ανθρώπους, εκείνοι προσκολλημένοι στο εγώ τους αμφισβήτησαν την «κοινωνία» με το Θεό, το θεμέλιο της «κοινωνίας» με τους άλλους και τη φύση. Αποτέλεσμα υπήρξε ο διαχωρισμός μεταξύ των ανθρώπων, με τη φύση και η διάσπαση του εαυτού. Ολόκληρη η ανθρώπινη φυλή, η δημιουργημένη από την ίδια «ύλη» εκφυλίστηκε. Ελάχιστο χρέος αποτελούσε, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η διατήρηση μίας συνύπαρξης μέχρι την αποκατάσταση της «κοινωνίας αγάπης».

Διά της Ενανθρωπήσεως του Θεού Λόγου, η αμαυρωθείσα φύση της ανθρωπότητας μπορούσε να επανέλθει σε κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό⁶⁸⁸ το ανθρώπινο πρόσωπο αποκτά περιγραφικό κύρος⁶⁸⁹ ως συμπύκνωση αξιών⁶⁹⁰. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος μιλάει για πνευματικά χρωμοσώματα, που δίνονται στην εν Χριστώ ανακαινισμένη ανθρώπινη φύση και καθορίζουν έναν κώδικα συνεχούς εξέλιξης προς ένα πρόσωπο ενωμένο με τον Θεό Λόγο και μία κοινωνία αγάπης⁶⁹¹ αυτή η κοινωνία αγάπης, το να εκφράζεις την αγάπη σου σε Εκείνον που είναι αγάπη, αποτελεί το βαθύτερο χριστιανικό βίωμα⁶⁹².

Το κάθετο αυτό διάνυσμα Θεού - ανθρώπινου προσώπου βρίσκει την πληρότητά του με το οριζόντιο διάνυσμα ανθρώπινου προσώπου με άλλα πρόσωπα συνδετικό στοιχείο των δύο διανυσμάτων αποτελεί η αμοιβαία αγάπη⁶⁹³. Η αγάπη, η εξωτερική του εαυτού προς τον όχι - εγώ, προϋποθέτει μία ενδοσκόπηση, έναν μετριασμό του εγώ, ώστε να φιλοξενήσουμε Αυτόν, που μας καλεί να Τον συναντήσουμε στα πρόσωπα των

⁶⁸⁶Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 22.

⁶⁸⁷Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σ. 183.

⁶⁸⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 24-27.

⁶⁸⁹Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σ. 32.

⁶⁹⁰Γιαννουλάτος, «Εγήγορη», ό.π., σ. 79.

⁶⁹¹Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 226-227.

⁶⁹²Anastasios Archbishop of Tirana, Dures And All Albania, "And lo, I am with you always." (Matthew 28:19), *European Ecumenical Encounter Strasbourg, France, April 19-22, 2001 Sunday*, April 22, 2001.

⁶⁹³Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ό.π.

άλλων. Αγάπη σημαίνει κένωση, εγκατάλειψη από κάθε ανθρώπινη βεβαιότητα και αλληλεγγύη προς τους πονεμένους αντίστοιχη με αυτή του σταυρωμένου Χριστού (Μθ.27:46)⁶⁹⁴. Όπως σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η καταλλαγή Θεού και ανθρώπων, ανθρώπων και δημιουργίας πραγματώνεται με τη θυσία του Χριστού στον Σταυρό και την Ανάστασή Του και έχει παγκόσμια διάσταση⁶⁹⁵.

Η θεία υιοθεσία αφορά κάθε άνθρωπο ως πρόσωπο ιερό, που ανυψώνεται τόσο όσο δεν κατάφερε οποιαδήποτε θεωρία της αθεΐας ή του ουμανισμού, όσο και εάν το επιχείρησε⁶⁹⁶ και του οποίου τη σπουδαιότητα παρέβλεψε ο καπιταλισμός και ο κομμουνισμός⁶⁹⁷. Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η υπέρβαση του «ατομικισμού» και της «μαζικοποίησης» μπορεί να συντελεστεί μέσω της τριαδικής θεολογίας για την αποσαφήνιση της αξίας του ανθρώπου και για μία κοινωνία αγάπης, όπου θα συνυπάρχουν αρμονικά τα ανθρώπινα πρόσωπα⁶⁹⁸. Το μοναδικό κάθε προσώπου, η μεταξύ των ανθρώπων ισότητα και η αδελφσύνη αποτελούν στοιχεία, στα οποία η Εκκλησία οφείλει διαρκώς να παραπέμπει, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος,⁶⁹⁹ και τα οποία διασώζονται στην ευχαριστιακή σύναξη, η οποία αντιστέκεται σε κάθε πλουραλιστική πρόκληση και μαζοποίηση⁷⁰⁰. Ζητούμενο για τους έχοντες ευθύνη εντός της Εκκλησίας είναι να σεβαστούν κάθε ανθρώπινο πρόσωπο και παράλληλα, να επιλέξουν τη δύναμη της αγάπης, αποφεύγοντας να αγαπήσουν τη δύναμη⁷⁰¹.

Το μέλλον ωστόσο, εξαρτάται από την εκπλήρωση της κοινωνίας με το Θεό, που ως δυνατότητα έχει ανοιχθεί με το σωτηριώδες έργο του Χριστού⁷⁰² πρόκειται για οργανική κοινωνία αγάπης μεταξύ προσώπων και όχι συνύπαρξη ατόμων⁷⁰³. Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο αγαπητικός τρόπος ζωής, οποτεδήποτε και οπουδήποτε και εάν συντελείται, ακτινοβολεί τη θεϊκή αγάπη⁷⁰⁴. Εάν και μία ικανοποιητική απάντηση

⁶⁹⁴ Παπαθανασίου, Θανάσης, Ν., «Ελπίδα: Η πνευματική άνοδος ως κάθοδος», *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σσ. 287-288, 291, 293.

⁶⁹⁵ Αναστάσιος, «*Νῦν πάντα . . .*», ό.π., σ. 73.

⁶⁹⁶ Αναστάσιος, «*Θεός έφανερώθη . . .*», ό.π., σσ. 61, 187-188.

⁶⁹⁷ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 142.

⁶⁹⁸ Anastasios (Yannoulatos), «*Confessing*», ό.π., p. 5.

⁶⁹⁹ Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορση*», ό.π., σσ. 20-21.

⁷⁰⁰ Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορση*», ό.π., σσ. 79-80.

⁷⁰¹ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «1700 χρόνια από τό Διάταγμα τῶν Μεδιολάνων», *Η Καθημερινή*, Κυριακή 20.10.2013 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/737339/1-700-chronia-apo-to-diatagma-ton-mediolanon/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

⁷⁰² Anastasios (Yannoulatos), «*Coexistence*», ό.π., p. 64.

⁷⁰³ Τσομπανίδης, «*Οικονομικές*», ό.π., σ. 182.

⁷⁰⁴ Anastasios, «*Thy Will*», ό.π.

ως προς τη χριστιανική κατανόηση των άλλων θρησκειών δεν έχει βρεθεί έως τώρα, ωστόσο, η προσπάθεια προσέγγισης οδηγεί στη γνωριμία και σε μία «κοινωνία αγάπης»⁷⁰⁵ με τους πιστούς των άλλων θρησκειών, με τους οποίους οι χριστιανοί, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, έχουν κοινή προέλευση και προορισμό ως «κατ' εικόνα» του Θεού δημιουργημένα όντα και μέτοχοι της ίδιας ανθρώπινης φύσης⁷⁰⁶ των πιστών αυτών, ο μὲν πόθος αναζήτησης της Αλήθειας αποτελεί έμπνευση του Πνεύματος της αλήθειας, οι δε ενδότερες πνευματικές εμπειρίες αποτελούν θείες δωρεές, καθώς, οι ίδιοι είναι αποδέκτες της ενέργειας του Θεού, όπως και οι ιδρυτές των θρησκειών⁷⁰⁷, τους οποίους ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος δίχως δισταγμούς χαρακτηρίζει «προδρόμους» του Χριστού – χαρακτηρισμός, που ωστόσο δεν απαντάται σε κανένα ελληνόγλωσσο κείμενό του⁷⁰⁸.

2.4.1.4 Η παγκοσμιότητα της Εκκλησίας

Ο Χριστιανός δεν μπορεί να είναι ευλαβής αποκομμένος από την Εκκλησία και δίχως να είναι κοινωνός αγάπης με το Θεό και τα λοιπά μέλη του Σώματος του Χριστού ζώντας ως κύτταρο αυτού του Σώματος, συνδέεται με όλη την κτίση, περικλείοντάς την εντός του και μαζί όλη την ανθρωπότητα, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, καθώς η Εκκλησία αποτελεί «τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσι πληρουμένου» (Εφ.1:23)⁷⁰⁹. Η Εκκλησία ως εν Χριστῷ διά Αγίου Πνεύματος «κοινωνία αγάπης» και άξονας της Βασιλείας του Θεού υπερβαίνει τα όρια των εκκλησιαστικών κοινοτήτων και αποτυπώνει την παγκόσμια ενότητά μία ενότητα, αντίστοιχη ενός ζωντανού οργανισμού.

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, «η παγκοσμιότητα της Εκκλησίας δεν σημαίνει αποκλειστικότητα· σημαίνει περιεκτικότητα όλων»⁷¹⁰. Η Ορθόδοξη Εκκλησία,

⁷⁰⁵ Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 43.

⁷⁰⁶ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 421.

⁷⁰⁷ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 197, 208-209.

⁷⁰⁸ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 202.

⁷⁰⁹ Archbishop Dr. Anastasios of Tirana and All Albania, “Called to One Hope in Christ,” 13th CEC Assembly, Lyon, France, 15–21 July, 2009 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.ceceurope.org/wp-content/uploads/2015/07/Lyon_Assembly_Report2rag.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

⁷¹⁰ Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., pp. 28-29. Βλ. Nikolaos, Asproulis, “World Ecclesiology: Towards an Orthodox Theology of Religions”, *International Consultation on “Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age”*, 15-17 September 2017, “Thessalia” Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο: https://acadimia.org/images/pdf_doc_more/2017/Oct/2018_10_booklet_of_exeter_print_v2.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 14/05/2023) όπου γίνεται λόγος για μία παγκόσμια Εκκλησιολογία, μία περιεκτική κατανόηση της Εκκλησίας με βάση έννοιες πανανθρώπινες και διαθρησκειακές, επί των οποίων μπορεί να θεμελιωθεί μία αμοιβαιότητα Χριστιανισμού και λοιπών θρησκειών, δίχως να προδίδεται η χριστιανική θεολογία.

όντας καθολική και εμμένοντας στο «καθ' όλου»⁷¹¹, περιφρουρεί το παγκόσμιο και σωτήριο ευαγγελικό μήνυμα και σεβόμενη τα ιδιαίτερα χαρίσματα ανθρώπων, λαών, πολιτισμών, τους μεταμορφώνει δίχως να τους ομογενοποιεί. Όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ποικιλία και ενότητα συμφιλώνονται στους κόλπους της ενώ η ακτίνα της είναι ευρεία, καθώς ως Σώμα Χριστού είναι παρούσα παντού. Ο Κύριλλος Ιεροσολύμων (313-†387) χαρακτηρίζει την Εκκλησία «διά το πάντας εκκαλείσθαι και ομού συνάγειν»⁷¹² «Καθολική», «διά το κατά πάσης είναι της οικουμένης, από περάτων γης έως περάτων» «και διά το παν γένος ανθρώπων εις ευσέβειαν υποτάσσειν»⁷¹³.

Το σωτηριώδες έργο του Χριστού, που αφορά ολόκληρη την οικουμένη, ανατέθηκε στη «μία, αγία, καθολικήν και αποστολικήν Εκκλησίαν» Του⁷¹⁴. «ἦλθε γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου σῶσαι τὸ ἀπολωλός» (Μθ.18:11) και αυτούς που από μία έμφυτη θρησκευτική διαίσθηση είναι εγκλωβισμένοι σε άλλα θρησκευτικά συστήματα και οι οποίοι, ανήκοντες σ' Αυτόν, τον κατεξοχόν Κύριο, καλούνται να επανέλθουν στο εκκλησιαστικό Του Σώμα αυτούς, υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, οφείλει η Εκκλησία να ανεύρει και να περισώσει⁷¹⁵.

Καταθέτοντας τη μαρτυρία της και μέσω των μυστηρίων της – ιδιαίτερος της Θείας Κοινωνίας, η Εκκλησία, προωθώντας εν Αγίω Πνεύματι όλες τις διαστάσεις της αγάπης, αποσκοπεί και επιτυγχάνει την κοινωνία Θεού - ανθρώπου και ανθρώπων αναμεταξύ τους. Λαμβάνοντας υπόψη το μυστήριο του Τριαδικού Θεού και τη θεία Ενανθρώπιση ως έκφραση απόλυτης αγάπης, καλούμαστε με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος να συνεισφέρουμε στην εξέλιξη της συνύπαρξης σε κοινωνία προσώπων⁷¹⁶.

Μίας κοινωνίας προσώπων που, όπως σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, μπορεί να διαμορφωθεί μέσω του αγώνα για την επικράτηση αξιών, όπως η αλληλεγγύη, η αγάπη, η ειρήνη και ο οποίος ξεκινάει από τον στενότερο κύκλο του έθνους για να διευρυνθεί στον κύκλο των ευρωπαϊκών εθνών και τη σύναψη σχέσεων μαζί τους και να ολοκληρωθεί στον ευρύτερο κύκλο της οικουμένης και το ενδιαφέρον ισχυροποίησή τους

⁷¹¹ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 32.

⁷¹² Κύριλλος Ιεροσολύμων Αρχιεπίσκοπος, «Κατήχησις ΙΗ'» (Φωτιζομένων), *Patrologia Graeca*, J. Migne, Τομ. 33, στ. 1044C.

⁷¹³ Γιαννουλάτος, «Εγρήγορηση», ό.π., σσ. 16, 17. Βλ. Κύριλλος, «Κατήχησις», ό.π., στ. 1044B.

⁷¹⁴ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 54.

⁷¹⁵ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 109-110.

⁷¹⁶ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 139.

σε αυτήν⁷¹⁷. Η κλήση μας είναι σεβόμενοι τον κάθε άνθρωπο ως πρόσωπο και τον κάθε λαό να πρωτοστατήσουμε για την επικράτηση της αλληλοκατανόησης και της αλληλεγγύης παγκοσμίως⁷¹⁸.

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η Εκκλησία, ως Σώμα του Χριστού, καλείται παντού και πάντοτε να διακονήσει «*τὴν διακονίαν τῆς καταλλαγῆς*» (Β΄Κορ.5:18-20), που έχει παγκόσμιο εύρος⁷¹⁹. Για να πραγματοποιηθεί η καταλλαγή θα πρέπει η ανθρωπότητα ελεύθερα να ανταποκριθεί στην αγαπητική ενέργεια του Τριαδικού Θεού, την οποία η Εκκλησία διαμηνύει⁷²⁰, όπως φαίνεται από την εξαγγελία των Ορθοδόξων Προκαθημένων (Βηθλεέμ, 07.01.2000): «*Προσβλέπομεν προς τας άλλας μεγάλας θρησκείας, ιδία δε τας μονοθεϊστικὰς του Ιουδαϊσμοῦ και του Ισλάμ, προτιθέμενοι να οικοδομήσωμεν ἐτι πλέον τας προϋποθέσεις Διαλόγου μετ'αυτῶν ἐπὶ τῷ τέλει τῆς ειρηνικῆς συνυπάρξεως ὅλων των λαῶν...*»⁷²¹.

Ψάλλοντας το Χριστός Ανέστη σε ποικίλες γλώσσες, η Εκκλησία διατρανώνει ότι το Ευαγγέλιο συμφιλιώνει λαούς, οικοδομώντας μία οικουμενική κοινωνία ειρήνης⁷²². Με τη χαρά της ανάστασης η Εκκλησία κερδίζει τον κόσμο αντί να τον χάνει⁷²³. Οι θείες δωρεές διανέμονται προς όλους αδιακρίτως από μία Εκκλησία, η οποία ενδιαφέρεται για τη σωτηρία ὅλης της οικουμένης, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁷²⁴. Η «καθολικότητα» της Εκκλησίας ως πληρότητα μας καλεί να δράσουμε επηρεαζόμενοι από το οικουμενικό μας χρέος, το οποίο η πληρότητα επιφέρει⁷²⁵, καταθέτοντας μαρτυρία για τον Χριστό σε ευρύτερη γεωγραφική και πολιτισμική έκταση⁷²⁶. Το χρέος αυτό αποτελεί έμπρακτη αγάπη προς τον Κύριο της οικουμένης και φυσική αντίδρασή μας ως κυττάρων της ανθρωπότητας⁷²⁷ και στη πραγμάτωσή του συμβάλλει ο διαθρησκειακός διάλογος.

⁷¹⁷ Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορση*», ό.π., σ. 109.

⁷¹⁸ Αναστάσιος, «*Νῦν πάντα . . .*», ό.π., σ. 116.

⁷¹⁹ Anastasios (Yannoulatos), «*Coexistence*», ό.π., σ. 113.

⁷²⁰ Αναστάσιος, «*Νῦν πάντα . . .*», ό.π., σ. 72.

⁷²¹ Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορση*», ό.π., σ. 26.

⁷²² Αναστάσιος, «*Νῦν πάντα . . .*», ό.π., σ. 35.

⁷²³ Anastasios, «*And lo*», ό.π.

⁷²⁴ Αναστάσιος, «*Θεός ἐφανερώθη...*», ό.π., σ. 55.

⁷²⁵ Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορση*», ό.π., σ. 17.

⁷²⁶ Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορση*», ό.π., σσ. 24-25.

⁷²⁷ Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορση*», ό.π., σσ. 82-83.

2.5 Θεολογία των Θρησκειών και διαθρησκευτικός διάλογος υπό το πρίσμα της χριστιανικής μαρτυρίας για μία «σωτήρια» παγκοσμιοποίηση

Ανάμεσα στις θεολογικές αντιδράσεις που γνώρισε ο διαθρησκευτικός διάλογος σε ιεραποστολικό και διαχριστιανικό επίπεδο υπήρξε η αντίληψη ότι ισοδυναμεί με εξίσωση όλων των θρησκειών, με σχετικοποίηση της οικουμενικότητας και της πίστης της Εκκλησίας ότι ο Χριστός είναι «*ή όδος και ή αλήθεια και ή ζωή*» (Ιωάνν.14:6) και ότι «*ούκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἢ σωτηρία*» (Πρ.4:12), με παραγκωνισμό του διαχριστιανικού διαλόγου και συγκρητισμό. Κεντρικό σημείο λοιπόν του σημερινού ιεραποστολικού στοχασμού αποτελεί η άρθρωση μιας Θεολογίας των Θρησκειών, που αντιλαμβάνεται τον διαθρησκευτικό διάλογο υπό το πρίσμα της χριστιανικής μαρτυρίας⁷²⁸ ως ανταλλαγή απόψεων, συναισθημάτων, ιδεών, σκέψεων με ανθρώπους που ανήκουν σε άλλες θρησκείες⁷²⁹.

Το ΠΣΕ, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, πρωτοστατεί στην έναρξη του διαθρησκευτικού διαλόγου, τον οποίο καθιερώνει μέσω της δημιουργίας του Τμήματος Dialogue with Men of other Faiths, του μετονομαζόμενου Dialogue with People of Living Faiths⁷³⁰. Η Οικουμενική Κίνηση αναπτύσσει μία Θεολογία των Θρησκειών, όπως διατυπώνεται στην Αγία Γραφή, με επίκεντρο τη «φιλοξενία», την ανοικτότητα έναντι του άλλου βάσει της ίσης αξίας των ανθρώπων. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος θα συντελέσει στην ημερήσια διάταξη του διαθρησκευτικού διαλόγου μέσω της διατύπωσης των απόψεών του στο ΠΣΕ⁷³¹, το οποίο από το 1961 και την 3^η Γενική Συνέλευσή του τον εντάσσει στην Ιεραποστολή⁷³².

2.5.1 Ο διάλογος ως μέσο για την κατανόηση της θρησκευτικής ετερότητας

Ο Χριστιανισμός της Ανατολής, αναθρεμμένος σε ένα πλουραλιστικό περιβάλλον, σεβάστηκε, ανέχθηκε και έδειξε κατανόηση στα θρησκευτικά βιώματα των άλλων βάσει της έμφυτης τάσης του ανθρώπου προς το θείο και το δυνατό μιας πρώιμης γνώσης του,

⁷²⁸Βασιλειάδης, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σσ. 58-60.

⁷²⁹Βασιλειάδης, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 59.

⁷³⁰Αναστάσιος, «Παγκοσμιοότητα», ό.π., σ. 155.

⁷³¹Τσομπανίδης, «Οικονομικές», ό.π., σσ. 173-174, 182.

⁷³²Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή», ό.π., σ. 34.

παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁷³³. Είναι άξια αναφοράς εδώ, τόσο η κατηγορία που απέδιδαν κατά τον Μεσαίωνα οι Σταυροφόροι στους Ορθόδοξους για υπέρμετρη ανοχή έναντι των Μουσουλμάνων, όσο και η ειρηνική συμβίωση Χριστιανισμού και θρησκειών στην Ινδία, με χαρακτηριστική περίπτωση την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Μαλανκάρά στην Ινδία. Ο Χριστιανισμός υιοθέτησε την ορθόδοξη πίστη, διατηρώντας τα ινδικά κοινωνικά και πολιτιστικά στοιχεία ενώ το φιλοσοφικό ινδουιστικό, βουδιστικό και τζαϊνιστικό υπόβαθρο υποστήριξε το ορθόδοξο ήθος.

Επρόκειτο για έναν διάλογο ζωής με γνωρίσματα την αδελφοσύνη, την αμοιβαιότητα, τον σεβασμό, το κοινό υπόβαθρο. Αποτέλεσμα υπήρξε σύγχρονοι θεολόγοι στην Ινδία να αντλήσουν στοιχεία, όχι μόνο από την ινδική φιλοσοφία αλλά και το ορθόδοξο παράδειγμα⁷³⁴. Όπως υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η ορθόδοξη προσέγγιση είναι αγαπητική και πλήρης σεβασμού έναντι των πιστών των άλλων θρησκειών⁷³⁵. Ο διάλογος υπήρξε ανέκαθεν συστατικό της εκκλησιαστικής και πατερικής παράδοσης και η χριστιανική θεολογία υπήρξε το αποτέλεσμα διαλόγου με την αρχαιότητα, τις θρησκευτικές τάσεις και τις φιλοσοφίες, καθώς οι χριστιανοί κατέθεταν την αυτοσυνειδησία τους⁷³⁶.

Ο «σπερματικός λόγος» του Ιουστίνου, αναφερόμενος στο ενδεχόμενο να υπάρχουν σπέρματα της εν Χριστώ αλήθειας στους ανθρώπους που προηγήθηκαν της έλευσης του Χριστού, μπορεί, μαζί με τον παγκόσμιο χαρακτήρα τόσο της «οικονομίας του Υιού» όσο και της «οικονομίας του Πνεύματος», να αποτελέσει υπέδαφος για την καρποφορία των διεξαγόμενων από την Ορθόδοξη Εκκλησία διαλόγων⁷³⁷. Ο διάλογος, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, μπορεί να συμβάλλει ώστε σπέρματα από άλλους πολιτισμούς να μεταφυτευτούν και να βλαστήσουν, καθώς οι θρησκείες αποτελούν οργανισμούς με δική τους δυναμική⁷³⁸. Δεν πρόκειται για κλειστά συστήματα, που τροφοδοτούνται μόνο από τα δικά τους αποθέματα αλλά και από άλλα, με τα οποία ανταμώνονται κατά την πορεία τους⁷³⁹.

⁷³³ Αναστάσιος, «Παγκοσμιότητα», ό.π., σ. 165.

⁷³⁴ KM George, Petros Vassiliadis, Niki Papageorgiou, Nikos Dimitriadis, "Mission among other Faiths: An Orthodox perspective", στο Petros Vassiliadis, ed., "Orthodox Perspectives on Mission", *Regnum Edinburgh Centenary Series*, 17, 2013, pp. 199-200.

⁷³⁵ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 56.

⁷³⁶ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 427.

⁷³⁷ Χααραλαμπίδης, «Προς έναν διάλογο», ό.π., σσ. 147-148.

⁷³⁸ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 428.

⁷³⁹ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 146.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι ο διάλογος αποσκοπεί στο να κατανοηθούν οι θρησκευτικές αντιλήψεις και τα βιώματα των άλλων δίχως προκαταλήψεις και εντάσεις, ώστε να υπογραμμιστεί το εύρος κοινών βασικών αρχών⁷⁴⁰. Όψεις του θρησκευτικού βιώματος αποτιμώνται μέσω του διαθρησκειακού διαλόγου, κατά τον οποίο πραγματώνεται συνάντηση, όχι μόνο θρησκειών αλλά και ομοούσιων ανθρώπων. Η διατύπωση των πιστεύω μας δεν συνάδει με την παραποίηση των θρησκευτικών αντιλήψεων άλλων και την προς αυτούς έκφραση εχθρικής διάθεσης⁷⁴¹. Όταν κατά τον διάλογο υφίσταται σεβασμός, δεν υφίσταται συγκρητισμός των θρησκευτικών πιστεύω⁷⁴². Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η διατήρηση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων των θρησκευτικών κοινοτήτων μπορεί να επιτευχθεί με την προσπάθεια συνύπαρξης μέσα σε πλαίσια διάκρισης⁷⁴³.

Αν και η επίτευξη απόλυτης συμπόρευσης μεταξύ των θρησκευτικών αντιπροσώπων δεν είναι εφικτή, οι διαθρησκειακές συναντήσεις συντελούν στην αλληλοκατανόηση και στην άρση εσφαλμένων ερμηνειών⁷⁴⁴, καθώς ο ένας εμπλουτίζεται εκ του άλλου και περιχωρείται στον άλλον. Στον διάλογο παραμερίζεται ο ατομισμός και η εσωστρέφεια χάρη στην ανθρώπινη θέληση που στέφεται με επιτυχία ακόμη και στις περιπτώσεις που εξωτερικά φαίνεται ο διάλογος να αποτυγχάνει⁷⁴⁵. Η καθολική αγάπη ως θεμελιώδες στοιχείο του Χριστιανισμού, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, οφείλει να χαρακτηρίζει τις διαλογικές σχέσεις με τον κάθε άλλο, με τον οποίο έχουμε αδελφικούς δεσμούς ως παιδιά του Θεού⁷⁴⁶. Εν αντιθέσει προς τον διάλογο, η σιωπή επιτείνει την δυσπιστία⁷⁴⁷ ενώ *«ή τελεία αγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον»* (Α΄ Ιωάνν.4:18)⁷⁴⁸.

Η γκετοποίηση, η θρησκευτική «εκκαθάριση», ο θρησκευτικός φανατισμός και η τρομοκρατία αποτελούν συνέπειες της παραμέρισης του διαθρησκειακού διαλόγου, έναντι της οποίας οι θρησκευτικές κοινότητες οφείλουν, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, να αμυνθούν, αγωνιζόμενες για την υπερίσχυση μιας υγιούς ανθρωπολογίας, όπως αυτή

⁷⁴⁰ Αναστάσιος, *«Παγκοσμιότητα»*, ό.π., σ. 157.

⁷⁴¹ Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 17.

⁷⁴² Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 110.

⁷⁴³ Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 125.

⁷⁴⁴ Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 17.

⁷⁴⁵ Κεφαλούρος, *«Διαθρησκειακές»*, ό.π., σ. 154.

⁷⁴⁶ Αναστάσιος, *«Παγκοσμιότητα»*, ό.π., σ. 168.

⁷⁴⁷ Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 109.

⁷⁴⁸ Αναστάσιος, *«Παγκοσμιότητα»*, ό.π., σ. 168.

αναδεικνύεται στην ηθική ακεραιότητα και παιδεία όλων των μελών τους⁷⁴⁹. Η πνευματική καθοδήγηση των θρησκευτικών κοινοτήτων από τους πνευματικούς τους ταγούς προς τον σεβασμό των θρησκευτικών πεποιθήσεων των άλλων μπορεί να συντελεστεί βάσει των εντολών για συνδιαλλαγή, που πολλές από αυτές διαθέτουν⁷⁵⁰. Πρέπει να δοθεί η δυνατότητα στους πιστούς άλλων θρησκειών να αποδώσουν νέες ερμηνείες στις θρησκευτικές διδασκαλίες τους, λαμβάνοντας υπόψη τις απαιτήσεις της εποχής⁷⁵¹.

Παράλληλα, ο διαθρησκευτικός διάλογος, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, οφείλει να έχει ως έμπρακτο και άμεσο στόχο την αντικειμενική εκπαίδευση της νέας γενιάς επί των άλλων θρησκειών (των θεμελιωδών τους αρχών, της ιστορικής τους εξέλιξης, των θρησκευτικών τους πρακτικών κ.ά.) μέσω των εκπαιδευτικών εγχειριδίων και των έντυπων και ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης διεθνείς οργανισμοί, ακαδημαϊκοί κύκλοι και οι ίδιες οι θρησκευτικές κοινότητες μπορούν να συμβάλλουν προς την κατεύθυνση αυτή, της βαθιάς εκτίμησης της αλήθειας και της ανίχνευσής της⁷⁵². Συνεργαζόμενοι στον διάλογο με ανθρώπους άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων, μπορούμε να λάβουμε μέρος στα κοινωνικά τεκταινόμενα παγκοσμίως και να συντελέσουμε στην οικοδόμηση μιας κοινωνίας αγάπης με οικουμενική εμβέλεια⁷⁵³.

Η επικράτηση ειρήνης στον κόσμο είναι ανέφικτη δίχως την ανάπτυξη αντίστοιχου κλίματος μεταξύ των θρησκειών. Ο «διάλογος ζωής» σε καθημερινή βάση, η σιωπή και η αγαπητική συνοδοιπορία ενώπιον των υπαρξιακών προβλημάτων της ζωής και του θανάτου με πιστούς άλλων θρησκειών δεν σημαίνουν, όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, απάρνηση της δικής μας ταυτότητας⁷⁵⁴. Δεν απαξιώνουμε τις δυσκολίες δίνοντας προτεραιότητα στην ευγένεια, καθώς κανείς δεν συναινεί σε έναν ρηχό διάλογο. Πυρήνας, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, είναι η ανεύρεση της αλήθειας και όχι η αποδυνάμωση της φυσικής αυτής ροπής του ανθρώπου προκειμένου να υπάρξει μια τυπική συμφωνία, που ίσως οδηγήσει σε μια ισορροπία αντιλήψεων⁷⁵⁵. Η διαρκής επαναβίωση της δικής μας πίστης αποτελεί προϋπόθεση ενός αυθεντικού και

⁷⁴⁹Anastasios (Yannoulatos), "Problems and Prospects of Inter-religious Dialogue: An Eastern Orthodox Perspective", *The Ecumenical Review*, 52, 3, 2000, p. 355.

⁷⁵⁰Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 21-22.

⁷⁵¹Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 58.

⁷⁵²Anastasios (Yannoulatos), "Problems and Prospects", ό.π., p. 355.

⁷⁵³Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή», ό.π., σ. 38.

⁷⁵⁴Γιαννουλάτος, «Εγρήγορση», ό.π., σ. 76.

⁷⁵⁵Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 58.

παραγωγικού διαλόγου⁷⁵⁶. Άλλωστε, η ορθόδοξη συμβολή συνίσταται στην εκάστοτε μαρτυρία της θρησκευτικής μας παράδοσης⁷⁵⁷. Η θεία αλήθεια βοηθά στην υπέρβαση των ανυπέρβλητων εμποδίων⁷⁵⁸.

Παρ' όλο που ο διάλογος καίριων θεολογικών θεμάτων έχει όρια, δεν συμβαίνει το ίδιο, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, με εκείνον που αφορά την οικολογία, τη συνδιαλλαγή των λαών, τη βιοηθική κ.λπ.⁷⁵⁹. Η επίτευξη συνύπαρξης μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων δεν μπορεί να επιτευχθεί με έναν θεολογικό διάλογο που επικεντρώνεται στο μυστήριο του Θεού - στην Τριαδικότητα του Θεού, τη θεϊκή φύση του Χριστού, το περιεχόμενο του Κορανίου κ.ά. αλλά στις αντιλήψεις τους για τον άνθρωπο, τη θρησκευτική ελευθερία κ.ά.⁷⁶⁰

Έτσι, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επικαλείται, π.χ. για την επίτευξη ενός χριστιανο - ισλαμικού διαλόγου, τις ανθρωπολογικές αξίες των δύο πλευρών, όπως εμπεριέχονται στα ιερά τους κείμενα. Στο Κοράνι π.χ. αναφέρεται: «*Ω! Εσείς οι άνθρωποι! Σας έχουμε πλάσει από έναν (μόνο) άνδρα και μία (μόνο) γυναίκα, και σας κάναμε σε λαούς- Έθνη και Φυλές για ν' αναγνωρίζει ο ένας τον άλλο (κι όχι να καταφρονεί ο ένας τον άλλο). Βέβαια ο πιο τιμημένος από σας -στα μάτια του Αλλάχ-, είναι ο πιο ενάρετος (υπάκουος) (ανάμεσά σας)*»(Τα δώματα, κεφ.49, στ.13)⁷⁶¹. Οι άλλες θρησκευτικές παραδόσεις μπορούν να συνδράμουν την παγκόσμια χριστιανική κοινότητα στην ιεραποστολική της ευθύνη και την ανεύρεση μιας ηθικής με οικουμενική εμβέλεια, που θα μπορούσε να συντελέσει στην ανατροπή της άνευ ηθικής παγκόσμιας τάξης⁷⁶². Είναι αναγκαίο να τονιστεί ως φυσική αρχή συμπεριφοράς ο χρυσός κανόνας ηθικής (Μθ.7:12) στην πανανθρώπινη κοινωνία⁷⁶³.

Όπως υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η θρησκευτική θεώρηση σύγχρονων ζητημάτων μπορεί να προσφέρει νέες οπτικές με παράδειγμα την αξία που προσλαμβάνει η ανθρωπότητα μέσα από το δόγμα της Ενανθρωπήσεως. Η Ορθοδοξία έναντι των άλλων θρησκειών έχει ως κριτήριο τον ενανθρωπήσαντα Υιό και Λόγο του

⁷⁵⁶Αναστάσιος, «Παγκοσμιότητα», ό.π., σ. 168.

⁷⁵⁷Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 110.

⁷⁵⁸Αναστάσιος, «Παγκοσμιότητα», ό.π., σ. 168.

⁷⁵⁹Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 109.

⁷⁶⁰Anastasios (Yannoulatos), "Sharing" ό.π, p.10.

⁷⁶¹Αναστάσιος, «Συνέντευξη – ποταμός», ό.π. Βλ. «Το Ιερό Κοράνιο και μετάφραση των Εννοιών του στην Ελληνική Γλώσσα», Συγκρότημα του Βασιλιά Φαχρτ, Μεδίνα Σαουδική Αραβία, 2000.

⁷⁶²Βασιλειάδης, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σ. 62.

⁷⁶³Κωτσιόπουλος, «Σύγκρουση», ό.π., σ. 229.

Θεού, στον Οποίο αποκαλύπτεται η αγάπη του Τριαδικού Θεού⁷⁶⁴ άλλωστε, κάθε μορφή βίας έρχεται σε αντίθεση με την αθωότητα του βρέφους, στο οποίο σαρκώνεται ο Σωτήρας του κόσμου, ξαφνιάζοντας τη λογική του ανθρώπου. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η έκφραση σεβασμού και ενδιαφέροντος προς τον ξένο, με τον οποίο ο Χριστός εξισώθηκε, ισοδυναμεί με πίστη και αγάπη προς Αυτόν ενώ ο φόβος караδοκεί να καταστήσει τις καρδιές περίκλειστες⁷⁶⁵. Δεν πρόκειται για απλή «ανεκτικότητα», που συνεπάγεται τη δική μας ανωτερότητα και την υποτίμηση του «άλλου».

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία, η αλήθεια ταυτιζόμενη με τον ίδιο τον Χριστό (Ιωάνν.14:6) είναι το αποτέλεσμα κοινωνίας, που θα πραγματοποιηθεί πλήρως εσχατολογικά (Α΄ Κορ.13:12). Πρότυπο αυτής της κοινωνίας με τον «άλλο», μέσα από την οποία αναδεικνύεται η αλήθεια, είναι ο Τριαδικός Θεός, του Οποίου η μοναδικότητα είναι απόρροια μιας προσωπικής σχέσης. Έτσι, ο διαθρησκευτικός διάλογος οφείλει, υπερβαίνοντας την «ανεκτικότητα», να οδηγηθεί στην κοινή ανάδυση της αλήθειας κάτω μάλιστα, από τη διόγκωση των πανανθρώπινων υπαρξιακών προβλημάτων⁷⁶⁶. Καθώς η επίλυση των προβλημάτων της ανθρωπότητας δεν μπορεί να συντελεστεί εκ μέρους μιας θρησκευτικής παράδοσης, αναζητείται μια πνευματικότητα με καθολικές διαστάσεις⁷⁶⁷.

2.5.2 Διάλογος, θρησκευτική εμπειρία και ανακαίνιση της παγκοσμιοποίησης

Μεγάλες θρησκείες, όπως ο Βουδισμός, ο Χριστιανισμός και το Ισλάμ, τις χαρακτήριζε πάντοτε το όραμα προς μία παγκόσμια κοινότητα, καθώς με την ευρύτερη εξάπλωση των πιστευώ τους επεδίωκαν μία παγκοσμιοποίηση πνευματικού και πολιτιστικού τύπου. Αυτό εξηγεί την επιρροή που ασκούν στις μέρες μας. Αντιθέτως, ο Ινδουισμός, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, δεν διέθετε αυτή την επιθυμία εξάπλωσης προς τα έξω λόγω της πληθώρας των αληθειών ενώ ο Κομφουκιανισμός έγινε αποδεκτός αφού συμφιλιώθηκε με τις ιδέες του Λάο Τσε και αφομοίωσε αυτές του Μαχαγιάνα Βουδισμού, τις οποίες και ανέπτυξε τον παρόντα αιώνα, η Κίνα αποδέχθηκε τον επεξεργασμένο από τον Μάο Τσε Τουνγκ Μαρξισμό. Το παγκόσμιο όραμα των θρησκειών, που βασιζόταν στις παγκόσμιες αλήθειες τους και τις ωθούσε στην επιδίωξη

⁷⁶⁴Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 429-431.

⁷⁶⁵Αναστάσιος, «Θεός έφανερώθη...», ό.π., σσ. 106, 182.

⁷⁶⁶Ιωάννης, Ζηζιούλας, Σεβ. Μητροπολίτης Περγάμου, «Αλήθεια, Ανεκτικότητα και Μονοθεϊσμός. Είναι δυνατός ένας διαθρησκευτικός διάλογος;» *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 6-9.

⁷⁶⁷Βασιλειάδης, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 64.

να γίνουν παγκόσμιες, διαφοροποιείται από τη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση, επεξηγεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος. Στον μονοθεϊσμό, η πίστη στον Δημιουργό του σύμπαντος αποτελεί κομβικό σημείο για την ενασχόληση με την υπόλοιπη ανθρωπότητα και την κοινωνία.

Η επιβολή μίας θρησκείας έναντι των άλλων προωθήθηκε ως αντίληψη κατά καιρούς για τη δημιουργία μιας παγκόσμιας κοινωνίας. Στις μέρες μας επικρατεί ο θρησκευτικός πλουραλισμός, καθώς το μεταναστευτικό ρεύμα εισήγαγε νέες θρησκευτικές κοινότητες στις κοινωνίες διαφόρων χωρών. Τον εικοστό αιώνα υποκινούνταν η αντίληψη για την επίτευξη μιας «θρησκευτικής» ομοιομορφίας και παγκόσμιας προσέγγισης των ανθρώπων με την εξάλειψη της θρησκείας εξαιτίας της τεχνολογίας και της επιστήμης, αντίληψη που δεν επιβεβαιώθηκε, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, χάρη στην αναζωογόνηση της θρησκείας με την αποδοχή κάποιου είδους θρησκευτικής πίστης να ξεπερνά παγκοσμίως το 70%⁷⁶⁸.

Οι θρησκείες, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, μπορούν να λειτουργήσουν ως καταφύγιο έναντι των αρνητικών της παγκοσμιοποίησης αλλά και η παγκοσμιοποίηση να λειτουργήσει ενθαρρυντικά για την ανάδειξη αδρανών τάσεων, που υπάρχουν εντός των θρησκειών⁷⁶⁹ αποτελεί στόχο η ενδυνάμωση αυτών των υγιών όψεων της θρησκείας, η ανάδειξη της οικουμενικής τους διάστασης και η διαμόρφωση ενός πολιτισμού βάσει κοινών τους αρχών με τη συνεργασία της παγκόσμιας κοινότητας και των κινήσεων της κοινωνίας των πολιτών⁷⁷⁰. Τα θρησκευτικά πιστεύω αναπτύσσονται, καθώς δέχονται την επίδραση νέων ιδεών και τις οικειοποιούνται η δε ανανεωμένη θρησκευτική συνείδηση εγκλιματίζεται στις νέες συνθήκες⁷⁷¹. Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης οι σχέσεις των θρησκειών αναμορφώνονται, όπως υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, καθώς τονίζεται η παρά τις υπάρχουσες διαφορές αμοιβαία κατανόηση, ο σεβασμός και η ανοχή της διαφορετικότητας προς μία ειρηνική συνύπαρξη⁷⁷², που δεν περιλαμβάνει μόνο κοινές πεποιθήσεις, αποφάσεις ή δράσεις αλλά και συγκρούσεις με τον θάνατο και κάθε είδους αιχμαλωσία⁷⁷³.

⁷⁶⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 186-189.

⁷⁶⁹Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 193.

⁷⁷⁰Τσομπανίδης, «Οικονομικές», ό.π., σσ. 168, 170-171.

⁷⁷¹Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 193.

⁷⁷²Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 192-193.

⁷⁷³Παπαθανασίου, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 100.

Απαιτείται από όλα τα μέλη της Εκκλησίας να προσεγγίσουν υπεύθυνα την παγκοσμιοποίηση ως φαινόμενο και αφού αναλύσουν τα ποικίλα δεδομένα, να καταθέσουν προτάσεις⁷⁷⁴. Εξαιτίας της πίστης στην ανάσταση του Χριστού, η οποία προμηνύει μία άλλου τύπου παγκοσμιοποίηση, οι Χριστιανοί οφείλουμε να μην είμαστε περικόλειστοι ως άτομα, έθνη, εκκλησία αλλά να υιοθετήσουμε τον τίτλο του «παγκόσμιου», όπως άγιοι της εκκλησιαστικής μας παράδοσης έτσι, μέσα στο αναστάσιμο φως θα αντιμετωπίσουμε αδελφικά τον διαφορετικό από εμάς, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, μεταφέροντάς του την πασχάλια αλήθεια δίχως προσπάθεια επιβολής της. Αυτού του είδους η παγκοσμιοποίηση, η σωτήρια, στηρίζεται στην παραμέριση του εγώ και στην υιοθέτηση μίας ευρείας, παγκόσμιας αγάπης. Τα θεία δώρα προσφέρονται σε όλους και όχι σε μία ομάδα σωσμένων, εφόσον με την ανάσταση του Χριστού τα πάντα αποκτούν οικουμενική διάσταση⁷⁷⁵.

Ο αναστημένος Χριστός, καθώς εντέλλεται «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη» (Μθ.28:19), προσδιορίζει με ακρίβεια το παγκόσμιο όραμά ένα όραμα, που αντιδιαστέλλεται προς την παγκοσμιοποίηση του σήμερα, όπου μέσα σε μια ανήθικη αντιπαλότητα ο άνθρωπος, παρά την επιδίωξή του να γίνει θαυμαστός, καθίσταται αισχρός. Η πραγμάτωση της ανωτέρω εντολής, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, στοχεύει σε μία παγκοσμιοποίηση της αγάπης, εντός της οποίας ο άνθρωπος ανακαινίζεται από τον Θεάνθρωπο Χριστό, προς τον Οποίο ανυψώνεται. Η συγκρότηση των πιστών σε ευχαριστιακή σύναξη όπου γης αποσκοπεί σε μία κοινωνία προσώπων συνδεδεμένων με αγάπη⁷⁷⁶. Η ιδιαιτερότητα ατόμων και εθνών δεν εξαλείφεται αλλά συντελεί στην οργανική ενότητα και ολότητα του κόσμου⁷⁷⁷.

Από το σταυραναστάσιμο γεγονός λοιπόν, απορρέει το χρέος μας έναντι της οικουμένης⁷⁷⁸. Σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, πέρα από τη δαιμονοποίηση της παγκοσμιοποίησης είναι εφικτή η εν Χριστώ ανακαινισή της και η παρέμβαση των πιστών στις παγκόσμιες εξελίξεις, χωρίς την εγωιστική κατακραυγή οποιουδήποτε

⁷⁷⁴ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 196.

⁷⁷⁵ Αναστάσιος, «Νῦν πάντα . . .», ό.π., σσ. 112-115.

⁷⁷⁶ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι...» στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2015/04/ke-idou-ego-meth-imon-imi/> (ημερομηνία ανάκτησης: 29/06/2022).

⁷⁷⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., σσ. xiv, xv.

⁷⁷⁸ Anastasios, "And lo", ό.π.

διαφωνεί⁷⁷⁹. Η ανάμνηση των θαυμασιών του Θεού της αγάπης στην ιστορία φωτίζει την ύπαρξη, ώστε να σταθεί με σεβασμό και αγάπη απέναντι σε κάθε άνθρωπο στον κόσμο, δίχως ενδοιασμό μπροστά στις σύγχρονες προκλήσεις και με ελπίδα για το μέλλον⁷⁸⁰. Σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης οι Χριστιανοί, βιώνοντας ως πρόσωπα την ελπίδα εντός μας, οφείλουμε να την μεταλαμπαδεύσουμε με τόλμη, όπου και αν βρεθούμε⁷⁸¹. Ειδομένη η παγκοσμιοποίηση αισιόδοξα και δημιουργικά υπό το αναστάσιμο φως μπορεί να μας οδηγήσει να παρέμβουμε και να αγωνιστούμε ενάντια σε κάθε ανελεύθερη κατάσταση, όχι γύρω από το εκάστοτε εγώ μας - ατομικό, εθνικό αλλά κινούμενοι σε παγκόσμια εμβέλεια προς μία οικουμενική αδελφότητα, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁷⁸².

Όλες οι όψεις του βίου, στις οποίες απέβλεπαν παλαιότερα οι θρησκείες, σήμερα εξαιτίας της εκκοσμίκευσης⁷⁸³ διακρίνονται από αυτές ως μη θρησκευτικές, με αποτέλεσμα⁷⁸⁴ δυνάμεις κοσμικές με αντιλήψεις προερχόμενες από τη θρησκεία ή τον Χριστιανισμό⁷⁸⁵ να κινδυνεύουν να θεωρηθούν από τους πιστούς εχθρικές και όχι αρωγοί στην κατάκτηση πνευματικών αξιών⁷⁸⁶.

Η θρησκεία και ειδικότερα ο Χριστιανισμός οφείλει να αποτρέψει την ανθρωπότητα από λαθεμένες ατραπούς, να την αφυπνίσει για τον σκοπό της ζωής και στρέφοντας την προσοχή της στο ιερό, να τη στηρίξει στον αγώνα για ανακαίνιση του κόσμου⁷⁸⁷. Η Ορθοδοξία έναντι των αρνητικών της εκκοσμίκευσης οφείλει να καταθέσει τη μαρτυρία της, διακηρύττοντας την αιωνιότητα ως απάντηση στην υπαρξιακή αναγκαιότητα του ανθρώπου και προλειαινώντας τον διάλογο επιστημών, όπως η ανθρωπολογία, ψυχολογία κ.ά. με το περιεχόμενο της εν Χριστώ αποκάλυψης⁷⁸⁸.

⁷⁷⁹Γιαννουλάτος, «Εγρήγορη», ό.π., σ. 75.

⁷⁸⁰Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Ανάμνηση», Σύνταξη 73, Ιανουάριος-Μάρτιος 2000, σ. 10.

⁷⁸¹Archbishop Dr. Anastasios of Tirana and All Albania, "Called", ό.π.

⁷⁸²Anastasios, "And lo", ό.π.

⁷⁸³Βλ. Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 18 υπ. 3 όπου ο όρος secularization και secularism αποδίδεται ως απορρόφηση στα εγκόσμια, αδιαφορία για τις υπερβατικές αξίες, παράκαμψη και υπονόμηση της θρησκείας. Βλ. Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 103 όπου ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος την χαρακτηρίζει ως είδος αίρεσης που αποξενώνει τον άνθρωπο και τον κόσμο από τον βαθύτερο σκοπό τους.

⁷⁸⁴Ciprian, Toroczka, "Secularization and Its Influence on the Work of Two Orthodox Scholars", *The Ecumenical Review*, 68, 2-3, 2016, p. 265.

⁷⁸⁵Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 18-19.

⁷⁸⁶Toroczka, "Secularization", ό.π., p. 265.

⁷⁸⁷Toroczka, "Secularization", ό.π., p. 265. Βλ. Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 17, 19.

⁷⁸⁸Toroczka, "Secularization", ό.π., p. 267.

Η πνευματική καθοδήγηση που απαιτείται⁷⁸⁹, εξαιτίας του εγωιστικού ανθρωποκεντρισμού και της παραθεώρησης των θρησκευτικών αξιών⁷⁹⁰, ενώπιον των πολύπλοκων ζητημάτων, με τα οποία έρχεται αντιμέτωπη η ανθρωπότητα παγκοσμίως, μπορεί να προσφερθεί από τις θρησκείες, υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁷⁹¹.

2.5.2.1 Θρησκείες, ειρήνη και διαθρησκειακή συνεργασία

Τον εικοστό πρώτο αιώνα, ένας από τους σημαντικούς παράγοντες για την επίτευξη της ειρήνης θεωρούνται οι θρησκείες⁷⁹². Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, έναυσμα μιας ειρηνικής συνύπαρξης των θρησκευτικών κοινοτήτων μπορεί να αποτελέσει είτε η έλλειψη ενδιαφέροντος για το θρησκευτικό βίωμα είτε το συνειδητοποιημένο βίωμα του νοήματος της θρησκείας, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό στον βίο εξεχουσών μορφών των θρησκειών ενώ η μεταξύ τους εχθρότητα μπορεί να ανακύψει είτε από θρησκευτικά αίτια, όπως θρησκευτικό φανατισμό είτε από μη θρησκευτικά, όπως πολιτικά, εθνικιστικά κ.ά.

Η θρησκευτική ελευθερία και ο σεβασμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου⁷⁹³ με βάση τις θρησκευτικές πηγές και τη σύγχρονη ερμηνεία τους⁷⁹⁴ μπορούν να αποτελέσουν το κοινό σημείο εκκίνησης μιας ειρηνικής συνύπαρξης μεταξύ τους, που μπορεί να συντελέσει σε ανάλογες συνθήκες σε παγκόσμιο επίπεδο⁷⁹⁵. Όπως σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ιδιαιτέρως η θρησκευτική ελευθερία ως «μία επιεικής και πραεία διάθεση ψυχής ευσεβούς» κατά τον Ευγένιο Βούλγαρη (1716-1806), βρίσκεται μεταξύ θρησκευτικής «υπερβολής» - μισαλλοδοξίας και θρησκευτικής «ελλείψεως» - αδιαφορίας⁷⁹⁶. Ο ίδιος σε μια ιεράρχηση κοινών χαρακτηριστικών πλείστων των θρησκειών τοποθετεί πρώτα την εκζήτηση μιας ειρήνης που πηγάζει εκ των έσω και στη συνέχεια την επιδίωξη καταστολής της βίας, για να ακολουθήσει η αναζήτηση ειρήνης με

⁷⁸⁹ Archbishop Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 20.

⁷⁹⁰ Toroczka, "Secularization", ό.π., p. 267.

⁷⁹¹ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 20.

⁷⁹² Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 3.

⁷⁹³ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, "Παράδοση και όραμα ειρηνικής συνυπάρξεως των θρησκευτικών κοινοτήτων στην Αλβανία". Όμιλία κατά την υποδοχή ως άντεπιστέλλοντος μέλους της Ακαδημίας Αθηνών, 14.12.1993, Αθήναι 1993 (Athens 1993). *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Τόμ. 68 (1993)*, σσ. 492-493.

⁷⁹⁴ Αναστάσιος, "Παράδοση και όραμα", ό.π., σ. 503.

⁷⁹⁵ Αναστάσιος, "Παράδοση και όραμα", ό.π., σσ. 493, 502.

⁷⁹⁶ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Το λάδι της θρησκείας δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιείται για να ανάβει φωτιές πολέμου», Συνέντευξη στην Άννα Δόλλαρη, *Περιοδικό ΕΠΙΚΑΙΡΑ*, 11.04.2010.

το εκάστοτε προσωπικό ή απρόσωπο Υπερβατικό, ο καθορισμός θρησκευτικών κανόνων για ειρηνική συνύπαρξη εντός των θρησκευτικών κοινοτήτων και τέλος η προσπάθεια επέκτασής της σε παγκόσμια κλίμακα⁷⁹⁷. Πιο συγκεκριμένα:

Στην ινδουιστική θρησκεία, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, σε πλείστες από τις γραφές, δίνεται έμφαση στην ειρήνη και την εσωτερική ηρεμία ενώ στην τζαϊνιστική θρησκεία, μία από τις επιδιώξεις της ηθικής και μία από τις αρχές, από τις οποίες εξαρτάται η λύτρωση, αποτελεί η Ahimsa, η αποχή από τη βία. Στον Βουδισμό, υπογραμμίζεται η ειρήνη ως εσωτερική κατάσταση, ιδίως στον μοναχισμό αλλά και ως κοινωνική σήμερα, οι ταγοί του Βουδισμού κάνουν χρήση μιας ειρηνιστικής γλώσσας, δίχως αυτό να σημαίνει ότι στον Βουδισμό η επιδίωξη της ειρήνης είναι αποκομμένη από τα εθνικά συμφέροντα. Οι δε διδαχές του Κομφούκιου, με την κοσμική αρμονία να αποτελεί το πρότυπο κάθε κοινωνικής συμβίωσης, καλλιεργούν την ειρηνική συνύπαρξη ενώ στον Ταοϊσμό, ο ρόλος της εσωτερικής ειρήνης θεωρείται καταλυτικός για την ανθρώπινη κοινωνία, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁷⁹⁸.

Στα ιερά κείμενα των Σικ⁷⁹⁹ δίνεται έμφαση στην ειρήνη ενώ στο Ισλάμ παρατηρείται μια στροφή προς τις θέσεις του Κορανίου, τις αναφερόμενες στην ειρήνη, αν και αυτή αναφέρεται στον ισλαμικό κόσμο, και μία αποφυγή των αντίστοιχων για τον «ιερό πόλεμο», των οποίων η ερμηνεία πρέπει να γίνεται βάσει του ιστορικού τους πλαισίου, όπως οι πιο μετριοπαθείς τονίζουν. Οι ιουδαϊκές αντιλήψεις συμπίπτουν με τις χριστιανικές, αν και είναι επικεντρωμένες στον ισραηλιτικό λαό, ως προς τη σπουδαιότητα της ειρήνης, όπως φαίνεται και από μετέπειτα ιουδαϊκά κείμενα.

Εκ των ανωτέρω, διαφαίνεται στις θρησκείες η επιδίωξη της ειρήνης ως εσωτερικής κατάστασης στη σχέση με το Ύψιστο Όν, στις αρχές συμβίωσης, στην ανθρώπινη κοινωνία⁸⁰⁰. Ο Θεός, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, δωρίζει το ιερό λάδι της θρησκείας για την επίτευξη εσωτερικής γαλήνης, την επούλωση των πληγών και την ειρηνική συμβίωση προσώπων και λαών⁸⁰¹ και όχι για ανάφλεξη του θρησκευτικού

⁷⁹⁷Anastasios, Archbishop of Tirana and Primate of the Autocephalous Orthodox Church of Albania, "Contribution from Anastasios Archbishop of Tirana and Primate of the Autocephalous Orthodox Church of Albania", *Peace is always possible. Religions and Cultures in Dialogue, Peace Meeting, Tirana 6 September 2015*.

⁷⁹⁸Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 4-7.

⁷⁹⁹Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 8. Ο Σιχισμός αποτελεί ένα κράμα της θρησκείας του Ινδουισμού και του Ισλάμ.

⁸⁰⁰Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 8-11.

⁸⁰¹Anastasios (Yannoulatos), "Social Co-Existence", ό.π.

φανατισμού δηλαδή της βλασφημίας έναντι του Θεού εξαιτίας της ασέβειας της μίας θρησκευτικής ετερότητας σε μία άλλη⁸⁰².

Παρά ταύτα, οι θρησκείες κατά την ιστορική τους πορεία πλείστες φορές έχουν σαμποτάρει την ειρήνη και έχουν κατά συνέπεια, διαψεύσει τον ειρηνικό χαρακτήρα του θρησκευτικού βιώματος. Από τις γραφές των θρησκειών είναι δυνατόν άλλωστε, να αντληθούν στοιχεία υπέρ μιας εχθρικής στάσης έναντι του θρησκευτικά διαφορετικού. Επομένως, η ερμηνευτική της ουσίας των θρησκειών αποτελεί σημαντική παράμετρο για την εκτίμηση των ειρηνευτικών τους επιπέδων στις μέρες μας, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, οι ερμηνευτές και οι θρησκευτικοί ταγί συνηγορούν υπέρ των ειρηνευτικών στοιχείων των θρησκευτικών παραδόσεων, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στη διείσδυση των χριστιανικών αξιών σε άλλους θρησκευτικούς χώρους με την ενέργεια του Πνεύματος⁸⁰³.

Στον Χριστιανισμό, η ειρήνη δεν διαθέτει περιεχόμενο ούτε φιλοσοφικό, ανάλογο με αυτό του Στωικισμού, όπου η αποκατάσταση της ειρήνης είναι εφικτή μέσω της επίτευξης μιας εσώτερης αρμονίας, ούτε πολιτικό, ανάλογο με μία επιβεβλημένη εξωτερικά ειρήνη⁸⁰⁴. Όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η καινοδιαθηκική ειρήνη διαθέτει πλείστες διαστάσεις, καθώς συνδέεται με το κάθε πρόσωπο, την κοινωνία, τον αγιασμό, την ολότητα του κόσμου, τα Έσχατα⁸⁰⁵. Η ειρήνη ως δωρεά παρέχεται από τον Θεό της ειρήνης, ο δε πιστός καλείται να τον αποδεχθεί ως πηγή της, εκφράζοντας αυτή την αποδοχή διά της πίστεως, της λατρείας και της τήρησης των θείων εντολών. Η ειρήνη πηγάζει από την παρουσία του Χριστού, που την υπόσχεται στους μαθητές (Ιωάνν.14:27) και την προσφέρει υπό νέα μορφή ύστερα από την ανάσταση (Ιωάνν.20:19-23). Ο Απ. Παύλος τη συνδέει με τη θεία χάρη και τη σωτηρία.

Η υπαρξιακή κοινωνία του ανθρωπίνου προσώπου με τον Κύριό του αποτελεί κίνητρο για μετοχή στο ειρηνευτικό έργο του Θεού⁸⁰⁶. Οι πιστοί διαθέτοντας τη χάρη του Θεού καλούμαστε σε αγώνα έναντι κάθε μορφής διαμάχης, ώστε η επικράτηση της ειρήνης, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, να καταστεί εφικτή σε στενότερο και

⁸⁰² Παπαθανασίου, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 100.

⁸⁰³ Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 15-16.

⁸⁰⁴ Petros, Vassiliadis, “Mission, proselytism, and the ecumenical movement”, *Πορευθέντες...*, Χαριστήριος τόμος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου), El. Voulgarakis et. a. (eds.), Athens, 1997.

⁸⁰⁵ Anastasios, “Opening Sermon”, ό.π., p. 10.

⁸⁰⁶ Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 12-13.

ευρύτερο πλαίσιο⁸⁰⁷. Ο ίδιος, υπό την βεβαιότητα ότι «Ο ζητών ειρήνην, Χριστόν εκζητεί, ότι αυτός εστί η ειρήνη»⁸⁰⁸, τολμά μάλιστα να επισημάνει στους Χριστιανούς ότι υπάρχει η δυνατότητα αναγνώρισης σε κάθε άνθρωπο που αληθινά επιζητεί την ειρήνη ενός «αναζητητή του Χριστού»⁸⁰⁹. «Μακάριοι οί ειρηνοποιοί, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται» (Μθ.5:9)⁸¹⁰.

Η επιθυμία για παγκόσμια ειρήνη εκφράζει παράλληλα τον ζήλο για δικαιοσύνη⁸¹¹. Σ' έναν κόσμο όπου κυριαρχεί η αδικία και η ανομία, δεν υπάρχει χώρος για ειρήνη, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁸¹². Η ειρήνη ως εσωτερική κατάσταση αποκαλύπτεται στον σεβασμό όλων ως θείων δημιουργημάτων, καθώς έχει ως θεμέλιό της την αγάπη, την υπέρβαση του εγωισμού⁸¹³, του εγωισμού ως υπεροψία, φιλαυτία, αυτοπροβολή που υποκινεί διαμάχες, γκρεμίζοντας τους δεσμούς ανθρώπων και κοινωνικών ομάδων αλλά και την ταπείνωση και τη θεογνωσία⁸¹⁴.

Η από κοινού επιδίωξη της ειρήνης ως παγκόσμιας κατάστασης μπορεί να συντελέσει στο πλησίασμα όλων των πιστών⁸¹⁵. Παρά ταύτα, ποικίλοι παράγοντες, όπως η θρησκευτική χαλάρωση και η αθεΐα, συντελούν ώστε οι θρησκείες να είναι αδύναμες ως προς τη διατήρηση της ειρήνης. Είναι απαραίτητο, όπως υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αφενός να προωθηθεί από τους πιστούς μία ειρηνική θεολογία, όπως πηγάζει από την ουσία των θρησκευτικών τους διδασκαλιών, αφετέρου να αγωνιστούν για την ειρηνική συνύπαρξη⁸¹⁶. Προϋποθέσεις για την εδραίωση της ειρήνης αποτελούν η δικαιοσύνη, η καλοσύνη, η συγχώρεση⁸¹⁷ ενώ συνώνυμό της αποτελεί η «ανάπτυξη» δηλαδή η εξασφάλιση ευπρεπών συνθηκών διαβίωσης και ελευθερίας⁸¹⁸, για τις οποίες απαιτείται αγώνας από όσους εύχονται να αλλάξει ο κόσμος⁸¹⁹. Οι θρησκευτικές κοινότητες καλούνται να συμβάλλουν στην επίτευξη μιας κοινοπολιτείας, όπου θα

⁸⁰⁷ Anastasios, "Opening Sermon", ό.π., p. 10.

⁸⁰⁸ Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «Ομιλία εις τον ΛΓ΄ ψαλμόν», ό.π., στ. 376C.

⁸⁰⁹ Παπαθανασίου, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 101.

⁸¹⁰ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Μήνυμα Χριστουγέννων 2022» στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=19tMcjktV0&t=163s> (ημερομηνία ανάκτησης: 22/01/2023).

⁸¹¹ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 13.

⁸¹² Anastasios, "Opening Sermon", ό.π., p. 10.

⁸¹³ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 14.

⁸¹⁴ Αναστάσιος, «Μήνυμα Χριστουγέννων 2022», ό.π.

⁸¹⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 15.

⁸¹⁶ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 19-20.

⁸¹⁷ Αναστάσιος, «Μήνυμα Χριστουγέννων 2022», ό.π.

⁸¹⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 22.

⁸¹⁹ Anastasios, "Opening Sermon", ό.π., p. 10.

επικρατεί η ειρήνη και η αλληλεγγύη και όπου κάθε άνθρωπος και λαός θα αντιμετωπίζεται δίκαια και αξιοπρεπώς, ώστε να εδραιωθεί ένας ανθρώπινος πολιτισμός⁸²⁰.

ι. Έλλειμμα διαλόγου και θρησκευτικές τρομοκρατικές ενέργειες

Όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η θρησκευτική βία απαντάται στο ιστορικό παρελθόν σε περιπτώσεις, όπως οι Εβραίοι Ζηλωτές (1^{ος} αι.), το ισλαμικό Τάγμα Δολοφόνων (12^ο-13^ο αι.), οι Thuggee (Τάγμα Στραγγαλιστών) της Ινδίας (19^ο αι.), μεταξύ Ιρλανδών Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών, Σουνιτών και Σηιτών Μουσουλμάνων κ.ά. Στις μέρες μας, η τρομοκρατία χαρακτηρίζεται από τη σύνδεση με την ισλαμική θρησκεία, τον συνειδητό θυσιαστικό θάνατο και την τεχνολογία σε σύνδεση με την στρατηγική⁸²¹ υπάρχει μία τάση προς τον ραντικάλισμό (ριζοσπαστισμό) μεταξύ των νεαρών ηλικιών στο Ισλάμ⁸²². Αυτό, ως θρησκευτικό και πολιτικό μόρφωμα με ιδιαίτερη δυναμική, εργαλειοποιεί την πίστη με τον πιο ακραίο τρόπο, προσελκύοντας εξαθλιωμένους λαούς της Ασίας και της Αφρικής. Προκειμένου να αποφευχθούν αναταραχές σε μέρη της υφελίου, οι εύπορες κοινωνίες με χριστιανική προέλευση οφείλουν να υπερασπιστούν τη δικαιοσύνη⁸²³, την ανάπτυξη και την αλληλεγγύη, καταστέλλοντας με αυτόν τον τρόπο κάθε οργή και εκδίκηση⁸²⁴.

Το έλλειμμα διαθρησκειακού διαλόγου, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, συμβάλλει επίσης, στον θρησκευτικό φανατισμό που εκδηλώνεται με τρομοκρατικές ενέργειες⁸²⁵. Οι Ορθόδοξοι Προκαθήμενοι τόνισαν το 2008 στην Κωνσταντινούπολη, τη σημασία του διαλόγου *«ιδιαιτέρως μετά του Ιουδαϊσμού και του Ισλάμ, δοθέντος ότι ο διάλογος αποτελεί τον μόνον τρόπον επιλύσεως των μεταξύ των ανθρώπων διαφορών, ιδιαιτέρως εις μίαν εποχή ως η σημερινή, κατά την οποίαν αι παντοίαι διαιρέσεις, περιλαμβανομένων και εκείνων εν ονόματι της θρησκείας, απειλούν την ειρήνην και*

⁸²⁰ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας, «Νά μήν μπλέκουμε θρησκεία μέ τρομοκρατία», Συνέντευξη στόν Στ. Τζίμα, *Η Καθημερινή*, 14.10.2001. στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/102770/na-min-mplekoyme-thriskeia-me-tromokratia/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

⁸²¹ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Τρομοκρατικές ενέργειες και θρησκευτική συνείδηση», στο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, Θ.Ν. Παπαθανασίου, και Σ. Φωτίου, επιμ. έκδ., *Τρομοκρατία και Πολιτισμός*, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός, 2013) σσ.17-19.

⁸²² Αναστάσιος, «Πανθρησκειακή Εύρώπη», ό.π.

⁸²³ Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σ. 36.

⁸²⁴ Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σ. 35.

⁸²⁵ Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σ. 34.

ενότητα των ανθρώπων»(13γ)⁸²⁶. Η θρησκεία πρέπει να παύσει να αποτελεί δεκανίκι της τρομοκρατίας, εφόσον κανένας πολιτισμός δεν έχει ως ιδιαίτερο γνώρισμα την τρομοκρατία και γι' αυτό, απαιτείται αντίσταση από όλους μας⁸²⁷.

Ο πολυποίκιλος φόβος και η εχθρική στάση των δυτικών κοινωνιών δεν αποτελεί κατάλληλη απάντηση στην τρομοκρατία, όπως και η αντιμετώπιση των βομβιστών αυτοκτονίας ως «μάρτυρες της πίστεως» στις ισλαμικές κοινωνίες⁸²⁸. Είναι αλήθεια ότι υπάρχουν μετριοπαθή εδάφια στο Κοράνι, όπως άλλα που υποστηρίζουν την εντολή του «ιερού πολέμου», η οποία εξακολουθεί να έχει ισχύ, παρά την πιο ανοικτή ερμηνεία της ως αντίθεσης έναντι των καταχρήσεων των ισλαμικών αρχών⁸²⁹ ή ως πάλης έναντι της καταπάτησης της πίστης και της ηθικής⁸³⁰. Είναι γνωστό επίσης, ότι οι εκτός Ισλάμ κατονομάζονται «Οίκος πολέμου»⁸³¹.

Η ισλαμική θρησκεία, συνολικά ασύνδετη με την τρομοκρατία, εμπεριέχει στοιχεία θρησκευτικά και πολιτισμικά που μας καλούν να εγκύψουμε με προσοχή πάνω της, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁸³². Πρέπει οι πιστοί της θρησκείας αυτής να διαπαιδαγωγηθούν, ώστε να μην είναι δεκτικοί λανθασμένων ερμηνειών του Κορανίου, οδηγούμενοι σε ακραίες συμπεριφορές⁸³³ αλλά και η εκκοσμηκευμένη Δύση να προβεί σε μία αυτοκριτική για την θρησκευτική αδιαφορία της, που αμβλύνει την πνευματική της άμυνα. Παιδεία, πίστη και θεσμοί μπορούν να διαδραματίσουν καταλυτικό ρόλο στην αντιμετώπιση της τρομοκρατίας, έχοντας ως παράδειγμα την έναντι του Ισλάμ βυζαντινή αντίσταση⁸³⁴.

⁸²⁶Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σ. 33. Βλ. «Μήνυμα των Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών», Κωνσταντινούπολη, 12 Οκτωβρίου 2008 στο https://www.google.gr/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/S/OCTHEOL104/%25CE%2595%25CE%2591%25CE%25A0%2520-%2520%25CE%259F%25CE%2594%25CE%2597%25CE%2593%25CE%2599%25CE%2595%25CE%25A3%2520-%2520%25CE%25A5%25CE%259B%25CE%2599%25CE%259A%25CE%259F/%25CE%259C%25CE%25AE%25CE%25BD%25CF%2585%25CE%25BC%25CE%25B1%25202008.doc&ved=2ahUKEwi44_T31ur8AhXxg_0HHeZUB0EQFnoECAAQAg&usq=AOvVaw0_iwyt1kMr09CQnYLa0zb7 (ημερομηνία ανάκτησης: 28/01/2023).

⁸²⁷Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σ. 37.

⁸²⁸Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σσ. 25, 35.

⁸²⁹Αναστάσιος, «Το λάδι της θρησκείας», ό.π.

⁸³⁰Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σ. 23.

⁸³¹Αναστάσιος, «Το λάδι της θρησκείας», ό.π.

⁸³²Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Ποιά ή θέση τῶν Χριστιανῶν στὴν Πολυθρησκευτικὴ Ἐνωμένη Εὐρώπη;», ό.π.

⁸³³Αναστάσιος, «Το λάδι της θρησκείας», ό.π.

⁸³⁴Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σσ. 30-31 .

Η έμφυτη ανθρώπινη ροπή προς το Θεό και το θρησκευτικό βίωμα τον καθιστά ανοικτό προς Αυτόν, τον συνδέει μαζί Του και με τους πλησίον του με δεσμούς σεβασμού και αγάπης αυτή η βαθύτερη έννοια της θρησκείας πρέπει να τεθεί υπό προστασία, ώστε να μην παραποιηθεί και αποτελέσει έναυσμα για εκδήλωση μισαλλοδοξίας. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος σημειώνει: *«Κάθε έγκλημα στο όνομα της θρησκείας είναι έγκλημα κατά της ίδιας της θρησκείας»*. Η κινητοποίηση του ανθρώπου για αλληλεγγύη και αγώνα υπέρ της ειρήνης σε παγκόσμιο επίπεδο μπορεί να πραγματοποιηθεί με την ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης⁸³⁵ μέσω παγκόσμιων συναντήσεων και φορέων με την εκπροσώπηση όλων των θρησκειών για έναν διάλογο πολιτισμών και την ειρηνική τους συμβίωση⁸³⁶.

2.5.2.2 Η συμφωνία των θρησκευτικών κοινοτήτων για την αντιμετώπιση της παγκόσμιας φτώχειας

Η εμπορική και τεχνολογική παγκοσμιοποίηση ωθεί άλλα έθνη στη συγκέντρωση πλούτου και άλλα στην ανέχεια εξαιτίας της οικονομικής πίεσης από τον παγκόσμιο ανταγωνισμό ως λύση προκρίνονται οι διαρθρωτικές αλλαγές και όχι η περιστασιακή φιλανθρωπία⁸³⁷ αλλαγές σε παγκόσμιο, εθνικό και προσωπικό επίπεδο, ώστε να συνειδητοποιηθεί η ανάγκη αντιμετώπισης της φτώχειας και να ξεπροβάλλουν αρετές ως αντισώματα⁸³⁸.

Η συμβολή των θρησκευτικών κοινοτήτων, όπως έχουν αντιληφθεί και παγκόσμιοι οργανισμοί, είναι καίριας σημασίας για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Θρησκευτικά ευσυνείδητοι άνθρωποι συνεισφέρουν σε ανάλογα παγκόσμια εγχειρήματα ενώ ενισχύονται οι συναντήσεις μεταξύ τεχνοκρατών και εκπροσώπων των θρησκειών. Όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, τα μεγάλα θρησκευόμενα στέκονται επικριτικά έναντι των βαθύτερων αιτίων της παγκόσμιας φτώχειας της απληστίας, του εγωκεντρισμού, της ανισότητας, όπως έναντι της νωθρότητας, της εξαχρείωσης, της

⁸³⁵ Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σσ. 37-38.

⁸³⁶ Αναστάσιος, «Τρομοκρατικές ενέργειες», ό.π., σ. 32.

⁸³⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 79, 82.

⁸³⁸ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Οικονομική κρίση. Ο ρόλος της Έκκλησίας», *Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών, Κεντρική Επιτροπή, Κρήτη, 3 Σεπτεμβρίου, 2012.*

ανευθυνότητας ενώ προτάσσουν τη συμπόνια και την ελεημοσύνη ως ένδειξη ανταπόδοσης και αδελφοσύνης⁸³⁹.

Στην ινδουιστική θρησκεία, η ευσπλαχνία, ως περιστασιακή άμβλυνση του προβλήματος, και η φτώχεια ως άσκηση συμβάλλει στη διέξοδο από τη «σαμσάρα», τον κύκλο των μεταβιώσεων. Στον Βουδισμό, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, μεταξύ των παθών συμπεριλαμβάνονται η απληστία, η ακολασία, η έχθρα η δε φτώχεια ως λιτότητα συντελεί στην επίτευξη της «νιρβάνα», της πλήρους γαλήνης. Αρετή του Κομφουκιανισμού αποτελεί η φιλανθρωπία «ραν» ενώ ο Ταοϊσμός, ασυγκίνητος προς τα πλούτη, επιθυμεί, κατά τον ιδρυτή *Λάο Τσε* (5^{ος} αι. π.Χ.), πέρα από την ταπείνωση και την πραότητα, την ολιγάρκεια.

Στην ισραηλιτική θρησκεία, αν και τα πλούτη θεωρούνται θεία ανταμοιβή, η Βίβλος αναφέρεται στη δεκάτη (Δευτ.14:28 εξ., Τωβ.1:8) και τη γενναιοδωρία προς τους έχοντες ανάγκη (Δευτ.15:11, Παροιμ.3:27εξ., Τωβ.4:7-11) ενώ στους Ψαλμούς γίνεται λόγος για την ταλαιπωρία και τις προσδοκίες των ενδεών, με τη φτώχεια, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, να οφείλεται στην αδικία στο δε Ταλμούδ ταυτίζεται με την οδύνη ενώ στη Μισνά ως φιλανθρωπία νοείται το δάνειο ή η εργασία. Στο Ισλάμ, μία από τις υποχρεώσεις του πιστού αποτελεί η ελεημοσύνη «ζακάτ» υπό τη μορφή φόρου ενώ για την εξιλέωση πραγματοποιούνται ηθελημένες ελεημοσύνες «σαντάκα» ο δε Μωάμεθ συνιστούσε την πτωχεία. Η δε εν πνεύματι πτωχεία υιοθετήθηκε από τον ασκητικό σουφισμό ως αυταπάρνηση⁸⁴⁰. Προσοχή απαιτεί η οργή ισλαμικών λαών για τον πλούτο του χριστιανικού κόσμου, καθώς μπορεί να προκαλέσει εχθρότητα, που δεν μπορεί να αποκρουστεί με σκληρότητα ή ως τρομοκρατία⁸⁴¹.

Η χριστιανική διδασκαλία τονίζει ως χρέος την αξία του ενδεή, τον αγώνα έναντι της αδικίας και το αλληλέγγυο για τον αφανισμό της φτώχειας, προβάλλοντας την ηθελημένη πτωχεία κατά το πρότυπο του Χριστού, την ολιγάρκεια και αυτάρκεια προς ενίσχυση των αναγκασμένων και τη δίχως όρια αγάπη. Ο Χριστός προασπίστηκε την αξιοπρέπεια των φτωχών, κατακρίνοντας μέσω παραβολών την ασπλαχνία και απληστία (Λκ.16:19-31, 12:13-21)⁸⁴². Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι ο Χριστός,

⁸³⁹Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 86, 89-90. Βλ. Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Οι θρησκείες και η φτώχεια του κόσμου», *Σύναξη* 94, 2005, σ. 52.

⁸⁴⁰Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 74-79.

⁸⁴¹Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 84-85.

⁸⁴²Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 90.

ταυτιζόμενος στην τελική Κρίση με τους αναγκασμένους αυτού του κόσμου (Μθ.25:35-36), υπέδειξε το χρέος⁸⁴³ της αλληλεγγύης.

Την αγάπη της φτώχειας έζησαν οι αγαπώντες τον Χριστό, τα εκατομμύρια ακολούθων Του, που θέλησαν να Τον μιμηθούν στην απέριτη ζωή ενώ ο μοναχισμός την ενστερνίστηκε βιώνοντας τη ζωή της πλειοψηφίας. Η φτώχεια ωστόσο, δεν αποτέλεσε αυτοσκοπό για τη σωτηρία, καθώς έγινε αποδεκτή σε συνάρτηση με την ταπείνωση και την ελεημοσύνη γι' αυτό, η Εκκλησία συνέβαλε ιδρύοντας θεσμούς στην άμβλυνση της φτώχειας ενώ η διδασκαλία του Χριστιανισμού άσκησε επίδραση στη διαμόρφωση νόμων, στη λήψη μέτρων, στην ίδρυση θεσμών για την καταπολέμηση της αδικίας⁸⁴⁴.

Η Εκκλησία οφείλει να καταδικάζει κάθε διαπραχθείσα αδικία από τα μέλη της, να τα κινητοποιεί προς υποστήριξη των αδυνάτων και να στηλιτεύει τον υλισμό, υπενθυμίζοντας ότι ο άνθρωπος δεν είναι κάτοχος της φύσης για να την απομυζεί οφείλει επίσης, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, να δίνει έμφαση σε οικουμενικές αξίες, όπως η δικαιοσύνη, το μέτρο, η αγάπη κ.ά. και να απευθύνει κάλεσμα προς μετάνοια όπως ο Χριστός (Μκ.1:15), σε αλλαγή του τρόπου σκέψης και ζωής, θέτοντας φραγμούς στα πάθη⁸⁴⁵. Αλίμονο, αν περιοριζόμενοι στις τελετουργίες μας και συμπράττοντας με τους ισχυρούς, αδιαφορήσουμε για την κοινωνική δικαιοσύνη και παραδώσουμε τον αγώνα έναντι της παγκόσμιας φτώχειας σε άλλους⁸⁴⁶.

Στην παγκοσμιοποιημένη κοινωνία, οι Χριστιανοί ευθύνονται και δύνανται να έρθουν αντιμέτωποι με το εν λόγω πρόβλημα και τις σύνθετες όψεις του⁸⁴⁷ οφείλουν να ενεργοποιήσουν τη συνείδησή τους, καθώς η φτώχεια δεν αποτελεί φυσικό φαινόμενο ή πεπρωμένο αλλά έγκειται στον άνθρωπο που ευθύνεται ποικιλοτρόπως (σε προσωπικό, συλλογικό επίπεδο κ.ά.)⁸⁴⁸. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αναφερόμενος στα αίτια του προβλήματος, ένα εκ των οποίων είναι η πλεονεξία, επικαλείται τον Απ. Παύλο που την ταυτίζει με την «ειδωλολατρία» (Κολ.3:5) ενώ κάνει λόγο για τη σύγχρονη καταναλωτική μανία και την υπέρμετρη συγκέντρωση αγαθών, τις οποίες συνδέει με την έλλειψη ενδιαφέροντος για τη φύση. Ο ίδιος ως δεύτερο αίτιο θεωρεί το ψέμα, που οδηγεί στην απώλεια εκτίμησης του εαυτού μας και των συνανθρώπων μας, στη νέκρωση της αγάπης

⁸⁴³ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 81.

⁸⁴⁴ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 80-81.

⁸⁴⁵ Αναστάσιος, «Οικονομική κρίση», ό.π.

⁸⁴⁶ Anastasios, "Opening Sermon", ό.π., p. 9.

⁸⁴⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 90.

⁸⁴⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 83.

και την κυρίευση των παθών ενώ ως τρίτο αίτιο επισημαίνει τον εγωισμό, που οδηγεί στην αδιαφορία για το κοινό συμφέρον⁸⁴⁹.

Στην επέκταση της αγοράς και την εξάλειψη των πολιτιστικών διαφοροποιήσεων, στις οποίες αποβλέπει η οικονομική παγκοσμιοποίηση, οι Χριστιανοί καλούνται να αντιτάξουν μία κοινωνία, όπου θα επικρατεί η ενσυναίσθηση, η συνδιαλλαγή, η αδελφοσύνη και η αλληλοεκτίμηση προσώπων και λαών, διευρύνοντας τις πρωτοβουλίες μας από τα πλαίσια της οικογένειας, ενορίας κ.λπ. σε ολόκληρο τον κόσμο⁸⁵⁰. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος κάνει μνεία στο μήνυμα των Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών, όπου τονίσανε ότι *«Βιώσιμος οικονομία είναι εκείνη η οποία συνδυάζει την αποτελεσματικότητα με τη δικαιοσύνη και την κοινωνική αλληλεγγύη»* (8)⁸⁵¹. Ζητούμενο λοιπόν, αποτελεί η έμπρακτη αλληλεγγύη, αποφεύγοντας τον επικρατούντα στις σημερινές κοινωνίες φυλετισμό και κάνοντας αποδεκτή την έννοια του πλησίον, όπως αυτή προβάλλει στην παραβολή του σπλαχνικού Σαμαρείτη (Λκ.10:25-37)⁸⁵², που περικλείει τον ξένο, τον αλλόθρησκο⁸⁵³. Η αλληλεγγύη ως προσφορά του εαυτού μας φθάνει ως την αυτοθυσία, όπως την μεταδίδει και την παρέχει η Εκκλησία⁸⁵⁴. Καθώς η άγνοια είναι αδικαιολόγητη σε καιρούς παγκοσμιοποίησης και τα λόγια ανεπαρκή, απαιτείται κοινή προσπάθεια.

Ο Χριστιανισμός, δείχνοντας σεβασμό σε κάθε άνθρωπο άνευ διακρίσεων και δίχως να περιορίζει το συμφέρον στον εαυτό του, μπορεί σιωπηλώς να επιδράσει στον στοχασμό των άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, καθώς αποτελούν ζώντες οργανισμούς, για την επίτευξη συμφωνίας ως προς τις κοινές ενέργειες άλλωστε, δεν πρόκειται για ζήτημα μόνο υλικό αλλά επιπλέον πνευματικό⁸⁵⁵. Η οικουμενικότητα χαρακτηρίζει, τόσο το όραμα του Χριστιανισμού όσο και το χρέος των Χριστιανών⁸⁵⁶.

2.5.2.3 Θρησκείες και από κοινού προάσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων

⁸⁴⁹ Αναστάσιος, «Οικονομική κρίση», ό.π.

⁸⁵⁰ Anastasios, "Opening Sermon", ό.π., p. 10.

⁸⁵¹ Αναστάσιος, «Το λάδι της θρησκείας», ό.π. Βλ. «Μήνυμα των Προκαθημένων», ό.π.

⁸⁵² Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 81.

⁸⁵³ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 80.

⁸⁵⁴ Αναστάσιος, «Οικονομική κρίση», ό.π.

⁸⁵⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 83, 87-88.

⁸⁵⁶ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 83.

Οι μεγάλες θρησκείες θεωρούν τα ανθρώπινα δικαιώματα ζήτημα σημαντικό, αν και ερμηνεύεται βάσει διαφορετικών αρχών από κάθε μία από αυτές. Όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, μία συνεργασία μεταξύ των θρησκειών και των διεθνών οργανισμών καθίσταται δυνατή επί τη βάσει της αναγνώρισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της ιερότητάς του⁸⁵⁷. Στη διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στις 3-7 Δεκεμβρίου 1979 στην Bangkok υπό τον τίτλο «*Η Θέση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στις Θρησκευτικές και Πολιτικές Παραδόσεις σε όλο τον Κόσμο*» από την UNESCO⁸⁵⁸ αναγνωρίστηκε η σπουδαιότητα της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών για την υπεράσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Αν και στις πλείστες θρησκείες γεφυρώνονται υπερφυσική και ιστορική διάσταση, πολλές εξ αυτών δεν προσδίδουν δέουσα προσοχή στις πολιτικές παραμέτρους. Όπως σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, παρ' όλο που η υποστήριξη εκ μέρους των θρησκειών της Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών δεν εκπληρώνει την αποστολή τους, ωστόσο τις ωθεί στην αυτοκριτική και ανοίγει σε αυτές τη δυνατότητα να συνεργαστούν με τη σύγχρονη ανθρωπότητα για την καταπολέμηση του κακού⁸⁵⁹.

Στην ισλαμική θρησκεία με βάση τη φυσική αξιοπρέπεια του ανθρώπου, οι διακηρύξεις περί δικαιωμάτων του ανθρώπου αντιμετωπίζονται με θετικό τρόπο από τους μετριοπαθείς, που ωστόσο, απαρτίζουν τη μειοψηφία. Η έμφυτη αξιοπρέπεια γίνεται αποδεκτή για μη Μουσουλμάνους μονοθεϊστές, τους *Dhimmis*, των οποίων τα δικαιώματα ακόμη και στο ισλαμικό κράτος γίνονται σεβαστά, έστω και θεωρητικά. Δεν ισχύει το ίδιο βέβαια, για πολυθεϊστές και άθεους⁸⁶⁰.

Από χριστιανική άποψη, η αξιοπρέπεια του ανθρώπου θεμελιώνεται στη θεϊκή προέλευσή του και στην Ενσάρκωση του Λόγου, που ανύψωσε την ανθρώπινη φύση. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει την αρχική αντίθεση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας έναντι των διακηρύξεων περί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως ουμανιστικής προέλευσης και την αλλαγή της στάσης της από το '60, ιδιαιτέρως με τις δηλώσεις της Β'

⁸⁵⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 77.

⁸⁵⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 76. Σκοπός της Διάσκεψης ήταν, αφενός να διατυπωθούν οι αντιλήψεις των θρησκειών σε σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα, αφετέρου ο σχεδιασμός μιας θρησκευτικής διακήρυξης έναντι των διακρίσεων και της μισαλλοδοξίας βάσει των αποφάσεων της Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στις 14 Μαρτίου 1979. Η επίσημη διακήρυξη εκδόθηκε στις 25 Νοεμβρίου 1981.

⁸⁵⁹ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 77.

⁸⁶⁰ Αναστάσιος, "Παράδοση και όραμα", ό.π., σσ. 504-505.

Βατικανής, περί εξάλειψης κάθε διάκρισης ως αντίθετης στη θεία πρόθεση (29:2)⁸⁶¹, περί διακήρυξης των ανθρώπινων δικαιωμάτων και περί εκτίμησης των κινήσεων που τις ευνοούν (41:5)⁸⁶² και λίγο νωρίτερα με την Εγκύκλιο *Pacem in Terris*⁸⁶³.

Οι διακηρύξεις των δικαιωμάτων του ανθρώπου έγιναν αποδεκτές από το σύνολο της προτεσταντικής πλευράς⁸⁶⁴. Η υπεράσπιση της θρησκευτικής ελευθερίας από το ΠΣΕ βάσει της «κατ' εικόνα» δημιουργίας του ανθρώπου και της απορρέουσας από αυτήν ελευθερίας τον Αύγουστο του 1948 επέδρασε στη διαμόρφωση της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου από τα Ηνωμένα Έθνη (Δεκέμβριο 1948)⁸⁶⁵. Έκτοτε, το ΠΣΕ αγωνίστηκε για τα ανθρώπινα δικαιώματα σε όλους τους τομείς και ιδιαίτερος επικεντρώθηκε στο ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας ενώ διαρκώς συμμετείχε σε όλες τις ενέργειες και η Ορθόδοξη Εκκλησία υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁸⁶⁶.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι, κατά τον Νικολάι Μπερντιάεφ (1874-†1948), η ανθρώπινη αξιοπρέπεια προϋποθέτει τον Θεό⁸⁶⁷ και στην ορθόδοξη αντίληψη επισφράγιση της αποτελεί επιπλέον, η δυνατότητα εν Χριστώ θέωσης του ανθρώπου δηλαδή μετοχής του στις άκτιστες θείες ενέργειες. Η Εκκλησία καλείται να διακονήσει την καταλλαγή των πάντων, γνωστοποιώντας την εν Χριστώ αγάπη ως κινητήρια δύναμη για πράξη⁸⁶⁸ και επισημαίνοντας ως δικαίωμα την δια της αγάπης τελείωση του ανθρώπινου προσώπου⁸⁶⁹.

Σε μία εποχή που αποδίδεται λατρεία στα ανθρώπινα δικαιώματα, δικαιούται κάποιος, κατά την χριστιανική αντίληψη, να θυσιάσει τα «δικαιώματά» του χάριν της αγάπης πρόκειται για ελεύθερη επιλογή. Εφόσον ο άνθρωπος που αγαπά είναι ελεύθερος, η ελευθερία πραγματώνεται διά της αγάπης. Γι' αυτό, πρότυπο προσωπικότητας στην

⁸⁶¹“Gaudium et Spes”, Pastoral Constitution on the Church in the Modern World, Pope Paul VI, December 7, 1965 στο διαδικτυακό τόπο:

https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat_ii_const_19651207_gaudium-et-spes_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 16/01/2023).

⁸⁶²Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 43-44. Βλ. “Gaudium et Spes”, ό.π.

⁸⁶³Αναστάσιος, “Παράδοση και όραμα”, ό.π., σ. 506. Βλ. «Pacem in Terris», Encyclical of Pope John XXIII establishing Universal Peace in Truth, Justice, Charity, and Liberty, April 11, 1963 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html (ημερομηνία ανάκτησης: 25/01/2023).

⁸⁶⁴Αναστάσιος, “Παράδοση και όραμα”, ό.π., σ. 507.

⁸⁶⁵Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 44-45.

⁸⁶⁶Αναστάσιος, “Παράδοση και όραμα”, ό.π., σσ. 507-508.

⁸⁶⁷Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Ποιά ή θέση τῶν Χριστιανῶν στὴν Πολυθρησκευτικὴ Ἐνωμένη Εὐρώπη;», ό.π.

⁸⁶⁸Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., pp. 47-48.

⁸⁶⁹Anastasios (Yannoulatos), “Coexistence”, ό.π., p. 47.

ορθόδοξη παράδοση αποτελεί η άγια, ασκητική μορφή, που έχει εσωτερική ελευθερία αυτή επιδιώκεται και όπου καταστρατηγούνται τα ανθρώπινα δικαιώματα⁸⁷⁰. Η αγάπη δεν γνωρίζει διακρίσεις.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος σημειώνει ότι, σεβόμενοι την ελευθερία του άλλου, σεβόμεστε τα ανθρώπινα δικαιώματα και είμαστε ανοικτοί να αναπτύξουμε αμοιβαίες σχέσεις⁸⁷¹. Η κοινωνία μπορεί διά της χριστιανικής αγάπης να μετουσιωθεί σε ένα οργανικό όλο, όπου κάθε κύτταρο θα εξελίσσεται υπό τη συμβολή του άλλου⁸⁷². Κατά τον ίδιο, όπως τονίζει ο Slavov, η Ορθοδοξία εμπνέει τη συνεργασία για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την επικράτησή τους, καθώς αξίες που αποτελούν τον πυρήνα της δημοκρατικών ιδεών έχουν τις ρίζες τους στον Χριστιανισμό⁸⁷³. Για να προαχθεί λοιπόν, παγκοσμίως η αδελφοσύνη απαιτείται, όχι σταυροφορία αλλά σταυρός⁸⁷⁴.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να αποβλέπουν στην κοινότητα, έχοντας ως πρότυπο τον Τριαδικό Θεό και όχι στο άτομο⁸⁷⁵. Κατά το τριαδικό δόγμα, η προσωπικότητα ευρισκόμενη σε αρμονία με την κοινωνία, δεν χάνει την ακεραιότητά της. Η δε αίσθηση ευθύνης ενός προσώπου, όπως αυτή καλλιεργείται από τη θρησκευτική πίστη, το καθιστά ικανό να αντισταθεί σε οποιαδήποτε παραβίαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου· αυτά δε, βρίσκονται σε συνάρτηση με τη θεία δικαιοσύνη, τη θεία αγάπη, καθώς οι τελευταίες, μέσω των αρχών που έθεσε ο Θεός, συντέλεσαν στην τελεσφόρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁸⁷⁶. Τα δικαιώματά μας ωστόσο, βρίσκονται σε κίνδυνο από τους άλλους αλλά και από τις ίδιες μας τις ορμές. Για να γίνει κάποιος αληθές πρόσωπο, πρέπει να έρθει αντιμέτωπος με τον εγωισμό του. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος υπογραμμίζει ότι ύψιστο δικαίωμα αποτελεί η διά της θείας χάριτος επίτευξη της θέωσης.

Η ορθόδοξη αντίληψη λοιπόν, συντελεί στην εμβάθυνση και διεύρυνση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (επιδίωξη της αληθινής φύσης του ανθρώπου κ.ά.). Η

⁸⁷⁰ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 71-74.

⁸⁷¹ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 48.

⁸⁷² Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 71.

⁸⁷³ Atanas, Slavov, "Constitutional Tradition and Eastern Orthodoxy: Political-Theological Aspects", *"Politics, Society and Culture in Orthodox Theology in a Global Age"*, eds. Hans-Peter Grosshans, Pantelis Kalaitzidis, Brill-Schöningh, 2022 στο διαδικτυακό τόπο: <https://brill.com/edcollchap-0a/book/9783657793792/BP000019.xml> (ημερομηνία ανάκτησης: 15/02/2023). Βλ. Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 77, 18.

⁸⁷⁴ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 73.

⁸⁷⁵ Slavov, "Constitutional Tradition", ό.π. Βλ. Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 77.

⁸⁷⁶ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 71-72, 74.

Ορθοδοξία, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, σεβόμενη την ελευθερία του ανθρώπου και τα δικαιώματά του, είναι πρόθυμη να συνεργαστεί για την προάσπισή τους με ανθρώπους άλλων θρησκειών και πεποιθήσεων⁸⁷⁷. Η ορθόδοξη αντίληψη παρά ταύτα δεν είναι, ούτε υπεραισιόδοξη εξαιτίας του αλγεινού βιώματος με πιστούς άλλων θρησκειών, ούτε απεγνωσμένη εξαιτίας της εσχατολογικής της οπτικής⁸⁷⁸. Οι υγιείς ανθρωπολογικές αξίες των θρησκευτικών παραδόσεων με κυρίαρχη τον σεβασμό του ανθρώπου πρέπει να αποτελέσουν μέσο προσέγγισης του ανθρώπου και προσφορά προς το κοινωνικό σύνολο εκ μέρους κάθε θρησκείας⁸⁷⁹.

2.5.2.4 Ο φυσικός κόσμος ως τομέας σύμπραξης των θρησκειών

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η «κοινωνίας αγάπης», που τόσο έχει ανάγκη ο άνθρωπος, περικλείει πλην της ανθρωπότητας και τη φύση, της οποίας ο άνθρωπος κάνει κατάχρηση, οδηγούμενος μέσω της τεχνολογίας στην αυτοκαταστροφή. Η βέβηλη, επιθετική και ληστρική αντιμετώπιση της φύσης έχει ως αποτέλεσμα την εκδίκησή της⁸⁸⁰. Χρέος του ανθρώπου, ιδίως εκείνου που ζει σε μία «ανεπτυγμένη» κοινωνία, αποτελεί η συνειδητοποίηση της ιερότητας της φυσικού κόσμου, ο οποίος βρίσκεται υπό την απειλή μιας καταστροφής, ο σεβασμός του και η εναρμόνιση μαζί του για τη διασφάλιση ενός βιώσιμου μέλλοντος⁸⁸¹. Οφείλουμε να ανακαλύψουμε την έκταση αυτής της ιερότητας και της πρωταρχικής αρμονικής σχέσης με τον άνθρωπο, ώστε να συμβάλλουμε, όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, στην πραγμάτωση μιας παγκόσμιας «κοινωνίας αγάπης»⁸⁸².

Σε διάφορα θρησκευτικά συστήματα και φιλοσοφίες, θεϊκές δυνάμεις θεωρείται ότι δίνουν ζωή στη φύση⁸⁸³, η οποία αποτελεί ένα σύνολο με όλες τις υπάρχουσες πραγματικότητες⁸⁸⁴. Σε μερικές από αυτές τις θρησκείες, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η φύση θεωρείται ως πρωταρχική πραγματικότητα⁸⁸⁵. Ο Κομφουκιανισμός αποδέχθηκε την προϋπάρχουσα κινεζική αντίληψη για έναν υπερβατικό παράδεισο (Τιάν),

⁸⁷⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 71-73, 75-76.

⁸⁷⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 49.

⁸⁷⁹ Αναστάσιος, "Παράδοση και όραμα", ό.π., σ. 511.

⁸⁸⁰ Αναστάσιος, «Παγκοσμότητα», ό.π., σ. 51.

⁸⁸¹ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 69.

⁸⁸² Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 37.

⁸⁸³ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 68.

⁸⁸⁴ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 55.

⁸⁸⁵ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 68.

που ορίζει τον ανθρώπινο και κοσμικό σκοπό στον Σιντοϊσμό, φύση, κάμι (θεότητα) και άνθρωπος συνδέονται αρμονικά και εξαρτώνται το ένα από το άλλο ενώ στον μονιστικό Ταοϊσμό, το Τάο αποτελεί τη μόνη συμπαντική αρχή⁸⁸⁶.

Σε κάποιες θρησκείες, ο φυσικός κόσμος γίνεται αντιληπτός ως αυταπάτη⁸⁸⁷. Απόρροια σε κύκλους μίας υπερβατικής αρχής, του Brahman-atman, αποτελεί ο κόσμος στον Ινδουισμό. Στη φιλοσοφία Samkhya, η φυσική αρχή (praktiti) του σύμπαντος (έναντι της δεύτερης, της ενσυνείδητης αρχής puru sha) μέσα από τον συνδυασμό ποικίλων στοιχείων συνθέτει τον κόσμο. Στον Hīnayāna Βουδισμό, ο αμοιβαία εξαρτώμενος κόσμος ελέγχεται από τον καρμικό νόμο ενώ στον Mahāyāna Βουδισμό, η πραγματικότητα αποτελείται από αλληλοεξαρτώμενες σχέσεις⁸⁸⁸.

Στις μονοθεϊστικές θρησκείες, ο κόσμος θεωρείται δημιουργία ενός άπειρου Θεού⁸⁸⁹. Στον Ζωροαστρισμό, το δυϊστικό σύμπαν αποτελεί δημιουργία του Ahura Mazdā (Σοφού Κυρίου) ενώ στον Ιουδαϊσμό, το εκ του μηδενός δημιουργημένο από τον Θεό σύμπαν, διακρίνεται από Αυτόν. Θεία εντολή προς τον άνθρωπο, σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αποτελεί η διατήρηση και προστασία της δημιουργίας παράλληλα με την αποκωδικοποίηση και ανέλιξη των δυνατοτήτων της. Η αρμονική σχέση ανθρώπου - φύσης διακόπηκε από την αμαρτία, με τον κατακλυσμό να αποτελεί την πρώτη οικολογική καταστροφή. Η δυσαρμονία αυτή, θα υπερκεραστεί εσχατολογικά με θεία παρέμβαση. Στο Ισλάμ, η διατήρηση της φυσικής τάξης στον κόσμο, τον οποίο ο Αλλάχ δημιουργεί, έγκειται στην ανθρώπινη ελευθερία. Ο φυσικός κόσμος δεν ανήκει στον άνθρωπο, που μπορεί ωστόσο να τον χρησιμοποιεί⁸⁹⁰.

Στον Χριστιανισμό, συντελείται η απελευθέρωση του ανθρώπου από τις μαγικές αντιλήψεις, τις συνυφασμένες με τον φόβο και από την αποδοχή ύπαρξης θεϊκών δυνάμεων στη φύση⁸⁹¹. Ο Χριστιανισμός κάνει λόγο για την εκ του μη όντος δημιουργία του κόσμου, για τη μεταβλητότά του, την εσχατολογική προσδοκία και τη συνεχή αγάπη του Θεού προς αυτόν. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι η πρόσληψη της ανθρωπότητας από το Θεό αποκαθιστά τη δυνατότητα κοινωνίας της δημιουργίας με τον

⁸⁸⁶ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 55-56.

⁸⁸⁷ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 68.

⁸⁸⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 56-59.

⁸⁸⁹ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 69.

⁸⁹⁰ Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 59-63..

⁸⁹¹ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 37.

Θεό, η οποία, αν και έχει εγκαινιαστεί, δεν έχει εκπληρωθεί «οἶδαμεν γὰρ ὅτι πᾶσα ἡ κτίσις συστενάζει καὶ συνωδίνει ἄχρι τοῦ νῦν» (Ρωμ.8:22).

Η ανθρώπινη αλαζονεία, ο εγωισμός και η απληστία συμπαρασύρουν στην πτώση τη δημιουργία σκοπός της είναι η πλήρη ανακαίνισή της. Η Εκκλησία αγιάζει τη δημιουργία, τη καθιστά φορέα της θείας χάριτος και την προσφέρει, γνωστοποιώντας την αρμονία ανθρώπου και φύσης. Για την ανθρωπότητα ωστόσο, είναι ακατανόητη η ιερότητα της φύσης, την οποία αντιμετωπίζει ασεβώς και κυνικά⁸⁹². Η φύση ωστόσο, αποτελεί πεδίο, όπου δραστηριοποιείται το Άγιο Πνεύμα⁸⁹³.

Οι εκκλησίες σήμερα ανησυχούν ιδιαίτερα για την ασέβεια προς τη φύση και την κατάχρησή της, που απειλεί την οικολογική ισορροπία, όπως και για τον κίνδυνο ενός πυρηνικού ολέθρου και την απώλεια του συνόλου της κτίσης, εστιάζοντας στην ευλάβεια, τη σωστή χρήση, τη διατήρηση της ισορροπίας και της ολότητάς της. Καθώς το απολυτρωτικό έργο του Χριστού αφορούσε την αποκατάσταση ολόκληρου του σύμπαντος, η εξέλιξή του, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, γίνεται κατανοητή μόνο μέσω του Χριστού, του Λόγου του σύμπαντος. Η χριστιανική ιεραποστολή πρέπει να θέσει ως προοπτική την ανακαίνιση του κόσμου, που εξαιτίας της αμαρτίας έχει φθαρεί⁸⁹⁴.

Κατά την ορθόδοξη άποψη, ο άνθρωπος καλείται να εργαστεί ενεργά και να συνεργαστεί όσον αφορά τον φυσικό κόσμο, εκμεταλλευόμενος τη γνώση γι' αυτόν προς το συμφέρον του ανθρώπου⁸⁹⁵. Η προστασία της φύσης, επικεντρώνοντας τη παγκόσμια προσοχή, μπορεί να αποτελέσει για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο τομέα σύμπραξης και διαλόγου μεταξύ των θρησκειών⁸⁹⁶.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει για τα ανωτέρω θέματα, όπως η επιδίωξη της ειρήνης, η τήρηση της δικαιοσύνης, ο σεβασμός του ανθρώπινου προσώπου, η προστασία της φύσης, η προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου κ.ά., τα οποία ανακύπτουν εξαιτίας της τεχνολογικής εξέλιξης και συνταράζουν την ανθρωπότητα σε

⁸⁹²Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., pp. 63-64, 66-68.

⁸⁹³Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 37.

⁸⁹⁴Anastasios of Androussa, "Address of the Moderator. Conference on World Mission and Evangelism" San Antonio 1989, *The Ecumenical Movement. An Anthology of Key-Texts and Voices*, eds. M. Kinnamon and B.E. Cope, Geneva: WCC, 1997, p. 392.

⁸⁹⁵Anastasios (Yannoulatos), "Coexistence", ό.π., p. 69.

⁸⁹⁶Αναστάσιος, «Πανθρησκευτική Εύρώπη», ό.π.

παγκόσμιο επίπεδο, ότι «μολονότι σε πρώτη όψη αυτά φαίνονται να είναι 'εξωτερικά', μία βαθύτερη θεώρηση από θρησκευτικής σκοπιάς πιθανόν να προσφέρει στις σχετικές αναζητήσεις νέες ιδέες και νέα ανοίγματα. Η διδασκαλία περί σαρκώσεως, γεφυρώνοντας υπερβατικότητα και ενδοκοσμικότητα στο πρόσωπο του Χριστού, δίνει μοναδική αξία στην ανθρωπότητα, αδιανόητη για οποιαδήποτε εξωχριστιανική ανθρωπολογία» καθώς λοιπόν, ο ορθόδοξος λόγος έχει θετικό πρόσημο και η ορθόδοξη συμβολή έγκειται, όχι στην αποσιώπηση αλλά στη φανέρωση των ενδότερων πνευματικών της πεποιθήσεων, τίθεται το ζήτημα της ορθόδοξης ιεραποστολής ή «μαρτυρίας»⁸⁹⁷.

2.6 Το ερώτημα της ιεραποστολής και της παγκόσμιας σωτηρίας

Η συνειδητοποίηση της οικουμενικότητας και η ανάγκη δραστηριοποίησής της ενδυναμώθηκε με την έναρξη της ιεραποστολής από το 1950⁸⁹⁸ ενώ ο όρος «μαρτυρία» τέθηκε σε χρήση ως εναλλακτικός του όρου «ιεραποστολή» από το 1970, οπότε και προτάθηκε η υιοθέτησή του, χάρη στην αγιογραφική του θεμελίωση (Πρ.1:8) και το περιεχόμενό του ως κατάθεση της αλήθειας και της αγάπης με ταυτόχρονη διάθεση αυτοθυσίας⁸⁹⁹.

Ο Απ. Παύλος, όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, καταθέτει τη μαρτυρία του στους Αθηναίους για το Ευαγγέλιο, αφού έχει αναφερθεί στα κοινά θρησκευτικά στοιχεία (Πρ.17:22-31) επρόκειτο για μαρτυρία που ερχόταν σε αντίθεση με την αρχαιοελληνική κοσμοθεωρία, τόσο τη λαϊκή (πολυθεϊσμό) όσο και τη φιλοσοφική (Επικούρεια, Στωική), καθώς αναφερόταν, όχι σε έναν απρόσωπο κόσμο αλλά ένα προσωπικό Δημιουργό και Προνοητή Θεό, που αποτελεί το κέντρο του κόσμου και που στη σχέση Του με τον άνθρωπο καθιστά ενεργή την αγάπη.

Ο Απ. Παύλος, έναντι της ελληνικής πεποίθησης για τον σκεπτόμενο άνθρωπο, προβάλλει την ασύλληπτη για τον ανθρώπινο νου αγάπη του Θεού, που αποκορυφώνεται στο σταυραναστάσιμο γεγονός. Ορθόδοξη «μαρτυρία» αποτελεί λοιπόν, σύμφωνα με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η ομολογία της αγάπης ως βιώματος και της πίστεως ως θείας δωρεάς και όχι ως νοητικής διεργασίας. Η αγάπη για τον κάθε άλλον αποτελεί το κίνητρο

⁸⁹⁷ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σσ. 57-58.

⁸⁹⁸ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 23.

⁸⁹⁹ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 20.

για να τον ευαγγελισμό της ανθρωπότητας, καθώς οι θείες δωρεές είναι διαθέσιμες για όλους⁹⁰⁰.

Η δική μας αποστολή πηγάζει από την εντολή του αναστημένου Χριστού στην τριαδική της θεώρηση «καθώς απέσταλκέ με ὁ πατήρ, κἀγὼ πέμπω ὑμᾶς. ²²καὶ τοῦτο εἰπὼν ἐνεφύσησε καὶ λέγει αὐτοῖς· λάβετε Πνεῦμα Ἅγιον» (Ιωάνν.20:21-22) πρόκειται, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, για αποστολή υπό το Τριαδικό φως και μαρτυρία του αναστημένου Χριστού σε ὅλο τον κόσμο, από ὅποιον ἔχει βιώσει την ἀνάσταση⁹⁰¹. Με την ιεραποστολή μεταφέρεται ο λόγος του Θεού ενώ φανερώνεται η αποκαλυπτόμενη εν Χριστώ και εσχατολογικά προσδοκώμενη θεία δόξα⁹⁰². Επίκεντρο της κηρυγματικής προσπάθειας αποτελεί ο ἴδιος ο Χριστός, που ακτινοβολεί στην οικουμένη, και το ευαγγελικό μήνυμα, από ὅπου εκρέει η ἀλήθεια⁹⁰³.

Η αποστολικότητα της Εκκλησίας δεν συνδέεται μόνο με τη διαδοχή των αποστόλων⁹⁰⁴ και τους χριστιανούς των πρώτων χρόνων αλλά κάθε γενιάς⁹⁰⁵ και με την επιθυμία της Εκκλησίας να διαδώσει το ευαγγελικό μήνυμα⁹⁰⁶ σε ὅλη την κτίση (Μκ.16:15) και να καταστούν τα μέλη της «μοι μάρτυρες ἔν τε Ἱερουσαλήμ καὶ ἐν πάσῃ τῇ Ἰουδαίᾳ καὶ Σαμαρείᾳ καὶ ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς» (Πρ.1:8)⁹⁰⁷. Αυτή είναι η βιβλική ἔννοια της ιεραποστολής, που την διαφοροποιεί από κάθε ποιμαντική προσπάθεια, καθώς δεν πρόκειται για πνευματική καθοδήγηση εντός της Εκκλησίας αλλά για ἔνταξη στην Εκκλησία, ὅσων βρίσκονται εκτός αυτής σε ἄλλα πολιτισμικά περιβάλλοντα, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁹⁰⁸. Ωστόσο, δεν αλληλοαναιρούνται, καθώς η πνευματική καθοδήγηση συντελεῖ στη διαμόρφωση ενός ιεραποστολικού σώματος με δυναμική και αυθορμητισμό ενώ μία ἀνθρώπινη ὑπαρξη γεμάτη πίστη και ἀγάπη ευεργετεί την ἀνθρωπότητα βάσει της κοινῆς ἀνθρώπινης φύσης⁹⁰⁹.

Μελετώντας την ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην προσπάθεια, αφενός να ἀπαντήσει στην κριτική που δεχόταν για ἐπίδραση από τον δυτικό Χριστιανισμό, ὅταν ως νέος θεολόγος αναφερόταν στη «λησμονημένη ἐντολή» (Μθ. 28:19), αφετέρου να ἀνεύρει

⁹⁰⁰ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ὁ.π., σσ. 59-60.

⁹⁰¹ Anastasios, "Thy Will", ὁ.π.

⁹⁰² Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ὁ.π., σσ. 94-95.

⁹⁰³ Anastasios (Yannoulatos), "Sharing" ὁ.π., p. 4.

⁹⁰⁴ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ὁ.π., σ. 54.

⁹⁰⁵ Anastasios, "Theology, Mission", ὁ.π.

⁹⁰⁶ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ὁ.π., σ. 54.

⁹⁰⁷ Yannoulatos, "The Missionary", ὁ.π., p. 8.

⁹⁰⁸ Anastasios, "The Apostolic responsibility", ὁ.π., p. 1.

⁹⁰⁹ Anastasios, "Theology, Mission", ὁ.π.

στοιχεία όσον αφορά τις αρχές και τις μεθόδους της ορθόδοξης ιεραποστολής, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος ήρθε σε γνωριμία με τους μεγάλους ορθόδοξους ιεραποστόλους από τους Θεσσαλονικείς αγίους *Κύριλλο* (826-†869) και *Μεθόδιο* (815-†885), που διέδωσαν το ευαγγέλιο στους Μοραβούς και τον άγιο *Κοσμά τον Αιτωλό* (1714-†1779), ο οποίος συντέλεσε στην αναγέννηση της Εκκλησίας στη Βαλκανική μέχρι τον άγιο *Γερμανό* (1756-†1836), που με εννέα μοναχούς της μονής Βαλαάμ διέσχισαν την αχανή Ρωσία για να ευαγγελίσουν τη Βόρεια Αμερική, τον άγιο *Ιννοκέντιο* (1797-†1879), ο οποίος για πέντε δεκαετίες διέσχιζε την Αλάσκα, τη Σιβηρία και την Ανατολική Ασία και τον άγιο *Νικόλαο Κασάκιν* (1836-†1912), που ύστερα από περίοδο πενήντα ετών στην Ιαπωνία, άφησε πλέον των 30.000 ορθοδόξων⁹¹⁰.

Όπως τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η μαρτυρία αυτή της Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τους ευρισκόμενους εκτός του Χριστιανισμού λαούς αποτελεί χρέος της, άμεσα συνδεδεμένο με την ίδια της τη φύση⁹¹¹, που επεκτείνεται χωρικά και χρονικά⁹¹² γι' αυτό, η έλλειψη ενδιαφέροντος για τη μαρτυρία μεταφράζεται εν τέλει σε μη αποδοχή της Ορθοδοξίας⁹¹³. Η αγάπη ως ουσιώδες στοιχείο της διδασκαλίας του Χριστού μας ωθεί να συμβάλλουμε στην οικουμενικών διαστάσεων υπαρξιακή αναζήτηση του σκεπτόμενου ανθρώπου⁹¹⁴.

Η απανταχού ιεραποστολή αποτελεί επακόλουθο άρθρου του Συμβόλου της Πίστεως και της περί Εκκλησίας αντίληψης⁹¹⁵. Η πίστη στη «Μία Εκκλησία» δεν αποτελεί έναν λεκτικό τύπο, που μεταφράζεται σε προσήλωση στις «δικές μας» ελλείψεις και παραμέληση των άλλων, εφόσον με την έκφραση «η Εκκλησία μας» εννοείται εκείνη, που, όπως τονίζει η Λειτουργία του Μ. Βασιλείου, εκτείνεται «από άκρη σε άκρη της οικουμένης», σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁹¹⁶. «[...] μία Εκκλησία δεν είναι αποστολική αν δεν συμμετέχει σε ιεραποστολική δραστηριότητα. Αποστολικός σημαίνει να είσαι σαν τους αποστόλους, καθένας από τους οποίους ήταν ιεραπόστολος»⁹¹⁷.

⁹¹⁰ Luke, Fr., Veronis, "Go Forth, Stories of Mission and Resurrection in Albania", Ben Lomond, CA: Conciliar Press, 2009, p. 9.

⁹¹¹ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 19.

⁹¹² Anastasios, "Theology, Mission", ό.π.

⁹¹³ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 53.

⁹¹⁴ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Η Αησιμονημένη Έντολή*», ό.π., σ. 291.

⁹¹⁵ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 55.

⁹¹⁶ Yannoulatos, "The Missionary", ό.π., p. 8.

⁹¹⁷ Forest, "A Candle", ό.π.

Απόρροια της αναστάσιμης εμπειρίας αποτελεί η κατάθεση μαρτυρίας για τον αναστημένο Χριστό⁹¹⁸ ενώ απόρροια της εξουσίας Του σε ουρανό και γη (Μθ. 28:18) αποτελεί η οικουμενική διάσταση της ιεραποστολής⁹¹⁹. Η ιεραποστολή στη θεολογική της κατανόηση⁹²⁰ αποτελεί χρέος κάθε τοπικής Εκκλησίας και κάθε πιστού⁹²¹ ως εντολή του αναστημένου Χριστού (Μκ.16:15)⁹²² και πραγμάτωση του θείου θελήματος⁹²³ και οφείλει, υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, να έχει όραμα την καθολική Εκκλησία, όλη την ανθρωπότητα, την πορεία της οποίας μπορούμε να κατευθύνουμε ως μέτοχοι της τριαδικής ζωής⁹²⁴. Ιεραποστολικό καθήκον σημαίνει βαθύτερη γνώση του Θεού, περισσότερη αγάπη και ταπεινή διακονία⁹²⁵.

Δεν πρόκειται για ηθική υποχρέωση αλλά για υπαρξιακό ζήτημα, εφόσον αποτελεί τον μόνο τρόπο αγάπης του Κυρίου «ὁ ἔχων τὰς ἐντολάς μου καὶ τηρῶν αὐτάς, ἐκεῖνος ἐστὶν ὁ ἀγαπῶν με· ὁ δὲ ἀγαπῶν με ἀγαπηθήσεται ὑπὸ τοῦ πατρὸς μου, καὶ ἐγὼ ἀγαπήσω αὐτὸν καὶ ἐμφανίσω αὐτῷ ἐμαυτόν» (Ιωάνν.14:21)⁹²⁶. Η «μαρτυρία» από σιωπηλή συμπόνια προς τους άλλους εξελίσσεται σε ευαγγελισμό, που φθάνει στην κορύφωσή του στην εκκλησιαστική λατρεία⁹²⁷ αυτή οφείλει, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, να γίνει μία διαρκής έξοδος σε νέα σύνορα, όπου θα καταθέσει την αναστάσιμη μαρτυρία της και όπου αναμένεται η ζωοποιός δράση του Πνεύματος⁹²⁸. Βιώνουμε το τοπικό με το βλέμμα στο καθολικό⁹²⁹, καθώς ο ευαγγελισμός δεν περιορίζεται γεωγραφικά και κοινωνικά⁹³⁰. Η απόκρυψη της αλήθειας αποτελεί παραβίαση του δικαιώματος κάθε ανθρώπου να την κατέχει στην πληρότητά της⁹³¹. Η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν επιβάλλεται στην ελευθερία του άλλου, καθώς αποτελεί δική του απόφαση, εάν θα λάβει τον θησαυρό που αυτή προσφέρει⁹³².

⁹¹⁸ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 37.

⁹¹⁹ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 94.

⁹²⁰ Anastasios, «The Apostolic responsibility», ό.π., p. 2.

⁹²¹ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 46-47

⁹²² Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 94.

⁹²³ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 49.

⁹²⁴ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 46-47, 49.

⁹²⁵ Anastasios, «The Apostolic responsibility», ό.π., p. 6.

⁹²⁶ Yannoulatos, «The Missionary», ό.π., p. 10.

⁹²⁷ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 60.

⁹²⁸ Anastasios, «And lo», ό.π.

⁹²⁹ Archbishop Dr. Anastasios of Tirana and All Albania, «Called» ό.π.

⁹³⁰ Anastasios, «Theology, Mission», ό.π.

⁹³¹ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 47.

⁹³² Anastasios, «The Apostolic responsibility», ό.π., p. 2.

Όπως παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η κατάθεση της μαρτυρίας μας για τον «πολύτιμον μαργαρίτην» (Μθ.13:46) δεν αναιρείται από τον σεβασμό έναντι του πλούτου που διαθέτουν οι άλλοι⁹³³. «Ἐλεύθερος γὰρ ὢν ἐκ πάντων πᾶσιν ἑμαυτὸν ἐδούλωσα, ἵνα τοὺς πλείονας κερδήσω» (Α΄ Κορ.9:19), αναφέρει ο Απόστολος Παῦλος⁹³⁴. Κάθε ταύτιση της χριστιανικής ιεραποστολής με τα παραπτώματα μέρους της δυτικής ιεραποστολής του παρελθόντος είναι λανθασμένη⁹³⁵. Πρώτιστο χρέος αποτελεί να «ενσαρκωθεί» ο θεῖος Λόγος στον πολιτισμό ενός λαού⁹³⁶ και να συγκροτηθούν ευχαριστιακές κοινότητες σε συγκεκριμένα πολιτιστικά περιβάλλοντα, που θα εκπέμπουν τη θεία Παρουσία και δόξα⁹³⁷.

Υπάρχουν στοιχεία ενός πολιτισμού που πρέπει να γίνουν αποδεκτά (γλώσσα), άλλα που είναι απορριπτέα (όσα εναντιώνονται στο Ευαγγέλιο) και άλλα που πρέπει να «βαπτιστούν» (να αποκτήσουν καινούρια σημασία)⁹³⁸. Η σοβαρή μελέτη του θρησκευτικού βίου λαών, όχι μόνο που ανήκουν στις μεγάλες θρησκείες αλλά και στα κατά φύσιν θρησκευάματα, κρίνεται απαραίτητη, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αφενός για την επισήμανση διαφορών μεταξύ της παλιάς θρησκείας και της νέας εν Χριστώ - ποια στοιχεία της πρώτης πρέπει να υιοθετηθούν ως έκφραση βιωμάτων και ποια να απορριφθούν (παραδόσεις, συμβολισμοί κ.ά.), αφετέρου για την προσέγγιση των πιστών τους⁹³⁹.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος καταλήγει στην ανάγκη συστηματικής μελέτης σε σχέση με τον εθνικό κώδικα πολλών από άγνοια θεωρούμενων ως «πρωτόγονων» φυλών για την εν Χριστώ ανακαίνισή του, ώστε να υπάρξει από τους γηγενείς ανιδιοτελής αφομοίωση του ευαγγελικού μηνύματος⁹⁴⁰ η αποκαλούμενη «πρωτόγονη» θρησκευτικότητα διαθέτει γνωρίσματα, όπως η ενέργεια και η ευελιξία, τα οποία συντέλεσαν να αντέξει στη χριστιανική ιεραποστολή⁹⁴¹. Κατά τον ίδιο, η σύγχρονη

⁹³³ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Η Λησμονημένη Έντολή*», ό.π., σ. 298.

⁹³⁴ Anastasios, «*Theology, Mission*», ό.π.

⁹³⁵ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Σχέσεις της Ορθοδοξίας*», ό.π., σ. 61.

⁹³⁶ Yannoulatos, «*The Missionary*», ό.π., p. 12.

⁹³⁷ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «*Σχέσεις της Ορθοδοξίας*», ό.π., σ. 60.

⁹³⁸ Anastasios, «*The Apostolic responsibility*», ό.π., p. 3.

⁹³⁹ Αναστάσιος, Γιαννουλάτος, Αρχιμ., «*Αφετηριακά σκέψεις δια την εξωτερική ιεραποστολή*», *Πορευθέντες*, 40, 1968, σ. 50.

⁹⁴⁰ Τσιρέβελος, «*Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας*», ό.π., σσ. 125-126. Βλ. Αναστάσιος, Γιαννουλάτος, Αρχιμ., «*Αφετηριακά σκέψεις δια την εξωτερική ιεραποστολή*», *Πορευθέντες*, 38-39, 1968, σ. 23.

⁹⁴¹ Τσιρέβελος, «*Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας*», ό.π., σ. 127. Βλ. Γιαννουλάτος, «*Αφετηριακά σκέψεις*», *Πορευθέντες*, 40, ό.π., σ. 50.

μελέτη του ανθρώπινου θρησκευτικού βιώματος επικουρεί την Εκκλησία, όχι μόνο στην υιοθέτηση εκείνων των στοιχείων που συνάδουν με τη διδασκαλία της αλλά και στην έμπρακτη αποκάλυψη της κλήσης για μετοχή στην κοινωνία αγάπης του Τριαδικού Θεού⁹⁴². Ο ίδιος επισημαίνει ότι η θεολογία του «σπερματικού λόγου» μπορεί να συντελέσει στην κατανόηση και αξιοποίηση παραδόσεων φυλών, ώστε να μεταδοθεί και βιωθεί το μήνυμα της εν Χριστώ σωτηρίας⁹⁴³.

Η ιεραποστολή κινδυνεύει από τη σταύρωση των άλλων αντί της άσκησης του εαυτού μας στον σταυρό⁹⁴⁴. Η διαρκής αυτοκριτική και η μετάνοια αποτελούν αναγκαιότητα για τους «Χριστιανούς» προκειμένου να καταθέσουν τη μαρτυρία τους στα ίχνη του Χριστού⁹⁴⁵. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αναφερόμενος στις αφρικανικές θρησκείες, διερωτάται εάν η Αφρικανική ήπειρος υπήρξε αδιάφορη για το Θεό και πως ο Θεός κατέθεσε σ' αυτήν τη μαρτυρία Του, για να καταλήξει ότι δεν πρόκειται για πρωτόγονες θρησκείες αλλά για τις δικές μας πρωτόγονες γνώσεις⁹⁴⁶.

Μακριά από κάθε δυτικό Χριστοκεντρισμό που περιορίζεται στον «ιστορικό Ιησού», η πραγματοποιούμενη στα ίχνη του Χριστού ιεραποστολή, όπως σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, συντελείται υπό τη μυστική συνεργασία των προσώπων του Τριαδικού Θεού και οφείλει να Τον κάνει αισθητό στους άλλους η παρουσία μας⁹⁴⁷. Είμαστε συνεργοί του Θεού στη δική Του ιεραποστολή και ως εκ τούτου, μέτοχοι μίας διαδικασίας με θεϊκές καταβολές και παγκόσμια εμβέλεια, παρατηρεί ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁹⁴⁸.

Η ορθόδοξη μαρτυρία οφείλει να αφουγκράζεται τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες, εκμεταλλευόμενη τις δυνατότητες που της παρέχουν⁹⁴⁹. Η χριστιανική μαρτυρία ως «διακονία της καταλλαγής» επιθυμεί να φέρει κοντά τις θρησκευτικές παραδόσεις και κοινότητες, ώστε να συντελέσουν στην παγκόσμια ενότητα⁹⁵⁰ η διάδοση του Ευαγγελίου, όχι απλώς ως προσηλυτισμός άλλων λαών αλλά ως θεμελίωση της αγαπητικής κοινωνίας,

⁹⁴²Τσιρβέβελος, «Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας», ό.π., σ. 127.

⁹⁴³Γιαννουλάτος, «Αφετηριακά σκέψεις», *Πορευθέντες*, 38-39, ό.π., σ. 23.

⁹⁴⁴Anastasios, "Thy Will", ό.π.

⁹⁴⁵Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 61.

⁹⁴⁶Anastasios, "The Apostolic responsibility", ό.π., p. 3.

⁹⁴⁷Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σσ. 33, 42.

⁹⁴⁸Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 226.

⁹⁴⁹Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 147.

⁹⁵⁰Βασιλειάδης, «*Διαθρησκειακός Διάλογος*», ό.π., σ. 63.

μπορεί να κατανοηθεί υπό την έννοια ότι απαντά στη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση⁹⁵¹. Το γεγονός ότι «κηρυχθήσεται τοῦτο τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένην εἰς μαρτύριον πᾶσι τοῖς ἔθνεσι, καὶ τότε ἤξει τὸ τέλος» (Μθ.24:14)⁹⁵² και η εν Χριστώ ένωση κάθε λαού και πολιτισμού δίνει στην ιεραποστολή εσχατολογική και χριστοκεντρική διάσταση, όπως υπογραμμίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁹⁵³.

Θέλημα του Πατέρα, το οποίο καλείται να δεχθεί και στο οποίο καλείται να μετέχει όλη η ανθρωπότητα, αποτελεί, σύμφωνα με το αίτημα της Κυριακής προσευχής, η πραγμάτωση της παγκόσμιας σωτηρίας⁹⁵⁴. Χάρη στην Πρόνοια του Θεού για τη σωτηρία και ανακαίνιση του κόσμου κατέρχεται ως «φιλοξενών» και «φιλοξενούμενος»⁹⁵⁵. Σημείο αναφοράς της παγκόσμιας σωτηρίας αποτελεί, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, το ιστορικό γεγονός της ανάστασης, από το οποίο προκύπτει η ευθύνη της ιεραποστολής και κάθε πιστού να μεταφέρουν παντού το μήνυμα της λύτρωσης της φύσης του ανθρώπου⁹⁵⁶. Το γεγονός ότι κάθε άνθρωπος στον κόσμο έρχεται αντιμέτωπος με το ερώτημα του θανάτου, καθιστά υποχρεωμένη την Εκκλησία να φανερώσει: «πᾶς ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιστεύων εἰς αὐτὸν ἔχη ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἀναστήσω αὐτὸν ἐγὼ τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ» (Ιωάνν.6:40)⁹⁵⁷.

Οι συνέπειες της αναστάσιμης νίκης του Χριστού, αναφέρει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, υπερβαίνουν ατομικά και εθνικά πλαίσια και διανοίγονται σε όλη την ανθρωπότητα. Ο έχων την εξουσία αναστημένος Χριστός την απαλλάσσει από τις αντίθετες δυνάμεις, μεταμορφώνοντας κάθε τύπο ζωής στον κόσμο, από τις σχέσεις έως τις εξελίξεις⁹⁵⁸. Το περιεχόμενο της ιεραποστολής μεταβάλλεται χάρη στη συμπορευόμενη με την «οικονομία του Υιού», «οικονομία του Πνεύματος» για τη σωτηρία της ανθρωπότητας, καθώς αυτό δεν επικεντρώνεται πλέον στον προσηλυτισμό αλλά στην εν Πνεύματι μεταμόρφωση των ανθρώπων που ανήκουν σε άλλες θρησκείες κατά την γνωριμία τους με το μήνυμα του Ευαγγελίου έτσι, η Εκκλησία επεκτείνεται⁹⁵⁹. Πρόκειται για την εν Πνεύματι διάδοση του θείου Λόγου και τη φανέρωση της εν Χριστώ παρούσας

⁹⁵¹ Daniel, P., Payne, "Facing the World: Orthodox Christian Essays on Global Concerns by Archbishop Anastasios Yannoulatos", *Journal of Church and State*, 2006, p. 461.

⁹⁵² Anastasios, "Theology, Mission", ό.π.

⁹⁵³ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Η Αησμονημένη Έντολή», ό.π., σ. 303.

⁹⁵⁴ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 30-31.

⁹⁵⁵ Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή», ό.π., σ. 39.

⁹⁵⁶ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 56.

⁹⁵⁷ Anastasios, "Thy Will", ό.π.

⁹⁵⁸ Anastasios, "And Io", ό.π.

⁹⁵⁹ Δημητριάδης, «Η Ορθόδοξη συμβολή», ό.π., σ. 36.

και ερχόμενης θείας δόξας, που στοχεύει στη συναίσθηση της θείας Παρουσίας ως αγάπης⁹⁶⁰.

Ο Χριστός ανέθεσε στην Εκκλησία τη συνέχεια του σωτηριώδους έργου στις παγκόσμιες διαστάσεις του⁹⁶¹. Ένα μήνυμα για τη παγκόσμια σωτηρία το οποίο αδιαφορεί για τους πόνους του ανθρώπου και της κοινωνίας δεν μπορεί παρά να είναι αναξιόπιστο⁹⁶². Άλλωστε, και η δική μας σωτηρία θα εξαρτηθεί από τον επιδεικνυόμενο σεβασμό προς την εκάστοτε ετερότητα⁹⁶³. Ωστόσο, η ορθόδοξη ιεραποστολή, πέραν της παροχής εξωτερικών αγαθών (εκπαίδευση, ιατρική περίθαλψη κ.ά.) σε κάθε άνθρωπο που υποφέρει, έχει ως στόχο, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, να του χαρίσει την πεποίθηση ότι έχει αξία, καθώς προορίζεται να θεωθεί πρόκειται για ανθρωπολογία που ξεπερνά κάθε ουμανισμό⁹⁶⁴.

Εφόσον λοιπόν, η ιεραποστολή ενδιαφέρεται για την ανακαίνιση του κόσμου⁹⁶⁵, οφείλει να κοινοποιήσει το θείο θέλημα, όπου δεν έχει ακουστεί σ' όλη την οικουμένη άνευ διακρίσεων⁹⁶⁶. «και ἄλλα πρόβατα ἔχω, ἃ οὐκ ἔστιν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης· κάκεινά με δεῖ ἀγαγεῖν, και τῆς φωνῆς μου ἀκούσουσι, και γενήσεται μία ποιμνῆ, εἷς ποιμὴν» (Ιωάνν.10:16) πρόκειται για δεσμώτες άλλων θρησκευτικών συστημάτων, «χαμένους» σε μια ενστικτώδη θρησκεία, που επειδή ανήκουν στον Κύριο, όπως σημειώνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η Εκκλησία οφείλει να τους αναζητήσει⁹⁶⁷. Η ιεραποστολή, ως γνωστοποίηση της Βασιλείας, που θα ολοκληρωθεί στα Έσχατα, έχει ως απώτερο σκοπό τη συμπερίληψη όλης της ανθρωπότητας στο Σώμα του Χριστού⁹⁶⁸.

Η παγκοσμίων διαστάσεων μαρτυρία θα συντελέσει, ώστε οι άλλοι λαοί να ρίζουν το βλέμμα τους στη Βασιλεία μέσα από τα παράθυρα που θα ανοιχθούν και με την ευχή να πορευθούν προς αυτή μέσα από τις πόρτες και τις οδούς που θα ανοιχθούν⁹⁶⁹. Η κλήση πολλών από Ανατολή και Δύση (Μθ.8:11) στη Βασιλεία του Θεού συνεπάγεται, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ακριβώς το απεριόριστο και παγκόσμιο της εμβέλειάς της,

⁹⁶⁰ Anastasios, "Theology, Mission", ό.π.

⁹⁶¹ Yannoulatos, "The Missionary", ό.π., p. 8.

⁹⁶² Anastasios, "Theology, Mission", ό.π.

⁹⁶³ Forest, "A Candle", ό.π.

⁹⁶⁴ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 61.

⁹⁶⁵ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 49.

⁹⁶⁶ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 46.

⁹⁶⁷ Anastasios, "Theology, Mission", ό.π.

⁹⁶⁸ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 139.

⁹⁶⁹ Anastasios (Yannoulatos), Bishop, "Confessing Christ Today", 9th General Assembly, Chambesy, Switzerland. 19/07-25/07 1977, p. 6.

καθώς και τη μετοχή σ' αυτήν βάσει πνευματικών και όχι φυλετικών κριτηρίων μία Βασιλεία, που μετά την έλευση του Χριστού στην ανθρωπότητα βρίσκεται σε εξέλιξη⁹⁷⁰. Αν και γνωρίζουμε την οδό προς τη σωτηρία και καταθέτουμε τη μαρτυρία μας στους ανθρώπους άλλων θρησκειών, είναι αλαζονεία να τοποθετηθούμε στη θέση του Θεού ως προς τον τρόπο που θα τους θέσει υπό την κρίση Του, τονίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, καθώς είναι άγνωστα σε εμάς, τόσο το μυστήριο του Θεού στην πληρότητά του όσο και η απεραντοσύνη της αγάπης Του⁹⁷¹.

Η σωτηρία των εκτός της Εκκλησίας υπήρχε ως δυνατότητα στον θεολογικό στοχασμό της ορθόδοξης Ανατολής και ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται σε παλαιότερους και σύγχρονους θεολόγους της, και κυρίως στον Καρμίρη, οι οποίοι κάνουν λόγο για το εφικτό της σωτηρίας των μεμονωμένων πιστών μιας θρησκείας, όχι όμως για τις ίδιες τις θρησκείες ως αγωγούς σωτηρίας, αντικείμενο της Θεολογίας των Θρησκειών. Εάν και ο ίδιος με τόλμη επισημαίνει ότι οι θρησκείες είναι ανοικτές προς το υπερβατικό, καθώς φορτίζονται από την ακτινοβολία του «Ηλίου της Δικαιοσύνης»⁹⁷², ωστόσο δεν απαντάει κατηγορηματικά ότι οι θρησκείες καθ' αυτές οδηγούν στη σωτηρία⁹⁷³ αφού δεν έχουν μόνο ίχνη της θείας αποκάλυψης αλλά και δαιμονικά⁹⁷⁴.

Εκ των ανωτέρω διαφαίνεται ότι ο στοχασμός του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, τόσο όσον αφορά τη Θεολογία των Θρησκειών, όσο και τη Θεολογία της Ιεραποστολής έχει το ίδιο σημείο εκκίνησης την αποκάλυψη του Τριαδικού Θεού, την ανθρώπινη σωτηρία και τη μετοχή του ανθρώπου στη θεία δόξα. Ο ίδιος δεν απορρίπτει εξ ολοκλήρου τις μη χριστιανικές θρησκείες προς ενίσχυση, αφενός της χριστιανικής απαίτησης για αποκλειστικότητα ως προς την αλήθεια, αφετέρου της ιεραποστολικής της συνείδησης, ούτε προβαίνει σε σχετικοποίηση της αλήθειας του Χριστιανισμού, θέτοντας όρια στην ιεραποστολή για χάρη της μέσω του διαλόγου συμφωνίας των θρησκειών με σημείο εκκίνησης τη λανθασμένη πεποίθηση ότι όλες οι θρησκείες συνιστούν διαφορετικές οδούς προς τη θεία αλήθεια.

Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, δεν έρχονται σε αντίθεση η παραδοχή της δράσης του Τριαδικού Θεού στις άλλες θρησκευτικές παραδόσεις με την ανάγκη του

⁹⁷⁰ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 137-138.

⁹⁷¹ Anastasios, "The Apostolic responsibility", ό.π., p. 4.

⁹⁷² Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 427.

⁹⁷³ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 200.

⁹⁷⁴ Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 102-103.

διαθρησκειακού διαλόγου και της χριστιανικής μαρτυρίας η ιεραποστολή διακονεί στην ανακαίνιση των πάντων εντός της αγάπης του χριστιανικού Θεού, δίχως η απαίτηση για διαθρησκειακό διάλογο να αναπληρώνει τον ρόλο της. Ιεραποστολή και διάλογος έχοντας ως θεμέλιο την Τριαδολογία, εάν και διακρίνονται ως λειτουργίες, ορίζουν, ως ισότιμες, τη σχέση της χριστιανικής πίστης με τις μη χριστιανικές θρησκείες⁹⁷⁵.

Όπως ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει, το ζήτημα της αξιολόγησης των μη χριστιανικών θρησκειών δεν συνδέεται αποκλειστικά με την κατεύθυνση προς την οποία τείνει η ιεραποστολή αλλά επιπλέον, με την εκκλησιαστική αντιμετώπιση πτυχών του ανθρώπινου βίου το πώς κατανοείται από θεολογική άποψη η πορεία της ανθρώπινης ιστορίας παγκοσμίως είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας για τη διαχείριση κοσμοθεωριών που κινούνται πλησίον μας⁹⁷⁶. Αυτή η κατανόηση ανοίγει την ορθόδοξη συνείδηση απέναντι στο «έτερο» και παγκόσμιο, την κάνει ταπεινή και γεμάτη ευγνωμοσύνη ενώ παράλληλα, την προσανατολίζει προς την οικουμενική της αποστολή δηλαδή την εδραίωση μίας ειρηνικής και αγαπητικής κοινωνίας⁹⁷⁷.

Της ανωτέρω θεολογικής θεώρησης του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τις άλλες θρησκείες, επιχειρείται στη συνέχεια η διαλογική αντιπαράθεση με την αντίστοιχη δυτική και ορθόδοξη θεολογική διάνοηση.

⁹⁷⁵Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 204, 207-209, 642.

⁹⁷⁶Γιαννουλάτου, «Αφετηριακά σκέψεις», ό.π., σ. 50.

⁹⁷⁷Γιαννουλάτος, “Ιχνη”, ό.π., σσ. 19-20, 21-23.

3. Κεφάλαιο 3^ο - Συγκριτική και συμπερασματική θεώρηση της θεολογικής προσέγγισης του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου για τις άλλες θρησκείες

3.1 Απόπειρα διαλόγου της θεολογικής προσέγγισης του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου για τις άλλες θρησκείες με τον αντίστοιχο δυτικό και ορθόδοξο θεολογικό στοχασμό της εποχής του - Επιδράσεις

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος θέτει την Τριαδολογία ως θεμέλιο μιας θεολογικής κατανόησης των άλλων θρησκειών. Το 1990, μία Διεθνής Επιτροπή Ρωμαιοκαθολικών σε δημοσιευμένη έρευνά της προσεγγίζει θεολογικά τις μη χριστιανικές θρησκείες επί τη βάση της σωτηριώδους και παγκόσμιας ενέργειας των προσώπων του Τριαδικού Θεού ενώ το ίδιο έτος, το ΠΣΕ μέσω Δήλωσής του στο Baar θέτει εξίσου ως θεμέλιο τη δημιουργική ενέργεια του Πατέρα, το σωτήριο έργο του Χριστού και την «οικονομία του Πνεύματος»⁹⁷⁸, κάνοντας αντιληπτή μία συμφωνία των ομολογιών, όσον αφορά τη συσχέτιση των θρησκειών με την ενέργεια των προσώπων του Τριαδικού Θεού υπό τη συνεισφορά της ορθόδοξης θεολογίας⁹⁷⁹.

Στην εν λόγω διαβούλευση ενώ οι Ρωμαιοκαθολικοί έφεραν τα κείμενα της Β΄ Βατικανής ως παρακαταθήκη, επί των οποίων στηρίχθηκε η διατυπωθείσα από τον Jacques Dupuis *περιεκτική Χριστολογία* και οι Προτεστάντες, τη σημερινή ιεραποστολή και τις θεωρήσεις τους για τη Χριστολογία και την Πνευματολογία, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος έφερε μια διαμορφωμένη από την προσφορά του ως Συντονιστής της Επιτροπής για την Παγκόσμια Ιεραποστολή και τον Ευαγγελισμό (CWME) θεώρηση και με τους λοιπούς Ορθοδόξους, κατέθεσε τους πρώτους Πατέρες, τους αναφερόμενους στη

⁹⁷⁸Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 604. Βλ. “Baar Statement: Theological Perspectives on Plurality”, January 1990 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.oikoumene.org/resources/documents/baar-statement-theological-perspectives-on-plurality> (ημερομηνία ανάκτησης: 26/02/2023).

⁹⁷⁹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 604-605.

δράση του Θεού σε άλλες θρησκευτικές παραδόσεις και την εσχατολογική προοπτική αυτής της δράσης, ως σημείο αναφοράς της ορθόδοξης θεολογίας⁹⁸⁰.

Πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι από τους Ορθόδοξους Khodr και Κωνσταντέλο, εν σχέσει με τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία στην «οικονομία του Πνεύματος»⁹⁸¹ προκειμένου όμως να αποπειραθεί στη συνέχεια ένας ευρύτερος διάλογος της οπτικής του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου περί των μη χριστιανικών θρησκειών με αυτή συγχρόνων του δυτικών αλλά και ορθόδοξων θεολόγων στοχαστών, που αναπόφευκτα οδηγεί στη διαπίστωση αποκλίσεων και συγκλίσεων μεταξύ τους, και καθώς έχει προηγηθεί η έκθεση των σχετικών απόψεών του στο προηγούμενο κεφάλαιο, όπως αυτές προκύπτουν από το ακαδημαϊκό θεολογικό του έργο και την ιεραποστολική του εμπειρία, καθίσταται αναγκαία κατ' αρχάς, η παρουσίαση των επιδράσεων του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου.

3.1.1 Επιδράσεις

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αναφερόμενος στον διάλογο με την ετερότητα, του οποίου καίριο σημείο αποτελεί η άμεση μαρτυρία, επικαλείται κατά πρώτον τον Απ. Παύλο στον διάλογο με τους Αθηναίους, οι υπάρχουσες θρησκευτικές αντιλήψεις γίνονται σεβαστές και υπερβαίνονται με την κατάθεση της χριστιανικής αλήθειας⁹⁸². Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος ανατρέχει επίσης στον ανεπτυγμένο σε μία πλουραλιστική εποχή πατερικό λόγο, προκειμένου να τον χρησιμοποιήσει ως πηγή του στην προσπάθεια απάντησης στο ερώτημα περί της θεολογικής προσέγγισης των άλλων θρησκειών από ορθόδοξη άποψη⁹⁸³. Ο ίδιος τονίζει τη σπουδαιότητα της πατερικής θεολογίας ως πηγής της σύγχρονης θεολογικής αναζήτησης, η οποία μπορεί να συμβάλλει, κατά τον π. Δημήτριο Στανιλοάε (1903-†1993), στην ανάπτυξη μίας καινούριας πνευματικότητας, ανταποκρινόμενης στην παγκόσμια κοινότητα⁹⁸⁴.

Αφορμώμενος από τον Ιουστίνο, θεωρεί ότι το χριστολογικό κριτήριο αποτελεί το θεμέλιο για την ανίχνευση σπερμάτων αλήθειας στις άλλες θρησκείες, καθώς ο Χριστός

⁹⁸⁰Diana L., Eck, "On Seeking and Finding in the World's Religions", *Christian Century*, May 2, 1990 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.religion-online.org/article/on-seeking-and-finding-in-the-worlds-religions/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/05/2023).

⁹⁸¹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 604.

⁹⁸²Anastasios, "Understanding And Witnessing", ό.π., p. 48.

⁹⁸³Anastasios, "Understanding And Witnessing", ό.π., p.43.

⁹⁸⁴Αναστάσιος, «Πανθρησκειακή Εύρώπη», ό.π.

είναι η πλήρη αλήθεια⁹⁸⁵ και ενσάρκωση της αγάπης της Αγίας Τριάδας⁹⁸⁶ ενώ εγκύπτει στην ερμηνεία του Μ. Βασιλείου για τον «σπερματικό λόγο» ως δυνατότητας εξοικείωσης με το αγαθό και ως δυνατότητας αγάπης, ώστε να τονίσει την προοπτική που αυτή διανοίγει όσον αφορά την κατανόηση ανθρώπων άλλης πίστης με ανάλογο βίο. Η αγάπη, ως δυνατότητα και η κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό που είναι αγάπη, είναι έμφυτη σε κάθε άνθρωπο⁹⁸⁷.

Υιοθετώντας επιπλέον μία περιεκτική θέση παρόμοια με του Rahner, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος⁹⁸⁸ αναφέρεται στη διατύπωση του Μάξιμου Ομολογητή περί της μυστικής παρουσίας του Θεού Λόγου στις εντολές Του και σε κάθε άνθρωπο που τις εκτελεί πρόκειται περί μυστικής παρουσίας της Τριάδος της αγάπης εξαιτίας της *κατά φύσιν* σύνδεσης του Λόγου με τον Πατέρα και το Πνεύμα. Επικαλούμενος δε τον Γρηγόριο Ναζιανζηνό, κάνει λόγο για έμφυτη αναζήτηση του Θεού και μερική γνώση Του διά της νόησης ενώ τολμά να μιλήσει για βιολογική προέλευση της θρησκευτικότητας, θεμελιωμένης στο «κατ' εικόνα» ως αισθητήριο της θείας Παρουσίας⁹⁸⁹.

Ο ίδιος αναφερόμενος στη σωστική ενέργεια του Πνεύματος για όλη την ανθρωπότητα, ενέργεια που είναι διαρκής και μέσω της οποίας εκδηλώνεται η παρουσία της Αγίας Τριάδας παντού και πάντοτε, επικυρώνει τη θέση που ανάγεται στον Lossky περί δύο οικονομιών, Υιού και Πνεύματος, χωρίς να επισημαίνεται η συμβολή καθενός εκ των δύο στις θρησκείες⁹⁹⁰ ενώ επικαλείται τον καθηγητή Ιωάννη Καρμίρη ως έναν από τους ορθόδοξους θεολόγους που υποστήριξαν τη δράση της σωτήριας θείας χάριτος εκτός της ορατής Εκκλησίας⁹⁹¹, στην οποία αοράτως ανήκουν οι μη Χριστιανοί βάσει της πίστεώς τους και τη δυνατότητα μετοχής τους στην εν Χριστώ επαγγελία⁹⁹². Κατά δε την περιπλάνησή του στη Θεολογία των Θρησκειών, ανάμεσα στους λίγους ορθόδοξους θεολόγους στους οποίους εξίσου κάνει μνεία είναι ο George Khodr, του οποίου τον θεολογικό στοχασμό πρώτος γνωστοποιεί στον ελλαδικό χώρο⁹⁹³.

⁹⁸⁵Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 202

⁹⁸⁶Βογιατζής, «Η Συμβολή του Paul F. Knitter», ό.π.

⁹⁸⁷Anastasios, “Understanding And Witnessing”, ό.π., p. 44

⁹⁸⁸Βογιατζής, «Η Συμβολή του Paul F. Knitter», ό.π.

⁹⁸⁹Anastasios, “Understanding And Witnessing”, ό.π., pp. 44-45.

⁹⁹⁰Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π.

⁹⁹¹Anastasios (Yannoulatos), “Sharing” ό.π., p. 14.

⁹⁹²Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 423-424.

⁹⁹³Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 211-212.

Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου υπήρξε το ίδιο σημαντική με του Khodr, μέσω των ερωτημάτων τους στη σχηματοποίηση της θέσης του ΠΣΕ έναντι *ανθρώπων των ζώντων θρησκειών και ιδεολογιών* κατά την έναρξη του διαλόγου με τους Μουσουλμάνους μεταξύ 1969-1975⁹⁹⁴. Λίγο νωρίτερα το 1963, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος φαίνεται να δέχεται με κριτική ματιά, αφενός θέσεις του Συνεδρίου που διοργανώθηκε από την Επιτροπή Παγκοσμίου Ιεραποστολής και Ευαγγελισμού (CWME) στο Μεξικό, όπως εκείνες περί ένταξης του «διαλόγου» με ανθρώπους άλλης πίστης σε ιεραποστολικό πλαίσιο⁹⁹⁵, περί της σημασίας του ως διακονίας στην κοινότητα⁹⁹⁶, περί θεώρησης σύνολου του κόσμου άνευ διακρίσεώς του σε χριστιανικό και μη ως ιεραποστολικού πεδίου της παγκόσμιας Εκκλησίας, περί της σχέσεως μεταξύ άμεσης δράσης του Θεού στην οικουμένη και έμμεσης μέσω Εκκλησίας, περί της «αποστολής του Θεού» με βάση την Πνευματολογία κ.ά. αφετέρου, μέσω της συμμετοχής του στο εν λόγω Συνέδριο, τον κατεξοχήν ιεραποστολικό χαρακτήρα της Ορθόδοξης Εκκλησίας κ.ά.⁹⁹⁷.

Τόσο ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος όσο και ο Khodr έχουν ομολογήσει ότι η επαφή τους με το Ισλάμ τους ώθησε να στοχαστούν για τις διαθρησκευτικές σχέσεις⁹⁹⁸ ενώ και οι δύο προσδιορίζουν με την ίδια μεθοδολογία το περιεχόμενο μιας ορθόδοξης θεολογικής θέσης για τον διαθρησκευτικό διάλογο και έναντι των μη χριστιανικών θρησκειών⁹⁹⁹. Όπως ο Khodr τόνισε τη σημασία της ταπείνωσης, της αυτοκριτικής, της αγάπης κ.ά. στις σχέσεις με μη Χριστιανούς¹⁰⁰⁰, κατά παρόμοιο τρόπο ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει ότι η επίτευξη ενός ειλικρινούς διαθρησκευτικού διαλόγου είναι εφικτή μέσω της αυτοκριτικής και μετάνοιας του Χριστιανού και την συνεπακόλουθη μετοχή του στην κενωτική αγάπη του Χριστού¹⁰⁰¹. Επίσης, και οι δύο επιχείρησαν την οικοδόμηση μιας ορθόδοξης προσέγγισης των μη χριστιανικών θρησκειών με ιδιαίτερη τη συνεισφορά τους στη Χριστολογία και Πνευματολογία¹⁰⁰².

⁹⁹⁴Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

⁹⁹⁵Anastasios, Bishop of Androussa, "Mexico City 1963: Old Wine into Fresh Wineskins", *International Review of Mission*, 67, July 1978, p. 357.

⁹⁹⁶Anastasios, "Mexico City 1963", ό.π., p. 362.

⁹⁹⁷Anastasios, "Mexico City 1963", ό.π., pp. 357-358, 361.

⁹⁹⁸Sharp, Andrew Martin Sharp, "Modern Encounters with Islam and the Impact on Orthodox Thought, Identity, and Action", *International Journal of Orthodox Theology*, 5:1 (2014) στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodox-theology.com/media/PDF/IJOT1.2014/Sharp.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 02/01/2023).

⁹⁹⁹Vukic, "The promise and Pitfalls", ό.π., p. 421.

¹⁰⁰⁰Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π., p. 102.

¹⁰⁰¹Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π., pp. 105-106.

¹⁰⁰²Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

Κατά τον Sharp, η χρήση πατερικών πηγών, τόσο από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο όσο και από τον Khodr, στην προσπάθειά τους να θεμελιώσουν στην Παράδοση την ανοικτή και θετική στάση έναντι του Ισλάμ και των μη χριστιανικών θρησκειών, αποτελεί κοινό στοιχείο των δύο θεολόγων¹⁰⁰³ ανακαλύπτοντας και οι δύο εκ νέου την πατερική παράδοση σε όλο της το εύρος και βάθος, μπόρεσαν να διακρίνουν τη δράση του Θεού στις άλλες θρησκείες και διά μέσου αυτών¹⁰⁰⁴.

Όπως ο Khodr, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος είναι συμπεριληπτικός ή ανεκτικός όσον αφορά τις άλλες θρησκείες, διαφυλάσσοντας τη στάση του Ιουστίνου και λοιπών πρώτων Πατέρων¹⁰⁰⁵. Ο Khodr τονίζει τη σπουδαιότητα για την Ορθόδοξη Εκκλησία της εκ νέου ανακάλυψης της πατερικής σοφίας σε σχέση με τις άλλες θρησκείες¹⁰⁰⁶. Κάνοντας χρήση του «σπερματικού λόγου» και οι δύο ανιχνεύουν τη σωτηριολογική δυναμική των άλλων θρησκειών¹⁰⁰⁷. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, βασιζόμενος στην αρχαία εκκλησιαστική παράδοση, θα δηλώσει για τους εκτός Χριστιανισμού μη γνωρίζοντες πλήρως το θείο θέλημα ότι είναι δέκτες των ακτίνων της θείας δόξας και ότι το θείο θέλημα, εκφραζόμενο ποικιλοτρόπως (θεία Πρόνοια κ.ά.) κατά την διάχυσή του στον κόσμο, ασκεί επίδραση σ' αυτούς. Παρομοίως, ο Khodr θα αναφερθεί, αφενός σε ανθρώπους που έχουν τρόπον τινά το ήθος που προβάλλεται στην επί του Όρους ομιλία, οι οποίοι συγκροτούν μια *εκτός των τειχών* μορφή εκκλησίας και στους οποίους το «κατ' εικόνα» εμφανίζει μία δυναμική, αφετέρου στον Χριστό, του Οποίου κάποιος, αν και αγνοεί το όνομα, γίνεται μέτοχος¹⁰⁰⁸.

Με τον Khodr, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος συμφωνεί όσον αφορά την ύπαρξη «οικονομίας του Υιού» και «οικονομίας του Πνεύματος», δηλαδή διπλής οικονομίας¹⁰⁰⁹ αλλά κάνει ένα βήμα πίσω όσον αφορά την αυτοτέλεια του έργου του Πνεύματος στις άλλες θρησκείες, που ο Khodr υποστηρίζει, υιοθετώντας μια αποφαιτική επί του θέματος προσέγγιση¹⁰¹⁰. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αν και συμφωνεί με τον Khodr σε πολλά σημεία για τον ρόλο του Πνεύματος, διαχειρίζεται με λεπτότητα το όλο ζήτημα¹⁰¹¹.

¹⁰⁰³Sharp, "Modern Encounters", ό.π.

¹⁰⁰⁴Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

¹⁰⁰⁵Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

¹⁰⁰⁶Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

¹⁰⁰⁷Vukic, "The promise and Pitfalls", ό.π., p. 426.

¹⁰⁰⁸Papathanasiou, "Tradition as Impulse", ό.π., p. 214.

¹⁰⁰⁹Βογιατζής, «Η Συμβολή του Paul F. Knitter », ό.π.

¹⁰¹⁰Vukic, "The promise and Pitfalls", ό.π., p. 425.

¹⁰¹¹Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π.

Ωστόσο και για τους δύο η Πνευματολογία παίζει σημαντικό ρόλο για τις διαθρησκειακές σχέσεις¹⁰¹². Ο ίδιος επισημαίνει: «Όλοι οι δυτικοί θεολόγοι τείνουν να εστιάζουν την προσοχή τους στην επίγεια ζωή του Χριστού, από τη γέννησή του μέχρι την Ανάσταση. (...) Στην ορθόδοξη παράδοση όμως θεολογικά προβλήματα που σχετίζονται με αυτό το θέμα - ιδίως όσον αφορά τη χριστιανική ανθρωπολογία (...) θεωρούνταν πάντα υπό το πρίσμα της θεολογίας μας για την Αγία Τριάδα»¹⁰¹³. Σε παρόμοιες συγκρίσεις Ανατολής και Δύσης προβαίνει ο Khodr κατά την διατύπωση των απόψεών του για το *Filioque*, που με την υποβάθμιση του Πνεύματος σκιάζει τη δράση Του εντός και εκτός Εκκλησίας.

Ακολουθώντας παρόμοιο σκεπτικό με του Khodr, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αποτιμά θετικά τις άλλες θρησκείες βάσει, όχι μιας «Χριστολογίας της αποκλειστικότητας» αλλά μιας αυθεντικής Χριστολογίας, της οποίας η εσχατολογική διάσταση μπορεί να συμβάλλει σε ένα άνοιγμα προς τη διδασκαλία άλλων θρησκειών¹⁰¹⁴. «[...] Στην Ανατολή, όμως, δίνεται έμφαση στον αναστημένο Χριστό, στον Χριστό που αναλήφθηκε, στον Χριστό που θα ξανάρθει, στον Κύριο και Λόγο του κόσμου»¹⁰¹⁵. Ωστόσο, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος συμφωνεί με τον Khodr στην καθολικότητα της διαθήκης του Νόε, της οποίας η ισχύ επεκτείνεται σε κάθε απόγονό του. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος παρατηρεί ότι κάθε άνθρωπος σχετίζεται με τον Θεό βάσει κάποιας διαθήκης που προηγήθηκε¹⁰¹⁶.

Η επίδραση από σχετικές απόψεις του Khodr διαφαίνεται και στη θετική αποτίμηση, στην οποία προβαίνει, για σημαντικές μορφές των μη χριστιανικών θρησκειών, όπως ο Βούδας, ο Κομφούκιος κ.ά., επισημαίνοντας ότι ο Χριστός αποτελεί την πλήρη αλήθεια¹⁰¹⁷. ο ίδιος όμως, δεν έχει ασχοληθεί με τη *συγκριτική* θεολογία¹⁰¹⁸. Ο Khodr αναφέρεται στην ομοίωση του οράματός του με αυτό του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για την Εκκλησία του αύριο, της οποίας ιδιαίτερο γνώρισμα είναι η ανοιχτότητα η διάκρισή του ως ιεραποστόλου και επισκόπου έχει, κατά τον Khodr, την

¹⁰¹²Sharp, "Modern Encounters", ό.π.

¹⁰¹³Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 139.

¹⁰¹⁴Sharp, "Modern Encounters", ό.π.

¹⁰¹⁵Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 147.

¹⁰¹⁶Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

¹⁰¹⁷Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 202.

¹⁰¹⁸Πρόκειται για άγνωστο ζήτημα στον ελλαδικό χώρο. Ενδεικτικά βλ. Athanasios, Papathanasiou, "Is comparative Theology orthodox?", *Studies in Interreligious Dialogue*, 24/1, 2014, pp. 104-118 Papathanasiou, "An inquiry", ό.π.

αφετηρία της στο όραμα αυτό¹⁰¹⁹. Το κατά πόσο όμως, η οπτική αυτή του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου προσεγγίζει ή διαφοροποιείται από την αντίστοιχη δυτική θεολογική θεώρηση της εποχής του για τις άλλες θρησκείες και πως ο ίδιος την τεκμηριώνει, εκτίθεται στη συνέχεια.

3.1.2 Διαλογική συσχέτιση της θεολογικής σκέψης του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου για τις άλλες θρησκείες με τον αντίστοιχο δυτικό θεολογικό στοχασμό

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, ως προϊστάμενος της επιτροπής Παγκοσμίου Ιεραποστολής και Ευαγγελισμού (CWME), είχε δηλώσει σε ομιλία του στα πλαίσια διαχριστιανικού διαλόγου, που είχε διοργανώσει το ΠΣΕ στο Mahabalipuram¹⁰²⁰, ότι ενώ ο σύγχρονος θρησκευτικός πλουραλισμός για τον δυτικό Χριστιανισμό, που επί αιώνες είχε την εμπειρία ενός ομοιόμορφου θρησκευτικού περιβάλλοντος, εμφανίστηκε ως κάτι νέο, ο ανατολικός Χριστιανισμός τον βίωνε επί αιώνες η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν έχει διατυπώσει επισήμως τη θέση της επί του θέματος, καθώς η ελευθερία έκφρασης σε προσωπικό επίπεδο εντός των ορίων της Παράδοσης αποτελεί θεμελιώδες γνώρισμά της¹⁰²¹. Η θρησκευτική εμπειρία των Ορθοδόξων είναι συνεπώς ποικιλόμορφη και η θεολογική προσέγγισή τους σε σχέση με τις άλλες θρησκείες περισσότερο ευέλικτη εν αντιθέσει προς την απαιτούμενη ομόφωνη των Ρωμαιοκαθολικών και Προτεσταντών. Έτσι, βάσει του ιστορικού της βιώματος και της θεολογία της, η Ορθοδοξία έχει μία ιδιαίτερη θέαση όσον αφορά τον διαθρησκευτικό διάλογο και τη «μαρτυρία» της.

Έναντι δυτικών Χριστιανών που για χάρη του διαλόγου παραμέρισαν την ιεραποστολή, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει τον φυσικό σύνδεσμο διαλόγου και ιεραποστολής, καθώς με τη διάνοιξή μας στον θρησκευτικά «έτερο» πραγματώνεται η μετάδοση του χριστιανικού μας βιώματος. Η αδυναμία συμφιλίωσης των δύο μεγεθών από δυτικούς χριστιανούς οφείλεται και στη συχνά αρνητική αλληλεπίδραση που είχαν, εν σχέσει προς τους Ορθοδόξους, με μη Χριστιανούς, εάν λάβουμε υπόψη τη σταυροφορική εποχή ως περίοδο πολέμου έναντι των Μουσουλμάνων, την αποικιοκρατική ως μεταστροφής μη Χριστιανών στον Χριστιανισμό και τη μετανεωτερική ως πίεσης για τον

¹⁰¹⁹George, Khodr, Metropolitan of Mount Lebanon, “أن سد تا سد يوس” (Anastasios), translated by Mark Najjar, *Raiati* 13, 2000.

¹⁰²⁰Sharp, “Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought”, ό.π., pp. 103-104.

¹⁰²¹Anastasios, “Emerging Perspectives on the Relationships of Christians to People of Other Faith: An Eastern Orthodox Contribution”, *International Review of Mission*, 77 (Geneva, 1988) p. 332 στο Sharp, “Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought”, ό.π. p.104.

μετασχηματισμό μη χριστιανικών πολιτισμών σε χριστιανικού τύπου έθνη - κράτη¹⁰²². Όπως ο ίδιος τονίζει, οι Ορθόδοξοι, έχοντας δεχθεί την καταπίεση ετερόθρησκων και ετερόδοξων, δεν ασπάζονται ούτε οφείλουν εξηγήσεις για τις τακτικές των δυτικών στις πραγματοποιούμενες από αυτούς ιεραποστολές, καθώς, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, έχοντας χαρακτήρα εθνικό και πολιτικό, αποτελούν απόρριψη του χριστιανικού πνεύματος της κενώσεως¹⁰²³.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αναφερόμενος στον μυστηριακό εναγκαλισμό όλης της ανθρωπότητας από τον Τριαδικό Θεό, τονίζει την ανάγκη να είμαστε ως Χριστιανοί ανοικτοί σε αυτή τη μυστηριακή πραγματικότητα, ώστε στη συνέχεια να καταθέσουμε τη «μαρτυρία» μας, διευκρινίζοντας ότι αυτή σχετίζεται, όχι τόσο με δράσεις αλλά σχέσεις με ανθρώπους που ο Χριστός περικλείει στην αγάπη Του και εντός των οποίων το Πνεύμα ενεργεί¹⁰²⁴ ενώ το ότι η «μαρτυρία» βρίσκεται σε σύνδεση με το «μαρτύριο» μπορεί να κατατεθεί στους Προτεστάντες ως γνώση από τους Ορθόδοξους με βάση τη βιωματική τους εμπειρία¹⁰²⁵. Σε δε σχόλιό του, που αφορά την ενασχόληση του Συνεδρίου που διοργανώθηκε από την Επιτροπή Παγκοσμίου Ιεραποστολής και Ευαγγελισμού (CWME) στο Μεξικό (1963), όχι με την ίδια τη θρησκεία, καθώς ως πεδίο είναι πλήρες δυσκολιών, αλλά με τους πιστούς άλλων θρησκειών, τονίζει την αδυναμία διάκρισης θρησκείας και πιστού, καθώς η θρησκεία λαμβάνει σαφή έκφραση ως εμπειρία του πιστού και ο πιστός ζει εντός των πλαισίων της παράδοσης της θρησκείας¹⁰²⁶.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει ότι ενώ η τοποθέτηση του προτεσταντικού χώρου έναντι των μη χριστιανικών θρησκειών απέκλινε, χάρη σε μια ιδιόμορφη ελευθερία θεολογικής έκφρασης, μεταξύ της ακραίας απόρριψης ή ακραίας αποδοχής με αντίστοιχη σχετικοποίηση της χριστιανικής θεώρησης και η ρωμαιοκαθολική τοποθέτηση, μετά τη Β' Βατικανή Σύνοδο, προσανατολίστηκε με σταθερότητα προς μία ανοικτότητα στη σκέψη, η ορθόδοξη τοποθέτηση χάρη στην επί αιώνες, όπως τονίστηκε, συνύπαρξη με ετερόθρησκους και την περί καθολικότητας παράδοση της Εκκλησίας,

¹⁰²²Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π., pp. 104-105, 107.

¹⁰²³Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Παγκοσμιότητα», ό.π., σσ. 63-64, στο Πιπέρα, «Η ιεραποστολική θεολογία», ό.π., σσ. 66-67.

¹⁰²⁴Sharp, "Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought", ό.π., pp. 104-105, 107-109.

¹⁰²⁵Anastasios, Bishop of Androussa, "Mexico City 1963", ό.π., p. 364.

¹⁰²⁶Anastasios, "Mexico City 1963", ό.π., p. 357.

επιχειρεί μια εξισορρόπηση βασιζόμενη στην κατανόηση¹⁰²⁷. Μια αντιπαραβολή της ορθόδοξης τριαδικής αυτής θεώρησης του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, με την αντίστοιχη στοχαστών, τόσο του *περιεκτικού* όσο και του *πλουραλιστικού* δυτικού ρεύματος, επιχειρείται κατωτέρω, προκειμένου να αναδειχθεί η συμβολή της πρώτης στον διομολογιακό διαθρησκευτικό διάλογο και τη χριστιανική «μαρτυρία».

3.1.2.1 Συσχέτιση της θεολογικής του σκέψης με την *περιεκτική* προσέγγιση της εποχής του

i. Η οπτική του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου σε διάλογο με τους «ανώνυμους Χριστιανούς» του *Karl Rahner* (1904-†1984)

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται στην τριαδική κοινωνία του Θεού με την κτίση, όπως ο *Rahner* αποδέχεται την Τριαδικότητα του Θεού ως το μυστήριο που ο ίδιος ο Θεός αποκαλύπτει από αυτή αντλεί ο τελευταίος επιχειρήματα προς υπεράσπιση της θέσης του περί «ανώνυμων Χριστιανών»¹⁰²⁸. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει για τον *Rahner* ότι «*πέραν σε μια διευρυμένη ερμηνεία του Χριστιανισμού, στην οποία υπάρχει χώρος για 'ανώνυμους χριστιανούς' έξω από την Εκκλησία*»¹⁰²⁹ ωστόσο «*ο Rahner αφήνει ανοιχτό το ερώτημα για το πότε το άτομο και κάθε συγκεκριμένος πολιτισμός μπορεί και πρέπει να αισθάνεται ότι έχει υποχρέωση απέναντι στον Χριστιανισμό*», συνεχίζει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος¹⁰³⁰.

Ο *Kurtanidze* θα υποστηρίξει για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο ότι η περί «σπερματικού λόγου» ιδέα που αναπτύσσει, προσιδιάζει προς αυτή των «ανώνυμων Χριστιανών». Στηριζόμενος στον Μάξιμο Ομολογητή, ο οποίος αναφέρεται στη μυστική πρόσληψη του Τριαδικού Θεού από οποιονδήποτε τηρεί τις εντολές Του, εντός των οποίων είναι μυστικά παρών ο θείος Λόγος, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, συμπληρώνει ο *Kurtanidze*, καταλήγει ότι οι απόψεις αυτές, εφαρμοσμένες στον κοινωνικό βίο, πιθανόν

¹⁰²⁷ Αικατερίνη Κυριάζου, «Ευαγγέλιο και πολιτισμός στη ζωή και το έργο του Αναστασίου, Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας», Διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στην Ορθόδοξη Θεολογία, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ, Πάτρα 2015, σ. 76 στο διαδικτυακό τόπο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/95617> (ημερομηνία ανάκτησης: 31/03/2023).

¹⁰²⁸ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 608, 612-613.

¹⁰²⁹ Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 91.

¹⁰³⁰ Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 90.

να οδηγήσουν στο να κατανοήσουμε θεολογικώς το σχετιζόμενο με τον βίο των αλλόθρησκων μυστήριο¹⁰³¹.

Εν αντιθέσει προς τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο *Rahner* αποδίδει βαρύτητα στην «οικονομία του Πνεύματος» και την παροχή της θείας χάριτος κατά την οικουμενική Του αποστολή έναντι της Ενανθρώπισης του Υιού ως ιστορικού γεγονότος κατά την αποκάλυψη του Θεού στον κόσμο¹⁰³². Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος όμως, αιτιολογεί το ενδιαφέρον του Χριστιανού για τα τεκταινόμενα παγκοσμίως βάσει δύο ιστορικών γεγονότων, επί των οποίων θεμελιώνεται η πίστη του τον ενσαρκωμένο Λόγο και ερχόμενο Χριστό, του Οποίου το μυστικό Σώμα, η Εκκλησία, ως πρόγευση της Βασιλείας, εγγυάται το μέλλον της ανθρωπότητας, καθώς ο Χριστός, προσλαμβάνοντας την ανθρωπότητα, υποφέρει μαζί με το Σώμα Του εξαιτίας των δεινών που μαστίζουν τις ανθρώπινες υπάρξεις¹⁰³³. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, με την Ενσάρκωση του Λόγου συντελείται η αναγωγή της ανθρώπινης φύσης στον Θεό, του Οποίου θέλημα αποτελεί η εν Χριστώ ανακεφαλαίωση των πάντων μια κοσμική διαδικασία, στην οποία περικλείονται θρησκευτικά βιώματα¹⁰³⁴.

ii. Ο στοχασμός του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου και η ατομική Σωτηριολογία του Yves Congar (1904-†1995)

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει τη σύνδεση μεταξύ αγάπης, ελευθερίας, δικαιοσύνης κ.ά. και τον υπερτοπικό και διαχρονικό αγώνα για την επικράτησή τους και μάλιστα την ποικιλόμορφη αγάπη ως έκφραση της θείας χάριτος και αγάπης, καθώς ο Χριστός όχι φιλοσοφικώς αλλά εμπράκτως φανέρωσε τα υψηλά αυτά αγαθά¹⁰³⁵. Ομοίως, για τον Γάλλο Δομινικανό *Yves Congar*¹⁰³⁶, στου οποίου τα έργα *Hors de l' Eglise pas de Salut* (Paris 1959) και *Le Salut des non-évangélisés in Choisir* (1959) ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος παραπέμπει, συγκαταλέγοντάς τα μεταξύ των εκδόσεων που υπήρξαν αποτέλεσμα της έντονης θεολογικής ενασχόλησης με το ζήτημα της προσέγγισης των

¹⁰³¹Kakhaber, Kurtanidze, "The Concept of Trinity as a Paradigm for Relationship between Church and State", *Identity Studies*, 3, 2011, pp. 84-85.

¹⁰³²Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 614.

¹⁰³³Anastasios of Androussa, "Address of the Moderator", ό.π., p. 390.

¹⁰³⁴Anastasios (Yannoulatos), "Problems and Prospects", ό.π. p. 354.

¹⁰³⁵Anastasios, Bishop of Androussa, "Address by the Conference Moderator", *International Review of Mission*, 78, July-October 1989, p. 320.

¹⁰³⁶Δημήτριος, Κεραμιδάς, "Διαθρησκειακός Διάλογος και Θεολογία των Θρησκειών", *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σ. 118.

άλλων θρησκειών πριν τη Β΄ Βατικανή¹⁰³⁷, η αγάπη του Θεού μπορεί να υπάρξει και σε όσους παγκοσμίως αγωνίζονται για την πραγματοποίηση απόλυτων αξιών, καθώς σ' αυτές ενυπάρχει έμμεσα η θεία παρουσία και δεν μπορούν να συντελεστούν δίχως τη θεία χάρη¹⁰³⁸.

Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η οικείωση της θείας δόξας δεν αποτελεί απόρροια προσπάθειας ατομικής ή του ακούσματος του ευαγγελικού μηνύματος αλλά πραγματώνεται εν Χριστώ δια της Εκκλησίας και στην Εκκλησία¹⁰³⁹ ενωμένος με τον Χριστό και την Εκκλησία των ζώντων στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον, ο πιστός ανακαινίζεται και δύναται ως μέλος το Σώματός Του να ενεργήσει κατά το πρότυπό Του, επιχειρώντας την απελευθέρωση της ανθρώπινης ύπαρξης από δαιμονικά δεσμά, όπως της αδικίας και την οικοδόμηση μιας κοινωνίας αγάπης¹⁰⁴⁰. Αντιτιθέμενος στην ατομοκρατία και αποδίδοντας δοξολογική χροιά στο Τριαδικό δόγμα, ο ορθόδοξος θεολογικός στοχασμός, επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, τονίζει την υπέρβαση κάθε είδους εγωισμού από το ανθρώπινο πρόσωπο, το ευρισκόμενο σε κοινωνία αγάπης με άλλα πρόσωπα¹⁰⁴¹. Ο Congar, από την άλλη πλευρά, αναφέρεται στη δυνατότητα σωτηρίας μέσα από μία ατομική σχέση Θεού - ανθρώπου, ακόμη και πιστών άλλων θρησκειών¹⁰⁴².

iii. Η θεώρηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου σε διάλογο με τη θέση του Πάπα Βενέδικτου XVI (1927-†2022)

Εν αντιθέσει προς τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο οποίος δεν απαντάει σαφώς και οριστικώς, εάν οι μη χριστιανικές θρησκείες καθ' αυτές παρέχουν τη σωτηρία¹⁰⁴³, ο Πάπας Βενέδικτος XVI, Joseph Ratzinger¹⁰⁴⁴, παρ' όλο που αποδέχεται, όπως ο

¹⁰³⁷Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., υπ. 194, p. 96.

¹⁰³⁸Κεραμιδάς, "Διαθρησκειακός Διάλογος", ό.π., σ. 118.

¹⁰³⁹Κυριάζου, «Ευαγγέλιο και πολιτισμός», ό.π., σ. 47. Βλ. Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 207.

¹⁰⁴⁰Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 126, 131.

¹⁰⁴¹Πιπέρα, «Η ιεραποστολική θεολογία», ό.π., σ. 67. Βλ. Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 167-168.

¹⁰⁴²Κεραμιδάς, "Διαθρησκειακός Διάλογος", ό.π., σ. 118.

¹⁰⁴³Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 200.

¹⁰⁴⁴Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 655 όπου για την ερμηνευτική προσέγγιση της Θ. Οικονομίας από τον Joseph Ratzinger γίνεται παραπομπή στη Διακήρυξη "Dominus Iesus" (2000) της Επιτροπής του Βατικανού. Βλ. "Dominus Iesus", Declaration on the unicity and Salvific Universality of Jesus Christ and the Church, Congregation for the Doctrine of the Faith, 2000 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000806_dominus-iesus_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 01/03/2023).

Μακαριώτατος, τη διάκριση «οικονομίας του Υιού» και «οικονομίας του Πνεύματος»¹⁰⁴⁵ δίχως αυτές να υφίστανται αποκομμένες μεταξύ τους¹⁰⁴⁶, δεν αναγνωρίζει σωτηριολογική αξία στις άλλες θρησκείες. Τόσο ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, όσο ο ίδιος, αποδεχόμενοι το μοναδικό στο σωτήριο έργο του Χριστού¹⁰⁴⁷ και τη σωτηριώδη ενέργεια του Πνεύματος για όλη την ανθρωπότητα¹⁰⁴⁸, δεν αναγνωρίζουν το ισότιμο και ισοδύναμο των θρησκειών, όπως αυτό εκφράζεται στη θέση του θρησκευτικού πλουραλισμού¹⁰⁴⁹. Ωστόσο, και οι δύο αποδέχονται στα άλλα θρησκευτικά συστήματα στοιχεία αλήθειας¹⁰⁵⁰, που λειτουργούν προπαρασκευαστικά για την πρόσληψη του ευαγγελικού μηνύματος ενώ αρνούμενοι την αποκλειστικότητα πέρα από τον πλουραλισμό, εντάσσονται στην περιεκτική θεώρηση¹⁰⁵¹.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος σε ανακοίνωσή του για την εκδημία του Πάπα Βενέδικτου XVI, όπως προγενέστερα σε Δήλωσή του για την παραίτηση του Προκαθήμενου της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, εκφράζεται επαινετικά για το πρόσωπό του, μεταξύ άλλων εξαιτίας της σταθερότητας της πίστης του στον Τριαδικό Θεό, της συμβολής του για την κατάθεση της εν Χριστώ μαρτυρίας, της προαγωγής του διαλόγου με τους θρησκευτικά έτερους και τη συνειδητοποίηση της οικουμενικής διάστασης της ειρήνης¹⁰⁵².

iv. Η σκέψη του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου και η τριαδική Χριστολογία του Jacques Dupuis (1923-†2004)

¹⁰⁴⁵Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 664.

¹⁰⁴⁶Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 656.

¹⁰⁴⁷Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 664.

¹⁰⁴⁸Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 657.

¹⁰⁴⁹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 664.

¹⁰⁵⁰Βλ. “Dominus Iesus”, ό.π. όπου αναφέρεται: “Thus, theological faith (the acceptance of the truth revealed by the One and Triune God) is often identified with belief in other religions, which is religious experience still in search of the absolute truth and still lacking assent to God who reveals himself”.

¹⁰⁵¹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 658.

¹⁰⁵²Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Επί τη εκδημία του Πάπα Βενέδικτου 16^{ου}», 02/02/2023 στο διαδικτυακό τόπο:

<https://orthodoxalbania.org/2020/el/2023/01/02/%ce%b5%cf%80%ce%af-%cf%84%ce%b7-%ce%b5%ce%ba%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%af%ce%b1-%cf%84%ce%bf%cf%85-%cf%80%ce%ac%cf%80%ce%b1-%ce%b2%ce%b5%ce%bd%ce%b5%ce%b4%ce%af%ce%ba%cf%84%ce%bf%cf%85-16%ce%bf%cf%85/>

(ημερομηνία ανάκτησης: 11/03/2023). Βλ. Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Επί τη παραίτησι του Πάπα Βενέδικτου», 12/02/2013 στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodoxalbania.org/2020/el/2013/03/22/2013-04-05-12-01-01-d69/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/03/2023).

Ο Βέλγος Ιησουίτης *Jacques Dupuis*¹⁰⁵³, στα έργα του οποίου *Vers une théologie chrétienne du pluralism religieux* και *La Rencontre du christianisme et des religions* ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος παραπέμπει¹⁰⁵⁴, εξετάζει μέσω μίας Χριστολογίας «τριαδικής» ή «πνευματολογικής» τη θέση των θρησκειών στο σωτήριο έργο του Θεού και τη δυνατότητα σωτηρίας των πιστών τους χάρη στην ύπαρξη εντός τους μερικής αλήθειας.

Ο ίδιος υποστηρίζει τη διαχρονική και παγκόσμια σωτηριώδη δράση του Χριστού ως Υιού του Θεού, όπως αυτή καταδεικνύεται καινοδιαθηκικά και εκκλησιαστικά. Θεωρεί μερική την ανθρώπινη θεογνωσία, της οποίας η ολοκλήρωση θα συντελεστεί κατά τα Έσχατα, μη αποδεχόμενος ωστόσο, την πλήρη φανέρωση της θεότητας εν Χριστώ. Έτσι, η ύπαρξη σπερμάτων στις θρησκείες οφείλεται στην ενέργεια του θείου Λόγου, που δεν περιορίζεται στην εν Χριστώ ανθρώπινη φύση πρόκειται για ποικιλία «Λογοφανειών», που παρ' όλα αυτά δεν αναιρεί την ταυτότητα Λόγου και Χριστού¹⁰⁵⁵.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, όμως, παρουσιάζει το χριστιανικό βίωμα, όχι απλώς ως θεϊκή παρουσία αλλά ως «κοινωνία» της ανθρώπινης ύπαρξης με τον ενσαρκωμένο θείο Λόγο¹⁰⁵⁶ επικαλούμενος δε τη ρήση του Μ. Αθανασίου «Ὁ Λόγος σάρξ ἐγένετο, ἵνα τὸν ἄνθρωπον δεκτικὸν θεότητος ποιήσῃ»¹⁰⁵⁷, παρομοιάζει τη θεία Ενανθρώπιση με εμβολιασμό αγάπης, του οποίου η δράση και διάχυση είναι διαρκείας στο σώμα της ανθρωπότητας¹⁰⁵⁸.

Όσον αφορά το Άγιο Πνεύμα, ο Dupuis αποδέχεται την εν Χριστώ δράση του εντός και πέραν των ορίων της Εκκλησίας αλλά παράλληλα, την ανεξαρτήτως Χριστού μυστική παρουσία του στις άλλες θρησκείες¹⁰⁵⁹. Πρόκειται για «περιεκτικό πλουραλισμό», που από τη μία τονίζει το πρόσωπο του Χριστού για την παγκόσμια σωτηρία, από την

¹⁰⁵³Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σ. 146.

¹⁰⁵⁴Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 432.

¹⁰⁵⁵Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σσ. 146-147.

¹⁰⁵⁶Αναστάσιος, «Δοκιμασίες», ό.π.

¹⁰⁵⁷Αθανάσιος, Αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας, «Κατά Αρειανών Λόγος Δεύτερος», *Patrologia Graeca*, J. Migne, Τομ. 26, στ. 273Α.

¹⁰⁵⁸Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Αλλοίωση και ουσιαστικό νόημα των Χριστουγέννων», *Η Καθημερινή*, 22.12.2017 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/940456/minyma-toy-archiepiskopoy-anastasiou-alloioisi-kai-oysiastiko-noima-ton-christoygennon/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

¹⁰⁵⁹Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σσ. 147-148.

άλλη δέχεται τις θρησκείες ως οδούς σωτηρίας χάρη στην Παρουσία του Θεού σ' αυτές ερμηνεύει δε τον θρησκευτικό *πλουραλισμό* μέσα από την οικονομία της σωτηρίας¹⁰⁶⁰.

Από την άλλη, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, το έργο του Χριστού, όπως φανερώνεται σε κάθε πτυχή της εν Χριστώ ζωής, πραγματώνεται ιστορικά μέσω της διαρκούς ενέργειας του Πνεύματος αυτό συντελεί στην εν Χριστώ ανακεφαλαίωση των πάντων και συγκροτεί την Εκκλησία¹⁰⁶¹. Ο ίδιος επισημαίνει, μέσα από τη χρήση εικόνων της προσευχής «*Βασιλεῦ οὐράνιε*» και του Τρισάγιου ύμνου, την ευρύτητα δράσης του Πνεύματος από ορθόδοξη άποψη και τις δυνατότητες παρουσίας του Θεού, που αυτή διανοίγει σε όλες τις θρησκείες. Η αγάπη, η καλοσύνη, η ειρήνη, ως καρποί του Πνεύματος (Γαλ.5:22) υποδηλώνουν τους ποικίλους τρόπους της δράσης του πέραν των ορίων της ορατής Εκκλησίας¹⁰⁶².

Η Πνευματολογία αποτελεί το θεμέλιο της Εκκλησιολογίας του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, καθώς το έργο του Πνεύματος για την παγκόσμια ενότητα καρποφορεί στην Εκκλησία, η οποία την συμβολίζει¹⁰⁶³. Καθώς σύνοψη της πίστης της Εκκλησίας αποτελεί η εκ του Πατρός, δια του Υιού, εν Αγίω Πνεύματι δημιουργία, Πρόνοια και σωτηρία, η Χριστοκεντρική κατανόηση της Εκκλησίας, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, είναι δυνατή μόνο τριαδικά. Ο Χριστός σχετίζεται διαρκώς με τον Πατέρα, εκ του Οποίου αποστέλλεται, και με το Άγιο Πνεύμα, το Οποίο μετέχει στο έργο Του και το συνεχίζει¹⁰⁶⁴. Από τους παλαιδιαθητικούς χρόνους ο άσαρκος Λόγος δρούσε παγκοσμίως μαζί με το Πνεύμα επιβεβαιώνοντας το τριαδικό θεμέλιο της θείας αποκάλυψης ενώ κατά τους καινοδιαθητικούς χρόνους, ο ένσαρκος Υιός, ως ιστορικό και εν Πνεύματι εσχατολογικό γεγονός, εισέρχεται στην ιστορία απελευθερωμένος από τα δεσμά της¹⁰⁶⁵. Ο τονισμός της σημασίας της Χριστολογίας και Πνευματολογίας από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο είναι πάντα συνυφασμένη με την Τριαδολογία.

3.1.2.2 Ο θεολογικός στοχασμός του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου σε διάλογο με την κριτική οικουμενική προσέγγιση του Hans Küng (1928-)

¹⁰⁶⁰Κεραμιδάς, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σ. 148.

¹⁰⁶¹Anastasios, «Address by the Conference», ό.π., p. 319.

¹⁰⁶²Andrew Martin Sharp, «Modern Encounters», ό.π.

¹⁰⁶³Daniel Munteanu, «Anastasios Yannoulatos: Facing the world, Orthodox Christian Essays on Global Concerns», Reviewed, *International Journal of Orthodox Theology*, 1:1 (2010), p. 207.

¹⁰⁶⁴Anastasios, «Address by the Conference», ό.π., p. 319.

¹⁰⁶⁵Παπαθανασίου, «Μακριά άπ' την παρουσία σου», ό.π., σ. 22.

Λαμβάνοντας υπόψη τη θετική θεώρηση των άλλων θρησκειών στην Καινή Διαθήκη, ο Ελβετός καθολικός θεολόγος *Hans Küng*¹⁰⁶⁶, στη συλλογική έκδοση *Christianity and World Religions, Paths to Dialogue* (New York 2002) του οποίου παραπέμπει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος¹⁰⁶⁷, αποδέχεται τις άλλες θρησκείες ως γενικές οδούς σωτηρίας για τους εκτός της Εκκλησίας και επηρεαζόμενος από τον Karl Rahner, αποδέχεται ως «εξαιρετική» σωτηρία τη συντελούμενη εντός της Εκκλησίας. Ωστόσο, το ποια ή ποιες εξ αυτών είναι αληθείς, μπορεί κατά τον ίδιο να απαντηθεί μέσω των κριτηρίων, που θέτει μια *κριτική οικουμενική* θεολογία.

Ο συλλογισμός του *Küng* διέρχεται από το ηθικό, το θρησκευτικό και το χριστιανικό κριτήριο. Ηθικό, όταν η αλήθεια μίας θρησκείας κρίνεται από τον ανθρωπισμό της¹⁰⁶⁸, θρησκευτικό, από την πιστότητα στις πηγές της και χριστιανικό, από την έκφραση χριστιανικού πνεύματος από μία άλλη θρησκεία. Ο ανθρωπισμός του Χριστού συνεπάγεται συμφιλίωση και με ανθρώπους άλλων θρησκειών. Για την ειρήνη των εθνών, προϋπόθεση αποτελεί η ειρήνη των θρησκειών και για την ειρήνη των θρησκειών, προϋπόθεση αποτελεί ο διαθρησκειακός διάλογος¹⁰⁶⁹.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος θα συμφωνήσει εδώ, όταν θα αναφέρει ότι κατά τον αιώνα μας είναι ανέφικτη η επικράτηση μιας παγκόσμιας ειρήνης δίχως ειρήνη μεταξύ των θρησκειών αυτή θεμελιώνεται επί της ανεξιθρησκίας και του σεβασμού της αξιοπρέπειας του ανθρώπου¹⁰⁷⁰. Για τον ίδιο, υποχρέωση των θρησκευτικών ταγών αποτελεί η ανάπτυξη μιας υγιούς θρησκευτικότητας, όπως αυτή αποσαφηνίζεται στα φωτεινότερα σημεία των ιερών γραφών και η οποία συντελεί ως προϋπόθεση σε μια ειρηνική συνύπαρξη. Έτσι, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η ανάπτυξη μιας βασισμένης στην ειρήνη θεολογίας και ανθρωπολογίας, όπως αυτή προκύπτει από τις αρχές των θρησκευτικών παραδόσεων, είναι επιβεβλημένη στα πλαίσια ενός νηφάλιου

¹⁰⁶⁶Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 366, 368.

¹⁰⁶⁷Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 364.

¹⁰⁶⁸Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 368, 372, 378. Βλ. Αναστάσιος, «Η αναζήτηση των πανανθρώπινων αξιών», ό.π. όπου ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται στον Küng ως πρωταγωνιστή στο εγχείρημα για τη συγκρότηση ενός παγκόσμιου κώδικα ηθικής στο Κοινοβούλιο Θρησκειών του κόσμου (Parliament of the World's Religions) που πραγματοποιήθηκε στο Σικάγο (1993).

¹⁰⁶⁹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 368, 372, 378, 380-381, 384.

¹⁰⁷⁰Anastasios, L' archevêque de Tirana et Durres, primat d' Albanie, "Méditation sur la paix par l'archevêque Anastasios de Tirana et Durres", Prédication pour la prière matinale du Comité central du Conseil Oecuménique des Eglises, le 16 février 2011, Réunion du Comité Central du COE, 16 - 22 février 2011 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.oikoumene.org/fr/resources/documents/mediation-by-archbishop-prof-dr-anastasios> (ημερομηνία ανάκτησης: 18/02/2023).

θρησκευτικού διαλόγου, που θα καλλιεργήσει το αίσθημα της εμπιστοσύνης¹⁰⁷¹. Η επιδίωξη της καθολικής ειρήνης μπορεί να συντελέσει στην ειρηνική θρησκευτική συνύπαρξη¹⁰⁷².

Δεν παραλείπει δε να επισημάνει ότι αντώνυμο της ειρήνης αποτελεί ο πολυποίκιλος εγωισμός και αντίδοτό του η απροκατάληπτη αγάπη, που ενισχύει την συγχώρεση και τη συμφιλίωση πηγή αυτής της αγάπης είναι ο ίδιος ο Θεός ενώ εργαστήριό της είναι η Εκκλησία¹⁰⁷³, καθώς ο αναστημένος Χριστός δεν ανήγγειλε απλώς την κυριαρχία Του επί της αδικίας και του θανάτου αλλά κάλεσε τους μαθητές Του να αγωνιστούν για την επικράτηση της αληθινής ειρήνης: *«εἰρήνη ὑμῖν. καθὼς ἀπέσταλκέ με ὁ πατήρ, κἀγὼ πέμπω ὑμᾶς»* (Ιωάνν.20:21)¹⁰⁷⁴.

Κατά τον Küng, το γεγονός ότι ο Χριστιανισμός αποτελεί αληθινή θρησκεία για τον Χριστιανό δεν οδηγεί στην αναίρεση των άλλων θρησκειών ως αληθινών. Η θετική στάση έναντι των άλλων θρησκειών δεν σημαίνει εγκατάλειψη της χριστιανικής πίστης. Για τον Küng, καμία θρησκεία ούτε ο Χριστιανισμός δεν αποτελεί την αλήθεια, αφού αυτή ταυτίζεται με τον ασύλληπτο Θεό. Καταθέτοντας τη δική μας αλήθεια, μαθαίνουμε από την αλήθεια του άλλου γι' αυτό είναι αποδεκτός ένας διαθρησκευτικός διάλογος. Ο Küng φαίνεται να είναι *πλουραλιστής*, ενώ, αν και θεωρεί τη σκέψη του χριστοκεντρική, στην πραγματικότητα δεν είναι παρά θεοκεντρική¹⁰⁷⁵.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος από την άλλη πλευρά, ενώ δέχεται την ύπαρξη σπερμάτων αλήθειας στις μη χριστιανικές θρησκείες, θέτοντας έτσι μακριά τον εαυτό του, τόσο από μία *αποκλειστική* κατανόηση της αλήθειας και του σωτηριώδους ρόλου του Χριστιανισμού, όσο και από μια αποκήρυξη των άλλων θρησκευτικών παραδόσεων (*exclusivism*)¹⁰⁷⁶, ωστόσο, σε αντίθεση προς τον Küng, θεωρεί ως κριτήριο προσέγγισης των άλλων θρησκειών την αλήθεια του Χριστιανισμού¹⁰⁷⁷. *«Κριτήριο βεβαίως για τους Ορθοδόξους παραμένει ο Υιός και Λόγος του Θεού, ο οποίος ενσαρκώνει την αγάπη του*

¹⁰⁷¹ Αναστάσιος, «Ειρηνική συνύπαρξη», ό.π.

¹⁰⁷² Anastasios, "Méditation sur la paix", ό.π.

¹⁰⁷³ Αναστάσιος, «Ειρηνική συνύπαρξη», ό.π.

¹⁰⁷⁴ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Προσφώνηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας κατά το Ιερό Συλλείτουργο στα Τίρανα», 29.04.2018 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2018/04/prosfonisi-tou-archiepiskopou-alvanias-kata-to-iero-sillitourgo-sta-tirana/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

¹⁰⁷⁵ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 386-387, 392.

¹⁰⁷⁶ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 201-202.

¹⁰⁷⁷ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 201.

Τριαδικού Θεού μέσα στην Ιστορία, όπως βιώνεται στο μυστήριο της Εκκλησίας»¹⁰⁷⁸. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος λοιπόν, θέτει τον εαυτό του μακριά από την ισοπέδωση του θρησκευτικού πλουραλισμού.

Για τον ίδιο, η δόξα του Θεού φανερώνεται στην Εκκλησία, η οποία την ακτινοβολεί παγκοσμίως, μεταμορφώνοντας τον κόσμο¹⁰⁷⁹. Έτσι, αναφερόμενος στην προσπάθεια ευαγγελισμού της ανθρωπότητας, κάνει μεν λόγο για την ανάγκη επίδειξης σεβασμού έναντι των υπαρχόντων θρησκευτικών αρχών και παραδόσεων π.χ. των αφρικανικών λαών, τις οποίες όμως, το ευαγγελικό μήνυμα ως δύναμη λυτρωτική καλείται να ανυψώσει, αποκαθαίροντάς τες και εν Χριστώ ανακαινίζοντάς τες. Έτσι, θεϊκές μορφές άλλων λαών, όπως ο Θεός των φυλών παρά το όρος Κένυα, οφείλουν να επανεμνηνευθούν μέσα στα πλαίσια του μυστηρίου του Τριαδικού Θεού¹⁰⁸⁰.

3.1.2.3 Συσχέτιση της θεολογικής του σκέψης με τον θρησκευτικό πλουραλισμό

ι. Η οπτική του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου απέναντι στην πλουραλιστική θέση του John Hick (1922-2012)

Στη θεολογική σκέψη περί των άλλων θρησκειών του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου αντιτίθεται η «πλουραλιστική θεολογία» που πρόταξε ο John Hick, αμφισβητώντας ουσιώδεις αρχές του Χριστιανισμού¹⁰⁸¹. Ο Hick, στο έργο του οποίου *Christianity and Other Religions* παραπέμπει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος¹⁰⁸², θεωρεί ότι οι πιστοί των άλλων θρησκειών μπορούν να μετέχουν στη σωτηρία μέσα από την ανάπτυξη μιας αληθινής σχέσης με τη θεία πραγματικότητα (*Real*)¹⁰⁸³. Ο δε Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, κάνει λόγο για μετοχή κάθε «κατ' εικόνα» Θεού δημιουργημένης ανθρώπινης ύπαρξης στην κοινωνία αγάπης ενός Τριαδικού Θεού, που γνώρισμά Του δεν αποτελεί μόνο η δημιουργία και η Πρόνοια αλλά και η σωτηρία, καθώς η ανθρώπινη φύση προσλαμβάνεται «έν αγάπη» και αναπλάθεται¹⁰⁸⁴.

¹⁰⁷⁸ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σσ. 430-431.

¹⁰⁷⁹ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 209.

¹⁰⁸⁰ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Κύριος της Λαμπρότητας», ό.π., σ. 222.

¹⁰⁸¹ Παπαθανασίου, «Ταξίδι», ό.π., σ. 74.

¹⁰⁸² Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 431.

¹⁰⁸³ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 451.

¹⁰⁸⁴ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Η Λησμονημένη Έντολή», ό.π., σ. 338.

Ο Hick αποδίδει σωτηριολογική αξία στις άλλες θρησκείες, καταργώντας τις μεταξύ τους διαφορές και υποστηρίζοντας την ύπαρξη μίας αλήθειας, η οποία γίνεται αντιληπτή με διαφορετικούς τρόπους από τις μεγάλες θρησκείες¹⁰⁸⁵. Εφόσον οι θρησκείες αποτελούν τρόπους έκφρασης των ποικίλων ανταποκρίσεων στη θεία πραγματικότητα (*Real*)¹⁰⁸⁶, ο πιστός κάθε θρησκείας μπορεί να έχει μία πραγματική σύνδεση με τη θεία πραγματικότητα¹⁰⁸⁷. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, παρ' όλες τις ποικίλες συλλήψεις για τον Θεό, υφίσταται ένας και όχι πολλοί θεοί ενώ τα ποικίλα θρησκευτικά βιώματα αποτελούν έκφραση της ανθρώπινης τάσης προς τη θεία πραγματικότητα και της πρόσληψης λάμψης από την ακτινοβολούσα στον κόσμο δόξα του Θεού¹⁰⁸⁸.

Σύμφωνα με την κοπερνίκεια θεολογία του Hick, ο Χριστιανισμός πρέπει να παύσει να θεωρείται το επίκεντρο, καθώς αλήθεια είναι η θεία πραγματικότητα (*Real*), η οποία φανερώνεται σε όλες τις θρησκείες. Επομένως, η θεολογία δεν μπορεί να είναι χριστοκεντρική αλλά θεοκεντρική. Η θεία πραγματικότητα (*Real*) φανερώνεται αναλόγως του τόπου και του χρόνου, γεγονός που ερμηνεύει την ποικιλία των θρησκευτικών εμπειριών. Πρόκειται για έναν μονοδιάστατο *πλουραλισμό*, ο οποίος ως ερμηνεία, ενώ θα έπρεπε να ακολουθεί την έρευνα, προηγείται αυτής και ο οποίος, επειδή ισοπεδώνει τις θρησκείες, καταργεί τη δυνατότητα διαθρησκειακού διαλόγου¹⁰⁸⁹. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος από την άλλη πλευρά, κάνει λόγο για την Υπέρτατη Κοινωνία, τον Τριαδικό Θεό, ως την «όντως υπαρκτή» θεία πραγματικότητα ή δε Ενσάρκωση, η Σταύρωση και η Ανάσταση, το μυστήριο της Αγάπης που έφερε την ανθρωπότητα σε κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό, έχει, όπως υποστηρίζει, διαχρονική και παγκόσμια εμβέλεια¹⁰⁹⁰.

Για τον Hick, αξία αποκτά η ανθρώπινη μεταστροφή μέσα από την αναγωγή στη θεία πραγματικότητα¹⁰⁹¹, στην οποία οι θρησκείες συμβάλλουν χάρη σε μία οικουμενική ηθική – χρυσό κανόνα που περιέχουν. Έτσι όμως, οι θρησκείες σχετικοποιούνται ενώ η αγνόηση των διαφορών τους περιθωριοποιεί την ταυτότητά τους¹⁰⁹². Ο Αρχιεπίσκοπος

¹⁰⁸⁵ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 451, 453.

¹⁰⁸⁶ John, Hick, "God has many names", Philadelphia: The Westminster Press, 1982, p. 19.

¹⁰⁸⁷ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 454.

¹⁰⁸⁸ Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 124.

¹⁰⁸⁹ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 454-455, 459-460.

¹⁰⁹⁰ Anastasios, Yannoulatos of Androussa, "Towards a 'koinonia agapes'", ed. S. J. Samartha, "Towards world community", *The Colombo Papers*, World Council of Churches, Geneva, 1975, pp. 50-51, 54.

¹⁰⁹¹ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 462. Βλ. John, Hick, "Religious Pluralism and Salvation", *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, 5/4, 2018, p. 369.

¹⁰⁹² Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 464-465, 467.

Αναστάσιος από την άλλη πλευρά, αναφέρεται στην ολοσχερή μετάνοια του ανθρώπου, η οποία οδηγεί στην αγιότητα ως συνέπεια της πλήρους συνειδητοποίησης από τον άνθρωπο της αμαρτωλότητάς του και της αναζήτησης της εσωτερικής καθαρότητας μέσα από την αυτοπαράδοσή του στη θεία χάρη και την ενότητα του θελήματός του με το θείο θέλημα αγωνιζόμενος δε να ζήσει εν Χριστώ, αγαπάει όλη τη δημιουργία¹⁰⁹³. Ο ίδιος, όσον αφορά τις θρησκείες, υπενθυμίζοντας ότι αποτελούν ζωντανούς οργανισμούς με τα μέρη τους να βρίσκονται σε αλληλεπίδραση, αναφέρεται στον κίνδυνο να ταυτιστούν στοιχεία των διδασκαλιών τους για την κατασκευή θεωριών¹⁰⁹⁴.

Ο Hick, αλλοιώνοντας την πρωτοχριστιανική Χριστολογία, δεν αποδέχεται τον Χριστό ότι είναι Θεός και Σωτήρας του κόσμου αλλά άνθρωπος που σχετίστηκε με τη θεία πραγματικότητα, αποτελώντας παράδειγμα Ενσάρκωσης της θείας αγάπης αλλά όχι μοναδικό. Όμως, ο Χριστιανισμός είναι πρόσκληση μετοχής των θρησκειών στην πληρότητα της εν Χριστώ αποκαλυμμένης αλήθειας¹⁰⁹⁵. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει την αποκλειστική πίστη πολλών στην ιστορικότητα του Ιησού και την παράλληλη απιστία τους στον διαρκώς παρόντα Χριστό, πίστη στην οποία εμμένει ο Χριστιανισμός¹⁰⁹⁶.

ii. Ο στοχασμός του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου και η πλουραλιστική προσέγγιση του Paul Knitter (1939-)

Ο Αμερικανός ρωμαιοκαθολικός θεολόγος *Paul Knitter*¹⁰⁹⁷, στο έργο του οποίου *No other Name? A Critical Study of Christian Attitudes Towards the World Religions* παραπέμπει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος¹⁰⁹⁸, ως υπέρμαχος του πλουραλισμού, του οποίου υποστήριζε τη νομοτελειακή επιβολή από την ίδια την ιστορία, θεωρούσε ότι βάση διαλόγου και προσέγγισης των θρησκειών πρέπει να αποτελέσει, αφενός η *Σωτηριολογία*, η πρόταση κάθε θρησκείας για τη σωτηρία και αφετέρου η *Βασιλεία του Θεού*, υπό την

¹⁰⁹³ Anastasios, "The Apostolic responsibility", ό.π., p. 8.

¹⁰⁹⁴ Anastasios (Yannoulatos), Problems and Prospects", ό.π. p. 352.

¹⁰⁹⁵ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 473-474, 476-477.

¹⁰⁹⁶ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Το μήνυμα του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου μέσω της 'Κ': Ήρεμη αντοχή – Δεν είμαστε μόνοι», *Η Καθημερινή*, 25.12.2021 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/561642031/oi-minyma-toy-archiepiskopoy-anastasioy-meso-tis-k-iremi-antochi-den-eimaste-monoi/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/06/2022).

¹⁰⁹⁷ Κεραμιδάς, "Διαθρησκειακός Διάλογος", ό.π., σ. 138.

¹⁰⁹⁸ Γιαννουλάτος, «Ίχνη», ό.π., σ. 431.

ευρύτερη έννοια της και όχι αυτή της Εκκλησίας, ως ύψιστη αξία όλων των θρησκευτικών παραδόσεων. Οι άλλες θρησκείες έτσι, αυτονομούνται ως οδοί σωτηρίας¹⁰⁹⁹.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος διακρίνει τη θεωρητική αναφορά στον διαθρησκευτικό διάλογο από τον «διάλογο ζωής» με πιστούς άλλων θρησκειών με στόχο τη συναδέλφωση σε μία κοινωνία δικαιοσύνης και αγάπης, όπως αυτή επιτεύχθηκε από την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Αλβανία¹¹⁰⁰. Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο διαθρησκευτικός διάλογος έχει τις βάσεις του σε μια θεολογία αγάπης (Α΄Ιωάνν.4:16) και δεν συνιστά απόρριψη αλλά μαρτυρία της χριστιανικής πίστης, η οποία ερμηνεύεται και προσφέρεται ως πολύτιμος θησαυρός στους ανθρώπους¹¹⁰¹. Ο διεξαγόμενος από τους Ορθοδόξους διάλογος οφείλει να οριοθετείται από την αναζήτηση της Αγάπης, άμεσα συνδεδεμένης με αυτή της Αλήθειας¹¹⁰². Ο ίδιος τονίζει τη συνειδητή ή ασυνείδητη ανθρώπινη λαχτάρα όπου γης, όχι παρήγορων λόγων ή υλικών αγαθών αλλά ελπίδας υπέρβασης του θανάτου, εορτασμού της ανάστασης, η οποία αποτελεί τον πυρήνα και την κορύφωση της χριστιανικής μαρτυρίας¹¹⁰³ ενώ αναφέρεται στην πραγμάτωση της *Βασιλείας του Θεού* κατά τα Έσχατα ως έργο του Θεού και προσδοκία της Εκκλησίας¹¹⁰⁴.

Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, το Πνεύμα της ειρήνης, της δικαιοσύνης κ.ά. καρποφορεί έναν πολιτισμό, που διακρίνεται από αυτά τα γνωρίσματα¹¹⁰⁵. Ο Knitter από την άλλη, επισήμαινε ως συνεισφορά των αβρααμικών θρησκειών στον διαθρησκευτικό διάλογο τη δικαιοσύνη, των ινδικών την εσωτερική ειρήνη και των κινεζικών την εξισορρόπηση των αντίθετων δυνάμεων¹¹⁰⁶. Ο ίδιος στήριξε αυτήν την αλληλοσυμπλήρωση των θρησκειών στην «υποστατική ανεξαρτησία» των Τριαδικών προσώπων, θεωρώντας κάθε μία από τις θρησκείες, μεταξύ των οποίων και τον Χριστιανισμό, ως ανεξάρτητες υποστάσεις¹¹⁰⁷.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, αναφερόμενος στη σύνδεση ορθοδοξίας και ορθοπραξίας, προκειμένου η πρώτη να έχει πειθώ, τονίζει την ανάγκη όταν διαλεγόμαστε

¹⁰⁹⁹Κεραμιδάς, «Διαθρησκευτικός Διάλογος», ό.π., σσ. 138-139.

¹¹⁰⁰Αναστάσιος, «Συνέντευξη – ποταμός», ό.π.

¹¹⁰¹Munteanu, «Anastasios Yannoulatos: Facing», ό.π., pp. 208-209.

¹¹⁰²Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 165.

¹¹⁰³Anastasios, «Address by the Conference», ό.π., p. 322.

¹¹⁰⁴Anastasios, «Mexico City 1963», ό.π., p. 364.

¹¹⁰⁵Munteanu, «Anastasios Yannoulatos: Facing», ό.π., p. 209.

¹¹⁰⁶Paul, Knitter, «Prophets and Profits. Interreligious Dialogue and Economic Development», October 7, 2010 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.bc.edu/content/bc-web/schools/stm/sites/encore/main/2010/profits-prophets.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 04/06/2023).

¹¹⁰⁷Παπαθανασίου, «Μακριά απ' την παρουσία σου», ό.π., σ. 21.

να αγωνιζόμαστε να είμαστε συνεπείς σε σχέση με τη θεολογία μας, καθώς η πίστη μας οφείλει να εκφράζεται έμπρακτα και να μην αθετείται η θεολογία μέσα από την έλλειψη ενδιαφέροντος για την ορθοπραξία¹¹⁰⁸. Ο ίδιος κάνει λόγο για την αλήθεια και τη δικαιοσύνη ως θεμέλια μιας γνήσιας συνάντησης με Θεό και συνάνθρωπο, επειδή αυτό τεκμηριώνεται στην Αγία Γραφή: «ποιεῖν δίκαια καὶ ἀληθεύειν ἀρεστὰ παρὰ Θεῶ μᾶλλον ἢ θυσιῶν αἶμα» (Παροιμ.21:3)¹¹⁰⁹. Ο Knitter τόνιζε την κοινωνική δικαιοσύνη ως κοινό σκοπό του διαθρησκειακού διαλόγου, δηλαδή την «ορθοπραξία» μέσω της οποίας αναδεικνύεται ο Χριστός ως αλήθεια, και όχι την αποδοχή των δογμάτων της χριστιανικής Σωτηριολογίας δηλαδή της «ορθοδοξίας»¹¹¹⁰.

Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ο Χριστός, που ενσαρκώνει τον θείο Λόγο, αποτελεί τη δύναμη για επιστροφή της ανθρωπότητας σε κοινωνία με τον Τριαδικό Θεό¹¹¹¹· ανθρωπίνος βίος και σύμπαν συσπειρώνονται στο πρόσωπο του αναστημένου και αναληφθέντα Χριστού, που, αποτελώντας άξονα την ιστορίας, μέσω της ανυψωμένης ανθρώπινης φύσης ενώνει επίγεια και ουράνια, επαναπροσδιορίζοντας την πορεία της ανθρώπινης ιστορίας¹¹¹². Για τον Knitter, ο Χριστός, αν και ήταν σημαντικός στο παγκόσμιο ιστορικό γίνεσθαι, δεν αποτελεί δέσμευση για τους πιστούς των άλλων θρησκειών. Θεωρούσε δε ότι ο Χριστός κατανοούσε τον εαυτό Του ως μία εκ των θείων αποκαλύψεων¹¹¹³.

iii. Η θεώρηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου απέναντι στον θρησκευτικό πλουραλισμό του Raimon Panikkar (1918-2010)

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει την ύπαρξη συγγενικών στοιχείων και αλληλεπιδράσεων μεταξύ του θρησκευτικού βίου ενός λαού και άλλων πολιτισμών¹¹¹⁴ και αναφέρεται στον εποικοδομητικό χαρακτήρα του διαθρησκειακού διαλόγου ως προς την προβολή οικουμενικών αξιών (ειρήνης, δικαιοσύνης κ.ά.), καθώς οι πιστοί έρχονται

¹¹⁰⁸ Αναστάσιος, Γιαννουλάτος, Αρχιμ., «Ανάγκη Υπενθυμίσεως», *Πορευθέντες*, 25, 1965, σ. 3.

¹¹⁰⁹ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Ειρηνική συνύπαρξη και θρησκευτικός πλουραλισμός», *Η Καθημερινή*, 5.11.2018 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/993417/archiepiskopos-tiranon-anastasios-stin-k-thriskeytikos-ployralismos-kai-eiriniki-synyparxi/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

¹¹¹⁰ Κεραμιδάς, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σ. 139.

¹¹¹¹ Munteanu, «Anastasios Yannoulatos: Facing», ό.π., p. 207.

¹¹¹² Κυριάζου, «Ευαγγέλιο και πολιτισμός», ό.π., σ. 43. Βλ. Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σσ. 74-75.

¹¹¹³ Κεραμιδάς, «Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σ. 139.

¹¹¹⁴ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), Επίσκοπος Ανδρούσης, «Κύριος της Λαμπρότητας. Ο Θεός των παρά το όρος Κέννα φυλών – Θρησκευτολογική Έρευνα», Έκδοσις Κέντρου «Πορευθέντες», Αθήναι 1973², σ. 9.

αντιμέτωποι με τις σύγχρονες προκλήσεις¹¹¹⁵. Στη σκέψη του Ισπανού θρησκευολόγου Raimon Panikkar¹¹¹⁶, στου οποίου τα έργα *Die vielen Götter und der eine Herr* (Weilheim 1963) και *Religionen und die Religion* (Munich 1965) ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος παραπέμπει, εντάσσοντάς τα μεταξύ των εκδόσεων που υπήρξαν αποτέλεσμα της έντονης θεολογικής συζήτησης με το θέμα της προσέγγισης των άλλων θρησκειών κατά τη Β΄ Βατικανή¹¹¹⁷, προβάλλεται έντονα ο διαπολιτισμικός και διαθρησκειακός διάλογος έναντι του διαλεκτικού διαλόγου, όπου προέχει μία αλήθεια μη αποδεκτή εκ των υπολοίπων¹¹¹⁸.

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, είναι ο άχρονος και αχώρητος Θεός που με την Γέννηση του Χριστού εισέρχεται στον ιστορικό χρόνο και χώρο, βεβαιώνοντας «Ότι μεθ' ἡμῶν» είναι¹¹¹⁹. Στον Panikkar αντιθέτως, η «Θεοκεντρικότητα» υποκαθιστά τη «Χριστοκεντρικότητα», καθώς ο Θεός υπερβαίνει κάθε «μεσσία»¹¹²⁰.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται στη μονομερή ταύτιση Χριστού και «ιστορικού Ιησού» από τον δυτικό Χριστοκεντρισμό, διευκρινίζοντας ότι ο Χριστός ταυτίζεται με τον αιώνιο Λόγο, τον Υιό, τον ευρισκόμενο στους κόλπους του Πατρός (Ιωάνν.1:18), τον διά Πνεύματος Αγίου παρόντα στην Εκκλησία, τον αναστημένο και αναληφθέντα, τον Κριτή του σύμπαντος κόσμου, το Άλφα και το Ωμέγα (Αποκ. Ιωάνν.22:13)¹¹²¹. Όπως σημειώνει ο Κεραμιδάς, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει τη συμβολή, τόσο της Χριστολογίας όσο της Πνευματολογίας στην πραγμάτωση της παγκόσμιας σωτηρίας, της σχεδιασμένης από τον Θεό, που ως Πατέρας δημιουργεί το σύμπαν, ως Υιός αποτελεί Ενσάρκωση της δόξας Του και ολοκλήρωση των σπερμάτων της προ Χριστού ανθρωπότητας και ως Πνεύμα συντελεί στη ζωοποίηση της δημιουργίας και στην αποκάλυψη της Τριαδικής θεότητας¹¹²². Ο Panikkar διέκρινε μεταξύ κοσμικού Λόγου, που ακτινοβολεί παγκοσμίως και σε όλες τις θρησκείες και «ιστορικού Ιησού», που αποτελεί μία εκ των ενσαρκώσεων του Λόγου. Βεβαίως, αυτό δεν αναιρεί τη

¹¹¹⁵Sharp, “Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought”, ό.π.

¹¹¹⁶Κεραμιδάς, “Διαθρησκειακός Διάλογος”, ό.π., σ. 141.

¹¹¹⁷Yannoulatos, “Various Christian Approaches”, ό.π., υπ. 194, p. 97.

¹¹¹⁸Κεραμιδάς, “Διαθρησκειακός Διάλογος”, ό.π., σσ. 141-142.

¹¹¹⁹Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Δοκιμασίες και παρουσία του Θεού», *Η Καθημερινή*, Χριστούγεννα 25.12.2015 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/843665/dokimasies-kai-paroysia-toy-theoy/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

¹¹²⁰Κεραμιδάς, “Διαθρησκειακός Διάλογος”, ό.π., σσ. 141-142.

¹¹²¹Anastasios, “Address by the Conference”, ό.π., p. 319.

¹¹²²Dimitrios, Keramidas, “Il tema della Trinità nella teologia ortodossa greca contemporanea”, *Elaborare l'esperienza Dio* [in linea], Atti del Convegno “La Trinità”, Roma 26-28 Maggio 2011 στο διαδικτυακό τόπο: <https://mondodomani.org/teologia/keramidas2011.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 07/03/2023).

δυνατότητα υπεράσπισης εκ μέρους του Χριστιανισμού της πληρότητας της εν Χριστώ αποκάλυψης του Λόγου¹¹²³, εφόσον όμως ο Χριστός δεν είναι μία από τις πολλές εκφάνσεις – ή απλώς ανθρώπινες ερμηνείες – του άγνωστου Θεού αλλά το κεντρικό και έσχατο σημείο, μη περιοριζόμενο ωστόσο, στον θεσμικό Χριστιανισμό.

Καθίσταται λοιπόν, προφανές ότι ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος δεν συμμερίζεται τον προβεβλημένο από τους Hick, Knitter, Pannikar *θρησκευτικό πλουραλισμό*, καθώς ο τελευταίος, αφενός παραβλέπει τις υπάρχουσες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις θρησκευτικές παραδόσεις¹¹²⁴, εκ των οποίων αν και πολλές διαθέτουν ίχνη αλήθειας, η σωτηρία είναι εφικτή μόνο εν Χριστώ¹¹²⁵ αφετέρου σχετικοποιεί, τόσο το Χριστολογικό δόγμα, εφόσον στον *θρησκευτικό πλουραλισμό* ο Χριστός, μη γινόμενος αποδεκτός ως ο Ενσαρκωμένος Υιός και Λόγος του Θεού, απογυμνώνεται της θεότητάς Του, όσο και τη συνεπακόλουθη Εκκλησιολογία. Ωστόσο, ένας ελλιπής Χριστιανισμός, ο οποίος απορρίπτει το δόγμα της Χαλκηδόνας, δεν μπορεί παρά να είναι άνευ σημασίας για την ανθρώπινη ύπαρξη¹¹²⁶. Το κατά πόσο όμως, σχετίζεται η θεώρηση του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τις μη χριστιανικές θρησκείες με την αντίστοιχη συγχρόνων του Ορθόδοξων και σε τι είδους συμπεράσματα οδηγούν οι θέσεις του αλλά και αυτές οι συσχετίσεις, αναλύεται ακολούθως.

3.1.3 Διαλογική συσχέτιση της θεολογικής σκέψης του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου για τις άλλες θρησκείες με τον αντίστοιχο ορθόδοξο στοχασμό της εποχής του

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος είναι από τα πρόσωπα, που όπως ο Μητροπολίτης George Khodr κ.ά. είτε συμμερίζόμενα τις θέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹¹²⁷, το οποίο με την Α΄ Πανορθόδοξη Διάσκεψη στη Ρόδο (1961)¹¹²⁸ και την Α΄ Προσυνοδική

¹¹²³Κεραμιδάς, “Διαθρησκειακός Διάλογος”, ό.π., σ. 142.

¹¹²⁴Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 644.

¹¹²⁵Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 658.

¹¹²⁶Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 644-645.

¹¹²⁷Neven, Vukic, “The Russian Orthodox Church and Interreligious Dialogue”, *Exchange*, 46, 2017, Brill, p. 158.

¹¹²⁸Ιωάννης, Καρμίρης, «Η Πανορθόδοξη Διάσκεψις Ρόδου (24 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 1961)», *Θεολογία*, 32, 4, 1961, σσ. 506, 513.

Πανορθόδοξη Διάσκεψη στο Σαμπεζύ (1976)¹¹²⁹ διανοίγεται προς τις μη χριστιανικές θρησκείες προκειμένου να συμβάλλουν από κοινού στην εξάλειψη του φανατισμού και στην ειρηνική συνύπαρξη¹¹³⁰, είτε προερχόμενα από περιοχές όπου με βάση τη θρησκευτική ανθρωπογεωγραφία οι ορθόδοξοι πληθυσμοί μειονεκτούν, όπως η Αλβανία, ο Λίβανος κ.ά., εκφέρουν την ορθόδοξη στάση όσον αφορά τις άλλες θρησκείες και τον διάλογο μαζί τους¹¹³¹.

Έτσι, στον ορθόδοξο διάλογο με τις άλλες θρησκείες ανάμεσα στις μεθόδους που τηρούνται, συγκαταλέγεται, σύμφωνα με τον Τούλη, αυτή του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου πρόκειται για μια τρίτη μέθοδο, η οποία έχει ως βάση συνομιλίας και αμοιβαίου σεβασμού τις ανθρωπιστικές αρχές των θρησκειών, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η αγάπη κ.ά.

Σ' έναν κόσμο που κυριαρχείται από τον πλουραλισμό και την παγκοσμιοποίηση, η Ορθοδοξία καλείται να προτείνει λύσεις στα αδιέξοδα της ανθρωπότητας, εγκαινιάζοντας τον διαθρησκευτικό διάλογο βάσει του λειτουργικού, μυστηριακού, σωτηριολογικού χαρακτήρα της¹¹³². Σημαντικό ρόλο εδώ διαδραματίζει, τόσο η πατερική θέση για τη μεταπτωτική διατήρηση του «κατ' εικόνα»¹¹³³ και κατά συνέπεια, την αποδοχή του Θεού ως Υπέρτατης Αρχής από τον άνθρωπο, όσο η Χριστολογική κατανόηση των μη χριστιανικών θρησκειών με την εν Πνεύματι σωτηρία της

¹¹²⁹Γραμματεία επί της Προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, «Α' Προσνοδική Πανορθόδοξος Διάσκεψις», Chambésy – Γενεύης, 21-28 Νοεμβρίου 1976, *Συνοδικά II*, επιμ. Βλάσιος Ιω. Φειδάς, Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Chambésy – Γενεύης, 1978, σσ. 115-116.

¹¹³⁰Αγγελική, Ζιάκα, «Ο Διαθρησκευτικός Διάλογος και η χριστιανική μαρτυρία στο πρόγραμμα σπουδών του Τμήματος Θεολογίας του ΑΠΘ. Η συμβολή του καθηγητή Πέτρου Βασιλειάδη» στο Ι. Πέτρου, Στ. Τσομπανίδης, Μ. Γκουτζιούδης επιμ., «Ο Οικουμενικός διάλογος στον 21^ο αιώνα. Πραγματικότητες-Προκλήσεις-Προοπτικές. Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Πέτρο Βασιλειάδη», Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 351.

¹¹³¹Vukic, “The Russian Orthodox Church”, ό.π., p. 158, 170 όπου επισημαίνεται ότι δεν συμβαίνει το ίδιο με την προσέγγιση της ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία, αφενός, εάν δεν αγνοείται, δεν εκπροσωπείται επαρκώς, αφετέρου προέρχεται από μία χώρα, όπου το ορθόδοξο στοιχείο, ενώ πλειοψηφεί, υπάρχει μαζί με μια μεγάλη μειονότητα Μουσουλμάνων και στην οποία χώρα παρατηρείται ένα μεγάλο ποσοστό του κλήρου να αντιτίθεται στην οικουμενική θεολογία εξαιτίας ελλιπούς θεολογικής κατάρτισης.

¹¹³²Petros N., Toulis, “Orthodox Understanding of Religions. *The Role of Contextual Theology*” στο διαδικτυακό τόπο: https://www.academia.edu/2642828/Orthodox_understanding_of_other_religions_The_role_of_contextual_theology_email_work_card=title (ημερομηνία ανάκτησης: 07/02/2023).

¹¹³³Petros N., Toulis, “Orthodox Understanding of Religions”, ό.π. Βλ. Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 141.

ανθρωπότητας από τον νέο Αδάμ, τον Χριστό¹¹³⁴. Η ορθόδοξη ιεραποστολή ως διάλογος αλήθειας και αγάπης αντιπροσωπεύει τον πραγματικό διάλογο με τις άλλες θρησκείες.

Ο Τούλης παρουσιάζει τη μέθοδο του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου να έπεται της πνευματολογικής και τριαδικής μεθόδου. Στην πρώτη μέθοδο, την πνευματολογική, γίνεται αναφορά στον λόγο του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τη θέση του Πνεύματος στις μη χριστιανικές θρησκείες είναι η δράση Του που συντελεί, ώστε να σωθεί κάθε άνθρωπος και που προσφέρει πληρότητα στον κόσμο. Το Πνεύμα με τα ποικίλα γνωρίσματά του (αγιότητα, αλήθεια, ειρήνη, δικαιοσύνη κ.ά.) προσφέρει στην ανθρωπότητα τη θεία αγάπη, την ανακαίνιση του κόσμου, έμπνευση για την ανεύρεση της αλήθειας, για μια ειρηνική ζωή και την επιθυμία για δικαιοσύνη μέσω των αντίστοιχων ενεργειών Του¹¹³⁵.

Πρόκειται για ερμηνεία του στίχου «τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ, καὶ τὴν φωνὴν αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ’ οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται καὶ ποῦ ὑπάγει· οὕτως ἐστὶ πᾶς ὁ γεγεννημένος ἐκ τοῦ Πνεύματος» (Ιωάνν.3:8) ως συνέχεια του διαλόγου μεταξύ Χριστού και Νικοδήμου περί αναγεννήσεως του ανθρώπου εν Χριστῷ διά ύδατος και Πνεύματος, δηλαδή Βαπτίσεως βάσει του στίχου αυτού, ο Khodr δηλώνει, αναφερόμενος στην ορθόδοξη ιεραποστολή, ότι αυτή μεν οφείλει να βαδίζει πάνω στην εντολή του Χριστού για διάδοση του ευαγγελικού μηνύματος, το δε Άγιο Πνεύμα χάρη στην ελευθερία Του δρα σε άλλους θρησκευτικούς χώρους¹¹³⁶. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, στην Ανατολή ανέκαθεν κατανοείτο, συνυφασμένη με τη Χριστολογία και υπό την προοπτική της Τριαδολογίας, η απόκτηση του Πνεύματος¹¹³⁷.

Όσον αφορά την τριαδική μέθοδο διαθρησκειακού διαλόγου, η ενότητα και ποικιλία στην κοινωνία των προσώπων του Τριαδικού Θεού, όπως αυτές εκφράστηκαν στη θεολογική σκέψη του Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα, αποτελεί πρότυπο, τόσο για το ορθόδοξο ιεραποστολικό έργο όσο για τον ορθόδοξο διάλογο με τις άλλες θρησκείες, αποκλείοντας, όπως επισημαίνει ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, κάθε είδος συγκρητισμού και απόκρυψης της χριστιανικής πίστης¹¹³⁸.

¹¹³⁴Petros N., Toulis, “Orthodox Understanding of Religions”, ό.π.

¹¹³⁵Toulis, “Orthodox Understanding of Religions”, ό.π. Βλ. Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 149.

¹¹³⁶Toulis, “Orthodox Understanding of Religions”, ό.π.

¹¹³⁷Anastasios of Androussa, “Address of the Moderator”, ό.π., p. 389.

¹¹³⁸Toulis, “Orthodox Understanding of Religions”, ό.π. Βλ. Archbishop Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 147.

Σε σχέση με την αποστολή του Θεού, τη *Missio Dei*, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναπτύσσει, κατά τον Sonea, μια τριαδική κατανόησή της λαμβάνοντας υπόψη τον ευρύ θεολογικό στοχασμό της Ανατολής, στον οποίο κυριαρχεί η αγάπη του Τριαδικού Θεού, όπως αυτή εκφράστηκε από τον Ευαγγελιστή Ιωάννη υπό μια εσχατολογική και δοξολογική κατανόηση, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος θεωρεί την αγάπη αυτή του Θεού προς την κτίση ως κίνητρο της αποστολής Του, της *Missio Dei*, δίχως να κάνει χρήση του εν λόγω όρου¹¹³⁹. Επιβεβαιώνοντας τα ανωτέρω, ο Talos σημειώνει ότι κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η αποστολή του Θεού αποβλέπει στην εν Χριστώ ανακαίνιση των πάντων και την εσχατολογική θεία δόξα¹¹⁴⁰.

Τριαδική θεολογία περί της *Missio Dei* αναπτύσσει και ο Ion Bria (1929-†2002), ο οποίος, συσχετίζοντάς την με την Εκκλησιολογία, κάνει λόγο για μετοχή της κοινότητας μέσω της Θείας Λειτουργίας στην αποστολή του Θεού, ώστε να σωθεί και ανακαινιστεί ο κόσμος πρόκειται για «μαρτυρία» ως διακονία αγάπης¹¹⁴¹, μια «λειτουργία μετά τη Λειτουργία»¹¹⁴².

Ο Βασιλειάδης αποδέχεται την αποστολή της Εκκλησίας υπό την εσχατολογική της προοπτική ως «λειτουργία μετά τη Λειτουργία» και την Εκκλησία ως ένα εκ των μέσων της *Missio Dei*¹¹⁴³ μια διαφορετική ερμηνεία της *Missio Dei* αποδίδεται, όπως είδαμε, από τον Παπαθανασίου, βάσει της θέσης του αγίου Νικολάου Καβάσιλα περί του Θεού ως κατεξοχήν ιεραποστόλου και της Εκκλησίας ως διακόνου Του στο έργο της αποστολής¹¹⁴⁴. Μια συσχέτιση της οπτικής του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου με την αντίστοιχη σημειώντων συγχρόνων του στοχαστών της περιεκτικής κυρίως ορθόδοξης προσέγγισης, επιχειρείται στη συνέχεια, ώστε να καταστεί ορατή η συνεισφορά του στον

¹¹³⁹Christian S., Sonea, “Missio Dei – the contemporary missionary paradigm and its reception in the Eastern Orthodox missionary theology”, *Review of Ecumenical Studies, Sibio*, 9, 2017, p. 86.

¹¹⁴⁰Vasile Alexandru, Talos, “Religious Pluralism in the Romanian Context”, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 18, 4, 2, 1998, p. 4.

¹¹⁴¹Sonea, “Missio Dei”, ό.π., pp. 83-84.

¹¹⁴²Sonea, “Missio Dei”, ό.π., p. 82. Βλ. Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σσ. 129-130, όπου ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει ότι πρόκειται για έκφραση η οποία αναφέρεται σε μετασηματισμό του βίου σε λειτουργία και που πρωτοειπώθηκε από τον ίδιο αρχικώς στην Αθήνα σε κήρυγμα της Β΄ Κυριακής Νηστειών (1963) σε μέλη της Χ.Ε.Ε. και κατόπιν στην Αρμενία σε ιεραποστολική συνάντησή του Π.Σ.Ε στο Ετζμιατζίβ (1975) με τίτλο «Confessing Christ through the Liturgical Life of the Church».

¹¹⁴³Petros, Vassiliades, “Theological Foundations of Mission: An Orthodox Perspective” στο Petros, Vassiliades (ed.), “*Orthodox Perspectives on Mission*”, Regnum Edinburgh Centenary Series, 17, Oxford, Regnum Books International 2013, pp. 190-191.

¹¹⁴⁴Sonea, “Missio Dei”, ό.π., p. 88. Βλ. Sharp, “Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought”, ό.π. p. 99, όπου παρατίθεται η επίκληση των λεγομένων του αγίου Νικολάου Καβάσιλα από τον Khodr: “*And finally, how many edifying souls have been baptized, not by the Church, but by the Church’s Bridegroom, as Nicholas Cabasilas so rightly puts it*”.

ορθόδοξο διαθρησκευτικό διάλογο, στην ορθόδοξη «μαρτυρία» και στα κείμενα της *Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας*.

3.1.3.1 Η οπτική του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου και η ανοικτή διακριτική στάση των Οικουμενικών Πατριαρχών Αθηναγόρα Α΄ (Κοκκινάκη) (1886-†1972· πατριάρχης 1948-1972) και Βαρθολομαίου Α΄ (Αρχοντώνη) (1940· πατριάρχης 1991-)

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος προπορεύθηκε στον αγώνα, όχι μόνο για ανοχή και ανεξιθρησκία¹¹⁴⁵ αλλά για ειρηνική συνύπαρξη και συνεργασία των θρησκευτικών κοινοτήτων της Αλβανίας και στην ίδρυση, τόσο της διομολογιακής «*Βιβλικής εταιρείας Αλβανίας*» προκειμένου να μεταφραστεί η Βίβλος στην αλβανική, όσο του «*Διαθρησκευτικού Συμβουλίου Αλβανίας*» με τη συμμετοχή των μουσουλμανικών (σουνιτών, μπεκτασί) και χριστιανικών κοινοτήτων (Ορθοδόξων, Ρωμαιοκαθολικών, Προτεσταντών) της χώρας¹¹⁴⁶. Καθ' όμοιο τρόπο, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας ως Μητροπολίτης Κερκύρας, μέσα από την αμοιβαία αγάπη που είχε αναπτύξει με τους Ρωμαιοκαθολικούς, Προτεστάντες και Εβραίους της νήσου, αποδείκνυε στην πράξη πως μπορεί κανείς να αποδεχθεί τον θρησκευτικά «έτερο» ενώ ως Πατριάρχης, επεδίωξε την ειρήνη, τη δικαιοσύνη και τη διαθρησκευτική επικοινωνία μέσα από τη δημιουργία ομοσπονδιών ποικίλων εθνικοτήτων¹¹⁴⁷.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος έχει αναφερθεί στην εγγύτητα Ορθοδοξίας και Ισλάμ, οι οποίες, εν σχέσει με τα ινδικά, κινεζικά και ιαπωνικά θρησκευόμενα που βασίζονται σε άλλους φιλοσοφικούς όρους, έχουν ως κοινό θρησκευτικό υπόβαθρο την αβρααμική παράδοση. Η ύπαρξη Θεού, η κοινή καταγωγή της ανθρωπότητας, η αποδοχή των προφητειών, της ανάστασης των νεκρών και της Τελικής Κρίσης, όπως επίσης η έκφραση του θρησκευτικού βιώματος μέσω της προσευχής, της ελεημοσύνης, της νηστείας, των εορταστικών εκδηλώσεων κ.ά. αποτελούν κοινά σημεία, παρά τις υπάρχουσες διαφορές στην τριαδικότητα του Θεού, στη θεότητα του Χριστού και σε κοινωνικές πεποιθήσεις, όπως αυτές για το γυναικείο φύλο και τη θρησκευτική

¹¹⁴⁵ Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Η Ανασύσταση της Ορθόδοξης Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας (1991-2016)(Συνοπτική αναφορά)», Ορθόδοξος Αυτοκέφαλος Εκκλησία της Αλβανίας, Τίρανα 2017⁴, σ. 76.

¹¹⁴⁶ Αναστάσιος, «Η Ανασύσταση», ό.π., σσ. 75-76.

¹¹⁴⁷ Κεφαλούρος, «Διαθρησκευτικές», ό.π., σσ. 158-159, 161.

ελευθερία¹¹⁴⁸, καθώς στο Κοράνι εκφράζεται η ανωτερότητα των ανδρών έναντι των γυναικών (4:38) και ο ιερός πόλεμος ενάντια στους «απίστους»¹¹⁴⁹.

Ισλάμ και Ορθοδοξία γειτνιάζουν κατά τον ίδιο, πνευματικός και γεωγραφικός ενώ, παρ' όλες τις αποκλίσεις και αντιπαραθέσεις τους, απαιτείται η εκατέρωθεν γνωριμία της πνευματικής τους κληρονομιάς¹¹⁵⁰. Ο ίδιος αναφέρεται σε μία παραδείγματα χάριν επαναανακάλυψη από τους Χριστιανούς, κατά την επαφή τους με Μουσουλμάνους, στοιχείων, όπως το υπερβατικό του Θεού, η τήρηση των θείων εντολών, η ψυχοσωματική συμμετοχή κατά την προσευχή¹¹⁵¹. Ομοίως, ο Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας εκφράζοντας μία διακριτική θετική στάση απέναντι στις άλλες θρησκευτικές παραδόσεις, κάνει λόγο για κοινά στοιχεία μεταξύ Ορθοδοξίας και Ισλάμ, όπως στη θέση που κατέχει στο τελευταίο ο Ιησούς¹¹⁵².

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης *Βαρθολομαίος* κατά την ενθρόνισή του επικέντρωσε την οικουμενική ευθύνη της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον διαθρησκευτικό διάλογο¹¹⁵³. Ο ίδιος θα μιλήσει για διάλογο νεωτερικότητας και μη χριστιανικών θρησκειών, προκειμένου να αναδείξουν την ανθρωπιστική της πλευρά και να καταδικάσουν κάθε υπερβολή, προσβλέποντας στην ειρήνη¹¹⁵⁴ πρόκειται για έναν «πολιτιστικό μετασχηματισμό», ο οποίος θα υπενθυμίζει τη φύση του ανθρώπου π.χ. το χριστιανικό «κατ' εικόνα» και το αντίστοιχο ισλαμικό *χαλίφα* και μπορεί να προέλθει από τη συμμαχία αυθεντικών θρησκευτικών παραδόσεων π.χ. της χριστιανικής και της ισλαμικής¹¹⁵⁵.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει αυτή την τάση προς ένα κοινό πολιτιστικό έδαφος παρά τις αντιθέσεις μεταξύ Ορθοδοξίας και μουσουλμανικού κόσμου, τόσο σε επίπεδο θεολογικό όσο και σε σχέση με το ιστορικό παρελθόν¹¹⁵⁶. Ο ίδιος αναφέρεται στην εν Αγίω Πνεύματι οντολογική αναγέννηση ενός πολιτισμού μέσω της

¹¹⁴⁸ Αναστάσιος, «Συνέντευξη – ποταμός», ό.π.

¹¹⁴⁹ Αναστάσιος, «Το λάδι της θρησκείας», ό.π.

¹¹⁵⁰ Αναστάσιος Γιαννουλάτος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων και πάσης Αλβανίας, «Ισλάμ. Θρησκευτολογική επισκόπησης», «Πορευθέντες», Αθήναι, 1995⁷, σ. 288.

¹¹⁵¹ Anastasios, Yannoulatos, *Ortodoxia și problemele lumii contemporane*, București: Bizantină, 2003 στο David, Pestroiu, “Interreligious Dialogue in European cultural context”, *Diversité et Identité Culturelle en Europe* (DICE), 7, 2, 2010, p. 66.

¹¹⁵² Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π.

¹¹⁵³ Α. Θ. Π., Οικουμενικός Πατριάρχης κ. κ. Βαρθολομαίος Α΄, «Λόγος Ενθρονιστήριος», 2 Νοεμβρίου 1991, σ. 14.

¹¹⁵⁴ Τσομπανίδης, «Οικονομικές», ό.π., σ. 187.

¹¹⁵⁵ Vukic, “The promise and Pitfalls”, ό.π., p. 419.

¹¹⁵⁶ Sharp, “Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought”, ό.π.

ενσωμάτωσης σε αυτόν του Ευαγγελίου και της απόρριψης κάθε ασυμβίβαστου στοιχείου, καθιστώντας τον καρποφόρο¹¹⁵⁷.

Στη Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης για τον Διαθρησκευτικό Διάλογο (7 Μαρτίου 1998), ο Οικουμενικός Πατριάρχης τόνισε, αφενός τον πρωταρχικό ρόλο των μέσων, τα οποία συντελούν στην ειρηνική συνύπαρξη των πιστών των θρησκειών και αφετέρου την εις βάθος και αμοιβαία κατανόηση του περιεχομένου των θρησκειών, επί των οποίων διαλεγόμαστε, καθώς μία θρησκεία γίνεται κατανοητή από τους πιστούς της, όχι μόνο μέσω του βιώματος και της γνώσης αλλά και των συγκεκριμένων αντιλήψεων των μαζών¹¹⁵⁸. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επικαλείται τα λεγόμενα του Οικουμενικού Πατριάρχη περί του διαπροσωπικού και κοινωνικού χαρακτήρα της ελευθερίας, την οποία βιώνουμε ως μέλη μιας κοινωνίας προσώπων¹¹⁵⁹ ενώ ομοίως χαρακτηρίζει ως αποτυχημένη οποιαδήποτε άκριτη κατηγοριοποίηση των θρησκειών βάσει γενικεύσεων και συνιστά την εμπειριστατωμένη μελέτη τους για μία ορθή αξιολόγηση του περιεχομένου τους¹¹⁶⁰. Σημαντική στη σκέψη του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, κατά τον Κατερέλο, είναι η ποιοτική διαφοροποίηση των ανθρώπων στη σχέση τους με τον Θεό, καθώς δεν λαμβάνουν όλοι στον ίδιο βαθμό τις θείες ενέργειες¹¹⁶¹.

Τηρώντας διακριτική θετική στάση έναντι των άλλων θρησκειών ως αντανάκλασεων του θείου Λόγου, ο Οικουμενικός Πατριάρχης εντοπίζει κοινά θεολογικά στοιχεία μεταξύ Ορθοδοξίας και Ιουδαϊσμού, όσον αφορά τις ενέργειες και την παρουσία του Θεού στην κτίση κ.ά. αλλά επιπλέον, εκτροπές και αντιθέσεις στις θρησκείες¹¹⁶². Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι δεν πρέπει να παραμεριστεί η κοινή μεταφυσική πεποίθηση, ανεξαρτήτως των διαφορετικών συλλήψεων στα ζητήματα της ζωής, του θανάτου κ.ά., οι οποίες μπορεί να δυσκολέψουν τη συνεργασία και δεν πρέπει να απαξιωθούν¹¹⁶³. Ο ίδιος επισημαίνει τη χριστιανική αντίληψη για τα έθνη, που «ζητεῖν τὸν Κύριον, εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὖροιεν» (Πρ.17:27) και για μια μορφή

¹¹⁵⁷Dimitrios, Keramidis, "Il concetto di missione della teologia ortodossa contemporanea", *Vivens Homo*, 21/2, 2010, p.13, υπ. 40.

¹¹⁵⁸Papademetriou, "An Orthodox Christian view", ό.π.

¹¹⁵⁹Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Ποιά ἡ θέση τῶν Χριστιανῶν στὴν Πολυθρησκευτικὴ Ἐνωμένη Εὐρώπη;», ό.π.

¹¹⁶⁰Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 201.

¹¹⁶¹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 199.

¹¹⁶²Ladouceur, "Religious Diversity", ό.π.

¹¹⁶³Yannoulatos, "Towards a 'koinonia agapes'", ό.π., p. 62.

αποκάλυψης και τα ίχνη του Πνεύματος, που φαίνεται να φέρουν οι ποικίλες θρησκείες¹¹⁶⁴.

Ο Οικουμενικός Πατριάρχης αναφέρεται στην ύπαρξη και πλήρη αποκάλυψη της θείας αλήθειας, στην οποία ωστόσο δεν εισέρχονται όλοι στον ίδιο βαθμό αλλά βάσει της κοινής εμπειρίας και της ετοιμότητας καθενός, γεγονός που οφείλουν οι θρησκευτικοί ηγέτες να επισημαίνουν ως μία οπτική που, καταργώντας κάθε είδους αυθεντία, υπεροψία και προϋποθέτοντας αγάπη, ανεκτικότητα, συμφιλίωση, διευκολύνει την προσέγγιση πιστών άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων¹¹⁶⁵. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος εξαρτά την οριστική ένταξη κάθε προσώπου στην εσχατολογική «κοινωνία αγάπης» από την τοποθέτησή τους έναντι του παρόντος, καθώς η προσπάθεια κατανόησης των άλλων συντελεί στην εγγύτητα προς αυτούς, τη βίωση της θείας αγάπης και την πορεία προς την «κοινωνία αγάπης»¹¹⁶⁶.

3.1.3.2 Η θεώρηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου σε διάλογο με τη στάση του Πατριάρχη Μόσχας Αλεξίου Β' (1929-†2008· πατριάρχης 1990-2008)

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρεται στον ανερχόμενο τα τελευταία χρόνια συντηρητισμό των θρησκευτικών κοινοτήτων για την εξέλιξη του διαθρησκειακού διαλόγου εξαιτίας του φόβου ενός συγκρητισμού ή συμβιβασμού σε θέματα πίστης ενός συντηρητισμού, που βρίσκεται στον αντίποδα μιας υπέρμετρης ελπίδας κάποιων ακαδημαϊκών για θρησκευτική συναίνεση στη διαμόρφωση μιας παγκόσμιας ηθικής¹¹⁶⁷.

Η αρνητική αντιμετώπιση κατά το παρελθόν των άλλων θρησκειών ως ανάξιων λόγου ή δαιμονικών, που οφειλόταν στις γενικές και αόριστες γνώσεις γι' αυτές, σήμερα κινδυνεύει, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, να μετατραπεί σε λανθασμένα «θετική» εξαιτίας των αποσπασματικών γνώσεων γι' αυτές, οι οποίες οδηγούν στην απόρριψη των όποιων διαφοροποιήσεων μεταξύ των θρησκειών και στην εφαρμογή της κριτικής για μία θρησκεία σε όλες¹¹⁶⁸.

Στις θρησκείες, που αποτελούν ζωντανές οργανικές ενότητες και όχι συνονθύλευμα θρησκευτικών αληθειών και λατρευτικών πρακτικών, κάθε στοιχείο είναι

¹¹⁶⁴Yannoulatos, "Towards a 'koinonia agapes'", ό.π., p. 61.

¹¹⁶⁵Αυγουστίνος, π., Μπαϊραχτάρης, «Ο 'δεκάλογος' του διαθρησκειακού διαλόγου και το παράδειγμα του θρησκευτικού πλουραλισμού», *Θεολογία*, 84, 2003, σ. 19.

¹¹⁶⁶Yannoulatos, "Towards a 'koinonia agapes'", ό.π., pp. 59, 61.

¹¹⁶⁷Anastasios (Yannoulatos), *Problems and Prospects*", ό.π. pp. 351-352.

¹¹⁶⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., p. 137.

αλληλένδετο με τα υπόλοιπα και γι' αυτό, οποιαδήποτε απόσπασή τους από το θεωρητικό και πρακτικό πλαίσιο της θρησκείας στην οποία ανήκουν και η ταύτισή τους με παρόμοια σε άλλες θρησκείες είναι απερίσκεπτη και λανθασμένη ερμηνεία της φαινομενολογίας της θρησκείας¹¹⁶⁹. Ο ίδιος τονίζει την ανάγκη να ακολουθηθεί η μέση οδός στον διάλογο και να προσδιοριστούν η ταυτότητα και η προοπτική του¹¹⁷⁰.

Σε απάντηση του Πατριάρχη Μόσχας Αλέξιου Β' στην ανοικτή επιστολή 138 μουσουλμάνων θεολόγων *A Common Word between us and You*¹¹⁷¹, δύναται να εντοπιστούν στοιχεία της ρωσικής στάσης έναντι των μη χριστιανικών θρησκειών και του διαλόγου μαζί τους κατά τον Vukic, πρόκειται για μία προσέγγιση με μία κάπως πολεμική χροιά, η οποία, αφενός θυμίζει την ανάλογου ύφους βυζαντινή λογοτεχνία, αφετέρου εμφανίζει μία προβληματική κατεύθυνση εντός του ορθόδοξου κόσμου, όσον αφορά τον διάλογο με τους ετερόθρησκους¹¹⁷², λαμβάνοντας υπόψη την ανωτέρω εκτεθείσα άποψη του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου.

Σε σχέση με τον διάλογο Χριστιανών - Μουσουλμάνων, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει, αφενός τη πιθανή συμβολή του στην άρση παρανοήσεων που έχουν διαμορφωθεί εξαιτίας εξτρεμισμού και λαϊκισμού και στην αποκατάσταση της εικόνας κάθε θρησκείας, αφετέρου τα όρια που τίθενται, όταν αυτός καταλήγει στις δομικές διαφορές των δύο θρησκειών, όπως αυτές εντοπίζονται σε κυρίαρχα χριστιανικά δόγματα¹¹⁷³.

Τονίζοντας τον κίνδυνο ενός συγκρητισμού, ο Πατριάρχης Αλέξιος, παρ' όλο που αποδέχεται την ύπαρξη κοινών βλέψεων στις δύο θρησκείες, συνιστά την οριοθέτηση του διαθρησκειακού διαλόγου και τη συγκριτική μελέτη των δογμάτων της πίστης εκατέρωθεν προς έναν «δογματικό διάλογο» που θα αφορά τα δόγματα περί Θεού, ανθρώπου και κόσμου και θα αποτελέσει θεμέλιο μελλοντικής συνεργασίας και κοινής προσπάθειας επί

¹¹⁶⁹ Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Σχέσεις της Ορθοδοξίας», ό.π., σ. 54.

¹¹⁷⁰ Anastasios (Yannoulatos), *Problems and Prospects*, ό.π. p. 352.

¹¹⁷¹ «Response by His Holiness Patriarch Alexy II of Moscow and All Russia. Response to the open letter of 138 Muslim Theologians», 14th April 2008, «*A Common Word between Us and You*», The Royal Aal-Bayt Institute for Islamic Thought, 2009, Jordan, pp. 113-122 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.acommonword.com/downloads/CW-Booklet-Final-v6_8-1-09.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 09/04/2023). Βλ. Vukic, «The Russian Orthodox Church», ό.π., p. 163 όπου αναφέρεται ότι πρόκειται για ανατύπωση της επιστολής με χριστιανικές απαντήσεις επί του αρχικού κειμένου και υπ.23 όπου υπονοείται ότι Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος δεν έχει δημοσιεύσει επίσημη απάντηση στην εν λόγω επιστολή, ακολουθώντας τη στάση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και άλλων Αυτοκέφαλων Εκκλησιών, με μόνες εξαιρέσεις τον Πατριάρχη Μόσχας και τον Χρυσόστομο Β' της Εκκλησίας της Κύπρου.

¹¹⁷² Vukic, «The Russian Orthodox Church», ό.π., p. 158.

¹¹⁷³ Anastasios (Yannoulatos), «Facing», ό.π., p. 118.

ζητημάτων, όπως η σημασία της θρησκείας στον δημόσιο βίο, η αντιμετώπιση της μισαλλοδοξίας κ.ά.¹¹⁷⁴

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, ένας διάλογος μπορεί να καταστεί ελπιδοφόρος μόνο όταν οι δύο πλευρές, σεβόμενες η μία την άλλη, ασχοληθούν με την προσέγγιση κρίσιμων ζητημάτων της τεχνοκρατικής παγκόσμιας κοινωνίας (φυσική καταστροφή, ανθρώπινα δικαιώματα κ.ά.) βάσει των βαθύτερων θρησκευτικών τους αντιλήψεων και βιωμάτων και μέσω μιας πνευματικής μεταξύ τους επικοινωνίας. Κατά τον ίδιο, ένας διάλογος που βασίζεται στη μέσω ταπείνωσης και αγάπης βίωση της χριστιανικής πίστης αποτρέπει τον αφανισμό της ή τον συγκρητισμό¹¹⁷⁵. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι ένας διάλογος είναι εφικτός, όταν δεν απαιτεί ουδετερότητα ή υποχώρηση αλλά βαθειά θρησκευτικότητα, υπομονή και ειλικρίνεια με σεβασμό προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και τη θρησκευτική ελευθερία του άλλου¹¹⁷⁶.

Εάν και ο Πατριάρχης Αλέξιος αναγνωρίζει την εντολή της αγάπης για Θεό και συνάνθρωπο ως κοινό έδαφος των δύο θρησκειών, Χριστιανισμού και Ισλάμ, ωστόσο, με πολεμική χροιά τονίζει τη χριστιανική βάση μιας τέτοιας αγάπης και το ασυμβίβαστο αυτής με την ισλαμική κατανόησή της. Όπως ο ίδιος εξηγεί, μια τέτοια αγάπη κατά πρώτον, δεν μπορεί να είναι άλλη παρά ενός Τριαδικού κι όχι απολύτως μονοθεϊστικού Θεού, όπως, κατά τον Vukic, είναι ο ισλαμικός, που δεν θα μπορούσε να αγαπήσει άλλον πλην του εαυτού του κατά δεύτερον, εκφράζεται από τον άνθρωπο ως αγάπη υϊκή και όχι ως δουλική αφοσίωση, όπως κατανοείται η έννοια «Μουσουλμάνος»¹¹⁷⁷. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος εστιάζει στο μονοθεϊστικό και προφητικό στοιχείο ως κοινό έδαφος μεταξύ των δύο θρησκειών, το οποίο αναδύεται μέσω του διμερούς διαλόγου.

Όπως ο ίδιος αναφέρεται στον διάλογο Ισλάμ και χριστιανικής Ανατολής έως την Άλωση, ένα πολιτισμικό διάλογο που δημιούργησε το πλαίσιο για την ανάπτυξη της θρησκείας αυτής (κίνημα Sufi, ισλαμική φιλοσοφία και επιστήμη κ.ά.)¹¹⁷⁸, κατά τον ίδιο τρόπο ο Πατριάρχης Αλέξιος επισημαίνει την ειρηνική συμβίωση ορθοδόξων Χριστιανών

¹¹⁷⁴Vukic, "The Russian Orthodox Church", ό.π., pp. 163-167. Βλ. Response by His Holiness Patriarch Alexy II", ό.π., pp. 114, 117-118, 121.

¹¹⁷⁵Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 118-119, 126.

¹¹⁷⁶Anastasios (Yannoulatos), "Problems and Prospects", ό.π. p. 351.

¹¹⁷⁷Vukic, "The Russian Orthodox Church", ό.π., pp. 163-164. Βλ. "Response by His Holiness Patriarch Alexy II", ό.π., pp. 114-117.

¹¹⁷⁸Anastasios (Yannoulatos), "Facing", ό.π., pp. 119, 121.

και Μουσουλμάνων εντός της ρωσικής επικράτειας¹¹⁷⁹ χωρίς ωστόσο, να αποφεύγει να αντιπαραβάλλει τη διαφοροποίηση στο βαθμό θρησκευτικής ανοχής μεταξύ χριστιανικών και ισλαμικών χωρών¹¹⁸⁰.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αντ' αυτού κάνει λόγο για εξισορρόπηση στον χριστιανο - ισλαμικό διάλογο χάρη σε έναν «ζωντανό διάλογο» συνύπαρξής τους, που καταθέτει την μαρτυρία του για τον πόνο που βίωσε η ορθόδοξη Ανατολή εξαιτίας της ισλαμικής δίωξης, έναντι αυτού που προσέφερε η χριστιανική Δύση με την κατάληψη μουσουλμανικών περιοχών σε Αφρική και Ασία, κατά την περίοδο της αποικιοκρατίας (19^ο-20^ο αι.). Ωστόσο, δεν παραλείπει να αναφερθεί στην ελευθερία ως προϋπόθεση διαλόγου, την οποία στερούνται σήμερα Ορθόδοξες Εκκλησίες σε περιοχές της Αφρικής και της Ασίας υπό μουσουλμανική κυριαρχία¹¹⁸¹.

3.1.3.3 Ο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος και οι δηλώσεις για τη μαρτυρία και τη θρησκευτική πολυμορφία της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας (2016)

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος κάνει αναφορά στη συμβολή της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Αλβανίας, όσον αφορά την εισαγωγή στα κείμενα της Συνόδου - κατόπιν σύμφωνης γνώμης των επιτροπών και των συνέδρων - της αγιογραφικά τεκμηριωμένης υποχρέωσης για την ανά τον κόσμο ορθόδοξη ιεραποστολή¹¹⁸². Ο ίδιος θα αναφέρει ότι στην εν λόγω Σύνοδο τονίζεται, πέρα από την ενότητα της Ορθοδοξίας, το καθήκον της για μαρτυρία του ευαγγελικού μηνύματος - ενός μηνύματος ειρηνικού και ελπιδοφόρου σε μια οικουμένη που δεινοπαθεί - εξαιτίας της ορθόδοξης ευαισθησίας έναντι της ανθρώπινης αναζήτησης, της φτώχειας, της αδικίας¹¹⁸³. Σε Μήνυμά της, που

¹¹⁷⁹«Response by His Holiness Patriarch Alexy II», ό.π., pp. 119-120.

¹¹⁸⁰«Response by His Holiness Patriarch Alexy II», ό.π., pp. 120-121. Βλ. Vukic, “The Russian Orthodox Church”, ό.π., p. 166.

¹¹⁸¹Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 123.

¹¹⁸²Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, «Η αναζωπύρωση της Ορθόδοξης Ιεραποστολής σε νέα σύνορα και η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *8th International Conference of Orthodox Theology, The Holy and Great Council of the Orthodox Church: Orthodox Theology in the 21st Century, Thessaloniki 21-24 May 2018*, σ. 8 στο διαδικτυακό τόπο: http://www.orthodoxconference.theosch.auth.gr/keimena_final/1_Albanias_Anastasios.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

¹¹⁸³Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας, «Αναστάσιος στο CNN Greece: Η Παυνορθόδοξη είναι μια καινούργια αρχή», Κάτια Τσιμπλάκη, *CNN Greece*, 23.06.2006 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.cnn.gr/focus/story/36643/anastasios-sto-cnn-greece-h-panorthodoxi-einai-mia-kainoyrgia-arxi> (18/02/2023).

αναφέρεται στην κατάθεση της μαρτυρίας της Εκκλησίας για τη θεία χάρη και την αλήθεια σ' όλη την ανθρωπότητα¹¹⁸⁴, η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθόδοξης Εκκλησίας συνοδοιπορεί με το περιεχόμενο της Ομιλίας του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου κατά την Εναρκτήρια Συνεδρίαση της Συνόδου στις 19 Ιουνίου 2016.

Σ' αυτήν, γίνεται λόγος για τη διάδοση του σωτηριώδους ευαγγελικού μηνύματος στην οικουμένη με τη χάρη του Πνεύματος, που αποσκοπεί στη συνέχιση του μεταμορφωτικού έργου που εγκαινίασε ο Χριστός. Στην Ομιλία του, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος επισημαίνει (όπως, το της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου Μήνυμα) την αυτοσυνειδησία της Εκκλησίας που δεν υπάρχει για τον εαυτό της και το χρέος της να διανέμει τις θείες δωρεές, όπως, την αγάπη, την ειρήνη, τη δικαιοσύνη, το σταυραναστάσιμο βίωμα, την ελπίδα της αιώνιας ζωής¹¹⁸⁵.

Σε δε ομιλία του προς μαθητές της Αθωνιάδας Σχολής, αναφερόμενος στο Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου και στην Εκκλησία ως Σώμα Χριστού που εκπληρώνει την οικουμενική αποστολή Του, επικαλείται προς επίρρωσιν των λεγομένων του την τελευταία εντολή του Χριστού, η οποία καλεί «λήψεσθε δύναμιν έπελθόντος του Αγίου Πνεύματος έφ' ύμιας, και έσεσθέ μοι μάρτυρες εν τε Ιερουσαλήμ και εν πάση τη Ιουδαία και Σαμαρεία και έως έσχάτου τής γής» (Πρ.1:8) της είδησης για τον Θεό ως αγάπης που ενσαρκώθηκε, σταυρώθηκε κι αναστήθηκε, αφού προηγουμένως βιώσουμε αυτήν την αγάπη και δεχθούμε το μαρτύριο στην καρδιά μας.

Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος, επισημαίνει, υπογράμμισε το χρέος αυτό και εμείς καλούμαστε σε έναν κόσμο τεχνολογικά εξελιγμένο και ως εκ τούτου ενοποιημένο, βιώνοντας την παρουσία του Πνεύματος και ως κύτταρα αλληλοεξαρτώμενα ενός Σώματος, να βρούμε τον τρόπο μεταφοράς του ευαγγελικού μηνύματος απανταχού στον κόσμο - υπό γεωγραφική και κοινωνιολογική έννοια - που υποφέρει¹¹⁸⁶.

Το καθήκον των Χριστιανών για προσφορά των θείων αυτών δώρων στον κόσμο αποτελεί μία σύνοψη του εκ μέρους τους εγχειρήματος προέκτασης της Λειτουργίας στην

¹¹⁸⁴«Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθόδοξου Εκκλησίας» στο διαδικτυακό τόπο: https://www.holycouncil.org/message_el (ημερομηνία ανάκτησης: 18/11/2022).

¹¹⁸⁵«Εναρκτήρια Συνεδρίαση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου», 19 Ιουνίου 2016 στο διαδικτυακό τόπο: <https://holycouncil.org/opening-archbishop-anastasios> (ημερομηνία ανάκτησης: 18/11/2022). Βλ. «Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου», ό.π.

¹¹⁸⁶Αναστάσιος, Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας, «Δεν γίνεται να κρατήσουμε τον θησαυρό της Ορθοδοξίας για τον εαυτό μας» στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.youtube.com/watch?v=jsFjsr1mt4> (ημερομηνία ανάκτησης: 27/02/2023).

καθημερινότητα και μεταστοιχείωσης του ανθρώπινου βίου σε καθεαυτό λειτουργία¹¹⁸⁷. Κατά τον ίδιο, είναι αδύνατη η «εν Αυτώ» ζωή δίχως ο βίος μας να αποτελεί έκφραση αντίστασης στην αλλοτρίωση και καταπίεση της ύπαρξης του ανθρώπου από τον παντός είδους εγωισμό δηλαδή την άρνηση της θεϊκής αγάπης η αντίσταση αυτή, ως λειτουργία στο καθημερινό θυσιαστήριο απορρέει από το λειτουργικό βίωμα¹¹⁸⁸. Αυτή η λειτουργία, κατά τον ίδιο, προωθείται συνεπικουρώντας στη Θεία Ευχαριστία, προετοιμάζοντας τη μετοχή σ' αυτή και καταθέτοντας τη μαρτυρία της για την εν Χριστώ ανακαίνιση της ζωής¹¹⁸⁹ αποτυπώθηκε δε, με τον κωδικό όρο «*λειτουργία μετά τη Λειτουργία*» στην οικουμενική κίνηση. «*Όποιος θέλει να ζει εν Χριστώ είναι υποχρεωμένος να Τον ακολουθεί, όχι μόνο στο υπερώο και στο όρος της Μεταμορφώσεως, αλλά και στη σκόνη της αποστολικής πορείας, στον ανήφορο προς την Ιερουσαλήμ και τον Γολγοθά*»¹¹⁹⁰.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αναφέρει ότι «*Οί άνωτέρω σαφείς αναφορές στό χρέος τής Όρθοδόξου Ιεραποστολής ανά τόν κόσμο, σε επίσημα Όρθόδοξα κείμενα τών Συνάξεων τών Προκαθημένων τών Όρθοδόξων Αυτόκεφάλων Έκκλησιών και τής Αγίας καί Μεγάλης Συνόδου τής Όρθοδόξου Έκκλησίας, άποτελεί το έπιστέγασμα τής πνευματικής άφυπνίσεως και άναζωπυρώσεως τής ιεραποστολικής συνειδήσεως τών Όρθοδόξων στην έποχή μας*»¹¹⁹¹.

Όπως ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, η *Αγία και Μεγάλη Σύνοδος* εκφράζεται θετικά έναντι της θρησκευτικής ετερότητας. Σε Έγγραφο της αναφέρεται στη διαθρησκευτική συνύπαρξη που δύναται να προωθήσει η Ορθόδοξη Εκκλησία δίχως να υφίσταται κανενός είδους συγκρητισμός¹¹⁹². Στο Έγγραφο αυτό, αν και ιδιαίτερης αξίας όσον αφορά την ιεραποστολή και τη διατύπωση μιας ορθόδοξης θεολογίας για τον διαθρησκευτικό διάλογο, ωστόσο απορρίπτεται μια πνευματολογική προσέγγιση των μη χριστιανικών θρησκειών βασισμένη στην εκτός της Εκκλησίας δράση του Πνεύματος έναντι μιας πιο συντηρητικής θεολογικής προσέγγισης, βασισμένης στην αξιοπρέπεια του ανθρώπινου προσώπου, προερχόμενη από την «*κατ' εικόνα*» και «*καθ' ομοίωση*» του

¹¹⁸⁷ Νικόλαος, Τσιρέβελος, «Αγία και Μεγάλη Σύνοδος. Η παγκόσμια Ορθόδοξη Χριστιανική Μαρτυρία στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος», *Πάντα τα έθνη*, 142, 2017, σ. 6. Βλ. Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σσ. 129-130.

¹¹⁸⁸ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σ. 191.

¹¹⁸⁹ Keramidis, «Il concetto di missione», ό.π., p. 17, υπ. 57.

¹¹⁹⁰ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π., σσ. 191-192.

¹¹⁹¹ Αναστάσιος, «*Η αναζωπύρωση της Ορθοδόξου Ιεραποστολής*», ό.π., σσ. 9-10.

¹¹⁹² «*Η αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμο*» στο διαδικτυακό τόπο: https://www.holycouncil.org/mission-orthodox-church-todays-world_el (ημερομηνία ανάκτησης: 19/11/2022).

Θεού πλάση του¹¹⁹³. Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, «Όλοι οι κατ' εικόνα Θεού πλασμένοι άνθρωποι καλούνται να επανέλθουν στην ελευθερία της αγάπης, να μετάσχουν στη ζωή αγάπης των Προσώπων της Αγίας Τριάδος»¹¹⁹⁴.

Στην τέταρτη ενότητα του Εγγράφου *Η ειρήνη και αποτροπή του πολέμου*, για την καταδίκη του πολέμου με θρησκευτικές ρίζες που απειλεί τις διαθρησκειακές σχέσεις (§3), εύκολα μπορεί κανείς να αντιστοιχίσει τη θέση του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για μία θεολογία και ανθρωπολογία ειρήνης εκ μέρους όλων των θρησκευόμενων και το χρέος καθενός να επιδιώκει την ειρήνη. Ο ίδιος αναφέρεται στην ανάγκη για μια παιδεία ειρήνης με θρησκευτικό υπόβαθρο και μία παράλληλη ενδυνάμωση της δικαιοσύνης¹¹⁹⁵.

Στη δε Εγκύκλιο και το Μήνυμα της Συνόδου γίνεται λόγος για τη συμβολή του διαθρησκειακού διαλόγου προς την κατεύθυνση της καταλλαγής¹¹⁹⁶. Έντονα αποτυπώνεται η σφραγίδα του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου στο περιεχόμενο των παραγράφων §4 του Μηνύματος και §17 της Εγκυκλίου της Συνόδου, όπου στα πλαίσια απόρριψης του θρησκευτικού φονταμενταλισμού και υπεράσπισης του διαθρησκειακού διαλόγου, τονίζεται το υπό του Αρχιεπισκόπου ρηθέν, από την περίοδο των συγκρούσεων στη Βαλκανική (1998), για το λάδι της θρησκείας ως επουλωτικό των πάσης φύσεως πληγών και όχι ως αιτία ενόπλων συρράξεων¹¹⁹⁷. Ωστόσο, στην Εγκύκλιο ως στόχος του διαθρησκειακού διαλόγου αναφέρεται, όχι η ανίχνευση του Θεού σε άλλες θρησκείες αλλά η μαρτυρία της πλήρους αλήθειας που κατέχει η Ορθόδοξη Εκκλησία¹¹⁹⁸.

¹¹⁹³Vukic, “The promise and Pitfalls”, ό.π., p. 433.

¹¹⁹⁴Αναστάσιος, «Η αναζωπύρωση της Ορθοδόξου Ιεραποστολής», ό.π., σ. 6.

¹¹⁹⁵Ioannis, Christodoulakis, “The Holy and Great Council of the Orthodox Church and Its Interreligious Dialogue Approach”, *The Ecumenical Review*, 2022, Vol. 73, Issue 5. Βλ. «Η αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας», ό.π.: Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορηση*», ό.π., σ. 226.

¹¹⁹⁶«Εγκύκλιος της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας» στο διαδικτυακό τόπο: https://www.holycouncil.org/encyclical-holy-council_el (ημερομηνία ανάκτησης: 19/11/2022) και «Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου», ό.π.

¹¹⁹⁷Στυλιανός, Χ., Τσομπανίδης, Αγγελική, Ζιάκα, «Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Κρήτης (2016) και ο Διαθρησκειακός Διάλογος», *Synthesis*, 2019, σ. 181, υπ. 34. Βλ. «Εγκύκλιος της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου», ό.π.: «Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου», ό.π.: Γιαννουλάτος, «*Εγρήγορηση*», ό.π., σ. 120.

¹¹⁹⁸Vukic, “The promise and Pitfalls”, ό.π., pp. 432-433. Βλ. «Εγκύκλιος της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας», ό.π.: επίσης Vukic, “The Russian Orthodox Church”, ό.π., pp.176-177 όπου τονίζεται ότι εντός των επίσημων κειμένων του Συμβουλίου δεν υπάρχει πληθώρα στοιχείων για τις άλλες θρησκείες και τον διαθρησκειακό διάλογο, ο οποίος ως όρος εμφανίζεται μόνο ως προϋπόθεση για την επίτευξη της ειρήνης. Παράλληλα, ο Vukic επισημαίνει ότι η Σύνοδος της Κρήτης απέτυχε να διατυπώσει επίσημα μια ορθόδοξη θεολογία περί των άλλων θρησκειών ή του διαθρησκειακού διαλόγου και ότι, προκειμένου να υπάρξει μια ενιαία ορθόδοξη αντιμετώπιση, θα πρέπει να υπάρξει συμφωνία επ’ αυτού κάθε μέλους της ορθόδοξης οικουμένης, αφού επιλύσει τα εσωτερικά του ζητήματα μεταξύ τους συγκαταλέγεται η ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία προς αποφυγή εσωτερικών σχισμάτων, εξαιτίας αντι-οικουμενικών δηλώσεων εντός της, δεν συμμετείχε στη Σύνοδο της Κρήτης.

3.2 Συμπερασματική κρίση - Η περιεκτική στάση του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου απέναντι στη θρησκευτική διαφορετικότητα

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αντιπροσωπεύει μία «φιλόξενη» ορθόδοξη θεολογία, ελεύθερη και καθολική, που δεν μεταλλάσσει την πίστη σε ιδεολόγημα¹¹⁹⁹. Ο ίδιος προβάλλει παρά τις υπάρχουσες διαφορετικές πεποιθήσεις για τον Θεό, την ύπαρξη ενός μόνο Θεού, του οποίου η δόξα ακτινοβολεί παντού ενώ βλέπει στους ανθρώπους διαφορετικών θρησκευτικών αντιλήψεων τους αδελφούς μας είναι «παιδιά του Θεού» που δημιουργήθηκαν σύμφωνα με την εικόνα Του και οι οποίοι, όντας εκ φύσεως ίσοι και με κοινή καταγωγή, γίνονται με διαφορετικούς τρόπους μέτοχοι της παγκόσμιας θείας αποκάλυψης, που συνδέεται με την έμφυτη θρησκευτική ροπή του ανθρώπου. Οι δε διαθήκες, που σύναψε ο Θεός με τους πρωτόπλαστους και τον Νώε, έχουν καθολική ισχύ και καταδεικνύουν την Πρόνοιά Του για όλο τον δημιουργημένο κόσμο¹²⁰⁰.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος βλέπει λοιπόν, τον σύνδεσμο Χριστιανισμού και θρησκειών υπό το φως της θείας οικονομίας και της εν τω κόσμω αποκαλύψεως του Τριαδικού Θεού, όχι μόνο σε σχέση με την Κτισσιολογία αλλά επιπλέον τη Χριστολογία και την Πνευματολογία. Έτσι αντιλαμβάνεται τη δράση του Θεού στην οικουμένη και στις θρησκείες, δίχως να παραθεωρεί τα περί Αγίας Τριάδος και Ιησού Χριστού δόγματα¹²⁰¹. Εφόσον η ανθρωπότητα ως κοινωνία εικονίζει τον Θεό και η ανθρωπότητα ως ανθρώπινη φύση, που προσέλαβε ο Χριστός, είναι κοινό στοιχείο όλων των ανθρώπων, το Τριαδικό δόγμα και το δόγμα της Ενσάρκωσης αποτελούν, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, τη βάση για την «κοινωνία αγάπης», στην οποία άνθρωποι ανεξαιρέτως θρησκευτικών πεποιθήσεων μπορούν ενωμένοι να αντιμετωπίσουν από κοινού τις δυσκολίες που έχει επιφέρει ο εκσυγχρονισμός στις κοινωνίες ενώ οι Χριστιανοί ευθύνονται στο να διανείμουν αυτή την «κοινωνία αγάπης» σε όλους τους αδελφούς τους¹²⁰².

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος υποδεικνύει μέσω των λόγων του πως θεωρεί ότι οι Χριστιανοί εντός ενός ισχυρά παγκοσμιοποιημένου κόσμου μπορούν να συμβάλουν

¹¹⁹⁹Τσομπανίδης, «Οικονομικές», ό.π., σ. 183.

¹²⁰⁰Ladouceur, "On Ecumenoclastm", ό.π.

¹²⁰¹Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 199-200.

¹²⁰²Payne, "Facing", ό.π., pp. 460-461.

θετικά¹²⁰³. Όπως ο ίδιος τονίζει, η Ορθοδοξία έχει στη φύση της το παγκόσμιο όραμα. Στη θέση μιας ομογενοποίησης των λαών και της εκμετάλλευσής τους από τους οικονομικά ισχυρούς μέσα στα πλαίσια της σύγχρονης παγκοσμιοποίησης, η Ορθοδοξία αντιπροτείνει μια «κοινωνία αγάπης», για την εδραίωση της οποίας απαιτείται κοινή προσπάθεια, στην οποία καλεί. Η χριστιανική θεώρηση αντιμετωπίζει την απελπισία με την πίστη ότι ο κόσμος εξελίσσεται υπό τον έλεγχο Άλλου, αποδίδει αξία στον αγώνα για το ιδανικό της «κοινωνίας αγάπης», βλέπει την τοπική δράση υπό την παγκόσμια οπτική και την εκπλήρωση των εντολών με το βλέμμα προς τον Θεό της αγάπης¹²⁰⁴.

Η θεώρηση αυτή του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, όχι μόνο δεν αποτελεί απεμπόληση της ορθόδοξης ταυτότητας χάριν του οικουμενισμού, όπως ίσως κάποιοι υποστηρίζουν, αλλά άνοιγμα της Ορθοδοξίας έναντι των ζυμώσεων του 21^{ου} αιώνα¹²⁰⁵. Άλλωστε, όπως ο ίδιος επισημαίνει, η οικουμενικότητα, έχοντας της απαρχές της στον Ελληνισμό, εξελίχθηκε υπό το ορθόδοξο φως ενώ η ορθόδοξη πορεία και προοπτική ήταν πάντοτε οικουμενική¹²⁰⁶. Οι Χριστιανοί, ζώντας πολλές φορές σε ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζονταν για τον πλουραλισμό του σε επίπεδο πολιτισμού, γλώσσας, θρησκείας, σεβάστηκαν και έδειξαν κατανόηση έναντι του θρησκευτικού βιώματος των άλλων¹²⁰⁷.

Ο ίδιος εμφανίζεται υπέρμαχος της άρσης των αιτίων, που προκαλούν φαινόμενα, όπως η κοινωνική αδικία, και των νόμιμων λύσεών τους¹²⁰⁸. Η πτυχή αυτή της «κοινωνίας αγάπης» αποτελεί επιπλέον, ιδιαίτερη συμβολή του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου, καθώς, αν και η αντίληψη αυτή απαντάται στην ορθόδοξη θεολογία, όπως στον άγιο Μάξιμο Ομολογητή, ως ανθρωπολογική ερμηνεία του Τριαδικού δόγματος, εδώ σχετίζεται με τις άλλες θρησκείες και τον διαθρησκευτικό διάλογο¹²⁰⁹.

Βάσει των ανωτέρω, ο στοχασμός του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου συγκαταλέγεται στον *περιεκτισμό*, σύμφωνα με τον οποίο οι άλλες θρησκείες με κριτήριο τον Χριστό, που αποτελεί τον μόνο Σωτήρα, μπορούν να αποτελέσουν διόδους προς τη σωτηρία για τους ευρισκόμενους εκτός της Εκκλησίας.

¹²⁰³ Andrew, Martin, Sharp, “Orthodox Christians and Islam in the Postmodern Age”, Series: The History Of Christian-Muslim Relations, Brill, 16, 2012, p. 81.

¹²⁰⁴ Anastasios (Yannoulatos), “Facing”, ό.π., p. 199. Βλ. Sharp, “Orthodox Christians and Islam”, ό.π., p. 81.

¹²⁰⁵ Payne, “Facing”, ό.π., p. 461.

¹²⁰⁶ Γιαννουλάτος, «Διαχρονικές αλήθειες», ό.π.

¹²⁰⁷ Anastasios, “Understanding And Witnessing”, ό.π., p.45.

¹²⁰⁸ Παπαθανασίου, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 101.

¹²⁰⁹ Sharp, “Modern Encounters”, ό.π.

Παρ' όλο που η Θεολογία των Θρησκειών εξετάζει τις θρησκείες ως σύνολα, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος προσδίδει έμφαση στην αμοιβαία και προσωπική σχέση Θεού - ανθρώπου, η οποία βασίζεται στην αποκάλυψη του Θεού στη δημιουργία και στην αναζήτηση του Υπερβατικού από τον άνθρωπο¹²¹⁰. «Σεβόμαστε το πρόσωπο· δεν σεβόμαστε όλες τις ιδέες αυτού του προσώπου. Όταν μιλάμε για αγάπη, μιλάμε για αγάπη για άλλα πρόσωπα, όχι για άλλα θρησκευτικά συστήματα» τονίζει¹²¹¹.

Ο ίδιος αναφέρει ότι οι θρησκείες συσσωρεύουν, όχι μόνο αχτίδες φωτός αλλά ταυτόχρονα σκοτεινά στοιχεία επειδή λοιπόν, δεν μπορούμε άκριτα να τις αποδεχούμε αλλά ούτε εξολοκλήρου να τις απορρίψουμε, αυτό που ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος συνιστά είναι να εντρυφήσουμε σε αυτές, ώστε αντικειμενικά να τις αξιολογήσουμε. Έτσι, ο θεολογικός του στοχασμός δεν παρεκκλίνει σε υπερβολές¹²¹². Ζητούμενο δεν αποτελούν τα στοιχεία καθεαυτά (φωτεινά ή σκοτεινά) των θρησκειών αλλά ποια εξ αυτών συνιστούν τον άξονα κάθε θρησκευτικού μορφώματος, γεγονός που εξαρτάται από τη θεολογική ερμηνεία. Ο ίδιος ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος δίχως επιθετική διάθεση αλλά με διευκρινίσεις στέκεται κριτικά έναντι των άλλων θρησκειών στάση, που δεν οδηγεί μόνο σε διαπιστώσεις αλλά με σεβασμό και ευγένεια καλεί σε ανασκευές θρησκευτικών ταυτοτήτων και παράλληλα σε εξέταση του τρόπου, με τον οποίο τα επιμέρους στοιχεία τους νοηματοδοτούν την τελική προοπτική, τη συνύπαρξη με την ετερότητα¹²¹³.

Έτσι, κατά τον ίδιο, είναι επιβεβλημένη, όχι μόνο η εντρυφήση στην Ιστορία των Θρησκειών και τα θρησκευόμενα καθαυτά αλλά και στην ορθόδοξη πατερική Παράδοση, ώστε να αποφευχθεί κάθε είδος συγκρητισμού και ερμηνεία των άλλων θρησκειών μόνο ως δαιμονικών αλλά να γίνει σεβαστός ο θρησκευτικός τους πλούτος, αφού ο Θεός «*οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφήκεν*» (Πρ.14:17). Η ορθόδοξη αποδοχή θρησκευτικής έφεσης στους αρχαίους Έλληνες δεν απέχει από την διαπίστωση ύπαρξής της στη λατρευτική παράδοση άλλων λαών, όπως αυτών της Αφρικής¹²¹⁴.

Η θεώρηση του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου μπορεί να θέσει τα θεμέλια, ώστε να γίνουν κατανοητές οι μη χριστιανικές θρησκείες από ορθόδοξη άποψη, όχι υπό την έννοια του σωτηριολογικού αποκλεισμού, όσων αγνοούν ή απορρίπτουν τον Χριστό αλλά με

¹²¹⁰Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 199-200.

¹²¹¹Anastasios, "The Apostolic responsibility", ό.π., p. 4.

¹²¹²Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σσ. 200-201.

¹²¹³Παπαθανασίου, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σσ. 99-100.

¹²¹⁴Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), «Κύριος της Λαμπρότητας», ό.π., σσ. 222-223.

βάση τη Χριστολογία, επαληθεύοντας ότι «τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» (Ιωάνν. 1:9) είναι ο Χριστός, ο θεῖος Λόγος¹²¹⁵. Πρόκειται για στίχο που, κατά τον ίδιο, αποτελεί τη χριστολογική βάση, ώστε να κατανοηθούν ορθῶς οι θρησκευτικές συλλήψεις της ανθρωπότητας¹²¹⁶. Κατά τον Sharp, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος τονίζει ότι, αν και η σωτηρία βρίσκεται την πραγμάτωσή της μόνο στον Χριστό, οι Ορθόδοξοι είναι περισσότερο ανοικτοί στο να αποδεχθούν ότι συντελείται οποτεδήποτε και οπουδήποτε¹²¹⁷.

Οι Χριστιανοί ήταν βέβαιοι για τον Χριστό ως *Λόγο* και *Κύριο* του σύμπαντος που το μεγαλείο Του μονίμως ξεδιπλώνονταν μέσω της ταπείνωσης, της αγάπης και της αλήθειας, που ανευρίσκεται στις πιο απλές νοητικές συλλήψεις γι' αυτό δεν αισθάνονταν την ανάγκη να Τον αναδείξουν, μειώνοντας τους άλλους. Το εν Χριστώ βίωμα δεν συνεπάγεται ἔχθρα, προκατάληψη, φόβο έναντι όποιου δεν αποτελεί μέλος του σώματος του Χριστού αλλά αγάπη που ανιχνεύεται σε θρησκευτικές αντιλήψεις και συμβολισμούς και που συλλέγεται, ώστε να δώσει χαρά για τη μυστική ζωή που εντοπίζεται στα πιο σκοτεινά σημεία της ανθρωπότητας, με ἔμφαση στον *πρώτο* και *ἔσχατο* Λόγο του σύμπαντος.

Η διακήρυξη του Χριστού είναι εφικτή εν Αγίω Πνεύματι, καθώς δια αυτού σαρκώνεται η πίστη μας και το μυστικό Σώμα του Χριστού, η Εκκλησία. Η δε ενέργεια του Πνεύματος, αφενός διακηρύττει την παρουσία του Τριαδικού Θεού στον κόσμο, αφετέρου αποβλέπει στον αγιασμό της ανθρωπότητας και στην πραγμάτωση της σωτηρίας. Η δε σύνδεση της Πνευματολογίας με τη Χριστολογία και την Τριαδολογία διαφαίνεται στην προσευχή του Απ. Παύλου υπέρ ανθρώπων με άλλο θρησκευτικό βίωμα στην Προς Εφεσίους επιστολή του (Εφ.3:14-19)¹²¹⁸. Έτσι, δημιουργείται η σκέψη ότι καθίσταται δυνατή η χριστιανικώς νοούμενη σωτηρία των μη Χριστιανών, καθώς ο Χριστός και το Πνεύμα κατά την αποστολή τους στον κόσμο ενεργούν σωστικά με τρόπους έως τώρα ή μελλοντικά ακαθόριστους¹²¹⁹. Η εκτίμηση του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για τη σημασία των μη χριστιανικών θρησκειών έρχεται να προστεθεί στη

¹²¹⁵Ladouceur, "On Ecumenoclasism", ό.π.

¹²¹⁶Anastasios, Yannoulatos, "La manifestation de la gloire de Dieu à tous les homes", p. 30, στο Γεώργιος, Μαρτζέλος, «Η Βιβλική προέλευση της θεολογίας του Σπέρματικού Λόγου, η θέση της μέσα στην ορθόδοξη παράδοση και η επικαιρότητά της για τη σύγχρονη ορθοδοξία», *Θεολογία*, 85, 4, 2014, σ. 14.

¹²¹⁷Sharp, "Modern Encounters", ό.π.

¹²¹⁸Anastasios, "Understanding And Witnessing", ό.π., pp. 45-47.

¹²¹⁹Ladouceur, "On Ecumenoclasism", ό.π.

μακραίωνη παράδοση της Εκκλησίας περί «σπερματικού λόγου» της μυστικής Παρουσίας Χριστού και Πνεύματος, που βρίσκει την πλήρωσή της στον Χριστιανισμό¹²²⁰. Ολόκληρος ο κόσμος, όχι μόνο οι Χριστιανοί, περιβάλλεται με αγάπη από τον Τριαδικό Θεό με έναν τρόπο μυστήριο και εν πολλοίς άγνωστο σε εμάς. Σ' αυτό το μυστήριο οφείλουμε ταπεινά να στραφούμε για να γίνουμε μέτοχοι της εν Χριστώ αγάπης και της «κοινωνίας αγάπης» και πληρότητας του Τριαδικού Θεού¹²²¹.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος μας υπενθυμίζει να ανιχνεύσουμε τον Θεό όπου γης, να διακονήσουμε και να καταστούμε μάρτυρες της αλήθειας δημόσια, να συγκριθούμε αδελφικά με την ετερότητα ταπεινά και με συμπάθεια, όπως ο Χριστός¹²²². Η δε μετατροπή της υφηλίου σε «μεγαλόπολη», της οποίας μόλις το ένα τρίτο αποτελούν οι Χριστιανοί, καθιστά αναγκαία, τόσο τη συμφιλίωσή τους για την πειστική κατάθεση της χριστιανικής μαρτυρίας όσο και τον διαθρησκειακό διάλογο¹²²³. Η μαρτυρία σήμερα, έχοντας παγκόσμια προοπτική, συνοδοιπορεί με τον διάλογο ως μέθοδο. Η αναζήτηση της υπέρτατης αλήθειας από την ανθρώπινη ύπαρξη ως ουσιώδες στοιχείο της θρησκείας δεν μπορεί να παραμεριστεί ενόψει μιας ειρηνικής συνύπαρξης, αποτέλεσμα μιας ιδεολογικής εξισορρόπησης.

Η συνεισφορά των Χριστιανών συνίσταται στην ανάδειξη του δικού τους πνευματικού βιώματος. Γινόμενοι μέτοχοι στα πάθη, στον βίο και τη δόξα του Χριστού, μπορούμε να καταθέσουμε τη μαρτυρία μας γι' Αυτόν πρόκειται για προσωπικό βίωμα που προκύπτει από την αγάπη, την οποία αυθόρμητα εκφράζουμε προς τον κάθε άλλο, τον Χριστό και τους συνανθρώπους. Η εν Χριστώ ύπαρξη ως βίωμα αποτελεί «μαρτυρία», όχι ως χρέος αλλά ως πρόσληψη της θείας αγάπης, μεταβίβαση της δικής μας προς τον Θεό, εσωτερική αναγκαιότητα και εν τέλει αποδοχή του ίδιου μας του εαυτού. Η μαρτυρία έχει την αρχή της στη σιωπηλή μετοχή στα πάθη του άλλου και αποκορύφωση τη γιορτινή ατμόσφαιρα από τη διάδοση του Ευαγγελίου. Η εν Χριστώ αξία του ανθρωπίνου προσώπου, η «κατ' εικόνα» του Θεού δημιουργία του και ο εσχατολογικός του σκοπός, η

¹²²⁰ Παπαθανασίου, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 100.

¹²²¹ Anastasios, "Understanding And Witnessing", ό.π., p. 47.

¹²²² Παπαθανασίου, «Βιβλιοκρισία», ό.π., σ. 102.

¹²²³ Anastasios, Archbishop of Tirana, Dürres and All Albania, "Orthodox Mission: Past, Present and Future", 2015 στο διαδικτυακό τόπο: <https://missions.hchc.edu/articles/articles/orthodox-mission-past-present-and-future> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

μετοχή στη δόξα του Θεού, αποτελούν ανθρωπολογία που υπερβαίνει κάθε ουμανισμό και η ιεραποστολή οφείλει να παρέχει ως πίστη¹²²⁴.

Το γεγονός λοιπόν, ότι ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος βασιζόμενος στην Τριαδολογία αποτιμά θετικά τις άλλες θρησκείες, καθιστά σημαντική τη συμβολή του στην ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών¹²²⁵. Παρά τα λίγα κείμενα που έχει αφιερώσει στο εν λόγω ζήτημα, αποτελεί έναν από τους πρωτοπόρους στον ορθόδοξο θεολογικό στοχασμό για τις μη χριστιανικές θρησκείες¹²²⁶ και η πολύτιμη συνεισφορά του στον τομέα αυτό εξαιτίας του πλούσιου ιεραποστολικού του βιώματος συντέλεσε στη θεμελίωση της δυνατότητας για διάλογο¹²²⁷. Άλλωστε, ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος αποτελεί τον πιο χαρακτηριστικό ιεραπόστολο θεολόγο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο πέρας του 20^{ου} και την αρχή του 21^{ου} αιώνα¹²²⁸. Όπως επισημαίνει ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος Α΄, η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου υπήρξε ζωτική για την εκ νέου ενεργοποίηση στις μέρες μας της ιεραποστολικής διακονίας ως έκφρασης της εκκλησιαστικής αυτοσυνειδησίας προς τους εκτός του Χριστιανισμού ευρισκόμενους αδελφούς μας¹²²⁹.

Επίλογος

Εξαρχής, ποικίλες θρησκευτικές αντιλήψεις¹²³⁰ (επίσημου παγανισμού, ελληνικής φιλοσοφίας, Ιουδαϊσμού)¹²³¹ υπήρξαν πεδίο αλληλεπίδρασης για την Εκκλησία, η οποία συχνά (σε αυτοκρατορίες όπως η ρωμαϊκή, οθωμανική κ.ά.) μειοψηφούσε θρησκευτικά. Τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους, κάποιοι εκκλησιαστικοί Πατέρες υπήρξαν θετικοί ως προς την παρουσία του Θεού σε άλλες θρησκευτικές παραδόσεις, αν και σε

¹²²⁴ Anastasios, “Understanding And Witnessing”, ό.π., pp. 47-49.

¹²²⁵ Κύριλλος (Κατερέλος), «Χριστιανισμός και Θρησκείες», ό.π., σ. 203.

¹²²⁶ Ladouceur, “Religious Diversity”, ό.π.

¹²²⁷ Ioan, Filimon, “Archbishop Anastasios Yannoulatos, Mission”, ό.π., p. 275.

¹²²⁸ Pavel, “Archbishop Anastasios Yannoulatos’ Contribution”, ό.π., p. 86.

¹²²⁹ Αναστάσιος, «*Ιεραποστολή*», ό.π.

¹²³⁰ Paul Ladouceur, Fr. Geoffrey Ready and Richard Schneider, “Orthodox Church in America Statement on Religious Diversity”, *Faith and Witness Library*, The Canadian Council of Churches στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.faihandwitness.ca/orthodox-church-america-statement-religious-diversity> (ημερομηνία ανάκτησης: 19/02/2023).

¹²³¹ Paul, Ladouceur, “Orthodoxy and the Non-Orthodox: Papers on Ecumenicity and Ecumenoclasm in view of the Holy and Great Council of the Orthodox Church”, 2016 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.academia.edu/25203104/Orthodoxy_and_the_Non_Orthodox_Papers_on_Ecumenicity_and_Ecumenoclasm_in_view_of_the_Holy_and_Great_Council_of_the_Orthodox_Church_April_May_2016?em ail_work_card=title (ημερομηνία ανάκτησης: 12/08/2022).

μεταγενέστερη εποχή ο χριστιανικός στοχασμός δεν επέδειξε ιδιαίτερη ανοχή έναντι της ιουδαϊκής και ισλαμικής θρησκείας¹²³².

Το άνοιγμα έναντι ανθρώπων άλλων θρησκευτικών πεποιθήσεων επιχείρησε πρώτος ο Χριστός, που διαλέχθηκε και θαυματούργησε σ' αυτούς, όπως στη Χαναanaία (Μθ.15:22-28), τον Ρωμαίο εκατόνταρχο (Λκ.7:2-9, Μθ.8:5-13) κ.ά., αποτελώντας πρότυπο¹²³³ ενώ ο Απ. Παύλος θεμελιώνει το άνοιγμα αυτό στη θεϊκή αγάπη, από την οποία πηγάζει η εν Χριστώ συμπερίληψη όλων (Γαλ.3:28)¹²³⁴.

Μεταξύ των εννοιών που μας παραδόθηκαν από τους πρώτους Πατέρες εν σχέσει προς τις άλλες θρησκείες ξεχωρίζει η χριστιανική θεώρηση των «σπερμάτων του Λόγου», όπως αυτή διατυπώθηκε από τον μάρτυρα Ιουστίνο ως πτυχών της αλήθειας στους φιλοσόφους και ως πλήρους αλήθειας στον Χριστιανισμό. Η προσέγγιση αυτή, υιοθετήθηκε από Πατέρες της Εκκλησίας, όπως ο Κλήμης Αλεξανδρείας, ο Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Ιωάννης Δαμασκηνός κ.ά. Η δε αρνητική εκτίμηση των άλλων θρησκειών, που κληροδοτεί η Παλαιά Διαθήκη, βρίσκει τον κύριο εκφραστή της στο πρόσωπο του Τερτυλλιανού¹²³⁵.

Η κατεξοχήν αρνητική εμπειρία των χριστιανικών πληθυσμών υπό ισλαμική κυριαρχία δεν άφηνε περιθώρια θεολογικού στοχασμού για τη θέση της θρησκευτικής ποικιλομορφίας στο σωτήριο έργο του Θεού¹²³⁶. Παρ' όλα αυτά, από τον 7^ο αι. η Ορθόδοξη Εκκλησία στην προσπάθεια να αμυνθεί έναντι του Ισλάμ, θα έρθει σε αντιπαράθεση αλλά και διάλογο μαζί του· ο Ιωάννης Δαμασκηνός, ο Θεόδωρος Αμπουκαρράς κ.ά. με εικονικούς διαλόγους επιχειρούν τη χριστιανική αναίρεση των ισλαμικών διδασχών, ώστε να γίνει η απαρχή γνώσης του Ισλάμ μέσω μιας μετέπειτα πολεμικής βυζαντινής φιλολογίας¹²³⁷.

Στη Δύση, η ανάληψη Σταυροφοριών έναντι των «απίστων» θεμελιώθηκε σε μία αποκλειστική θεολογία των θρησκειών ενώ η σταυροφορική αντίληψη συνέχισε να υπάρχει στη μετέπειτα ρωμαιοκαθολική και προτεσταντική ιεραποστολή, παρ' όλο που νωρίτερα ο Κουζάνος (15^ο αι.) έκανε λόγο για την ποικιλομορφία της λατρείας του Θεού,

¹²³²Ladouceur, Ready and Schneider, "Orthodox Church in America Statement", ό.π.

¹²³³Constantin-Iulian, Damian, "The Role and Importance of *History of Religions* in the Faculties of Orthodox Theology", *Analele Științifice ale Universității "Alexandru Ioan Cuza" din Iași. Teologie Ortodoxă*, 1, 2012, p. 94.

¹²³⁴Damian, "The Role and Importance of *History of Religions*", ό.π., p. 93.

¹²³⁵Ladouceur, "Orthodoxy and the Non-Orthodox", ό.π.

¹²³⁶Ladouceur, "Orthodoxy and the Non-Orthodox", ό.π.

¹²³⁷Ζιάκα, «Ο Διαθρησκειακός Διάλογος», ό.π., σσ. 349-350.

η οποία συγκλίνει στον Χριστιανισμό, όπου θεία αγάπη και αλήθεια εκφράζονται στην πληρότητά τους.

Έναντι της *αποκλειστικής* θεώρησης των χριστιανικών Εκκλησιών επιχειρήθηκε από νεότερους θεολόγους μία εναρμόνιση, με τον Χριστιανισμό ωστόσο να μονοπωλεί στην ιστορία της σωτηρίας¹²³⁸. Από τη Β΄ Βατικανή έγινε αποδεκτή η ύπαρξη θετικών χαρακτηριστικών, τόσο στον βίο των αλλοθρήσκων όσο και στα θρησκευτικά συστήματα από τα οποία προέρχονται. Από τα τέλη του 19^{ου} αι. στο πεδίο της Θεολογίας των Θρησκειών έκανε την εμφάνισή της μια πληθώρα συγγραμμάτων, στα οποία προτάθηκαν διάφορες θεολογικές επιλογές για τον θρησκευτικό πλουραλισμό, που παρουσιάστηκαν και συστηματοποιήθηκαν από τον Alan Race κ.ά. Έτσι η *αποκλειστική* θέση αντιπαράκειται προς την *περιεκτική* (Karl Rahner κ.ά.) και την *πλουραλιστική* (John Hick κ.ά.) ενώ ανάμεσά τους, άλλες ξεχωρίζουν ως «εκκλησιοκεντρικές» και άλλες ως «χριστοκεντρικές» ή «θεοκεντρικές»¹²³⁹.

Την ορθόδοξη θεολογία διακρίνουν *αποκλειστικές* και *περιεκτικές* απόψεις με την *πλουραλιστική* τάση να είναι εξαίρεση Sergius Bulgakov και Αναστάσιος Γιαννουλάτος αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις της σύγχρονης *περιεκτικής* τάσης εν αντιθέσει προς τον π. Seraphim Rose που εκφράζει την *αποκλειστική* άποψη και με τον Philip Sherrard να αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση της *πλουραλιστικής* τάσης κατά τον 20^ο αιώνα¹²⁴⁰. Η ρωμαιοκαθολική θεολογία είχε μια ενιαία, όχι σταθερή από ιστορική άποψη, θέση έναντι των μη χριστιανικών θρησκειών σε σχέση με την προτεσταντική, που κινήθηκε μεταξύ *αποκλειστικότητας* και *θρησκευτικού πλουραλισμού* και την ορθόδοξη, η οποία δεν έχει επισήμως διατυπωμένη θέση¹²⁴¹.

Τα τελευταία χρόνια όμως, ο θρησκευτικός πλουραλισμός, τόσο σε δυτικές χώρες με ορθόδοξο μεταναστευτικό πληθυσμό όσο και σε πατροπαράδοτα ορθόδοξες χώρες, έκανε αντιληπτή τη βαρύτητα μιας θεολογικής κατανόησης των μη χριστιανικών θρησκειών¹²⁴². Παρ' όλη την πρωτόγονη κατάσταση, στην οποία βρίσκεται σήμερα η ορθόδοξη προσέγγιση έναντι του θρησκευτικού πλουραλισμού, εντοπίζεται μια ροπή που αποδέχεται τη μυστηριώδη σωστική ενέργεια του Χριστού σε όλη την ανθρωπότητα και

¹²³⁸ Damian, "The Role and Importance of *History of Religions*", ό.π., p. 98.

¹²³⁹ Eck, "On Seeking and Finding", ό.π.

¹²⁴⁰ San Chirico, "How to Respond to Religious Pluralism?", ό.π.

¹²⁴¹ Damian, "The Role and Importance of *History of Religions*", ό.π., p. 99.

¹²⁴² Ladouceur, "Orthodoxy and the Non-Orthodox", ό.π.

ως οδούς σωτηρίας τα άλλα θρησκευτικά συστήματα για τους πιστούς τους¹²⁴³. Η πρωτοχριστιανική αυτή θεώρηση απαντάται στη σύγχρονη ορθόδοξη θεολογία μεταξύ άλλων στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου¹²⁴⁴.

Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος στο έργο του *Various Christian Approaches To The Other Religions* (1971) επισημαίνει: «Είναι αρκετά σαφές, ωστόσο, ότι δεν έχουμε ακόμη μια πειστική θεολογία των θρησκειών. Η τελευταία δεκαετία έδωσε στο όλο ζήτημα σχετικά με την κατανόηση των άλλων θρησκειών νέα δεδομένα, και νέα πάθη, αλλά οι τόνοι της συζήτησης συνέχισαν λίγο πολύ να αναπτύσσονται στο παλιό πεντάγραμμα»¹²⁴⁵. Ο ίδιος καταπιάνεται επιστημονικώς με τη Θεολογία των Θρησκειών, καθώς η θεολογική και θρησκευτολογική κατανόησή τους συμβάλλει στον διαθρησκευτικό διάλογο¹²⁴⁶.

Προς μία ορθόδοξη Θεολογία των Θρησκειών, τρεις είναι οι αρχές που προβάλλονται από τον ίδιο: πρώτον, η καθολικότητα της θείας δόξας¹²⁴⁷ υπό την έννοια της αποδοχής από όλους της ακτινοβολίας της, μιας ακτινοβολίας που περιβάλλει τον κόσμο¹²⁴⁸ αλλά και της ύπαρξης ενός Θεού, παρ' όλες τις ποικίλες συλλήψεις γ' Αυτόν¹²⁴⁹. δεύτερον, η υπαρξιακή ισότητα των ανθρώπων¹²⁵⁰ υπό την έννοια της κοινής προέλευσης, του κοινού σκοπού και της έμφυτης θρησκευτικότητας όλων των ανθρώπων¹²⁵¹ και τρίτον, η καθολικότητα της θείας Πρόνοιας¹²⁵² για όλη την ανθρωπότητα με την οποία σύναψε διαδοχικά διαθήκες¹²⁵³.

Ιδίως σε καιρούς παγκοσμιοποίησης, η διαπραγμάτευση των θρησκευτικών κοινοτήτων οφείλει να είναι αυτή ενός ενιαίου συνόλου¹²⁵⁴. Τους δε άλλους οφείλουμε να τους αντιμετωπίζουμε, όχι ως «αποδέκτες» ιεραποστολής και «παραλήπτες» μηνυμάτων αλλά ως συνδιαλεγόμενους¹²⁵⁵, με τους οποίους καλούμαστε να συνδράμουμε στη *Missio Dei* (αποστολή του Θεού) και στην ενέργεια του Πνεύματος για μια «κοινωνία αγάπης»,

¹²⁴³Ladouceur, Ready and Schneider, "Orthodox Church in America Statement", ό.π.

¹²⁴⁴Ladouceur, "Orthodoxy and the Non-Orthodox", ό.π.

¹²⁴⁵Yannoulatos, "Various Christian Approaches", ό.π., p. 105.

¹²⁴⁶Δημητριάδης, «Θεολογική και Θρησκευτολογική θεώρηση», ό.π., σ. 195.

¹²⁴⁷Ladouceur, Ready and Schneider, "Orthodox Church in America Statement", ό.π.

¹²⁴⁸Munteanu, "Anastasios Yannoulatos: Facing", ό.π., p. 209.

¹²⁴⁹Ladouceur, "Orthodoxy and the Non-Orthodox", ό.π.

¹²⁵⁰Ladouceur, Ready and Schneider, "Orthodox Church in America Statement", ό.π.

¹²⁵¹Ladouceur, "Orthodoxy and the Non-Orthodox", ό.π.

¹²⁵²Ladouceur, Ready and Schneider, "Orthodox Church in America Statement", ό.π.

¹²⁵³Ladouceur, "Orthodoxy and the Non-Orthodox", ό.π.

¹²⁵⁴Δημητριάδης, «Θεολογική και Θρησκευτολογική θεώρηση», ό.π., σ. 195.

¹²⁵⁵Βουλγαράκη - Πισίνα, «Ιεραποστολή και Διάλογος», ό.π., σ. 230.

πέρα από το πολύμορφο εγώ (ατομικό, εθνικό κ.ά.)¹²⁵⁶. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος κάνοντας χρήση του όρου παγκοσμιότητα – ενός πανανθρώπινου πολιτισμού που εκτιμά την ποικιλία και ετερότητα – αναγνωρίζει και υπερασπίζεται στον ορθόδοξο χαρακτήρα του διαλέγεσθαι με τη θρησκευτική ετερότητα και τους φορείς της παγκοσμιοποίησης, τις καρποφόρες δυνατότητές του¹²⁵⁷.

Εμπνεόμενοι από τον ίδιο τον Χριστό, οφείλουμε στην προσπάθεια κατανόησης των άλλων θρησκειών να τις προσεγγίσουμε αγαπητικά¹²⁵⁸. Η δε διάκριση των ειρηνικών στοιχείων των θρησκευτικών παραδόσεων δεν συνεπάγεται κανενός είδους συγκρητισμό ή υποχώρηση στην πίστη ενώ θεμελιώδεις αξίες τους, όπως η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η αγάπη κ.ά. μπορούν να αποτελέσουν τα μέσα για έναν ουσιαστικό διάλογο.

Το ίδιο μπορεί να συμβεί και μέσω των διαφορετικών προσεγγίσεών τους σε παγκόσμια ζητήματα¹²⁵⁹, τα οποία αναδύονται στη Θεολογία των Θρησκειών και τον διαθρησκευτικό διάλογο. Οι άλλοι μπορούν να αποτελέσουν συνέταιρους στην αποθεράπευση του κόσμου από τις οξυμένες ανισότητες και στην επικράτηση του θείου θελήματος μέσω μιας οικουμενικής γλώσσας, η οποία αντιδιαστέλλεται στην οικονομικοπολιτική παγκοσμιοποίηση¹²⁶⁰. Ο τρόπος κατανόησης της οικουμενικότητας από τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο μπορεί να αποτελέσει θεμέλιο για τον ορθόδοξο διαθρησκευτικό διάλογο, καθώς η οικουμενικότητα δεν οφείλει να χαρακτηρίζει μόνο την ίδια την Εκκλησία αλλά επιπλέον το όραμά της προς μια «κοινωνία αγάπης» με τον Θεό, τον συνάνθρωπο, τον κόσμο, ως βέλτιστη πρόταση στους προβληματισμούς της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας¹²⁶¹.

Ο δε «διάλογος ζωής» συντελεί στην επίτευξη σεβασμού¹²⁶², ιδιαίτερα της ανεξιθρησκίας και της αξιοπρέπειας κάθε ανθρώπινου προσώπου ως προϋπόθεση ειρηνικής συνύπαρξης σε τοπικό και παγκόσμιο πλαίσιο, την οποία ο άνθρωπος μονίμως επιζητεί προκειμένου όμως αυτή να καταστεί εφικτή, απαιτείται να προηγηθεί η ειρήνη των θρησκειών, που οι τελευταίες καλούνται να ανακαλύψουν στα δόγματα τους,

¹²⁵⁶ KM George, Petros Vassiliadis, Niki Papageorgiou, Nikos Dimitriadis, “Mission among other Faiths”, ό.π., p. 199.

¹²⁵⁷ Trine Stauning, Willert, “New voices in Greek Orthodox Thought. Untying the Bond between Nation and Religion”, Ashgate New Critical Thinking, Religion, Theology and Biblical Studies Series, Routledge, New York, 2016², p. 125.

¹²⁵⁸ Ioan, Filimon, “Archbishop Anastasios Yannoulatos, Mission”, ό.π., p. 274

¹²⁵⁹ Δημητριάδης, «Θεολογική και Θρησκευσιολογική θεώρηση», ό.π., σ. 195.

¹²⁶⁰ Βουλγαράκη - Πισίνα, «Ιεραποστολή και Διάλογος», ό.π., σ. 230.

¹²⁶¹ Munteanu, “Anastasios Yannoulatos: Facing”, ό.π., p. 206.

¹²⁶² Δημητριάδης, «Θεολογική και Θρησκευσιολογική θεώρηση», ό.π., σ. 195.

προάγοντας με κάθε επικοινωνιακό μέσο μια θεολογία και ανθρωπολογία ειρήνης. Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος, τονίζοντας ως προϋπόθεση της ειρήνης την κοινωνική δικαιοσύνη, αποδίδει ως συνώνυμό τους την ανάπτυξη φτωχών περιοχών, για την οποία οι δυτικές κοινωνίες οφείλουν να αυτοελεγχθούν. Η ειρήνη πηγάζει εκ των ένδον της ανθρώπινης ύπαρξης, βρίσκεται σε άμεση συσχέτιση με την ταπείνωση και τη συγχώρεση και αντίθετό της αποτελεί ο ποικιλόμορφος εγωισμός με αντίδοτο την ανιδιοτελή και άνευ διακρίσεων αγάπη¹²⁶³.

Κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, αυτή η διακονία αποτελεί ζητούμενο της ιεραποστολής, της οποίας χρέος είναι η έκφραση σεβασμού προς την ποικιλόμορφη αλήθεια, που ταυτίζεται με την ίδια τη λατρεία του Θεού άλλωστε, η εν Χριστώ ανακαίνιση της πραγματικότητας προϋποθέτει την αυτούσια «πρόσληψη» και γνωριμία της¹²⁶⁴. Η ιεραποστολή θα καταστήσει γνώριμη σε εμάς την παγκόσμια πραγματικότητα, η οποία έχει αντίκτυπο σε εμάς, και θα μαγνητίσει τη θεία χάρη, καθώς θα μας απελευθερώσει από τη διστακτικότητα και την ασπλαχνία, ώστε να προσφέρουμε την πίστη μας στα μη χριστιανικά έθνη, τηρώντας τη θεία εντολή για διάδοση του ευαγγελικού μηνύματος σε όλη την κτίση (Μκ.16:15) επιπλέον, θα συντελέσει, ώστε να ενεργούμε βάσει του θείου θελήματος και της εκκλησιαστικής παράδοσης για τη σωτηρία όλης της οικουμένης, την παγκόσμια επέκταση του Σώματος του Χριστού και την ολοκλήρωση του θείου σχεδίου, όντας πράγματι Ορθόδοξοι και προασπίζοντας τη συνείδηση της «μίας, αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας»¹²⁶⁵. Η δε κατάργηση κάθε είδους συνόρων με το γεγονός της Πεντηκοστής, καθιστά το Ευαγγέλιο ικανό να σαρκωθεί σε κάθε πολιτισμό, του οποίου τη σημασία επεσήμανε η Ορθοδοξία χάρη της ενότητας εν τη ποικιλία¹²⁶⁶.

Η θεολογία για το ανθρώπινο πρόσωπο και την «κοινωνία αγάπης» που απαιτείται να υπάρχει μεταξύ των ανθρώπων ως προσώπων με πρότυπο τον Τριαδικό Θεό αποτελεί τη βάση επί τη οποίας ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος θεμελιώνει τη θεολογική του προσέγγιση για τις μη χριστιανικές θρησκείες¹²⁶⁷. Αυτή τη ζωή, την «κοινωνία αγάπης» του Τριαδικού Θεού, που θεμελιώνει έναν πνευματικό πολιτισμό, ο «κατ' εικόνα» Θεού

¹²⁶³ Anastasios, "Contribution", ό.π.

¹²⁶⁴ Γιαννουλάτος, «Αφετηριακά σκέψεις», *Πορευθέντες*, 40, ό.π., σ. 51.

¹²⁶⁵ Αναστάσιος, Γιαννουλάτος, «Διορθόδοξον Ιεραποστολικόν Κέντρον», *Πορευθέντες*, 11, 1961, σσ. 37-38.

¹²⁶⁶ Munteanu, "Anastasios Yannoulatos: Facing", ό.π., p. 208.

¹²⁶⁷ Ladouceur, "Orthodoxy and the Non-Orthodox", ό.π.

πλασμένος άνθρωπος επιθυμεί να καταστεί πραγματικότητα στην κοινωνία. Η εξαιτίας της αμαρτίας ευρισκόμενη σε ρήξη με τον Θεό και σε αποξένωση με τη φύση της ανθρωπότητα δύναται, κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, να κοινωνήσει εκ νέου με τον Τριαδικό Θεό μέσω του Χριστού, του ενσαρκωμένου Λόγου¹²⁶⁸, να θεωθεί και να «σωθεί» μέσω αυτής της εν Χριστώ και εν Αγίω Πνεύματι ζωής και όχι μιας εξωγενούς θείας ενέργειας ή λογικής γνώσης¹²⁶⁹.

Η δε αληθινή Εκκλησία συμβολίζει την παγκόσμια ενότητα ως «κοινωνία αγάπης» και πραγματώνεται μέσω του Πνεύματος, που ενεργεί γι' αυτήν την ενότητα. Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, το «κατ' εικόνα» της ανθρωπότητας ενέχει μεταξύ άλλων την αγάπη, από την οποία μπορεί να προέλθει η ανακαίνιση του κόσμου¹²⁷⁰. Η «οικονομία του Χριστού» βρίσκεται σε αλληλένδετη σχέση με την «οικονομία του Πνεύματος», με την πρώτη να έχει μια δυναμική εξάρτηση από τη δεύτερη¹²⁷¹, με την οποία επεκτείνονται τα όρια της Εκκλησίας, καθώς το Πνεύμα «ὅπου θέλει πνεῖ» (Ιωάνν.3:8)¹²⁷².

Ο ίδιος αναφέρεται, τόσο στην Εκκλησία, της οποίας έργο είναι όχι η υπόταξη αλλά η συνεχής διδαχή όλων των λαών στη γνώση και την πείρα της για τον ζώντα Θεό, όσο και στο δικαίωμα κάθε λαού μαθήτευσης του ευαγγελικού μηνύματος εκ μέρους της, ανεξαρτήτως εάν ο λαός αυτός το αποδεχθεί ή όχι, καθώς η Εκκλησία χάρη στον αποστολικό της χαρακτήρα καλείται να φωτίσει τον κόσμο¹²⁷³.

Δίχως επίσημη ορθόδοξη διατύπωση για τις άλλες θρησκείες και παρ' όλη τη μη αποδοχή μικτών γάμων Ορθοδόξων και αλλοθρήσκων σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση, η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθόδοξης Εκκλησίας (2016) τόνισε τον ρόλο του διαθρησκειακού διαλόγου για την καθολική ειρήνη και συνδιαλλαγή¹²⁷⁴. Εκθέτοντας δε μέσω του διαθρησκειακού διαλόγου με αυτεπίγνωση την ταυτότητα και τις προσδοκίες της, η Ορθοδοξία δεν είναι επιθετική ή απορριπτική έναντι των άλλων θρησκευτικών αντιλήψεων αλλά κατά τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, τηρεί στάση, που διακρίνεται από

¹²⁶⁸Munteanu, “Anastasios Yannoulatos: Facing”, ό.π., p. 207.

¹²⁶⁹KM George, Petros Vassiliadis, Niki Papageorgiou, Nikos Dimitriadis, “Mission among other Faiths”, ό.π., p. 198.

¹²⁷⁰Munteanu, “Anastasios Yannoulatos: Facing”, ό.π., p. 207.

¹²⁷¹KM George, Petros Vassiliadis, Niki Papageorgiou, Nikos Dimitriadis, “Mission among other Faiths”, ό.π., pp. 197-198.

¹²⁷²KM George, Petros Vassiliadis, Niki Papageorgiou, Nikos Dimitriadis, “Mission among other Faiths”, ό.π., p. 197.

¹²⁷³Αναστάσιος, «Ιεραποστολή», ό.π., σ. 316.

¹²⁷⁴Ladouceur, Ready and Schneider, “Orthodox Church in America Statement”, ό.π.

εκτίμηση και ανοικτότητα¹²⁷⁵ αυτή θα συντελέσει στην ανέλιξη μιας ορθόδοξης Θεολογίας των Θρησκειών¹²⁷⁶. Οι βασισμένες στη Χριστολογία αρχές μιας ορθόδοξης προσέγγισης των θρησκειών, που δεν εξαιρεί από τη σωτηρία τους αγνοούντες τον Χριστό αλλά καταδεικνύει τον Χριστό ως φως «*ὁ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον*» (Ιωάνν.1:9), η μη χριστιανική πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού και ο αύξων αριθμός αλλόθρησκων σε χριστιανικά εδάφη δεν συνάδουν με την πρόκληση αποκήρυξης των μη χριστιανικών θρησκειών¹²⁷⁷.

Καθώς η ανίχνευση της ύψιστης Αλήθειας αποτελεί το βαθύτερο πυρήνα της θρησκείας, η γνωστοποίηση, και όχι η αποσιώπηση από την ίδια την Ορθοδοξία, των χαρακτηριστικών, των βιωμάτων και των αντιλήψεών της, μπορεί να αποτελέσει τη βασικότερη συνεισφορά της¹²⁷⁸. Έναντι των σύγχρονων προκλήσεων, η Ορθοδοξία, διατηρώντας αναλλοίωτο τον χαρακτήρα της, έχει το χρέος να καταθέσει τη «μαρτυρία» της για τη θεολογική της πληρότητα, συντελώντας στην εξέλιξη της ανθρωπότητας¹²⁷⁹, στην ειρηνική συνοδοιπορία λαών και θρησκειών και προσφέροντας απαντήσεις για μία «κοινωνία αγάπης»¹²⁸⁰. Για τον Αρχιεπίσκοπο Αναστάσιο, η ιεραποστολή αποτελεί οικουμενική πρόσκληση για συμπόρευση και μετοχή στη θεία αγάπη¹²⁸¹, μια «*λειτουργία μετά τη λειτουργία*» (ή ακόμη και «*πριν τη λειτουργία*»¹²⁸²), η οποία αποτελεί μια εκ των προτέρων φανέρωση της Βασιλείας του Θεού και μια ευχαριστία για όλη την ανθρωπότητα, πέρα από θρησκευτική πίστη¹²⁸³.

¹²⁷⁵Ioan, Filimon, “Archbishop Anastasios Yannoulatos, Mission”, ό.π., pp. 274-275.

¹²⁷⁶Ladouceur, Ready and Schneider, “Orthodox Church in America Statement”, ό.π.

¹²⁷⁷Ladouceur, “Orthodoxy and the Non-Orthodox”, ό.π.

¹²⁷⁸Ioan, Filimon, “Archbishop Anastasios Yannoulatos, Mission”, ό.π., p. 275.

¹²⁷⁹Δημητριάδης, «Θεολογική και Θρησκευσιολογική θεώρηση», ό.π., σ. 195.

¹²⁸⁰Munteanu, “Anastasios Yannoulatos: Facing”, ό.π., p. 209.

¹²⁸¹Δημητριάδης, «Θεολογική και Θρησκευσιολογική θεώρηση», ό.π., σ. 61.

¹²⁸²KM George, Petros Vassiliadis, Niki Papageorgiou, Nikos Dimitriadis, “Mission among other Faiths”, ό.π., p. 199. Βλ. Pantelis, Kalaitzidis, “New Wine into Old Wineskins? Orthodox Theology of Mission Facing the Challenges of a Global World” in Atola Longkumer, Po Ho Huang and Uta Andrée (eds.), “*Theological Education and Theology of Life. Transformative Christian Leadership in the 21st Century. A Festschrift for Dietrich Werner*”, Regnum Studies in Mission, Oxford, 2016, pp. 124-125, όπου γίνεται αναφορά σε σύγχρονους ορθόδοξους θεολόγους, οι οποίοι εισήγαγαν τον όρο «*λειτουργία πριν τη λειτουργία*» υπό την επίδραση αντιλήψεων Πατέρων και του Ιησούιτη θεολόγου John Sorbino για την απελευθέρωση Ο Παπαθανασίου συνδέει τον όρο με την αγάπη και την πρόσκληση στη Βασιλεία ως θεμελιωδών στοιχείων της Λειτουργίας, άνευ των οποίων αυτή καταπίπτει σε ριτουαλισμό που αυτόματα προσφέρει τη σωτηρία ενώ ο Coorilos τον συνδέει με την ιεραποστολή ως προαπαιτούμενο της ευχαριστιακής σύναξης και ως τρόπο υπερκερασμού πάσης φύσεως διακρίσεων.

¹²⁸³KM George, Petros Vassiliadis, Niki Papageorgiou, Nikos Dimitriadis, “Mission among other Faiths”, ό.π., p. 199.

Βιβλιογραφία

Ακολουθούν οι βιβλιογραφικές αναφορές (πηγές) της Εργασίας.

Πηγές

- «Η Καινή Διαθήκη», Πατριαρχικό κείμενο, Έκδοση Αντωνιάδη, 1904 στο διαδικτυακό τόπο: <https://greek.global.bible/bible/0848b63d9e2d1d53-01/MAT.1> (ημερομηνία ανάκτησης: 01/07/2022).
- “The Septuagint: LXX”, The Greek Translation of the Hebrew Scriptures στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.septuagint.bible/genesis> (ημερομηνία ανάκτησης: 14/11/2022).
- Αθανάσιος, Αρχιεπίσκοπος Αλεξανδρείας, «Κατά Αρειανών Λόγος Δεύτερος», *PG, J. Migne*, Τομ. 26, στ. 145-322.
- Augustinus, “De ordine. Libri Duo”, *PL, J. Migne*, Vol. 32, 977-1020.
- Augustine, *Letter 102, To Deogratias*, 12 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.newadvent.org/fathers/1102102.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 17/11/2022).
- Augustinus, “Retractationum”, *PL, J. Migne*, Τομ. 32, 583-656.
- Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «Ομιλία εις τον ΛΓ΄ ψαλμόν», *PG, J. Migne*, Τομ. 29, στ. 349-386.
- Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «Όροι κατά πλάτος» (Κατ’ ερώτησιν και απόκρισιν), *PG, J. Migne*, Τομ. 31, στ. 905-1052.
- Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «Περί του Αγίου Πνεύματος», *PG, J. Migne*, Τομ. 32, στ. 67-218.
- Βασίλειος Αρχιεπίσκοπος Καισαρείας Καππαδοκίας, «Προς τους νέους, όπως αν εξ Ελληνικών ωφελούντο λόγων», *PG, J. Migne*, Τομ. 31, στ. 564-590.
- Γρηγόριος Θεολόγος, Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινούπολης, «Λόγος Η΄. Εις την αδελφήν εαυτού Γοργονίαν επιτάφιος», *PG, J. Migne*, Τομ. 35, στ. 789-818.
- Γρηγόριος Θεολόγος, Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Λόγος ΙΗ΄», *PG, J. Migne*, Τομ. 33, στ. 985-1044.
- Γρηγόριος Θεολόγος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Λόγος ΚΗ΄» (Θεολογικός Δεύτερος), *PG, J. Migne*, Τομ.36, στ. 25-74.

- Γρηγόριος Αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ο Παλαμάς, «Προς την σεμνοτάτην εν μονάζουσais Ξένην» (Περί Παθών και Αρετών και περί των τικτομένων εκ της κατά νουν Σχολής), *PG, J. Migne*, Τομ. 150, στ. 1043-1088.
- Διονύσιος Αρεοπαγίτης, «Επιστολαί. Επιστολή Στ΄. Σωσιπάτρω Ιερεί», *PG, J. Migne*, Τομ. 3, στ. 1065-1122.
- Ευσέβιος του Παμφίλου, «Εκκλησιαστικής Ιστορίας Λόγος Α΄», *PG, J. Migne*, Τομ. 20, στ. 45-130.
- “Gaudium et Spes”, Pastoral Constitution on the Church in the Modern World, Pope Paul VI, December 7, 1965 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 16/01/2023).
- Θεοδώρητος Επίσκοπος Κύπρου, «Αιρετικής Κακομυθίας Βιβλίον Πέμπτον. Θείων Δογμάτων Επιτομή», *PG, J. Migne*, Τομ. 83, στ. 439-556.
- Θεόδωρος Αμπουκαρράς Καρρών Επίσκοπος, «Κατά αιρέσεων Ιουδαίων και Σαρακηνών», *PG, J. Migne*, Τομ. 97, στ. 1461-1609.
- Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Απολογία Πρώτη υπέρ Χριστιανών» (Προς Αντωνίνον τον Ευσεβή), *PG, J. Migne*, Τομ. 6, στ. 327-442.
- Ιουστίνος Φιλόσοφος και Μάρτυς, «Απολογία Δευτέρα υπέρ Χριστιανών» (Προς την Ρωμαίων Σύγκλητον), *PG, J. Migne*, Τομ. 6, στ. 442-472.
- Ιωάννης Δαμασκηνός, «Περί Αιρέσεων Εν συντομία (Όθεν ήρξαντο και πόθεν γεγόνασιν)», *PG, J. Migne*, Τομ. 94, στ. 677-780.
- Ιωάννης ο Καντακουζηνός, «Κατά Μωαμεθανών Λόγοι Τέσσερις», *PG, J. Migne*, Τομ. 154, στ. 583-692.
- Ιωάννης ο Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Ερμηνείαν εις την Προς Ρωμαίους επιστολήν», *PG, J. Migne*, Τομ. 60, στ. 391-682.
- Ιωάννης ο Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Πάτερ, ει δυνατόν εστί, παρελθέτω απ’ εμού το ποτήριον τούτο...», *PG, J. Migne*, Τομ. 51, στ. 29-40.
- Ιωάννης ο Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Προς τους έχοντας παρθένους συνεισάκτους», *PG, J. Migne*, Τομ. 47, στ. 495-514.

- Ιωάννης ο Χρυσόστομος Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, «Τα Ευρισκόμενα Πάντα. Εις τον ΡΜΘ΄ Ψαλμόν», *PG, J. Migne*, Τομ. 55, στ. 35-498.
- Κλήμης Αλεξανδρεύς, «Στρωματέων Λόγος Πέμπτος», *PG, J. Migne*, Τομ. 9, στ. 9-206.
- Κλήμης Αλεξανδρεύς, «Λόγος Προτρεπτικός προς Έλληνας», *PG, J. Migne*, Τομ. 8, στ. 49-246.
- Κλήμης Αλεξανδρεύς, «Στρωματέων Λόγος Πρώτος», *PG, J. Migne*, Τομ. 8, στ. 685-930.
- Κύριλλος Αλεξανδρείας, «Ερμηνείαν εις το Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον», 1, 9, *PG, J. Migne*, Τομ. 73, στ. 105-282.
- Κύριλλος Ιεροσολύμων Αρχιεπίσκοπος, «Κατήχησις ΙΗ΄» (Φωτιζομένων), *PG, J. Migne*, Τομ. 33, στ. 1017-1060.
- Μανουήλ Παλαιολόγος, «Διάλογος ον εποιήσατο μετά τινός Πέρσου, την αξίαν Μουτερίζη, εν Αγκύρα της Γαλατίας», *PG, J. Migne*, Τομ. 156, στ. 123-181.
- Μάξιμος ο ομολογητής, «Μυσταγωγία. Περί του τινων σύμβολα τα κατά την Αγίαν Εκκλησίαν επί της συνάξεως τελούμενα καθέστηκε», *PG, J. Migne*, Τομ. 91, στ. 657-718.
- Μάξιμος Ομολογητής, «Περί Διαφόρων Αποριών (Των Αγίων Διονυσίου και Γρηγορίου προς Θωμάν τον Ηγιασμένον)», *PG, J. Migne*, Τομ. 91, στ. 1031-1418.
- Μάξιμος Ομολογητής, «Προς Θαλάσσιον τον οσιώτατον πρεσβύτερον και ηγούμενον. Περί διαφόρων αποριών της Θείας Γραφής», *PG, J. Migne*, Τομ. 90, στ. 243-786.
- Νικήτας Βυζάντιος Φιλόσοφος, «Ανατροπή της παρά Άραβος Μωάμεθ πλαστογραφηθείσης Βίβλου», *PG, J. Migne*, Τομ. 105, στ. 669-805.
- Petrus, Abelardus, “Theologia Christiana Libri II”, *PL, J. Migne Vol. 178*, 1113-1330.
- Tertullianus, “Apologeticus Adversus Gentes Pro Christianis”, *PL, J. Migne, Vol. 1*, 257-536.
- Tertullianus, “De praescriptionibus Adversus haereticos”, 7, *PL, J. Migne, Vol. 2*, 9-74.
- Saint Augustine, “For The Epiphany. Sermon 199, On the Epiphany of the Lord”, *Sermons on the Liturgical Seasons*, trans. Sister Mary Sarah Muldowney, The

- Fathers of the Church, A new Translation, 38, Fathers of the Church, Inc., New York, 1959.
- “The Apology of Tertullian”, tr. and annotated by W. Reeve; and “the Meditations of the emperor Marcus Aurelius Antoninus”, tr. by J. Collier, Series: *Ancient and modern library of theological literature*, 31, Griffith, Farran, Okeden & Welsh Newberry House, London & Sydney, 1889, pp. xvi. 270 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.tertullian.org/articles/reeve_apology.htm (ημερομηνία ανάκτησης: 29/11/2022).
 - Φώτιος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, «Επιστολαί Βιβλία Τρία. Βιβλίο Πρώτο. Επιστολή ΚΒ΄», *PG*, J. Migne, Τομ. 102, στ. 585-822.
 - Ωριγένης, «Κατά Κέλσου Τόμος Έκτος», *PG*, J. Migne, Τομ. 11, στ. 1289-1422.
 - Ωριγένης, «Κατά Κέλσου Τόμος Πέμπτος», *PG*, J. Migne, Τομ. 11, στ. 1181-1288.
 - Ωριγένης, «Κατά Κέλσου Τόμος Πέμπτος», *PG*, J. Migne, Τομ. 11, στ. 1181-1288.
 - Ωριγένης, «Κατά Κέλσου Τόμος Τέταρτος», *PG*, J. Migne, Τομ. 11, στ. 1027-1180.

Αναστάσιος (Γιαννουλάτος), Αρχιεπίσκοπος Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας

Δημοσιεύσεις από τον Συγγραφέα

Μελέτες στην Ιστορία της Θρησκείας

- “Various Christian Approaches to the Other Religions (A Historical Outline)”, Editions “Poreuthentes”, Athens 1971.
- «Κύριος της Λαμπρότητας. Ο Θεός των παρά το όρος Κέννα φυλών – Θρησκευολογική Έρευνα», Έκδοσις Κέντρου «Πορευθέντες», Αθήναι 1973².
- «Ισλάμ. Θρησκευολογική επισκόπησις», «Πορευθέντες», Αθήναι, 1995⁷.
- «Σχέσεις της Ορθοδοξίας με τις άλλες θρησκείες», στο *Ζωντανή Ορθοδοξία στον σύγχρονο κόσμο*, επιμ. Andrew Walker, Κώστας Καρράς, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2001, σσ. 43-62.
- «Παγκοσμιότητα καί Όρθοδοξία. Μελετήματα Όρθοδόξου προβληματισμοῦ», Ακρίτας, Αθήνα 2005⁶.

- «Ίχνη από την αναζήτηση του Ύπερβατικού. Συλλογή θρησκευολογικῶν μελετημάτων – Θρησκεία, Ίνδουϊσμός, Βουδισμός, Ίσλάμ, Άφρικανικά Θρησκεύματα, Μυστικισμός κ.ά.», Ακρίτας, Αθήνα 2006³.
- «*Θεός ἐφανερώθη ἐν σαρκί....*», Μαΐστρος, Αθήνα 2011⁵.
- «Στήν Άλβανία - Σταυρός καί Άνάσταση», Έκδοτικός Όργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2011.
- «*Νῦν πάντα πεπλήρωται φωτός . . .*», Μαΐστρος, Αθήνα 2012⁴.
- «*Η Λησμονημένη Έντολή ‘Πορευθέντες’.* Από τόν λήθαργο στήν ἀφύπνιση», Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2013.
- «*Ιεραποστολή στά ἴχνη τοῦ Χριστοῦ. Θεολογικές μελέτες και ομιλίες*», Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2015³.
- «*Έγρηγορη. Χρέος τῶν Όρθοδόξων (Vigilance. Duty of Orthodox)*», Έν Πλῶ, Αθήνα, 2017².
- «*Η Ανασύσταση της Ορθοδόξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας (1991-2016)(Συνοπτική αναφορά)*», Ορθόδοξος Αυτοκέφαλος Εκκλησία της Αλβανίας, Τίρανα 2017⁴.

Μεταφράσεις

Αγγλικά

- “Coexistence - Peace, Nature, Poverty, Terrorism, Values (Religious Perspectives)”, Translated by John Chryssavgis, WCC Publications, 2021, p. 188.
- “Facing the World. Orthodox Christian Essays on Global Concerns”, translation by Pavlos Gottfried, Crestwood, N.Y.: St. Vladimir’s Seminary Press, 2003, p.208.

Μελέτες, άρθρα κριτικής και συλλογικές εργασίες

- «*Η Ιεραποστολική Δράσις των Εκκλησιῶν της Ανατολῆς εις Κεντρικήν και Ανατολικήν Ασίαν (κατά τους μέσους χρόνους)*», *Πορευθέντες*, 10, 1961, σσ. 26-31.
- «*Διορθόδοξον Ιεραποστολικόν Κέντρον*», *Πορευθέντες*, 11, 1961, σσ. 35-38.
- “The Missionary Activity of the Orthodox Church”, *6th General Assembly, Punkaharju, Finland. 30/07-03/08 1964*, pp. 1-17.

- «Ανάγκη Υπενθυμίσεως», *Πορευθέντες*, 25, 1965, σ. 3.
- «Σκοπός και Κίνητρον της Ιεραποστολής (Εξ Επόψεως Θεολογικής)», *Θεολογία*, 37, 3, 1966, σσ. 434-452.
- «Αφετηριακαί σκέψεις δια την Εξωτερικὴν Ιεραποστολήν», *Πορευθέντες*, 38-39, 1968, σσ. 19-23.
- «Αφετηριακαί σκέψεις δια την Εξωτερικὴν Ιεραποστολήν», *Πορευθέντες*, 40, 1968, σσ. 50-52.
- “Towards a ‘koinonia agapes’”, ed. S. J. Samartha, “*Towards world community*”, *The Colombo Papers*, World Council of Churches, Geneva, 1975, pp. 45-64.
- “Confessing Christ Today”, *9th General Assembly, Chambesy, Switzerland. 19/07-25/07 1977*, pp. 1-12.
- “Theology, Mission and Pastoral Care”, Procès-Verbaux du Deuxième Congrès de Théologie Orthodoxe à Athènes, 19–29 Août 1976 (Athens 1978), pp. 292–311. *The Greek Orthodox Theological Review* 22 (1977): pp. 157–180.
- “Mexico City 1963: Old Wine into Fresh Wineskins”, *International Review of Mission*, 67, July 1978, pp. 354-364.
- “The Doxological Understanding of Life and Mission”, *Eropteia*, Dedication to Mt. Athos 96 (1984), pp. 1123-1232. *All the Nations* 12 (1986), vol. 17, pp. 20-27, vol. 18, pp. 4-7.
- “Address by the Conference Moderator”, *International Review of Mission*, 78, July-October 1989, pp. 316-328.
- “Thy Will be Done: Mission in Christ's Way”, *Presentation of the Moderator at the WCC San Antonio Conference, 1989*.
- «Παράδοση καί ὄραμα ειρηνικῆς συνυπάρξεως τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στὴν Ἀλβανία». Ὁμιλία κατὰ τὴν ὑποδοχὴ ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 14.12.1993, Ἀθῆναι 1993 (Athens 1993). *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 68 (1993), σσ. 492–511.
- “Understanding And Witnessing To Christ In A Pluralistic World”, From Baar I to Baar II. A Report From A Consultation On The Theological Significance Of Other Faiths, *Current Dialogue*, 26, WCC, Geneva, 1994, pp.43 στο διαδίκτυακό τόπο: <https://archive.org/details/wcccurrendialogue026/page/43/mode/2up> (ημερομηνία ανάκτησης: 12/2/2023).

- “Address of the Moderator. Conference on World Mission and Evangelism” San Antonio 1989, *The Ecumenical Movement. An Anthology of Key-Texts and Voices*, eds. M. Kinnamon and B.E. Cope, Geneva: WCC, 1997, pp. 388-392.
- “Social Co-Existence in Religious Pluralism (The Case of Albania)”, *Conference on Democratic Institutions and Civil Society in South Eastern Europe (Strasburg, 5-6 May 1998)*.
- “May Peace and Justice once More Reign in the Balkans,” in *For the Peace from Above. An Orthodox Resource Book on World Peace and Nationalism*, ed. “Syndesmos” in the newspaper *Zeri i Popullit*, Tirana, May 1999.
- “Ανάμνηση”, *Σύναξη 73*, Ιανουάριος-Μάρτιος 2000, σσ. 5-10.
- “Problems and Prospects of Inter-religious Dialogue. An Eastern Orthodox Perspective”, *The Ecumenical Review*, 52, 3, 2000, pp. 351-357.
- “And lo, I am with you always.” (Matthew 28:19), *European Ecumenical Encounter Strasbourg, France, April 19-22, 2001 Sunday, April 22, 2001*.
- “The Apostolic responsibility and worldwide dimension of the Orthodoxy”, *Syndesmos Festival 2001, Saint-Maurin, France, 30th August 2001*, pp.1-7.
- “Closing of the plenary session”, *Syndesmos Festival, Saint-Maurin, France, 30 August 2001*, pp. 1-2.
- «Ένα ακραίο Ισλάμ πόλος έλξης των πεινασμένων», *Λαμπρινή Σταμάτη, ΤΑ ΝΕΑ*, 13.10.2001.
- «Νά μίν μπλέκουμε θρησκεία μέ τρομοκρατία», *Συνέντευξη στόν Στ. Τζίμα, Η Καθημερινή*, 14.10.2001. στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/102770/na-min-mplekoyme-thriskeia-me-tromokratia/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, «Η αναζήτηση των πανανθρώπινων αξιών», *Η Καθημερινή*, 10.10.2004 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/197013/h-anazitisi-ton-pananthropinon-axion/> (ημερομηνία ανάκτησης: 22/11/2022).
- «Οί θρησκείες καί ή φτώχεια τοῦ κόσμου», *Σύναξη 94*, 2005, σσ. 41-52.
- “Opening Sermon”, “*A festa da vida*”. *Documents and Reports from the WWC 9th Assembly in Porto Alegre: The Ecumenical Review*, vol. 58, (2006), pp. 6-13.

- «Αναστάσιος στο CNN Greece: Η Πανορθόδοξη είναι μια καινούργια αρχή», Κάτια Τσιμπλάκη, *CNN Greece*, 23.06.2006 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.cnn.gr/focus/story/36643/anastasios-sto-cnn-greece-h-panorthodoxi-einai-mia-kainourgia-arxi> (ημερομηνία ανάκτησης: 18/02/2023).
- «Πανθρησκειακή Εύρώπη και Όρθοδοξία», Ομιλία κατά την τελετή αναγόρευσής του Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστασίου, *Ομοτίμου Καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών και Επιτίμου Μέλους της Ακαδημίας Αθηνών* σε Επίτιμο Διδάκτορα του Τμήματος Ιστορίας του *Ιονίου Πανεπιστημίου*, 20 Μαρτίου 2007, *Ίονιο Πανεπιστήμιο*, Κέρκυρα 2007, σσ. 27-42.
- «Ποιά ή θέση τῶν Χριστιανῶν στὴν Πολυθρησκευτικὴ Ἐνωμένη Εὐρώπη;», Τὸ κείμενο βασίζεται στὴν ὁμιλία τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀναστασίου στὸ *Προοπτικὲς τῆς Εὐρώπης. Πρακτικὰ ἑλληνογερμανικοῦ συμποσίου*. Ἐπιμ. W. Schultheiss, Εὐ. Χρυσός, Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἀθήνα 2007, σσ. 97–109 στο διαδικτυακό τόπο: <https://agiazoni.gr/slug-2449/> (ημερομηνία ανάκτησης: 01/07/2022).
- “Called to One Hope in Christ,” *13th CEC Assembly, Lyon, France, 15–21 July, 2009* στο διαδικτυακό τόπο: https://www.ceceurope.org/wp-content/uploads/2015/07/Lyon_Assembly_Report2rag.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- «Το λάδι της θρησκείας δεν επιτρέπεται να χρησιμοποιείται για να ανάβει φωτιές πολέμου», Συνέντευξη στην Άννα Δόλλαρη, *Περιοδικό ΕΠΙΚΑΙΡΑ*, 11.04.2010.
- “Méditation sur la paix par l’archevêque Anastasios de Tirana et Durres”, *Prédication pour la prière matinale du Comité central du Conseil oecuménique des Eglises*, le 16 février 2011, Réunion du Comité Central du COE, 16 - 22 février 2011 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.oikoumene.org/fr/resources/documents/mediation-by-archbishop-prof-dr-anastasios> (ημερομηνία ανάκτησης: 18/02/2023).
- «Οικονομική κρίση. Ο ρόλος τῆς Ἐκκλησίας», *Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιῶν, Κεντρικὴ Επιτροπή, Κρήτη, 3 Σεπτεμβρίου, 2012*.
- «Επί τη παραίτησει του Πάπα Βενέδικτου», 12/02/2013 στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodoxalbania.org/2020/el/2013/03/22/2013-04-05-12-01-01-d69/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/03/2023).

- «Τρομοκρατικές ενέργειες και θρησκευτική συνείδηση», στο Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, Θ. Ν. Παπαθανασίου, και Σ. Φωτίου, επιμ. έκδ., *Τρομοκρατία και Πολιτισμός*, (Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός, 2013), σσ. 13-42.
- «1700 χρόνια από τό Διάταγμα τῶν Μεδιολάνων», *Ἡ Καθημερινή*, Κυριακή 20.10.2013 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/737339/1-700-chronia-apo-to-diatagma-ton-mediolanon/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- «Μέ ἀναστάσιμο ὀλόλευκο φῶς στη ζωή μας», *Τό Βήμα*, Πάσχα 17.4.2014 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.tovima.gr/2014/04/16/opinions/pasxa-2014-me-anastasimo-ololeuko-fws-sti-zwi-mas/> (ημερομηνία ανάκτησης: 07/02/2023).
- “Sharing the Good News in a Multi-Religious Country. Theological Reflections on Other Religions,” *Orthodoxy in America Lecture Series*, January 28, 2014; New York: Fordham University, Orthodox Christian Studies Center, pp.1-24.
- “Contribution from Anastasios Archbishop of Tirana and Primate of the Autocephalous Orthodox Church of Albania”, *Peace is always possible. Religions and Cultures in Dialogue, Peace Meeting, Tirana 6 September 2015*.
- “Orthodox Mission: Past, Present and Future”, 2015 στο διαδικτυακό τόπο: <https://missions.hchc.edu/articles/articles/orthodox-mission-past-present-and-future> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- “Rediscovering Our Apostolic Identity in the 21st Century”, 2015 στο διαδικτυακό τόπο: <https://missions.hchc.edu/articles/articles/rediscovering-our-apostolic-identity-in-the-21st-century> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- "The Global Vision of Proclaiming the Gospel: An Eastern Orthodox Perspective", *Missions of Institute of Orthodox Christianity*, στο διαδικτυακό τόπο: <https://missions.hchc.edu/articles/articles/the-global-vision-of-proclaiming-the-gospel-an-eastern-orthodox-perspective> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- «Καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ’ ὑμῶν εἰμι...» στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2015/04/ke-idou-ego-meth-imon-imi/> (ημερομηνία ανάκτησης: 29/06/2022).
- «Δοκιμασίες και παρουσία τοῦ Θεοῦ», *Ἡ Καθημερινή*, Χριστούγεννα 25.12.2015 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/opinion/843665/dokimasies-kai-paroysia-toy-theoy/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).

- «Εναρκτήρια Συνεδρίαση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου», 19 Ιουνίου 2016 στο διαδικτυακό τόπο: <https://holycouncil.org/opening-archbishop-anastasios> (ημερομηνία ανάκτησης: 18/11/2022).
- «Άλλοι χτίζουν τείχη, εμείς πιστεύουμε στις γέφυρες γιατί έχουν προοπτική». Επίτιμος Δημότης Λάρισας ο 'Ιεράρχης του Στοχασμού και της Συναδέλφωσης', Αρχιεπίσκοπος Τιράνων Αναστάσιος που έστειλε Ενωτικό μήνυμα, Β. Κακαρας, *Ελευθερία*, 7.06.2017 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.eleftheria.gr/%CE%BB%CE%AC%CF%81%CE%B9%CF%83%CE%B1/item/164294.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 24/04/2023).
- «Αλλοίωση και ουσιαστικό νόημα των Χριστουγέννων», *Η Καθημερινή*, 22.12.2017 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/940456/minyma-toy-archiepiskopoy-anastasioy-alloiosi-kai-oysiastiko-noima-ton-christoygennon/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- «Προσφώνηση του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας κατά το Ιερό Συλλείτουργο στα Τίρανα», 29.04.2018 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/2018/04/prosfonisi-tou-archiepiskopou-alvanias-kata-to-iero-sillitourgo-sta-tirana/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- «Η αναζωπύρωση της Ορθοδόξου Ιεραποστολής σε νέα σύνορα και η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Ορθοδόξου Εκκλησίας», *8th International Conference of Orthodox Theology, The Holy and Great Council of the Orthodox Church: Orthodox Theology in the 21st Century, Thessaloniki 21-24 May 2018*, σσ. 3-10 στο διαδικτυακό τόπο: http://www.orthodoxconference.theosch.auth.gr/keimena_final/1_Albanias_Anastasios.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- «Ειρηνική συνύπαρξη και θρησκευτικός πλουραλισμός», *Η Καθημερινή*, 5.11.2018 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/993417/archiepiskopos-tiranon-anastasios-stin-k-thriskeytikos-ployralismos-kai-eiriniki-synyparxi/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
- «Το μήνυμα του Αρχιεπισκόπου Αναστάσιου για τα Χριστούγεννα», *Η Καθημερινή*, 24.12.2018 στο διαδικτυακό τόπο:

- <https://www.kathimerini.gr/society/1001670/to-minyma-toy-archiepiskopoy-anastasioy-gia-ta-christoygenna/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/06/2022).
- «Η αλληλεγγύη θα νικήσει την πανδημία», *Η Καθημερινή*, 12.4.2020, 31 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/life/people/1073537/archiepiskopos-alvanias-anastasios-stin-k-i-allileggyi-tha-nikisei-tin-pandimia/> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
 - «Συνέντευξη – ποταμός του Αρχιεπισκόπου Αναστασίου για το Ισλάμ», 04.06.2020 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.in.gr/2020/06/04/life/stories/features/mia-synteneyksi-potamos-tou-arxiepiskopou-anastasiou-gia-islam/> (ημερομηνία ανάκτησης: 03/07/2022).
 - «Διαχρονικές αλήθειες εν μέσω Παγκοσμιοποιήσεως» – (κείμενο και αρχείο ήχου, mp3), *Ορθόδοξη Πορεία*, τεύχ. 183 (2020) στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.orp.gr/wordpress/?p=16398> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/07/2022).
 - «Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος πορευόμενος: Συνομιλίες με τη Νατάσα Μπαστέα και τον Μάκη Προβατά», Εκδόσεις Πατάκη, 2021.
 - “Speech by the Head of Orthodox Church in Albania” στο διαδικτυακό τόπο: <https://idmalbania.org/wp-content/uploads/2021/11/Speech-by-the-Head-of-Orthodox-Church-in-Albania.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
 - «Η αγάπη είναι μια ασύλληπτη παγκόσμια δύναμη», *Το Βήμα*, 08.11.2021 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.tovima.gr/2021/11/08/society/anastasios-alvanias-i-agapi-einai-mia-asyllipty-pagkosmia-dynami/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/07/2022).
 - «Το μήνυμα του Αρχιεπισκόπου Αναστάσιου μέσω της ‘Κ’: Ήρεμη αντοχή – Δεν είμαστε μόνοι», *Η Καθημερινή*, 25.12.2021 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.kathimerini.gr/society/561642031/oi-minyma-toy-archiepiskopoy-anastasioy-meso-tis-k-iremi-antochi-den-eimaste-monoι/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/06/2022).
 - «Οι θρησκείες έχουν κοινά αποδεκτές αξίες», π. Ηλία Μάκου, 10.02.2022 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ekklisiaonline.gr/nea/alvanias-anastasios-i-thriskies-echoun-kina-apodektes-axies/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/07/2022).

- «Μήνυμα Χριστουγέννων 2022» στο διαδικτυακό τόπο:
<https://www.youtube.com/watch?v=19tMcnjktV0&t=163s> (ημερομηνία
ανάκτησης: 22/01/2023).
- «Επί τη εκδημία του Πάπα Βενέδικτου 16^{ου}», 02/02/2023 στο διαδικτυακό τόπο:
<https://orthodoxalbania.org/2020/el/2023/01/02/%ce%b5%cf%80%ce%af-%cf%84%ce%b7-%ce%b5%ce%ba%ce%b4%ce%b7%ce%bc%ce%af%ce%b1-%cf%84%ce%bf%cf%85-%cf%80%ce%ac%cf%80%ce%b1-%ce%b2%ce%b5%ce%bd%ce%b5%ce%b4%ce%af%ce%ba%cf%84%ce%bf%cf%85-16%ce%bf%cf%85/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/03/2023).

Πρόλογοι σε διάφορα βιβλία

- Salter, John, “Resurrection 1991-2003 – The Orthodox Autocephalous Church of Albania”, Lynette Hoppe, with Introduction by Anastasios, Archbishop of Tirana, Durres and All Albania, Ngjalla Publishers, Rruga e Kavajes 151, Tirana, Albania, 2008.
- Veronis, Luke, Fr., “Go Forth, Stories of Mission and Resurrection in Albania”, Ben Lomond, CA: Conciliar Press, 2009, pp. 9-11.

Βοηθήματα

- *Ad Gentes*, Decree on the Mission Activity of the Church, December 7, 1965 στο διαδικτυακό τόπο:
https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decree_19651207_ad-gentes_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 27/11/2022).
- Α. Θ. Π., Οικουμενικός Πατριάρχης κ. κ. Βαρθολομαίος Α΄, «Λόγος Ενθρονιστήριος», 2 Νοεμβρίου 1991.
- Asproulis, Nikolaos, “World Ecclesiology: Towards an Orthodox Theology of Religions”, *International Consultation on “Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age”*, 15-17 September 2017, “Thessalia” Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο:

- https://acadimia.org/images/pdf_doc_more/2017/Oct/2018_10_booklet_of_exeter_print_v2.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 14/05/2023).
- “Baar Statement: Theological Perspectives on Plurality”, January 15, 1990 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.oikoumene.org/resources/documents/baar-statement-theological-perspectives-on-plurality> (ημερομηνία ανάκτησης: 26/02/2023).
 - Βασιλειάδης, Πέτρος, «Διαθρησκειακός Διάλογος και Θεολογία των Θρησκειών», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 57-68.
 - Βασιλειάδης, Παύλος, Δ., «Καινοδιαθηκικές μαρτυρίες για μια θεολογία των θρησκειών», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 125-132.
 - Βασιλειάδης, Πέτρος, «Πρόλογος», Ορθόδοξη Προσέγγιση για μια Θεολογία των Θρησκειών, Πρακτικά Διεθνούς Διαθρησκειακού Συμποσίου, επιμ. Πέτρος Βασιλειάδης, Εκδόσεις CEMES, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 5-6.
 - Βογιατζής, Δημήτριος, «Η Συμβολή του Paul F. Knitter στη διαμόρφωση της Θεολογίας των θρησκειών», Μεταπτυχιακή Εργασία στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, 2017, στο διαδικτυακό τόπο: https://www.academia.edu/44911119/%CE%97_%CE%A3%CE%A5%CE%9C%CE%92%CE%9F%CE%9B%CE%97_%CE%A4%CE%9F%CE%A5_PAUL_F_KNITTER_%CE%A3%CE%A4%CE%97_%CE%94%CE%99%CE%91%CE%9C%CE%9F%CE%A1%CE%A6%CE%A9%CE%A3%CE%97_%CE%A4%CE%97%CE%A3_%CE%98%CE%95%CE%9F%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%91%CE%A3_%CE%A4%CE%A9%CE%9D_%CE%98%CE%A1%CE%97%CE%A3%CE%9A%CE%95%CE%99%CE%A9%CE%9D (ημερομηνία ανάκτησης: 08/07/2022).
 - Βουλγαράκη - Πισίνα, Εύη, «Ιεραποστολή και Διάλογος. Μια αποτίμηση της αλληλεπίδρασης της ορθόδοξης θεολογίας και πράξης με τη Μεταρρύθμιση», *Θεολογία*, 90, 1, 2019, σσ. 193-234.
 - Bulgakov, Sergius, “The Bride of the Lamb”, Translated by Boris Jakim, Michigan: Eerdmans ,Grand Rapids and Edinburgh: T&T Clark, 2002.
 - Γκουτσιούδης, Μόσχος, «Η περί αφέσεως και Ιωβηλαίου διδασκαλία της Κ.Δ. ως βιβλικό θεμέλιο για μια θεολογία των θρησκειών», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 105-124.

- Γραμματεία επί της Προπαρασκευής της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας, «Α΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξος Διάσκεψις», Chambésy – Γενεύης, 21-28 Νοεμβρίου 1976, *Συνοδικά II*, επιμ. Βλάσιος Ιω. Φειδάς, Ορθόδοξο Κέντρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Chambésy – Γενεύης, 1978.
- “Cantate Domino”, Papa Eugenio IV, 4 Febbraio 1442, Concilio di Firenze (17° Ecumenico), 26 Febbraio 1439 - Agosto (?) 1445, Sessione XI, [Bolla di unione dei Copti] στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.vatican.va/content/eugenius-iv/it/documents/bulla-cantate-domino-4-febr-1442.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 21/04/2023).
- Christodoulakis, Ioannis, “The Holy and Great Council of the Orthodox Church and Its Interreligious Dialogue Approach”, *The Ecumenical Review*, 2022, Vol. 73, Issue 5, pp. 735-744.
- Clapsis, Emmanuel, “The Boundaries of the Church: An Orthodox Debate”, *Greek Orthodox Theological Review*, 35, 2, 1990, pp. 113-127.
- Clooney, Francis X., “Hindu God, Christian God. How Reason Helps Break Down the Boundaries between Religions”, Oxford University Press, New York 2001.
- “Communiqué”, *International Consultation on “Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age”*, 15-17 September 2017, “Thessalia” Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο: <https://acadimia.org/en/news-announcements/press/477-international-consultation-on-eastern-orthodoxy-and-inter-religious-encounter-in-a-secular-age> (ημερομηνία ανάκτησης: 13/05/2023).
- Δημητριάδης, Νικόλαος, Φ., «Η Ορθόδοξη συμβολή στη θεμελίωση του θεμιτού του διαθρησκειακού διαλόγου στη παγκόσμια χριστιανική ιεραποστολή», *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σσ. 33-40.
- Δημητριάδης, Νικόλαος, Φ., «Θεολογική και Θρησκευολογική θεώρηση του Διαθρησκειακού Διαλόγου», Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009 στο διαδικτυακό τόπο: <https://ikee.lib.auth.gr/record/113722/files/GRI-2009-3286.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 23/01/2023).
- Damian, Constantin-Iulian, “The Role and Importance of *History of Religions* in the Faculties of Orthodox Theology”, *Analele Științifice ale Universității “Alexandru Ioan Cuza” din Iași. Teologie Ortodoxă*, 1, 2012, pp. 91-104.

- “Dei Filius”, Costituzione Dogmatica, del Pontefice Pio IX, 24 Aprile 1870, Capitolo II στον διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/i-vatican-council/documents/vat-i_const_18700424_dei-filius_it.html (ημερομηνία ανάκτησης: 06/01/2023).
- «Εγκύκλιος της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας» στο διαδικτυακό τόπο: https://www.holycouncil.org/encyclical-holy-council_el (ημερομηνία ανάκτησης: 19/11/2022).
- Eck, Diana L., “On Seeking and Finding in the World’s Religions”, *Christian Century*, May 2, 1990, pp. 454-456 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.religion-online.org/article/on-seeking-and-finding-in-the-worlds-religions/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/05/2023).
- Ejdersten, Marianne, “Archbishop Anastasios, the science lover who became an apostle of peace”, 2015 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.oikoumene.org/news/archbishop-anastasios-the-science-lover-who-became-an-apostle-of-peace> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/07/2022).
- Florovsky, Georges, “The Limits of the Church”, *Church Quarterly Review*, 117, 1933, pp. 247-256.
- Forest, Jim, “A Candle Before the Icon: Archbishop Anastasios”, *Resurrection of the Church of Albania*, WCC Publications (2002).
- Ζηζιούλας, Ιωάννης, Σεβ. Μητροπολίτης Περγάμου, «Αλήθεια, Ανεκτικότητα και Μονοθεϊσμός. Είναι δυνατός ένας διαθρησκευτικός διάλογος;» *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 5-9.
- Ζιάκα, Αγγελική, «Ο Διαθρησκευτικός Διάλογος και η χριστιανική μαρτυρία στο πρόγραμμα σπουδών του Τμήματος Θεολογίας του ΑΠΘ. Η συμβολή του καθηγητή Πέτρου Βασιλειάδη» στο Ι. Πέτρου, Στ. Τσομπανίδης, Μ. Γκουτζιούδης επιμ., «Ο Οικουμενικός διάλογος στον 21^ο αιώνα. Πραγματικότητες – Προκλήσεις - Προοπτικές. Τιμητικό αφιέρωμα στον ομότιμο καθηγητή Πέτρο Βασιλειάδη», Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 339-379.
- Gallaher, Brandon, “The Word, the Words and the Trinity: An Eastern Orthodox Theology of Religions”, *International Consultation on “Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age”*, 15-17 September 2017, “Thessalia” Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο: <https://acadimia.org/en/news->

[announcements/press/477-international-consultation-on-eastern-orthodoxy-and-inter-religious-encounter-in-a-secular-age](#) (ημερομηνία ανάκτησης: 13/05/2023).

- Gibellini, Rosino, “La teologia del XX secolo. Edizione attualizzata con una Appendice “Il passo del Duemila in teologia”, Queriniana, Brescia 2007⁶.
- Gillet, Lev, “Un moine de l’ Eglise d’ Orient. Amour Sans Limites”, Namurci: Editions Chevetogne, 1971.
- «Η αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις τον σύγχρονον κόσμον» στο διαδικτυακό τόπο: https://www.holycouncil.org/mission-orthodox-church-todays-world_el (ημερομηνία ανάκτησης: 19/11/2022).
- Hick, John, “God has many names”, Philadelphia: The Westminster Press, 1982.
- Hick, John, “Religious Pluralism and Salvation”, *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers*, 5/4, 2018, pp. 365-377.
- Ioan, Filimon, “Archbishop Anastasios Yannoulatos, Mission in Christ’s Way. An Orthodox Understanding of Mission”, Reviewed, *International Journal of Orthodox Theology*, 5:3 (2014), pp. 271-275.
- Ioan, Filimon, “Christian Mission and Interreligious Dialogue in Archbishop Anastasios Yannoulatos’ Theology”, *International Journal of Orthodox Theology*, 6:1 (2015), pp. 87-102.
- Jurcan Emil, Dîrlău Andrei, “Towards a Orthodox Theology of Religions: The Model of ‘Empathic Exclusivism”, *Altarul Reîntregirii*, 3, 2018, pp. 30-35 στο διαδικτυακό τόπο: <http://fto.ro/altarul-reintregirii/wp-content/uploads/2019/07/2018-3-1.-Jurcan-Dirlau-7-37.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 25/02/2023).
- Kalaitzidis, Pantelis, “New Wine into Old Wineskins? Orthodox Theology of Mission Facing the Challenges of a Global World” in Atola Longkumer, Po Ho Huang and Uta Andrée (eds.), “*Theological Education and Theology of Life. Transformative Christian Leadership in the 21st Century. A Festschrift for Dietrich Werner*”, Regnum Studies in Mission, Oxford, 2016, pp. 119-147.
- Καρμίρης, Ιωάννης, Ν., «Η Παγκοσμιότητα της εν Χριστώ Σωτηρίας», *Θεολογία*, 51, 4, 1980, σσ. 645-691.
- Καρμίρης, Ιωάννης, «Η Πανορθόδοξος Διάσκεψις Ρόδου (24 Σεπτεμβρίου – 1 Οκτωβρίου 1961)», *Θεολογία*, 32, 4, 1961, σσ. 497-536.

- Καρμίρης, Ιωάννης, «Τα δογματικά και συμβολικά μνημεία της ορθοδόξου καθολικής Εκκλησίας», έκδ. δευτέρα, επηυξημένη και βελτιωμένη, Τομ. Ι, Αθήναι 1960.
- Κατερέλος, Κύριλλος, Σεβ. Μητροπολίτης Κρήνης, «Χριστιανισμός και Θρησκείες. Εισαγωγή στη Θεολογία των Θρησκειών», (Εκδόσεις Διάδραση, Ζεφύρι 2021).
- Κεραμιδάς Δημήτριος, «Διαθρησκειακός Διάλογος και Θεολογία των Θρησκειών», *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σσ. 109-162.
- Keramidas, Dimitrios, “Il concetto di missione della teologia ortodossa contemporanea”, *Vivens Homo*, 21/2, 2010, pp. 525-544.
- Keramidas, Dimitrios, “Il tema della Trinità nella teologia ortodossa greca contemporanea”, *Elaborare l’ esperienza Dio* [in linea], Atti del Convegno “La Trinità”, Roma 26-28 Maggio 2011 στο διαδικτυακό τόπο: <https://mondodomani.org/teologia/keramidas2011.htm> (ημερομηνία ανάκτησης: 07/03/2023).
- Κεφαλούρος, π. Ιουστίνος, «Διαθρησκειακές προσεγγίσεις: Από τον Πατριάρχη Αθηναγόρα Α΄ έως τον Πατριάρχη Βαρθολομαίο Α΄», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 153-164.
- Khodr, George, Metropolitan of Mount Lebanon, “أُنْسُ تَأْسِدِ يَوْسُ” (Anastasios), translated by Mark Najjar, *Raiati* 13, 2000.
- Κλάψης, Εμμανουήλ, π., «Ο διαθρησκειακός διάλογος και η παγκόσμια σωτηρία», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 81-104.
- KM George, Petros Vassiliadis, Niki Papageorgiou, Nikos Dimitriadis, “Mission among other Faiths: An Orthodox perspective”, στο Petros Vassiliadis, ed., “Orthodox Perspectives on Mission”, *Regnum Edinburgh Centenary Series*, 17, 2013, pp. 197-200.
- Knitter, Paul, “Prophets and Profits. Interreligious Dialogue and Economic Development”, October 7, 2010 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.bc.edu/content/bc-web/schools/stm/sites/encore/main/2010/profits-prophets.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 04/06/2023).

- Kraemer, Hendrik, “The authority of the Faith. Continuity or Discontinuity”, *The Authority of the Faith: International Missionary Council at Tamparam, Madras, December 12-29, 1938*, Vol. I, London: Oxford University Press, 1939, pp. 1-23.
- Κυριάζου, Αικατερίνη, «Ευαγγέλιο και πολιτισμός στη ζωή και το έργο του Αναστασίου, Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας», Διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ, Πάτρα 2015, στο διαδικτυακό τόπο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/95617> (ημερομηνία ανάκτησης: 31/03/2023).
- Kurtanidze, Kakhaber, “The Concept of Trinity as a Paradigm for Relationship between Church and State”, *Identity Studies*, 3, 2011, pp. 79-91.
- Κωτσιόπουλος, Κωνσταντίνος, «Σύγκρουση ή διάλογος θρησκειών και πολιτισμών;», *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σσ. 223-235.
- Ladouceur, Paul, “On Ecumenoclasm: Salvation for non Christians?”, *Public Orthodoxy*, 2017.
- Ladouceur, Paul, “Orthodoxy and the Non-Orthodox: Papers on Ecumenicity and Ecumenoclasm in view of the Holy and Great Council of the Orthodox Church”, 2016 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.academia.edu/25203104/Orthodoxy_and_the_Non_Orthodox_Papers_on_Ecumenicity_and_Ecumenoclasm_in_view_of_the_Holy_and_Great_Council_of_the_Orthodox_Church_April_May_2016_email_work_card=title (ημερομηνία ανάκτησης: 12/08/2022).
- Ladouceur Paul, Ready Fr. Geoffrey and Schneider Richard, “Orthodox Church in America Statement on Religious Diversity”, *Faith and Witness Library*, The Canadian Council of Churches στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.faithandwitness.ca/orthodox-church-america-statement-religious-diversity> (ημερομηνία ανάκτησης: 19/02/2023).
- Ladouceur, Paul, “Religious Diversity in Modern Orthodox Thought”, *Religions*, 8(5), 77, John Jillions, 2017.
- Lindbeck, George A., “The Nature of Doctrine: Religion and Theology in a Postliberal Age”, The Westminster Press: Philadelphia, Pennsylvania, 1984.

- Lossky, Vladimir, “The Mystical Theology of the Eastern Church”, Translation of “Essai sur la théologie mystique de l’Église d’Orient” (1944), Reprint of the 1957 ed. published by J. Clarke London, New York: St Vladimir’s Seminary Press, 1976.
- *Lumen Gentium*, Dogmatic Constitution on the Church, solemnly promulgated by His Holiness Pope Paul VI, on November 21, 1964 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19641121_lumen-gentium_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 27/11/2022).
- Μαρτζέλος, Γεώργιος, «Η Βιβλική προέλευση της θεολογίας του Σπερματικού Λόγου, η θέση της μέσα στην ορθόδοξη παράδοση και η επικαιρότητά της για τη σύγχρονη ορθοδοξία», *Θεολογία*, 85, 4, 2014, σσ. 359-378.
- Μαρτζέλος, Γεώργιος, «Η θεολογία του σπερματικού λόγου και η σημασία της για τους θεολογικούς και διαθρησκευτικούς διαλόγους», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 69-80.
- Ματσούκας, Νίκος, «Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β’. Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη», Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναρά, 2010.
- «Μήνυμα της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου της Ορθοδόξου Εκκλησίας» στο διαδικτυακό τόπο: https://www.holycouncil.org/message_el (ημερομηνία ανάκτησης: 18/11/2022).
- «Μήνυμα των Προκαθημένων των Ορθοδόξων Εκκλησιών», Κωνσταντινούπολη, 12 Οκτωβρίου 2008 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.google.gr/url?esrc=s&q=&rct=j&sa=U&url=https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/SOCTHEOL104/%25CE%2595%25CE%2591%25CE%2520%25CE%259F%25CE%2594%25CE%2597%25CE%2593%25CE%2599%25CE%2595%25CE%25A3%2520-%2520%25CE%25A5%25CE%259B%25CE%2599%25CE%259A%25CE%259F/%25CE%259C%25CE%25AE%25CE%25BD%25CF%2585%25CE%25BC%25CE%25B1%25202008.doc&ved=2ahUKewi44_T31ur8AhXxg_0HHeZUB0EQFn

[οΕCAAQAg&usg=AOvVaw0_iwyt1kMr09CQnYLa0zb7](https://www.ecclesia.gr/...)

(ημερομηνία

ανάκτησης: 28/01/2023).

- Μπαϊραχτάρης, Αυγουστίνος, π., «Ο ‘δεκάλογος’ του διαθρησκευτικού διαλόγου και το παράδειγμα του θρησκευτικού πλουραλισμού», *Θεολογία*, 84, 2003, σσ. 13-32.
- Μπόνης, Κωνσταντίνος, Γ., «Ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος και οι δύο ‘τόμοι’ του αυτοκράτορος Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143/80) υπέρ των εις την χριστιανικήν ορθοδοξίαν μεθισταμένων Μωαμεθανών», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη, 19, 1949, σσ. 162-169.
- Munteanu, Daniel, “Anastasios Yannoulatos: Facing the world, Orthodox Christian Essays on Global Concerns”, Reviewed, *International Journal of Orthodox Theology*, 1:1 (2010), pp. 206-209.
- *Nostra Aetate*, Declaration on the Relation of the Church to non-Christian Religions, Proclaimed by His Holiness Pope Paul VI, Second Vatican Council, October 28, 1965 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_en.html (ημερομηνία ανάκτησης: 27/11/2022).
- Ξυδιάς, Βασίλης, «Χριστιανοί κατά της θρησκείας. Ο χάρτης ενός γνωστού – άγνωστου τοπίου», *Σύναξη*, 106, 2008, σσ. 45-54.
- «Pacem in Terris», Encyclical of Pope John XXIII establishing Universal Peace in Truth, Justice, Charity, and Liberty, April 11, 1963 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_11041963_pacem.html (ημερομηνία ανάκτησης: 25/01/2023).
- Παπαθανασίου, Θανάσης, Ν., «Βιβλιοκρισία, Αναστασίου, αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας, Συνύπαρξη. Ειρήνη, φύση, φτώχεια, τρομοκρατία, αξίες», εκδ. Αρμός, Αθήνα 2015, σ. 198, *Σύναξη* 138 (2016), σσ. 98-101.
- Παπαθανασίου, Θανάσης, «Για μια μαρτυρία προφητική, απελευθερωτική και έμπρακτη», *Σύναξη* 162, 2023, σσ. 18-22.
- Παπαθανασίου, Θανάσης, Ν., «Ελπίδα: Η πνευματική άνοδος ως κάθοδος», *Θεολογία*, 84, 4, 2013, σσ. 287-294.

- Παπαθανασίου, Θανάσης, Ν., «Εσχατος Εχθρός καταργείται ο Χριστός; Ο ‘χριστιανικός Ελληνισμός’ του π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ και η ιεραποστολή», *Θεολογία* 4, 2010, σσ. 313-336.
- Παπαθανασίου, Θανάσης, Ν., «Μακριὰ ἀπ’ τὴν παρουσία σου ποῦ νὰ φύγω;» (Ψαλμ. 139:7), Μιὰ Ὁρθόδοξη κατάφαση τῆς δράσης τοῦ Θεοῦ ἔξω ἀπὸ τὰ κανονικὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας», *Σύναξη*, 120, 2011, σσ. 16-32.
- Παπαθανασίου, Θανάσης, Ν., «Ομάδα Εργασίας για ένα χρέος ανεξόφλητο», *Πάντα τα ἔθνη*, 116, 2010 σσ. 22-23.
- Παπαθανασίου, Θανάσης, Ν., «Ταξίδι στὸ κέντρο τοῦ βάρους. Ἡ χριστιανικὴ ιεραποστολὴ ἕναν αἰῶνα μετὰ τὸ Συνέδριο τοῦ Ἐδιμβούργου (1910)», *Σύναξη*, 122, 2012, σσ. 67-81.
- Παπαθανασίου, Θανάσης, Ν., «Χριστιανικὴ Μαρτυρία και Διάλογος με ανθρώπους ἄλλων πεποιθήσεων: Πατερικὲς Ενοράσεις», *Sources Chretiennes, Ἑλληνικὴ και λατινικὴ συμβολὴ στον Ευρωπαϊκὸ πολιτισμὸ. Apport Grec el latin a la culture europeenne*, επιμ. Σταύρος Ζουμπουλάκης, Πιερ Σαλαμπιέ, Ἄρτος Ζωῆς, Αθήνα, 2019, σσ. 383-412.
- Papademetriou, George, C., “An Orthodox Christian view of non christian religions” στο διαδικτυακὸ τόπο: <https://www.goarch.org/-/an-orthodox-christian-view-of-non-christian-religions> (ημερομηνία ἀνάκτησης: 29/06/2022).
- Papathanasiou, Athanasios, N., “An inquiry into the tension between faith, hospitality, and witness. Reflections on Comparative Theology from an Orthodox point of view”, *International Journal of Orthodox Theology*, 12:4 (2021), στο διαδικτυακὸ τόπο: <https://www.orthodox-theology.com/media/PDF/4.2021/AthanasiosPapathanasiou.pdf> (ημερομηνία ἀνάκτησης: 15/09/2022).
- Papathanasiou, Athanasios, N., “Fr. Georges Florovsky and Mission. *Witness ‘To’, ‘With’, or ‘Beyond’ ‘Sacred Hellenism’?*”, στο John Chryssavgis and Brandon Gallaher ed., *The Living Christ. The Theological Legacy of Georges Florovsky*, London, T&T Clark, 2021, pp. 357-377.
- Papathanasiou, Athanasios, N., “Tradition as Impulse for Renewal and Witness: Introducing Orthodox Missiology in the *IRM*”, *International Review of Mission*, 100, 2011, pp. 203-215.

- Payne, Daniel, P., “Facing the World: Orthodox Christian Essays on Global Concerns by Archbishop Anastasios Yannoulatos”, *Journal of Church and State*, 2006, pp. 460-461.
- Pavel, Aurel, “Archbishop Anastasios Yannoulatos’ Contribution to the Development of Orthodox Missionary Theology”, *International Journal of Orthodox Theology*, 6:1, 2015, pp. 63-86.
- Pestroiu, David, “Interreligious Dialogue in European cultural context”, *Diversité et Identité Culturelle en Europe (DICE)*, 7, 2, 2010, pp. 57-68.
- Πιπέρα, Ελευθερία, «Η ιεραποστολική θεολογία του Αρχιεπισκόπου Τιράνων, Δυρραχίου και πάσης Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου) και η μαρτυρία της στο σύγχρονο κόσμο», Διπλωματική εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΕΑΠ, Πάτρα 2014, στο διαδικτυακό τόπο: <https://apothesis.eap.gr/archive/item/95747> (ημερομηνία ανάκτησης: 02/04/2023).
- Reimer, Johannes, “Mission as Kenotic Action. Understanding Orthodox Theology of mission”, *Missionalia*, 32:1, 2004, pp. 68-83.
- “Response by His Holiness Patriarch Alexy II of Moscow and All Russia. Response to the open letter of 138 Muslim Theologians”, 14th April 2008 , “*A Common Word between Us and You*”, The Royal Aal Al-Bayt Institute for Islamic Thought, 2009, Jordan, pp. 113-122 στο διαδικτυακό τόπο: https://www.acommonword.com/downloads/CW-Booklet-Final-v6_8-1-09.pdf (ημερομηνία ανάκτησης: 09/04/2023).
- Rose, Fr. Seraphim, “Orthodoxy and the Religion of the Future”, Platina: St. Herman of Alaska Brotherhood, 1996⁴.
- San Chirico, Kerry, “How to Respond to Religious Pluralism? Orthodoxy and the ‘New Comparative Theology’”, 2019 στον διαδικτυακό τόπο: <https://publicorthodoxy.org/2019/01/08/orthodoxy-and-new-comparative-theology/> (ημερομηνία ανάκτησης: 13/05/2023).
- Sharp, Andrew Martin, “Eastern Orthodox Theological and Ecclesiological Thought on Islam and Christian–Muslim Relations in the Contemporary World (1975-2008)”, Thesis to the Department of Theology and Religion, College of Arts and Law, University of Birmingham, February 2010 στο διαδικτυακό τόπο:

<https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/854/1/Sharp10PhD.pdf>

(ημερομηνία

ανάκτησης: 02/01/2023).

- Sharp, Andrew Martin, “Modern Encounters with Islam and the Impact on Orthodox Thought, Identity, and Action”, *International Journal of Orthodox Theology*, 5:1 (2014) στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodox-theology.com/media/PDF/IJOT1.2014/Sharp.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 02/01/2023).
- Sharp, Andrew Martin, “Orthodox Christians and Islam in the Postmodern Age”, Series: The History of Christian-Muslim Relations, *Brill*, 16, 2012, pp. 1-258.
- Sherrard, Phillip, “Christianity: Lineaments of a Sacred Tradition”, Brookline: Holy Cross Orthodox Press, 1998.
- Slavov, Atanas, “Constitutional Tradition and Eastern Orthodoxy: Political-Theological Aspects”, “*Politics, Society and Culture in Orthodox Theology in a Global Age*”, eds. Hans-Peter Grosshans, Pantelis Kalaitzidis, Brill-Schöningh, 2022 στο διαδικτυακό τόπο: <https://brill.com/edcollchap-oo/book/9783657793792/BP000019.xml> (ημερομηνία ανάκτησης: 15/02/2023).
- Sonea, Christian S., “Missio Dei – the contemporary missionary paradigm and its reception in the Eastern Orthodox missionary theology”, *Review of Ecumenical Studies, Sibio*, 9, 2017, pp. 70-91.
- Talos, Vasile Alexandru, “Religious Pluralism in the Romanian Context”, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 18, 4, 2, 1998, pp. 1-7.
- «Το Ιερό Κοράνιο και μετάφραση των Εννοιών του στην Ελληνική Γλώσσα», Συγκρότημα του Βασιλιά Φαχντ, Μεδίνα Σαουδική Αραβία, 2000.
- Toroczka, Ciprian, “Secularization and Its Influence on the Work of Two Orthodox Scholars”, *The Ecumenical Review*, 68, 2-3, 2016, pp. 258-271.
- Τσιρέβελος, Νικόλαος, «Αγία και Μεγάλη Σύνοδος. Η παγκόσμια Ορθόδοξη Χριστιανική Μαρτυρία στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος», *Πάντα τα έθνη*, 142, 2017, σσ. 3-11.
- Τσιρέβελος, Νικόλαος, «Η συμβολή του Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας Αναστασίου Γιαννουλάτου στην αναβίωση της ορθόδοξης ιεραποστολής στο β΄ μισό του 20^{ου} αιώνα», Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία στο Τμήμα Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου

- Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007, στο διαδικτυακό τόπο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/100390/files/gri-2007-903.pdf> (ημερομηνία ανάκτησης: 08/04/2023).
- Τσομπανίδης, Στυλιανός, Χ., Ζιάκα, Αγγελική, «Η Αγία και Μεγάλη Σύνοδος της Κρήτης (2016) και ο Διαθρησκευτικός Διάλογος», *Synthesis*, 2019, σσ. 167-190.
 - Τσομπανίδης, Στυλιανός, Χ., «Οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι του διαθρησκευτικού διαλόγου», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 165-192.
 - Toulis, Petros N., “Orthodox Understanding of Religions. *The Role of Contextual Theology*” στο διαδικτυακό τόπο: https://www.academia.edu/2642828/Orthodox_understanding_of_other_religions_The_role_of_contextual_theology_email_work_card=title (ημερομηνία ανάκτησης: 07/02/2023).
 - «Υπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς. Το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας», 2020, § 55 στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.goarch.org/el/social-ethos> (ημερομηνία ανάκτησης: 24/05/2023).
 - Vassiliadis, Petros, “Mission, proselytism, and the ecumenical movement”, *"Πορευθέντες..."*, *Χαριστήριο τόμος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου)*, El. Voulgarakis et. a. (eds.), Athens, 1997, pp. 77-97.
 - Vassiliades, Petros, “Theological Foundations of Mission: An Orthodox Perspective” στο Petros, Vassiliades (ed.), *“Orthodox Perspectives on Mission”*, Regnum Edinburg Centenary Series, 17, Oxford, Regnum Books International 2013, pp. 190-196.
 - Veronis, Luke, A., “Anastasios Yannoulatos: modern-day apostle”, *International Bulletin of Missionary Research*, Vol. 19, Issue 3, (Sage Publications Ltd. UK, 1995).
 - Veronis, Luke, A., “In Love, For Love, and By Love, Missionary Series I”, στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodoxcityhermit.com/2016/07/28/love-love-love-missionary-series/> (ημερομηνία ανάκτησης: 09/07/2022).
 - Vilotic, Marko, “Prolegomena for an Affirmative Orthodox Theology of Religions”, *International Consultation on “Eastern Orthodoxy and Inter-religious encounter in a secular age”*, 15-17 September 2017, “Thessalia” Conference Center, Volos στο διαδικτυακό τόπο: <https://acadimia.org/en/news->

[announcements/press/477-international-consultation-on-eastern-orthodoxy-and-inter-religious-encounter-in-a-secular-age](https://www.hcu.gr/announcements/press/477-international-consultation-on-eastern-orthodoxy-and-inter-religious-encounter-in-a-secular-age) (ημερομηνία ανάκτησης:13/05/2023).

- Vukic, Neven, “The promise and Pitfalls of Recent Currents of Contemporary Orthodox Theology of Religions”, *Louvain Studies*, Vol. 41, 4, 2018, pp. 416-440.
- Vukic, Neven, “The Russian Orthodox Church and Interreligious Dialogue”, *Exchange*, 46, 2017, Brill, pp. 157-179.
- Χαραλαμπίδης Στυλιανός, Δ., «Προς έναν διάλογο των θρησκειών, Η μαρτυρία της Πατερικής Παράδοσης, (Εισαγωγικό σχεδιάσμα)», *Θεολογία*, 84, 2, 2013, σσ. 133-152.
- Willert, Trine Stauning, “New voices in Greek Orthodox Thought. Untying the Bond between Nation and Religion”, Ashgate New Critical Thinking, Religion, Theology and Biblical Studies Series, Routledge, New York, 2016².

Παράρτημα: «Φωτογραφικό Υλικό»

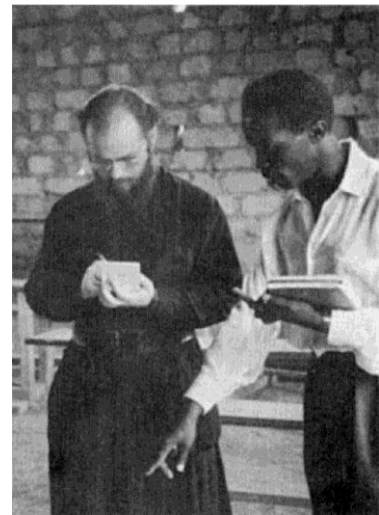
1.

2.

3.

4.

Εικόνα 1, Ο Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος νέος (1929), σε φωτογραφία που ο ίδιος ανάρτησε στο Facebook με την υποσημείωση: «Τα χρόνια πέρασαν, η φλόγα όμως όχι!», 2016, σε ασπρόμαυρη έκδοση¹²⁸⁴.

Εικόνα 2, Την ημέρα που χειροτονήθηκε ως Διάκονος δίπλα στον π. Αλέξανδρο Βερώνη, 07/08/1960, σε ασπρόμαυρη έκδοση¹²⁸⁵.

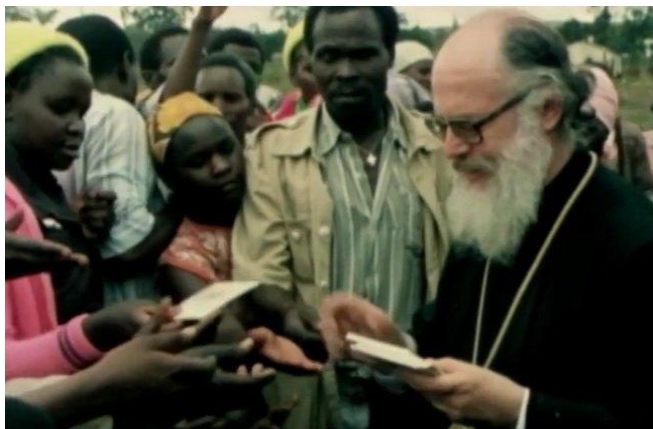
Εικόνα 3, Κατά την χειροτονία του σε Επίσκοπο Ανδρούσης με τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Ιερόνυμο Α΄, τον Μυτιλήνης Ιάκωβο και τον Αιγιαλείας Γεώργιο, 19/11/1972, σε ασπρόμαυρη έκδοση¹²⁸⁶.

Εικόνα 4, Ο Αναστάσιος ως Επίσκοπος Τοποτηρητής της Μητροπόλεως Ειρηνουπόλεως κρατάει σημειώσεις για τις ανάγκες σχολείου στην Ουγκάντα το φθινόπωρο του 1982, σε ασπρόμαυρη έκδοση¹²⁸⁷.

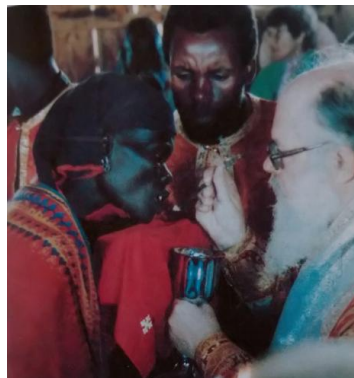
¹²⁸⁴ στο <https://voutospress.gr/%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%B5%CF%80%CE%AF%CF%83%CE%BA%CE%BF%CF%80%CE%BF%CF%82-%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%AC%CF%83%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CF%81%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%86%CE%BF/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10/03/20223).

¹²⁸⁵ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.romfea.gr/ekklisies-ts/ekklisia-albanias/30821-mia-istoriki-kai-simadiaki-fotografia-prin-59-xronia> (ημερομηνία ανάκτησης: 10/03/20223).

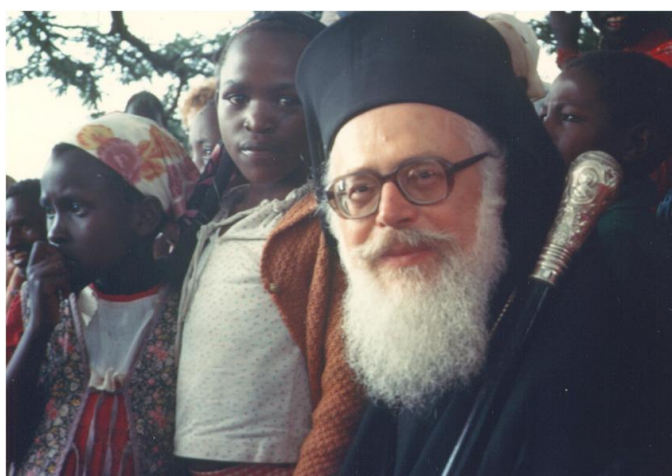
¹²⁸⁶ στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodoxia.info/news/archiepiskopos-anastasios-peninta-chr/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10/03/20223).

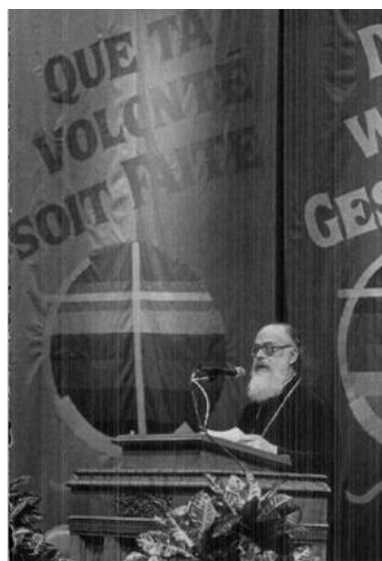
5.

6.

8.

7.

Εικόνα 5, Από το ντοκιμαντέρ «Στιγμές από την ιεραποστολική πορεία του Αρχιεπισκόπου Αναστάσιου», το οποίο προβλήθηκε κατά την βιβλιοπαρουσίαση των έργων του «Εγρήγορση, χρέος των Ορθοδόξων» και «Η Ανασύσταση της Ορθοδόξου Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Αλβανίας (1991-2016)» σε εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε από τις Εκδόσεις «Εν Πλω», σε έγχρωμη έκδοση¹²⁸⁸.

Εικόνα 6, Από τις ιεραποστολικές του εξορμήσεις στην Αφρική και κυρίως στην Ουγκάντα, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁸⁹.

Εικόνα 7, Από την τέλεση Θείας Λειτουργίας σε σχολική αίθουσα, Ολ-Μοράν, Κένυα, 1987¹²⁹⁰.

Εικόνα 8, Κατά την παρουσίασή του ως Συντονιστή στην Επιτροπή για την Παγκόσμια Αποστολή και τον Ευαγγελισμό κατά τη Διάσκεψη του ΠΣΕ «Γενηθήτω το θέλημά Σου: Αποστολή με τον τρόπο του Χριστού», Σαν Αντόνιο, 1989, σε ασπρόμαυρη έκδοση¹²⁹¹.

¹²⁸⁷ στο διαδικτυακό τόπο: https://www.orthodoxianewsagency.gr/wp-content/uploads/2021/11/anastasios_new_sholia_1_page-0031-430x600.jpg (ημερομηνία ανάκτησης: 31/10/2022).

¹²⁸⁸ στο διαδικτυακό τόπο: https://1.bp.blogspot.com/-FVJChSsTIjc/X7qdvI_5m4I/AAAAAABxSE/Ke-rO-MqE8UxEqIcREX55b4HIuWbLNagQCLcBGAsYHQ/s16000/alvanias_doc.jpg (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

¹²⁸⁹ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.tlife.gr/wp-content/uploads/2020/11/arx.jpg> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

¹²⁹⁰ «Αρχιεπίσκοπος Αναστάσιος πορευόμενος», ό.π., Φωτογραφικό Ένθετο, σε έγχρωμη έκδοση.

1992

9.

10.

11.

2014

12.

Εικόνα 9, Στα ερείπια ορθόδοξης εκκλησίας στην Αλβανία, 1992, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁹².

Εικόνα 10, Διδάσκοντας στο Σεμινάριο και στη Θεολογική Ακαδημία της Αναστάσεως του Χριστού της Εκκλησίας της Αλβανίας κατά τα πρώτα έτη ιδρύσεώς της, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁹³.

Εικόνα 11, Με μαθητές σε Δημοτικό Σχολείο των Τιράνων, “He Gave His Country Hope. The Story of Archbishop Anastasios Yannoulatos of Albania”, Nicholas Gage, *The Philadelphia Inquirer*, 27.07.2003, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁹⁴.

¹²⁹¹ Anastasios, Bishop of Androussa, “Address by the Conference Moderator”, ό.π., p. 322.

¹²⁹² στο <https://orthodoxalbania.org/2020/el/2017/12/24/nenshtesia/#iLightbox/gallery5758/0> (ημερομηνία ανάκτησης: 02/11/2022).

¹²⁹³ στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthochristian.com/144396.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 07/11/2022).

¹²⁹⁴ στο https://m.media-amazon.com/images/I/511pPkyayQL_SX258_BO1.204.203.200.jpg (ημερομηνία ανάκτησης: 02/11/2022).

Εικόνα 12, Κατά τον εορτασμό της Αναστάσεως στον Καθεδρικό Ναό της Αναστάσεως του Χριστού, Τίρανα, 2014, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁹⁵.

13.

14.

15.

Εικόνα 13, Με τους Αρχιεπισκόπους Αμερικής Ιάκωβο και Δημήτριο και τον Άρχων Εθνικό Διοικητή Αντώνη Λυμπεράκη, παραλαμβάνοντας το Βραβείο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων «Αθηναγόρας», 2001, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁹⁶.

Εικόνα 14, Στην Πανορθόδοξη Σύναξη, Κωνσταντινούπολη, 06-09/03/2014, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁹⁷.

Εικόνα 15, Στην Αγία και Μεγάλη Σύνοδο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Κρήτη, 2016, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁹⁸.

¹²⁹⁵ στο διαδικτυακό τόπο: [https://orthodoxalbania.org/2020/el/2017/12/24/nenshtesia/#iLightbox\[gallery5758\]/0](https://orthodoxalbania.org/2020/el/2017/12/24/nenshtesia/#iLightbox[gallery5758]/0) (ημερομηνία ανάκτησης: 02/11/2022).

¹²⁹⁶ Jim Golding, “Athenagoras Human Rights Award to Archbishop Anastasios”, *Orthodox Observer*, 67, 1180, March-April 2001, p. 1.

¹²⁹⁷ στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodoxalbania.org/2020/wp-content/uploads/2020/04/1.JPG> (ημερομηνία ανάκτησης: 10/03/2023).

¹²⁹⁸ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.pemptousia.gr/wp-content/uploads/2017/01/kolympari.jpg> (ημερομηνία ανάκτησης: 10/03/2023).

16.

17.

18.-19.

Εικόνα 16, Σε συνάντηση με τον Πάπα Βενέδικτο, σε έγχρωμη έκδοση¹²⁹⁹.

Εικόνα 17, Σε συνεδρίαση της Κ.Ε. του ΠΣΕ με τον Πατριάρχη Abune Παύλο της Αιθιοπικής Εκκλησίας, 2008, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰⁰.

Εικόνα 18, Σε συνάντηση της Κ.Ε. του ΠΣΕ, 02/2011, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰¹.

Εικόνα 19, Με τον Συντονιστή της Επιτροπής CWME του ΠΣΕ, Mor Coorilos Geenvarghese, Μητροπολίτη Niranam της Συριακής Εκκλησίας, κατά την παρουσίαση του βιβλίου του Μακαριώτατου “Mission in Christ’s Way”, 05/2011, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰².

¹²⁹⁹ στο διαδικτυακό τόπο: <https://orthodoxtimes.com/archbishop-of-albania-for-pope-benedict-he-was-a-prominent-figure/> (ημερομηνία ανάκτησης: 10/03/2023).

¹³⁰⁰ στο διαδικτυακό τόπο: <https://commons.orthodoxwiki.org/images/a/a0/AnastasiosAndPaulos.JPG> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/03/2023).

¹³⁰¹ στο <https://www.facebook.com/WorldCouncilofChurches/photos/a.992958800749905.1073741974.183344618377998/992958827416569> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/03/2023).

¹³⁰² στο http://niranamdiocese.org/index.php?option=com_content&view=article&id=66&Itemid=1 (ημερομηνία ανάκτησης: 11/03/2023).

20.

21.

22.

Εικόνα 20, Κατά την υπογραφή κοινής δήλωσης ηθικής δέσμευσης σε σύμπραξη με την Παγκόσμια Διάσκεψη «Θρησκείες για την Ειρήνη», 22 Οκτωβρίου 2009. Ο Αρχιεπίσκοπος Rrok Mirdita και ο Πρόεδρος της Μουσουλμανικής Κοινότητας της Αλβανίας Selim Muca στα αριστερά του Μακαριώτατου Αρχιεπισκόπου Τιράνων και πάσης Αλβανίας Αναστασίου Γιαννουλάτου και στα δεξιά ο Πατέρας Reshat Bardhi, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰³.

Εικόνα 21, Με άλλους θρησκευτικούς ηγέτες της Αλβανίας κατά την άφιξη του Πάπα Φραγκίσκου για μία Λειτουργία στην πλατεία της Μητέρας Τερέζας, Τίρανα, 21 Σεπτεμβρίου 2014, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰⁴.

Εικόνα 22, Στη Διεθνή Συνάντηση «Η ειρήνη είναι πάντα εφικτή. Θρησκείες και πολιτισμοί σε διάλογο», Τίρανα 6-8 Σεπτεμβρίου 2015, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰⁵.

¹³⁰³ στο διαδικτυακό τόπο: https://img.lemde.fr/2020/09/18/0/0/2048/1370/664/0/75/0/d2d6a3f_239155953-000-par2005031808855.jpg (ημερομηνία ανάκτησης: 06/11/2022).

¹³⁰⁴ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.fomoso.org/en/wp-content/uploads/2018/10/papa-fran%C3%A7esku-10.jpg> (ημερομηνία ανάκτησης: 02/11/2022).

¹³⁰⁵ στο διαδικτυακό τόπο: http://www.parathemata.com/2015_09_10_archive.html?m=1 (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

23.

24.-25.

Εικόνα 23, Μεταξύ θρησκευτικών και πολιτικών εκπροσώπων στη 2^η Διεθνή Διάσκεψη «Θρησκευτικός και Πολιτιστικός Πλουραλισμός και Ειρηνική Συνύπαρξη στη Μέση Ανατολή» στην Αθήνα, 30-31 Οκτωβρίου 2017, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰⁶.

Εικόνα 24, Στο Συμβούλιο Προεδρίας του Διαθρησκευτικού Συμβουλίου Αλβανίας (KNFSH) μεταξύ των υπόλοιπων επικεφαλών των θρησκευτικών κοινοτήτων της χώρας (στα αριστερά του Μακαριώτατου): Mons.George Frenco, Προέδρου του Επισκοπικού Συνεδρίου της Καθολικής Εκκλησίας της Αλβανίας και H. Bujar Srahju, Επικεφαλή της Μουσουλμανικής Κοινότητας της Αλβανίας (στα δεξιά του Μακαριώτατου): H. Dede Edmond Brahimaj, Παγκόσμιος Ηγέτης των Μπεκτασήδων και Ylli Doçi, Επικεφαλή της Ευαγγελικής Αδελφότητας της Αλβανίας, η οποία κατέστη μέλος του Συμβουλίου στις 22 Οκτωβρίου 2018, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰⁷.

Εικόνα 25, Κατά τη συνάντηση των θρησκευτικών ηγετών της Αλβανίας επ' ευκαιρία του ορθόδοξου Πάσχα το 2019, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰⁸.

¹³⁰⁶ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.paratiritis-news.gr/news/stin-2i-diethni-diaskepsi-thriskoftikos-kai-politistikos-plouralismos-kai-eiriniki-synyparxi-sti-mesi-anatoli-oi-mouftides-komotinis-kai-xanthis/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

¹³⁰⁷ στο [διαδικτυακό](https://zoigapis.gr/%CE%B1%CF%80%CE%BF%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%83/albanian-freedom-of-religion) τόπο: <https://zoigapis.gr/%CE%B1%CF%80%CE%BF%CF%88%CE%B5%CE%B9%CF%83/albanian-freedom-of-religion> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

¹³⁰⁸ στο [διαδικτυακό](https://i1.wp.com/zoigapis.gr/wp-content/uploads/2019/06/58686708_1248349238673425_7390332685580763136_nssdsd.jpg?resize=1024%2C576&ssl=1) τόπο: https://i1.wp.com/zoigapis.gr/wp-content/uploads/2019/06/58686708_1248349238673425_7390332685580763136_nssdsd.jpg?resize=1024%2C576&ssl=1 (ημερομηνία ανάκτησης: 02/11/2022).

26.

27.

28.-29.

Εικόνα 26, Στο Συνέδριο «Η θρησκεία ως όργανο για την ειρήνη» 18-19 Νοεμβρίου 2019, σε έγχρωμη έκδοση¹³⁰⁹.

Εικόνα 27, Στην τελετή παρασημοφόρησης του Διαθρησκειακού Συμβουλίου Αλβανίας με το Υψηλό Μετάλλιο «Τιμή του Έθνους» από τον Πρόεδρο της Αλβανικής Δημοκρατίας Ιλίρ Μέτα για τη συνολική συμβολή στην προώθηση του πνεύματος της αρμονικής συνύπαρξης μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων της Αλβανίας, σε έγχρωμη έκδοση¹³¹⁰.

Εικόνα 28, Σε συνάντηση του Διαθρησκειακού Συμβουλίου Αλβανίας με την Πρόεδρο της Αλβανικής Βουλής Λιντίτα Νικόλλα με αφορμή την Παγκόσμια Ημέρα Θρησκευτικής Ανεκτικότητας, 16 Νοεμβρίου 2021, σε έγχρωμη έκδοση¹³¹¹.

Εικόνα 29, Με τα υπόλοιπα μέλη του Διαθρησκειακού Συμβουλίου Αλβανίας (KNFSH) κατά τη διοργάνωση της Διεθνούς και Διαθρησκειακής Διάσκεψης «Ανθρώπινη Αδελφότητα», Τίρανα 10 Φεβρουαρίου 2022, σε έγχρωμη έκδοση¹³¹².

¹³⁰⁹ στο διαδικτυακό τόπο: <https://kryegjyshatabotorebektashiane.org/wp-content/uploads/2019/11/konferenca-per-fene-1-1024x683.jpg> (ημερομηνία ανάκτησης: 06/11/2022).

¹³¹⁰ στο διαδικτυακό τόπο: <https://knfsh.al/en/keshilli-nderfetar-i-shqiperise-dekorohet-me-medaljen-nderi-i-kombit/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

¹³¹¹ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.ekklisiaonline.gr/ekklisia-alvanias/o-archiepiskopos-anastasios-stin-proedro-tis-alvanikis-voulis/> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

¹³¹² στο διαδικτυακό τόπο: <http://www.kulogos.edu.al/en/speeches-and-presentations-13.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

30.

31.

32.

33.

Εικόνα 30, Σε εκφώνηση λόγου του κατά την τελετή αναγόρευσής του σε επίτιμο Διδάκτορα Ανθρωπιστικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Fordham της Νέας Υόρκης, 2014, σε έγχρωμη έκδοση¹³¹³.

Εικόνα 31, Σε συνομιλία του με τον Κοσμήτορα των Φοιτητών Κένεθ Έλμορ κατά την ανακήρυξή του σε επίτιμο Διδάκτορα των Ανθρωπίνων Γραμμάτων στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης, 2014, σε έγχρωμη έκδοση¹³¹⁴.

Εικόνα 32, Κατά την απονομή του Βραβείου «Αριστοτέλης» από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2018 σε έγχρωμη έκδοση¹³¹⁵.

Εικόνα 33, Η Βράβευση του Μακαριώτατου με το Βραβείο Klaus Hemmerle στον Καθεδρικό Ναό του Άαχεν, 2020, σε έγχρωμη έκδοση¹³¹⁶.

¹³¹³ στο <https://www.goarch.org/documents/32058/1937392/ANASTASIOSDEMETRIOSFORDHAM13.JPG/4fb38972-2e3f-458e-971d-fca44c0939f1?t=1437447158462> (ημερομηνία ανάκτησης: 04/03/2023).

¹³¹⁴ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.bu.edu/bridge/archive/2004/05-28/photos/hon04.jpg> (ημερομηνία ανάκτησης: 04/03/2022).

¹³¹⁵ στο <https://www.typosthes.gr/sites/default/files/styles/default/public/%CF%86%CF%89%CF%84%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B1%25207.jpg?itok=ehNaa-9W> (ημερομηνία ανάκτησης: 04/03/2023).

¹³¹⁶ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.unifr.ch/orthodoxia/en/partners/mission-in-albania.html> (ημερομηνία ανάκτησης: 04/03/2022).

34.

35.

36.

37.

Thousteni

Εικόνα 34, Συλλογιζόμενος στα ερείπια ορθόδοξης εκκλησίας στην Αλβανία¹³¹⁷.

Εικόνα 35, «Ο σπλαχνικός πατέρας», ευχές της Νεολαίας Ομόνοιας με αφορμή τη συμπλήρωση των 93 του χρόνων, σε έγχρωμη έκδοση¹³¹⁸.

Εικόνα 36, «Είμαι ένα κεριά μπροστά στην εικόνα του Σωτήρος», σε έγχρωμη έκδοση¹³¹⁹.

Εικόνα 37, Η υπογραφή του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου, σε ασπρόμαυρη έκδοση¹³²⁰.

¹³¹⁷ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.romfea.gr/images/article-images/2016/02/romfea2/tsipras/albanias-anastasios.jpg> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

¹³¹⁸ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.orthodoxianewsagency.gr/wp-content/uploads/2021/11/%CE%B1%CE%BB%CE%B2%CE%B1%CE%BD%CE%AF%CE%B1%CF%82-507x600.jpg> (ημερομηνία ανάκτησης: 11/08/2022).

¹³¹⁹ στο διαδικτυακό τόπο: <https://www.flickr.com/photos/jimforest/4285448008/in/album-72157623235823378/> (ημερομηνία ανάκτησης: 04/03/2023).

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.

¹³²⁰ στο

διαδικτυακό

τόπο:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/05/Anastasi_%28n%C3%ABnshkrim%29.svg
(ημερομηνία ανάκτησης: 10/08/2022).